RAMÓN MARIÑO PAZ
EDITOR

Papés d'emprenta condenada (II)

Lingua galega e
comunicación nos inicios
da Idade Contemporánea

Papés d'emprenta condenada (II)

Lingua galega e comunicación nos
inicios da Idade Contemporánea

Papés d'emprenta condenada II : lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea / Ramón Mariño Paz, editor. — Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega : Instituto da Lingua Galega, 2012. — 570 p. ; map. ; 24 cm. — (Ensaio & Investigación)
DL. C 727-2012. — ISBN 978-84-92923-29-8 (v. II). - ISBN 978-84-96530-69-0 (obra completa)
1. Prensa-Galicia-S.XIX. 2. Lingua galega-Historia. I. Mariño Paz, Ramón. II. Consello da Cultura Galega. III. Instituto da Lingua Galega.

Este libro publícase coa axuda financeira da Secretaría Xeral de Universidades (Xunta de Galicia)
ó grupo de investigación Filoloxía e Lingüística Galega do Instituto da Lingua Galega (USC).

Comité científico

Rosario Álvarez Blanco
Xosé Ramón Barreiro Fernández
Xosé López García
Ramón Villares Paz

Edita

© CONSELLO DA CULTURA GALEGA, 2012
Pazo de Raxoi · 2º andar · Praza do Obradoiro
15705 · Santiago de Compostela
T 981 957 202 · F 981 957 205
correo@consellodacultura.org
www.consellodacultura.org

Proxecto gráfico

Imago Mundi Deseño

Maquetación

Desoños

Imprime

Grafisant

Depósito Legal: C 727-2012

ISBN 978-84-92923-29-8 (v. II)
ISBN 978-84-96530-69-0 (obra completa)

RAMÓN MARIÑO PAZ

EDITOR

Papés d'emprenta condenada (II)

Lingua galega e
comunicación nos inicios
da Idade Contemporánea

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

(e i)

ensaio & investigación

Limiar

Ramón Mariño Paz

No mes de setembro do ano 2008 publicouse o libro titulado *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)* (Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega), que era o resultado dun traballo colectivo iniciado anos atrás co obxectivo de reunir a produción escrita en lingua galega durante as primeiras décadas do século XIX que se deu conservado ata hoxe e que á altura de 2008 se coñecía. Desde os inicios da dita investigación pensouse que o volume en que se recollen todos estes textos rexistrados e editados debería acompañarse doutro máis en que se analizase aquela actividade xornalística e literaria desde os campos científicos da historia, das ciencias da comunicación e da filoloxía. Queríase, deste xeito, ofrecer á sociedade galega un produto nacido da colaboración interdisciplinaria que presentase datos e conclusións de interese a propósito da historia política, social, cultural, literaria, xornalística e lingüística da Galicia das primeiras décadas do século XIX.

O simposio *Lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea* (Santiago de Compostela, 3-11 de novembro de 2009) serviu para presentar publicamente unha boa parte dos traballos que ían conformar o volume de estudos anteriormente mencionado¹. O intercambio de ideas entre os distintos conferenciantes e entre estes e os asistentes ás xornadas permitiu afinar os xuízos dos relatores e arrequentalos cos coñecementos e as reflexións doutras persoas. Por isto, as contribucións presentadas ao simposio que finalmente se integraron no libro que o lector ten agora nas mans son o resultado do enriquecemento que os textos inicialmente preparados polos distintos investigadores convidados a participar experimentaron grazas ao intercambio de ideas que se produciu durante aquela reunión científica.

¹ Quero facer constar aquí o meu agradecemento a Ricardo Pichel Gotérrez e a Rosa Aneiros Díaz polo dilixente traballo que realizaron como membros do comité organizador do dito simposio.

Os temas das conferencias pronunciadas supuxeron unha aproximación aos textos de *Papés d'emprenta condenada* desde catro grandes puntos de vista. En primeiro lugar, contou-se coa participación dun destacado investigador do ámbito da historia contemporánea de Galicia (Xosé Ramón Barreiro Fernández), que disertou sobre o final do Antigo Réxime na nosa terra e sobre os debates políticos e ideolóxicos que daquela comezaban a producirse. Desde o eido das ciencias da comunicación, falou-se sobre os inicios das prensa vasca (Javier Díaz Noci) e catalá (Jaume Guillamet) na época sometida a análise e, seguidamente, estudouse o caso da primeira prensa galega nas seguintes tres conferencias, pronunciadas por investigadores da Sección de Comunicación do Consello da Cultura Galega e da Facultade de Ciencias da Comunicación da Universidade de Santiago de Compostela: “Da sociedade tradicional á sociedade escrita: prensa, literatura oral e literatura escrita na Galicia dos inicios do século XIX” (Víctor F. Freixanes), “A sociedade galega dos inicios do século XIX como receptora de información” (Xosé Ramón Pousa) e “Caracterización textual dos modelos discursivos. Temáticas” (Rosa Aneiros e Xosé López). Do punto de vista da historia literaria, o profesor Anxo Tarrío avaliou a significación dos primeiros pasos da literatura galega moderna, con particular atención á obra de Nicomedes Pastor Díaz. Finalmente, desde o campo da lingüística estudáronse os trazos máis salientables do galego escrito da época, examinouse a lingua de autores e obras concretos e analizáronse os vocabularios e outras obras lingüísticas menores que se produciron naquela época. Estas contribucións de tema lingüístico correron a cargo de investigadores do Instituto da Lingua Galega: Henrique Monteagudo, Rosario Álvarez, Ernesto Xosé González Seoane, Carme Hermida, Ramón Mariño e Damián Suárez Vázquez.

O libro que agora presento nestas liñas conserva o título do simposio celebrado en 2009 e recolle non só os textos correspondentes a case a totalidade dos relatorios que entón se pronunciaron, senón tamén tres contribucións máis que veñen a ampliar a listaxe das pezas escritas en galego na primeira metade do século XIX que na actualidade coñecemos.

Este libro componse de tres partes. Na primeira delas (“Os primeiros pasos do xornalismo no contexto galego e español dos inicios da Idade Contemporánea”) acollemos cinco artigos que proporcionan información e reflexión sobre o nacemento da prensa en Galicia e no reino de España no contexto político e social do ocaso do Antigo Réxime e o alboréxar da chamada Idade Contemporánea. No

seu contributo, Xosé Ramón Barreiro investiga na xénese do pensamento liberal e progresista de Galicia entre 1789, o ano da Revolución Francesa, e 1808, o ano en que xunto coa da Guerra da Independencia se inicia tamén o proceso de descomposición do Antigo Réxime no reino de España. Segundo Barreiro, a Galicia do século XVIII respondía por enteiro ao modelo clásico da sociedade tradicional presidida e controlada ferreamente pola alianza entre o Altar e o Trono. Ao contrario ca a Ilustración francesa, a Ilustración española en xeral, e a galega en particular, non puxeron en cuestión o Antigo Réxime e, por conseguinte, non actuaron como motores da mudanza política e social. Neste contexto, nos inicios do século XIX o discurso ideoloxicamente innovador aflorou en certos círculos da Universidade de Santiago de Compostela e na literatura clandestina.

No marco da transición desde o Antigo Réxime ata os novos modelos sociais baseados no capitalismo e no constitucionalismo sitúase o nacemento da prensa periódica en Galicia, unha novidade que chega á nosa terra con algo de atraso respecto do acontecido noutras zonas do reino de España, e nomeadamente na corte. Consonte Jaume Guillamet, a primeira prensa periódica española foi, en efecto, privativa da corte e mesmo parece poderse asegurar que o impulso para a creación dunha prensa local propia de cada unha das principais cidades do reino partiu precisamente de Madrid, onde en 1758 puxo en circulación Francisco Mariano Nipho o seu *Diario noticioso*, a máis antiga publicación diaria da historia do xornalismo español. O seu modelo de xornalismo local orientado cara á divulgación cultural e á prestación de servizos tivo no *Diario de Barcelona*, aparecido en 1792, un dos seus máis conspicuos imitadores. Sobre esta base, o contributo con que Jaume Guillamet participa neste volume ofrece unha panorámica dos inicios da prensa periódica en Cataluña e en España, ao paso que o de Javier Díaz Noci nos informa sobre o protoxornalismo e sobre os primeiros xornais producidos no País Vasco. En ambos os traballos achará o lector información verbo dos primeiros pasos do xornalismo en lingua catalá e en lingua éuscara.

Os dous artigos seguintes analizan a primeira prensa galega e o contexto social en que aparece. Xosé Ramón Pousa, logo de reflexionar sobre o marco político e social da época, conclúe que os galegos equipados coa formación necesaria para leren directamente a prensa nos inicios do século XIX non representarían nunca máis do 8% da poboación, se ben o costume da lectura en voz alta para analfabetos, realizada en lugares tanto públicos coma privados, axudaba notablemente

a aumentar a súa incidencia. Pola súa parte, Rosa Aneiros e Xosé López realizan unha caracterización dos xéneros discursivos cultivados en galego na prensa galega das primeiras décadas do oitocentos, con especial atención ás pezas dialogadas que se escribiron ou publicaron en dúas épocas en que se acababa de restablecer a liberdade de prensa no reino de España: o ano 1820 e o bienio 1836-1837.

O segundo bloque de traballos que ofrecemos neste libro titúlase “Lingua e literatura galegas nos inicios da Idade Contemporánea”. O artigo que o abre, obra de Anxo Tarrío, presenta unha reflexiva panorámica da literatura escrita en galego desde os inicios do século XVII ata mediados do XIX, unha longa invernía na que, segundo o profesor compostelán, prevaleceu a “carencia máis absoluta dos elementos necesarios para configurar o que entendemos por un *sistema literario* ou mesmo do que se dá en chamar unha *literatura nacional*”. Particular atención lle presta Tarrío neste seu contributo ao poeta Nicomedes Pastor Díaz (1811-1863), a quen considera un precoz romántico que, probable lector do *Werther* de Goethe sendo aínda moi mozo, deixou boa mostra de tales inclinacións na súa *Égloga de Belmiro e Benigno*.

Veñen despois cinco contribucións sobre asuntos relacionados co cultivo e o estudo do galego na antesala do Rexurdimento que ata o de agora foron pouco ou nada tratados. As de Rosario Álvarez e Ernesto Xosé González Seoane lanzan a mirada crítica sobre o conxunto dos textos reunidos nos *Papés d’emprenta condenada* dados a coñecer en 2008. No seu artigo, Rosario Álvarez somete a escrutinio oito variables morfolóxicas co obxectivo de que a súa análise axude a coñecer mellor os textos en galego dos inicios do XIX, a establecer similitudes e diferenzas entre eles e a obter indicios lingüísticos sólidos que permitan elaborar hipóteses ben fundamentadas sobre a autoría de moitos deles. González Seoane, desde o convencemento de que o emprego do galego nos textos de intención propagandística ou proselitista forma parte dunha estratexia de achegamento emocional ao receptor popular da época, analiza os recursos léxicos que en tales obras se explotan para tratar de producir a sensación de que o galego que nelas se utiliza é verdadeiramente popular. Pola súa parte, Carme Hermida Gulías e Ramón Mariño Paz dirixen o foco de luz en exclusiva cara a algúns dos textos da época, para así abordalos a fondo. Hermida analiza unha das máis singulares e extensas tertulias populares daquel tempo (a *Parola de Cacheiras*, de ideoloxía carlista, elaborada por volta de 1836 pero non publicada daquela), ao paso que

Mariño estuda os aspectos lingüísticos da obra en galego dunha das personalidades máis indomeables do pequeno círculo dos fundadores do xornalismo en Galicia: Antonio Benito Fandiño. No último contributo desta sección, Damián Suárez Vázquez realiza unha presentación dos traballos lingüísticos da época pregaleguista que na actualidade se coñecen, nos que aprecia evidentes limitacións que non poden deixar de se poñer en relación cos tamén reducidos alcances da produción literaria e xornalística en galego das primeiras décadas do XIX.

Finalmente, baixo o rótulo de “Máis *Papés*”, presentamos na terceira sección deste volume tres traballos en que se realizan edicións e estudos de textos ou primeiras edicións de textos do século XIX anteriores a 1847 que, por descoñecemento noso, non apareceron nos *Papés d’emprenta condenada* publicados en 2008. Todos eles se presentan cronoloxicamente ordenados na edición preparada por Damián Suárez Vázquez e por min mesmo. Deseguido, Gonzalo Navaza edita e estuda un conxunto documental composto por tres pezas manuscritas en que se relatan uns feitos acontecidos na parroquia de Esmelle e na veciña vila de Ferrol arredor do ano 1827, ao tempo que Xurxo Martínez González centra a súa atención nunha carta liberal en galego publicada o 2 de agosto de 1835 no madrileño *Eco del Comercio*, o gran valedor da causa progresista na España inmediatamente posterior á morte de Fernando VII. Así como Navaza desvela a identidade do autor de polo menos unha das tres pezas contidas no manuscrito de Esmelle (o sacerdote Xosé María Fonte Montenegro), Martínez opina que a carta en galego inserida no *Eco del Comercio* en 1835 debeu de ser escrita polo republicano ribadense Vicente Álvarez Miranda.

Con toda a certeza, o aumento do cultivo escrito da lingua galega e da publicación de textos en galego garda estreita relación co xermolar dos sentimentos e ideoloxías galeguistas, que nos principios do século XIX, cando as vellas estruturas do Antigo Réxime empezaban a abanear levemente, se encontraban en estado aínda embrionario. Ora ben, ese aumento está tamén indubidablemente conectado coa aparición e o primeiro desenvolvemento da prensa en Galicia, propiciados polo vivaz debate público suscitado daquela entre os absolutistas e os liberais, é dicir, entre os partidarios de deixar estar as cousas tal como viñan estando desde había séculos e os que propugnaban a instauración dunha nova orde política e socioeconómica sustentada sobre a base do recoñecemento da soberanía popular. Os traballos que neste volume se agruparon constitúen unha reflexión colectiva sobre todos estes procesos.

ensaio & investigação

Índice

6 LIMIAR

Ramón Mariño Paz

**17 OS PRIMEIROS PASOS DO XORNALISMO NO CONTEXTO GALEGO
E ESPAÑOL DOS INICIOS DA IDADE CONTEMPORÁNEA**

19 Galicia entre dúas revolucións (1789-1808).

Pensamento e cultura

Xosé R. Barreiro Fernández

49 Cataluña y los inicios de la prensa periódica en España

Jaume Guillamet

**67 El primer periodismo vasco: formas protoperiodísticas y primeros periódicos
(1680-1858)**

Javier Díaz Noci

**89 A sociedade de principios do século XIX como receptora
da primeira prensa galega**

Xosé Ramón Pousa Estévez

**107 *A loita do púlpito contra o periódico: a presenza de modalidades expresivas
dialogadas nos textos galegos de inicios do século XIX***

Rosa Aneiros Díaz e Xosé López García

**181 LINGUA E LITERATURA GALEGAS NOS INICIOS DA IDADE
CONTEMPORÁNEA**

183 A literatura galega anterior ao Rexurdimento

Anxo Tarrío

- 213 **Achegamento ao perfil lingüístico dos autores dos inicios da Idade Contemporánea**
Rosario Álvarez
- 261 **Notas sobre a funcionalidade do popularismo léxico nos textos galegos do Prerrexurdimento**
Ernesto Xosé González Seoane
- 287 **Contribución a unha análise da *Parola de Cacheiras***
Carme Hermida Gulías
- 317 **Análise lingüística da obra en galego de Antonio Benito Fandiño**
Ramón Mariño Paz
- 385 **Algunhas notas sobre vocabularios e outros traballos lingüísticos da época pregaleguista**
Damián Suárez Vázquez
- 427 **MÁIS PAPÉS**
- 429 **Novos textos e primeiras edicións de textos do Prerrexurdimento ata o de agora esquecidos ou ignorados**
Ramón Mariño Paz e Damián Suárez Vázquez
- 513 **Un texto inédito de 1827: *A carta do cura de Esmelle***
Gonzalo Navaza
- 555 **Carta dun liberal galego no voceiro do progresismo español**
Xurxo Martínez González

**OS PRIMEIROS PASOS DO
XORNALISMO NO CONTEXTO
GALEGO E ESPAÑOL
DOS INICIOS DA IDADE
CONTEMPORÁNEA**

**GALICIA ENTRE DÚAS
REVOLUCIÓN (1789-1808).
PENSAMENTO E CULTURA**

Xosé R. Barreiro Fernández

Universidade de Santiago de Compostela

¿Cal foi o impacto inmediato en Galicia dos sucesos de 1789 en Francia que iniciaban o proceso revolucionario? Practicamente nulo. A través de distintos subterfuxios chegaban informacións, papeis, gacetas e propaganda¹, pero os beneficiarios destas informacións só as comentaban entre os familiares e amigos máis íntimos, non se creaba unha opinión pública por falla de xornais e polo medo que proxectaba a Inquisición onnipresente. Os mecanismos de coerción do estado absoluto funcionaron en forma perfecta impedindo que a información se convertese en opinión pública.

A maior parte da intelectualidade galega estaba inmersa nun tímido proceso de reconversión que garantira o progreso sen lesionar nin os intereses de clase nos que estaban instalados nin o modelo sociopolítico do absolutismo vixente. Foron os ilustrados quen dende o primeiro momento se opuxeron radicalmente á Revolución.

A Universidade de Santiago de Compostela, a factoría intelectual máis importante de Galicia, aínda tardou en tomar conciencia da transcendencia da Revolución. Empeñada en loitas tribais e domésticas, reprodutora dunha ciencia tradicional, non era a caixa de resonancia das demandas dun país que non acababa de espertar.

E, non obstante, cando entramos no ano 1808 o panorama variara radicalmente. Hai un pensamento liberal e progresista que aposta polo cambio radical, créase unha opinión pública grazas ao esforzo dos 41 xornais que aparecen entre 1808 e 1815, publícanse centos de folletos e o país encara o futuro ideoloxicamente moi dividido, pero consciente da súa forza e da súa vitalidade.

Neste artigo intentamos afondar nos mecanismos utilizados pola sociedade galega, neste curto período de case vinte anos, para experimentar tal transforma-

¹ No ano 1796 foron interceptados pola Inquisición da Coruña 600 abanos, que chegaran ao porto procedentes de Baiona (Francia) e que foran remitidos ao comerciante coruñés Felipe de Pola. Algúns traían láminas “bastante indecentes y escandalosas” e outros traían “inscripciones alusivas a la libertad y su constitución”.

ción. É unha historia de lóxicas ocultacións para fuxir das gadoupas inquisitoriais, de protagonistas anónimos, de avances e retrocesos, que ás veces fan difícil trazar o discurso de cambio. Con estas cautelas escribimos este artigo.

1. GALICIA, MODELO DA SOCIEDADE TRADICIONAL

No século XVIII Galicia reproducía, en escala reducida, o modelo español dunha sociedade estancada (agás a periferia mediterránea) ou escasamente evolucionada, densamente codificada por leis, usos e costumes que fixaban o paradigma e modelo de vida e na que a alianza entre o Altar e o Trono funcionaba en forma case perfecta.

Cunha poboación cun predominio avasalador do sector rural² e, consecuentemente, sen a capacidade de modernización que, en principio, garante a sociedade urbana, Galicia era o marco axeitado dunha sociedade tradicional, facilmente controlable, e na que algúns espasmos sociais, de difícil etioloxía, como os motíns de Ulloa (1790) ou de Sargadelos (1798), que quedaron illados e sen continuidade, poñían de manifesto, en forma moi clara, a eficacia dos mecanismos coercitivos.

O obxectivo principal daquel modelo de sociedade era a súa reprodución, no posible, sen cambio ningún.

O eixo central do sistema constituíao o poder absoluto do monarca e, inseparable deste concepto, a alianza entre o Altar e o Trono. A doutrina sobre o poder monárquico experimentou en España unha involución no século XVIII coincidindo cos ataques que recibe a institución monárquica en Francia e Centroeuro- pa, bastante antes da Revolución. E é principalmente o pensamento eclesiástico quen se pon ao servizo da monarquía elaborando un discurso, sen matices, en favor do absolutismo rexio en clara contradición coa mellor tradición xurídica

² No censo de 1787 consta que Galicia tiña 1.345.803 habitantes e só tres cidades alcanzaban unha poboación de máis de 10.000 habitantes (Ferrol, Santiago e A Coruña), o que significa o 4% da poboación de Galicia. Con máis de 4000 habitantes estaban, ademais das tres citadas, Mondoñedo, Lugo e Pontevedra, é dicir, o 4,9%. E incluíndo as poboacións de máis de 3000 habitantes (Betanzos, Tui, Padrón, Marín, Vigo e mais Ourense, que non chegaba aos 3000), teríamos que a sociedade urbana só alcanzaba o 6,2% de toda a poboación galega. Cf. a introdución de A. Eiras Roel na súa obra: *Santiago de Compostela. 1752. Según Las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*, Madrid, Tabapress, 1990.

da Igrexa representada por Suárez, Vitoria, Castro etc. Un poder sagrado que converte o Rei en “ministro de Dios en la tierra”, en “Vicediós”³ ao que temos que obedecer aínda que governe mal, como Cristo obedeceu a Pilatos a pesar de que se equivocaba⁴.

A doutrina de Jamin sobre a monarquía era unha síntese ben lograda do pensamento reaccionario anterior:

La Iglesia está en el Estado, y el Estado en la Iglesia, el pastor con su rebaño debe obedecer a las leyes del Estado en lo temporal y el Rey con su pueblo, debe obedecer a las leyes de la Iglesia en lo espiritual [...]

porque “todo es recíproco entre la Iglesia y el Estado”. Deus, que é a orixe de toda potestade no mundo,

[...] ha querido que entre las dos autoridades pudieran ayudarse y sostenerse recíprocamente [...]. Si las dos están de acuerdo, el mundo está bien gobernado.

Por conseguinte, non hai no mundo dous poderes senón un, o único poder de Deus, pero que se exerce a través de dúas potestades, a espiritual e a temporal, que desta forma actúan vicariamente en nome do propio Deus⁵. De aquí que o sometemento e a obediencia ao Rei non sexa máis que sometemento e obediencia a Deus.

³ Expresións que corresponden ao teólogo político frei Rafael de Vélez. Cf. Barreiro Fernández, X. R., “Ideario político-religioso de Rafael de Vélez, obispo de Ceuta y arzobispo de Santiago (1770-1850)”, *Hispania Sacra* XXV (1972), pp. 12-24.

⁴ Jamin, Nicolás, *Antídoto contra el veneno de la incredulidad, y de la herejía*, Madrid, 1778, traducida por Jacinto de la Barrera. Nesta obra aparece unha síntese exacta deste pensamento ultramonárquico. A súa influencia no pensamento absolutista foi enorme, incluso entre os bispos, fundamentalmente pola enxeñosa composición que amosaba. En poucas palabras expoñía os seus pensamentos sobre cada unha das materias (en letra grande) e a continuación citaba os fundamentos de cada pensamento: as Sagradas Escrituras, os Santos Pais da tradición, os textos dos concilios etc. (en letra máis miúda). Os pensamentos centrais do discurso aparecían expostos en forma rotunda, sen a menor vacilación, sen dar entrada a ningunha discusión, como dogmas. O feito de ofrecer ademais os textos de cada pensamento, converteu a súa obra nun manual moi práctico para os sermóns e para a redacción de pastorais. Nesta obra, o realismo alcanza as máis altas cotas e conduce, habilmente, aos lectores á seguinte conclusión: os ataques á monarquía absoluta agochan outro obxectivo moito máis grave: a demolición da Igrexa, que neste intre se apoia no poder monárquico. Eliminados estes dous obxectivos, quedará o campo libre para a incredulidade e a herexía.

⁵ Jamin, N., *Op. cit.*, pp. 176-180.

Esta é a base doutrinal da alianza entre o Altar e o Trono.

Podendo ou non falar da debilidade da administración periférica da monarquía no século XVIII⁶, o que parece evidente é que hai un reparto de funcións, correspondéndolle á Igrexa a lexitimación do discurso monárquico, a fixación dunha moral pública, e, en definitiva, o control social a través da súa rede clerical, que chegaba ata os recantos máis descoñecidos do territorio galego a través do aparato represivo que había en cada diocese e, finalmente, a través da Inquisición.

A Igrexa galega era moi poderosa: posuía o 52% de toda a riqueza rústica galega, percibía dous terzos do caudal rendeiro que se pagaba en Galicia, o seu poder señorial afectaba a cinco das sete cidades, ao 42% das vilas e ao 55% das freguesías⁷, sen contar coas rendas do voto de Santiago que anualmente percibía a Igrexa de Santiago e que investigou a fondo e con precisión a profesora O. Rei Castelao.

Este poder non se circunscribía, como é evidente polos datos que acabamos de proporcionar, ao ámbito espiritual. Era un poder económico e social que puxo a disposición da monarquía para asegurar o pacto radical establecido entre os dous poderes.

A Igrexa penetrou coa súa doutrina e, sobre todo, coa súa moral nas familias. Reforzou a autoridade paterna minorando paralelamente o rol da muller, sempre valorada con suspicacia pola clerecía celibata por veren nela o reflexo afastado dunha Eva pola que entrou o pecado no mundo. Posiblemente o reforzamento da autoridade paterna (pola que a muller pasaba da tiranía do pai á tiranía do marido en canto casaba) non era máis que unha estratexia política

[...] que buscaba imponer por la fuerza de la ley un modelo patriarcal y jerárquico de autoridad, consolidando la figura del Rey como jefe indiscutible del gobierno y protegiendo la figura del pater familias como rector de la unidad familiar⁸.

⁶ Saavedra, P., “Poder e sociedade na Galicia do Padre Sarmiento”, en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega/Universidade, 1997, t. I, pp. 75-83.

⁷ Saavedra, P., “La Iglesia Gallega”, en Villares Paz, R. (dir.), *Historia de Galicia*, Vigo, Faro de Vigo, 1991, pp. 577-596.

⁸ Saavedra, P. e Sobrado Correa, H., *El siglo de las Luces. Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Ed. Síntesis, 2004, p. 194.

Moi vinculada a esta concepción estaba a zafia visión do ideal da masculinidade que noutros tempos fixera grande e vitoriosa a España e que agora a debilitaba co seu efeminamento (outra referencia léxica pero sobre todo conceptual referida á muller). Non me resisto a reproducir este texto de finais do século XVII, compendio das necidades que se predicaban nos púlpitos:

En otros tiempos (no ha muchos años) la nación española, con dexarse ver, se hacía temer y respetar: se daba un hombre una buelta con el vigote a la oreja y se ataba el extremo de la barba en la pretina y más miedo causaban con echar la mano a la barba que oy con sacar la espada. ¡O tiempos!, ¡o nación Española!, ¿quien te ha fascinado?, ¿quien ha hecho que degeneres de tu antiguo lustre y valor? No se que responda. Desde que ay chocolate en España se afeminaron los hombres, se deslizaron las mujeres y aún lo más perfecto empezó a relajarse. Confieso que lloro al ver tantas culpas y este abuso de la profanidad irremediable y ha llegado a tan exorbitante extremo la compostura en los hombres, que yo sé, que visitado un médico a un enfermo, le halló con tantas cintas y compostura en la cama que juzgó era mujer⁹.

Foi a Igrexa quen impuxo a necesidade de que os fillos solicitasen licenza dos pais para poderen contraer esponsais e matrimonio e fíxoo en forma tan insistente que o non facelo ou resistirse á decisión do pai non anulaba o matrimonio¹⁰ pero era motivo para declaralo ilícito, ilicitude que comportaba non só consecuencias económicas como o desherdamento, senón tamén o descreto social.

O tema foi obxecto de investigacións recentes¹¹, pero sempre dende a perspectiva civil, especialmente dende a aparición da Real Pragmática de Carlos III do

⁹ Frei Antonio de Ezcaray, predicador de S. M., *Voces del dolor, nacidas de la multitud de pecados que se cometen por los trajes profanos, afeites, escotados e culpables ornatos [...]*, Sevilla, 1691, p. 22.

¹⁰ As dúbidas doutrinais que había sobre a nulidade dos matrimonios celebrados sen o consentimento dos pais foron resoltas polo Concilio de Trento na Ses. 24, cap. 1. Decisión motivada porque algunhas seitas protestantes o declaraban nulo.

¹¹ Fernández Pérez, P., “El declinar del patriarcalismo en España. Estado y familia en la transición del Antiguo Régimen a la edad contemporánea”, en Casey, J. e Hernández, J. (eds.), *Familia, parentesco y linaje*, Murcia, Univ. de Murcia, 1997, pp. 379-394. Case sempre se insiste na lexislación civil deixando un flanco aberto de maior importancia como é o da teoloxía moral, que é a que ilustraba a mente dos clérigos e a que lles daba pautas de comportamento neste e noutros puntos. En principio, o Estado deixou nas mans da Igrexa a catequética sobre o matrimonio e só en contados casos o rei se pronunciou sobre a cuestión, mentres que a catequización da Igrexa foi constante e sempre a mesma durante o século XVIII, antes e despois da publicación da Real Pragmática de 1776.

23 de marzo de 1776¹² na que se prohibía o matrimonio “sin esperar el consejo y consentimiento paterno” e someténdose os que vulneraban a lei ás penas seguintes:

[...] así los que lo contraxeren, como los hijos y descendientes que provinieren de tal matrimonio, quedarán inhábiles y privados de todos los efectos civiles, como son el derecho a pedir dote o legítimas y de suceder como herederos forzosos y necesarios en los bienes libres que pudieran corresponderles por herencia de sus padres o abuelos.

Está claro que o que determina a Pragmática era “el abuso de contraer matrimonios desiguales”, o que significaba un principio de desorde civil xa que cada un tiña o seu rol na sociedade e este non podía alterarse por vía matrimonial. A liberdade constituía un principio disgregador da xerarquía social.

Esa era tamén a razón da doutrina eclesiástica que, aínda recoñecendo a validez do contrato feito sen consentimiento dos pais, advertía que o párroco non podía, sen licenza do bispo, asistir á celebración do matrimonio nestas circunstancias, e que os contraentes cometían pecado mortal, polo que non podían recibir no acto os sacramentos¹³. Billuart, un dos máis acreditados moralistas da Igrexa, afirmaba que contraer matrimonio sen o consentimiento paterno ou o da persoa que o substituíse era un acto “gravísimamente ilícito”¹⁴.

Todas estas medidas non só tiñan como obxectivo evitarlles aos fillos futuras consecuencias; o obxectivo principal era asegurarlle ao pai o exercicio dun poder patriarcal, no seo da familia, garantir a igualdade de bens e fortunas dos contraentes ou conseguir que os fillos aceptasen os amaños feitos polos pais, sen ter en conta máis que a riqueza e o honor, e non a vontade dos fillos.

Baixo a especie de que o matrimonio é un sacramento, a Igrexa penetra na intimidade da familia e das persoas nun dos actos máis persoais da vida.

¹² *Novísima Recop.* Libro X, tit. 2, lei 9.

¹³ Genetto, F., *Theologia Moralis*, t. II, pars II, Matriti, 1871, p. 205-206.

¹⁴ Billuart, C. R., *Summa S. Thomae... sive Cursus Theologiae*, Pars Tertia, Tractatus de matrimonio, art.. VI, pp. 583-584. Pola súa parte Afonso de Ligorio, considerado o príncipe dos moralistas, ofrece unha elaborada casuística e nalgúns casos interpreta que se a oposición dos pais é razoada e xusta porque hai unha grande diferenza de clases entre os contraentes e de condutas, podería tratarse dun matrimonio inválido porque, en hipótese, unha das partes contraentes estaría incapacitada pola súa mala conduta ou porque contrae matrimonio con dolo. Cf. Alphonso de Ligorio, *Theologia Moralis*, t. II, Matriti, 1797, pp. 19 e ss.

Manter o equilibrio social foi outra das responsabilidades da Igrexa galega. Era necesario que cada un se sometese ao rol fixado pola Providencia no corpo social. Nun sermón predicado en Lugo, o bispo Armañá¹⁵ expuxo claramente esta doutrina:

En este orden tan sabio, tan suave, ha distribuido Dios las varias clases de los hombres, dando a cada uno aquella suerte y aquel destino que nos conduce al fin general de la humana sociedad [...]. A unos les ha hecho ricos para socorrer a los pobres, a otros los ha hecho pobres para solicitar el socorro de los ricos; en aquellos ha querido ejercer la liberalidad, la caridad; en estos la paciencia, la santa resignación.

A requirimento do monarca Carlos III, as ordes monásticas de Galicia fundaron unha serie de escolas para os fillos dos labregos. O mosteiro de Oseira construíu unha escola cun internado para corenta fillos dos colonos do propio mosteiro. Velaquí a filosofía social desta fundación. Durante tres anos aprenderían:

[...] la doctrina cristiana, la lengua castellana, a leer y escribir, pero no la gramática ni otra facultad, de modo que con esta enseñanza sean restituidos a sus padres a la edad de diez o doce años, que es la competente para que puedan aplicarse a la agricultura o a las artes y oficios; y a fin de que no se aparten de esta inclinación y no extrañen después la vida de sus casas, se ha prevenido sabiamente que el vestido de los niños en la escuela sea aseado, pero basto y humilde, sin distintivo alguno cual corresponde a hijos de labradores y que su alimento sea el común de las personas de su clase¹⁶.

En definitiva, asegurar o equilibrio social mantendo a cada un no status asignado pola Providencia.

Os misioneiros que predicaban nas vilas e nas parroquias rurais de Galicia fomentaban non unha *devotio* racionalizada senón o fanatismo. Para iso non dubidaban en recorrer á falsa milagrería e á superstición para crear unha expectación irracional, que era a atmosfera axeitada para sementar as ideas máis reaccionarias

¹⁵ O sermón non foi publicado ata 1818, pero foi pronunciado varios anos antes. Cf. Armañá, *Sermones*, II, Madrid, 1818, p. 446.

¹⁶ Tomado de Antón Costa Rico, *Historia da educación e da cultura en Galicia*, Vigo, Eds. Xerais, 2004, p. 582.

sobre o poder político e máis interesadas sobre o predominio do poder eclesiástico. Nada saberíamos destas misións se non tivesen os propios misioneiros, ás veces, o descaro de publicalas, coas consabidas licenzas das autoridades eclesiásticas que, desta maneira, se facían cómplices da fraude.

O carmelita P. Colmenero, que percorreu Galicia entre 1744 e 1751, deixounos o testemuño dos éxitos misionais, adobiados cunha serie de milagres¹⁷. Aseguraba o P. Colmenero que cantos levasen posto o escapulario da Virxe do Carme estaban defendidos contra o lume e a auga, porque “muros y casas se han arruinado a impulsos de horrososos huracanes y habiendo caído sobre los que vestían el santo escapulario, salieron [indemnes] por virtud de esa preciosa prenda”¹⁸. Conta tamén que en San Miguel de Padreda (Ourense) morrera no ano 1746 unha nena, filla de Blas Carnero, pero que alguén tivo a feliz idea de poñerlle o escapulario do Carme e a nena resucitou dicindo “yo he muerto y vuelvo a la vida por intercesión de la Virgen Santísima del Carmelo”¹⁹. En San Pedro de Lema (Arzúa), en 1745, estaba esfolando o millo María López e esvaroulle da man unha cana de millo e un ollo quedoulle colgado “sobre la mexilla”, pero puxéronlle o escapulario e o ollo volveu ao seu sitio²⁰. A eficacia do escapulario era tal que tamén beneficiaba os animais: na Pobra do Deán (A Coruña), un “cerdudo” que estaba xa cebado para a matanza enfermou repentinamente e estaba para morrer cando o sancristán Diego González lle aconsellou á familia que lle puxesen o escapulario e “así prontamente se levanto el cerdo bueno y sano”²¹.

A pesar de que a Igrexa exercía en forma continua a presión social sobre as familias e as persoas, a educación e as colectividades, sempre cabía a posibilidade de rebelións individualizadas e de infractores da orde establecida. Para esas situacións os ordinarios ou bispos tiñan un aparato coercitivo eficaz. En cada diocese había un tribunal eclesiástico, presidido polo provisor, no que o fiscal era o per-

¹⁷ Colmenero, Francisco, *El Carmelo ilustrado, con favores de la Reyna de los Angeles, con indulgencias y privilegios, con Tropheos y esclarecidas Virtudes de sus Hijos*, Valladolid, 1754.

¹⁸ Ibidem, p. 235. Maior eficacia demostrou o servo de Deus, Fr. Gerónimo de Corleón, lego franciscano, porque non só dominaba o lume e a auga, senón os catro elementos: terra, auga, aire e lume. Cf. Fr. Francisco de Ajofrín, *Primores de la Divina Gracia manifestados en la admirable vida y portentosos milagros del nuevo taumaturgo de Sicilia, el siervo de Dios Fr. Gerónimo de Corleón, Religioso Lego Capuchino*, Madrid, 1775 (2ª ed.), pp. 225-239.

¹⁹ Ibidem, p. 288.

²⁰ Ibidem, pp. 290-291.

²¹ Ibidem, pp. 270-271.

soeiro máis temido, con alguacís e cun cárcere episcopal. Non só se xulgaban neste tribunal as causas espirituais senón todas as que rozaban os dereitos da Igrexa.

Ademais os bispos podían exercer o seu poder de interdicción (pechando unha igrexa ou lugar sagrado), de suspensión (para os clérigos) e de excomunión, palabra que causaba pavor no pobo²².

Finalmente estaba a Inquisición, que se foi especializando en determinados “delitos”: bigamia, sodomía, superstición, cregos solicitantes e, sobre todo, a persecución das ideas e dos escritos heterodoxos ou simplemente discrepantes da doutrina católica.

Unha aproximación estatística sobre as 198 causas abertas no século XVIII²³ pola Inquisición pon de manifesto que o 58% destas se refire a temas de opinión ou de heterodoxia (ler e reter libros prohibidos, defender na Universidade ou en actos colexiais teses ou proposicións non axustadas á ortodoxia, conversas nas que se coaban erros teolóxicos, ter ou transmitir obras referentes á Revolución francesa etc.), reveladoras todas elas da atención prestada á penetración de novas ideas e á defensa da tradicional doutrina católica. O resto das actuacións da Inquisición teñen como obxectivo a persecución de condutas delituosas, especialmente os delitos de bigamia e de solicitation en confesión.

Todo estaba controlado, sometido á disciplina da Igrexa e supervisado por esta: os vestidos das mulleres²⁴, os adornos²⁵, as comedias, os xogos, as lecturas,

²² A excomunión máis coñecida en Galicia era a *pauliña*, que na práctica equivalía á excomunión. Pero había unha acepción estritamente canónica. Aplicábase cando se trataba de recuperar bens legados testamentariamente pero que, por fraude ou ocultamento, non chegaran de feito a mans dos destinatarios. Se non había probas xurídicas para recuperar estes bens, entón o demandante solicitaba do Provisor un decreto de excomunión contra todos aqueles que, coñecendo o destino fraudulento que se lle dera á herdanza, se negasen a testemuñar. O Provisor estendía entón unha excomunión e esta tiña que ser lida un domingo durante a misa parroquial. A lectura ía acompañada dunha liturxia complexa creada para causar terror entre o pobo. Nos días seguintes presentábanse os escribáns e recollían a información que lles proporcionaban os veciños. Desta forma e xa cos testemuños dos veciños procedíase a abrir un proceso. A excomunión, pois, só era unha ameaza para cumprir o obxectivo de clarexar o destino dos bens.

²³ Fixemos a estatística seguindo os expedientes que se conservan no Archivo Histórico Nacional, Sección Inquisición.

²⁴ Referíndose á compostura das mulleres o xa citado P. Ezcaray escribiu: “que si las doncellas por no afeytarse han de perder casamiento, que lo pierdan y no se afeytan, porque menos inconveniente es perder casamiento, que perder su alma”, *Voces del dolor* [...], p. 54.

²⁵ “Qué mas pervertirse y destruirse la naturaleza, que hazerse una mujer una llaga en las orejas para colgar las arracadas”, Ezcaray, *Voces del dolor* [...], p. 93.

os estudos e ata o propio calendario agrícola, que viña fixado por un santo²⁶, de maneira que o mundo rural galego era coma un espazo sagrado, e por iso, só controlado pola Igrexa. O control da Igrexa e o control do Estado fixeron de Galicia un territorio amansado no que as voces discrepantes tiñan que buscar outros ceos máis propicios.

2. A EPIDÉRMICA INFLUENCIA DA ILUSTRACIÓN

Coincide o período que estudamos coas derradeiras manifestacións do movemento ilustrado e a pregunta é obrigada: ¿por que a Ilustración galega foi incapaz de darlle ao país o pulo rexenerador que precisaba?

2.1. As bases filosóficas da Ilustración española e galega

É o momento do “descubrimento” da Razón como contraposición á tradición, entendida esta como o repertorio de saberes falsos cos que se pretendía explicar a realidade. A Razón é a lei universal, é a harmonía preestablecida no cosmos, que a razón humana ten que coñecer para interpretar axeitadamente o mundo e para propiciar un desenvolvemento harmónico das leis insitas na propia natureza.

O descubrimento da Razón como lei universal non produciu na Ilustración española nin na galega unha contraposición entre Fe e Razón, como sucedeu en Francia e en Centroeuropa. Aquí foi interpretada a razón humana como un privilexio que Deus concedeu á persoa para descubrir as leis naturais. Desta maneira a razón humana ten unha función instrumental en canto que serve para interpretar o mundo.

Non hai contraposición entre Fe e Razón porque a razón humana tamén se integra no plan de racionalidade programado *ab aeterno* pola divindade ao crear o mundo.

De aquí a necesidade de aplicar a intelixencia á natureza para dominala, exercicio que ten que facerse cientificamente, é dicir, con rigor lóxico e sistemático, eliminando as crenzas supersticiosas e milagreiras coas que a tradición pretendía explicar, por vía de crenza e non de ciencia, unha realidade incontrolada.

²⁶ No refranceiro popular galego é constante a referencia dos tempos agrícolas aos santos. Cf. Barreiro Fernández, X. R., *Historia contemporánea de Galicia*, t. IV, A Coruña, Ed. Gamma, 1984, pp. 156-161.

Isto explica o xigantesco esforzo dos ilustrados por estender a ciencia por medio de institucións, revistas e libros. Unha ciencia que non debía ser discursiva senón útil porque, como dicía Campomanes, “me parece más útil al género humano la invención de las agujas de coser que la Lógica de Aristóteles y un gran número de sus comentadores, los cuales han sido en España más comunes que las fábricas de agujas”²⁷.

A ciencia non só afecta á intelixencia senón tamén á vontade e aos hábitos da persoa, en definitiva á *educación*, porque, como dicía Aranguren, “los ilustrados estaban convencidos de que el hombre solamente por ignorancia [...] es malo”²⁸.

O sometemento da razón humana á Razón, que escamotea a tensión dialéctica que si se produce noutras ilustracións europeas, impidiu un afondamento máis radical da antropoloxía ilustrada e explica que, sorprendentemente, nin un só ilustrado galego nin unha soa das súas obras fose perseguida pola Inquisición²⁹.

2.2. Os eixes da Ilustración galega

Como consecuentes fisiócratas optan prioritariamente pola racionalización da infraestrutura agraria, que consistía en respectar o exercicio das propias leis económicas eliminando os obstáculos (case sempre legais) que impedían o exercicio desas leis naturais. Pero ó chegarmos a este punto agroman todas as contradicións da Ilustración galega. En canto se trataba de estudar as reformas concretas a realizar por vía lexislativa entrábase nunha contradición con intereses dos propios afectados por esas reformas.

Para Luís Vicente Pereira, Francisco de Castro e Lucas Labrada a reforma pasaba inevitablemente pola liquidación dos morgados e a consecuente desamortización das terras. Pero a crítica ás vinculacións non xera, porén, as conseguíntes posturas en favor dunha inmediata supresión das mesmas, porque, como sinala Pereira, “no estamos en estado de cortar de raíz tan grave daño, suprimiendo enteramente los mayorazgos”.

²⁷ Campomanes, P., *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, Madrid, 1775, p. 35.

²⁸ Aranguren, J. L., *Moral y Sociedad*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1967, p. 18.

²⁹ O proceso ao ilustrado Cónsul Jove iniciouse pola defensa de determinadas posicións, pero complicouse ante unha denuncia por estafa procedente de Asturias. Archivo Histórico Nacional, Sección Inquisición, 1788, leg. 3726, núm. 123.

O feito de que o Expediente da Reforma Agraria, propiciado polo goberno, durara 25 anos e que finalmente non tivera eficacia legal ningunha, revela os fortísimos intereses que estaban en xogo³⁰.

Outro tema moi controvertido foi o da renovación ou non dos foros, unha vez fenecido o prazo da súa constitución. Tampouco aquí atopamos unanimidade: mentres que para Francisco Castro, cóengo, a renovación debe ser forzosa e inmediata, para o P. Sarmiento non debía aceptarse a renovación foral e os bens aforados deberían reverter aos propietarios do directo. Sarmiento era monxe bieito e os mosteiros clamaban contra a renovación foral.

Outro eixo da Ilustración foi a adaptación da industria á poboación rural, porque, como escribía Campomanes:

[...] la agricultura sin artes [industriais] es lánguida, porque la mujer, las hijas y los niños de un labrador, donde no se ocupan en las fábricas, son una carga, aunque indispensable, que abrumba al jornalero y enflaquece al labrador más acomodado.

Os nosos ilustrados fomentaron a produción téxtil, que requiría sobre todo traballo feminino. As institucións creadas (Real Consulado da Coruña e as Sociedades Económicas de Santiago e Lugo) pularon pola importación de sementes do liño, pola importación de cânabo e a introdución de novas técnicas de manufacturación.

Tamén os curtidos reclamaron a atención dos ilustrados. O cóengo de Santiago Pedro Antonio Sánchez redactou unha memoria dirixida ao Rei expoñendo as grandes vantaxes que para o campesiño galego tiña dedicarse subsidiariamente ao curtido,

[...] porque el trabajo que se emplea en el curtido nada embaraza al labrador para que se emplee en las labores del campo: los ratos lluviosos, las horas en que hace mucho calor, la noche misma, son tiempo oportuno para dedicarse a esta ocupación.

O benemérito cóengo sabía que as vantaxes económicas que podía proporcionar o traballo nos curtidos quedaban minoradas pola perda de valoración social

³⁰ Anes, G., *Economía e "Ilustración" en la España del siglo XVIII*, Barcelona, Ariel, 1969, pp. 95-135.

por tratarse dun oficio vil. Na súa *Memoria*, Pedro Antonio Sánchez protestaba enerxicamente contra esta situación:

Un labrador que se emplee en el curtido deberá, por el mismo hecho, contar que quedará envilecido para siempre, [...] y así debe persuadirse que ninguno [dos descendentes] será admitido a los empleos públicos ni a los del ministerio eclesiástico [...]. Todavía hay más: este hombre deberá desde luego desconfiar de dar estado a sus hijos. Los labradores, los demás artesanos, se creerían envilecidos si sus hijos hiciesen un enlace [...].

Parece ser que esta *Memoria*, que foi apoiada pola Sociedade Matritense e contaba co favor de Campomanes, decidiu que Carlos III asinara a Real Cédula do 18 de marzo de 1783 pola que se declaraba que os oficios de curtidor, ferreiro, xastre, zapateiro, carpinteiro e outros “son honestos y honrados, y que el uso de ellos no envilece la familia, ni la persona del que los exerce ni la inhabilita para obtener los empleos municipales”.

O indubidable beneficio que esta Real Cédula proporcionaba a determinados oficios pon de manifesto, unha vez máis, a radical limitación dos proxectos ilustrados. A Ilustración elevaba, por vía de privilexio, a condición social dos que se ocupaban e traballaban en oficios que ata aquel momento eran considerados vi-les, pero seguía manténdose a cualificación de oficios vi-les e oficios honrados. Por conseguinte, a Ilustración foi incapaz de igualar a todas as persoas. Conseguríao o liberalismo ao elevar a todos á condición de cidadáns.

2.3. Os ilustrados e a defensa de Galicia

Un dos aspectos máis novidosos da Ilustración foi a atención e mesmo a paixón que algúns puxeron cando escribiron sobre Galicia. Os máis destacados foron Sarmiento, o P. Sobreira, José Cornide, Somoza de Monsorío, Lucas Labrada. Dentro dunha polisemia pouco precisa, Galicia aparece nestes autores como “patria”, “nación”, “reino”, “tierra”, amosando a vivencia da súa galeguidade.

Porén, cómpre afinar tanto a utilización destas expresións como a defensa que se fai da riqueza de Galicia fronte ao aparente despoxo que destas riquezas fan os foráneos e moi especialmente os cataláns.

Polo que respecta ao primeiro punto sería errónea a interpretación de que estamos ante un primeiro referente identitario de carácter político. Neste senso facemos nosa a interpretación de Xusto Beramendi:

Os contidos conceptuais eran sempre obrigadamente anacionais no sentido actual da expresión *nacional*, isto é, no sentido referido a nación en canto suxeito colectivo de soberanía lexítima, pola simple razón de que tal suxeito aínda non fora concibido e menos en España. Con todo, se atendemos ao conxunto do discurso colectivo observamos que, aínda nesa confusión, a entidade *España* tende a ser o referente principal no político, mentres que a entidade *Galicia* o é no social e no económico, pero fica relegada a un segundo plano no político. E se atendemos ao conxunto do seu discurso, parece claro que os fundadores das Sociedades económicas de Santiago e Lugo participaban do mesmo patriotismo español protonacionalista cá totalidade dos ilustrados dos territorios metropolitanos da monarquía, o que non lle impedía, nun caso máis de dobre lealdade, asumir a personalidade específica de Galicia nos planos étnico, histórico e socioeconómico e procurar a defensa dos seus intereses privados³¹.

Polo que respecta á segunda cuestión, lembremos que a penetración catalá foi percibida por Cornide, Somoza de Monsorío, Sarmiento e algún outro autor como unha inxusta colonización e determinante da espoliación da riqueza galega³². E así escribe Cornide:

Y he aquí, se presentan los industriosos catalanes, esos holandeses del Mediodía, que vinculan su subsistencia en los productos de su industria, esos hombres especuladores, cuyas operaciones dirige solo el interés y derramándose en varias colonias de pescadores y traficantes por la costa, ocupan hasta la más pequeña ensenada, emprenden la ruina de su pesca, trastornan el comercio de sus naturales, dexándolos en una sujeción precaria³³.

³¹ Beramendi, J., “Modulacións galegas do reformismo ilustrado”, en *Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago de Compostela (1784-2006)*, Santiago de Compostela, Fundación Caixa Galicia, 2006, p. 61.

³² Alonso Álvarez, L., *Industrialización y conflictos sociales en la Galicia del Antiguo Régimen (1750-1830)*, Madrid, Akal, 1977.

³³ Cornide, J., *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*, Madrid, 1774, pp. 59-60.

Pola súa parte, Somoza de Monsoríu³⁴ cualifica como un dos estorbos da riqueza de Galicia “la pesca de los catalanes en Galicia y la franqueza y método con que la ejecutan”³⁵ e o P. Sarmiento denuncia que os mariñeiros galegos “están padecendo las tiranías de los que inundaron a Galicia, para arrasar las semillas de la pesca sin que haya quien los refrene”.

Esta alporizada defensa da riqueza de Galicia e a consecuente denuncia da espoliación que sofre apóiase nunha falsa concepción da riqueza, que revela que ningún deles lera a A. Smith. Para eles a riqueza era un valor fixo, unha especie de torta a repartir, e cada un tiña que defender o seu quiñón fronte aos demais.

Se ben é certo que hai unha defensa dos intereses de Galicia, o que pon de manifesto a súa galeguidade, non é menos certo que hai no fondo unha concepción precientífica sobre a riqueza que pon de manifesto a súa desinformación.

2.4. Ilustración e política: un reformismo superficial

O que define a Ilustración española e galega e definitivamente as separa da Ilustración europea é a concepción do poder político.

Para os ilustrados a concepción estamental da sociedade era algo inamovible e respondía ás esixencias da propia natureza que nos sitúa en status diferentes. Pero a sociedade estamental require para o seu funcionamento do poder absoluto do monarca. Por iso os ilustrados enfatizaron o poder da monarquía, eixe de todo cambio, de toda modernización e que contaba, ademais, co fanatismo popular. Así o di, con non poucas doses de cinismo, o ilustrado e protoliberal León del Arroyal:

Para el logro de las grandes cosas es necesario aprovecharnos del fanatismo de los hombres. En nuestro populacho está tan válido aquello de que el Rey es señor absoluto de la vida, las haciendas y el honor, que el ponerlo en duda se tiene por especie de sacrilegio y he aquí el nervio principal de la reforma. Yo bien sé que el poder omnímodo del monarca expone la

³⁴ Somoza de Monsoríu, F., *Estorvos i remedios de la Riqueza de Galicia: Discurso político legal*, Santiago de Compostela, 1775, pp. 58-70, 2 vols.

³⁵ Véxase o estudo preliminar de X. R. Barreiro Fernández á obra de Somoza de Monsoríu en *Estorvos y remedios de la riqueza en Galicia*, Santiago de Compostela, Escola Galega da Administración Pública, 1995, pp. 9-48.

monarquía a los males más terribles, pero también conozco que los males envejecidos solo poden ser curados por el poder omnímodo³⁶.

O que para León de Arroyal non é máis que unha estratexia e unha utilización utilitaria do poder político, para a maior parte dos ilustrados era sinxelamente un dogma político.

O monarca é, para Somoza de Monsorío, o referente simbólico de todo o Estado, obxecto de veneración, fonte de toda xustiza. O monarca actual é “tan generoso y grande que solo suspira por la común fortuna”, capaz de “minorar su propio fausto y grandeza” para aliviar os súbditos; non só é capaz de “ideas gloriosas”, basta que apoie unha determinación “para merecer el carácter de justa”. En definitiva, o Rei é “vicario de Dios” e participa neste mundo, xunto co Pontífice, do poder divino³⁷.

O poder monárquico en España comparte funcións de goberno coa Igrexa nunha alianza frutífera entre Altar e Trono. Non atopamos na Ilustración galega a menor crítica nin a este pacto nin ao exercicio do poder por parte da Igrexa. Podemos advertir que nalgúns ilustrados (por exemplo en X. Marcos Bernardo de Quirós) hai unha crítica ao excesivo poder da Igrexa porque secularmente foi asumindo funcións que correspondían ao Monarca e agora estiman que deben ser recuperadas pola monarquía, pero son críticas que non alteran a concepción do poder na sociedade e que afectan só ao reparto das funcións³⁸ e ao revés: hai tamén ilustrados (como Ros de Medrano) que critican a excesiva participación do poder monárquico na distribución dalgunhas rendas eclesiásticas³⁹, pero nunca se pon en discusión a alianza entre as dúas potestades.

Por iso o Santo Oficio foi tan condescendente coa obra dos nosos ilustrados e non tomou providencias contra eles. Todos eran conscientes de que a Ilustración consolidaba a sociedade estamental e o poder absoluto do monarca. Se a Ilustra-

³⁶ Arroyal, León de, *Cartas político-económicas al Conde de Lerena*, Madrid, Ciencia Nueva, 1968; estudo preliminar de Antonio Elorza.

³⁷ Cf. Estudo preliminar de Barreiro Fernández, X. R., *Estorbos y remedios de la riqueza en Galicia*, Santiago de Compostela, Escola Galega da Administración Pública, 1995.

³⁸ Noticias sobre o autor en: Meijide Pardo, A., *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1982, pp. 31-40.

³⁹ Ibidem, pp. 195-214.

ción francesa desembocou na Revolución francesa a Ilustración española e galega derivou do Despotismo ilustrado.

Non podía ser, pois, aquela Ilustración un instrumento de cambio na sociedade galega, e por iso a súa influencia foi superficial.

3. A UNIVERSIDADE ÁBRESE Á SOCIEDADE

Durante boa parte do século XVIII foi a Universidade de Santiago un campo de batalla de loitas domésticas. Coligadas todas as forzas (capitulares, relixiosos, manteístas) contra os colexiais de Fonseca, non pararon ata conseguir a súa derrota⁴⁰. Logo entraron en conflito entre si os antigos coligados. Cada elección de reitor convertíase nun proceso violento que non remataba ata que o Consello poñía orde. É dicir, a universidade vivía para ela mesma, nun ensimesmamento suicida.

Todo comeza a cambiar cando no curso 1788-1789 foi nomeado catedrático de Física D. Francisco de Neira, quen, sendo xa profesor de medicina na Universidade, decidiu formarse en París e Edimburgo, licenciarse e doutorarse en física para poder ocupar unha cátedra, de menor rango que as outras, co obxectivo de introducir en Santiago a ciencia experimental⁴¹. A partir do seu ensino desprázase a conflictividade: agora xa non son os intereses das distintas familias institucionais o motivo do conflito senón a posición que cada membro do claustro adopta sobre a metodoloxía a empregar no ensino e sobre a ciencia que a universidade debe transmitir.

Tras longos e apaixonados debates sobre a física, as matemáticas, a filosofía aristotélica e o ensino da teoloxía hai non só unha radical oposición sobre a ciencia senón tamén formulacións revisionistas sobre o papel da propia universidade e da formación que debe prestar aos alumnos.

Canso de loitar contra os intransixentes da tradición, Neira marcha para Madrid en 1796? como catedrático do Real Estudio de Medicina Práctica e como médico da familia real, pero aquí quedaron os continuadores da súa obra: José de la Vega, González Varela, o matemático Rodríguez, Pérez Vereá etc.

⁴⁰ Gasalla Regueiro, P. L. e Saavedra, P., “A Universidade na centuria da Ilustración”, en Barreiro Fernández, X. R. (coord.), *Historia da Universidade de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Universidade, t. I, 1998, pp. 297-318.

⁴¹ Idem, pp. 398-410.

A minoría contestataria da universidade, que apostaba pola modernización metodolóxica e polo necesario cambio dos plans de estudos de todas as facultades, recibiu un inesperado reforzo coa reincorporación a esta universidade de Pedro Bazán de Mendoza, un líder indiscutible e defensor dun cambio radical da universidade⁴².

Se nun principio este grupo loitou para reformar a universidade, pouco a pouco foi desprazando o discurso: non só había que cambiar a universidade, cumpría cambiar o país, apostando polas ideas revolucionarias.

Constituíronse nunha especie de club que se reunía no despacho de González Varela, no colexio de San Xerome, do que este era vicerreitor. Desta maneira podían manter unha certa discreción, xa que as reunións as facían de noite. Advertido o reitor, o cóengo Andrés Acuña y Malvar pretendeu entorpecer esta actividade co cesamento de González Varela como vicerreitor de San Xerome polo feito de estar casado⁴³. Trasládouse entón o grupo á Biblioteca da Universidade, que dirixía un dos seus membros, Francisco Pedrosa, e máis en concreto á peza onde se gardaban os libros prohibidos.

Foise agrandando este grupo que presidía Bazán de Mendoza e do que formaban parte González Varela, Fraguío Sánchez Boado, José de la Vega, Joaquín Patiño, Sobrino Taboada, José Francisco Pedrosa, Agustín Ruiz, Bernardo Bedoya, posiblemente o matemático José Rodríguez, Antonio Gil (irmán do conde de Taboada), Vereá y Aguiar, posiblemente Juan Bautista Camiña, Pérez Vereá etc.

O grupo sabía que eran vixiados polo reitor, que na cidade se facían comentarios nos que eran cualificados de “facciosos” (no senso de constituír unha facción) e de “libertinos” (defensores radicais da liberdade) e que a Inquisición tiña postos os seus ollos nestas reunións. Iso explica o segredo que se impuxeron de non falar en público dos temas que trataban. O reitor nunha denuncia presentada contra Bazán de Mendoza ante o Consello Real (10 de novembro de 1798) acusábo de

⁴² Natural de Cambados, onde nacera o 22 de xaneiro de 1758. Bacharel en Leis por Santiago en 1776, licenciado en 1781 e doutor en 1782, despois de exercer algunha substitución pasou a Madrid, onde opositou a unha cátedra nos Reales Estudios de San Isidro, que non obtivo. Reincorporouse no ano 1795 á Universidade de Santiago, onde obtivo unha cátedra en Leis.

⁴³ Na súa defensa enviada ao Consello Real, González Varela di que está casado e por iso “acaso menos expuesto a ciertas distracciones que padecen aún los más bien morigerados” e que a súa muller non vivía no colexio. AUS, Sección Histórica, Leg. 185.

ser o director “de varias juntas celebradas en el Colegio de San Gerónimo [...] en el cuarto del Vicerrector D. José González Varela y en otros sitios” nas que “se proyectaban planes, reformas y representaciones, se determinaba lo que había de resolverse en claustro [...]”, e engadía que era sabedor disto por dúas testemuñas que acudiran a algunha das reunións, é dicir, por espías⁴⁴.

A denuncia non se refire a temas ideolóxicos ou políticos, quizais porque temía sobresaltar o Consello e provocar que este tomase medidas contra el por permitir reunións desta clase na universidade. Pero noutra denuncia presentada pouco despois, cando Bazán pretendeu defender unhas conclusións nas que denunciaba o atraso dos estudos nesta universidade, o reitor xa apuntaba máis lonxe, deducindo que as conclusións que prohibiu eran reveladoras do seu “carácter audaz y descifra cual sería el proyecto de aquellas asambleas dirigidas y sostenidas por él” (por Bazán de Mendoza).

Expulsado do colexio San Xerome, xa dixemos que o grupo seguira reuníndose na sala dos libros prohibidos da biblioteca universitaria. O segredo entre eles debeu ser cumprido fielmente porque nada se sabe daquelas reunións ata o ano 1806 en que a Inquisición intervén. Como non podía acusalos de ter reunións de carácter ideolóxico e político, decidiu o decano da Inquisición tapiar a porta de entrada da sala dos libros prohibidos que daba ao claustro. Desta forma indirecta advertíalles que o Santo Oficio os tiña vixiados⁴⁵.

A proba máis clara de que aquelas reunións tiñan un marcado obxectivo ideolóxico e político é o que sucede a partir de 1808. Os tres membros máis destacados do club (Bazán, González Varela e Fraguío), en canto tiveron noticia de que Carlos IV nomeaba a Murat lugartenente do reino de España, enviáronlle unha felicitación en nome da Universidade de Santiago, o que provocou a súa inmediata expulsión da Universidade.

⁴⁴ AUS, Sección Histórica, Leg. 185. Na réplica a esta denuncia que Bazán de Mendoza envía ao Consello Real, acusa o reitor de liderar unha facción “que oprime la virtud y el celo de quantos no suscriben servilmente a sus ideas”, que están movidos pola “insaciable hambre del oro” e referíndose a Acuña engade que é un reitor nomeado ilegalmente “a la inmadura edad de veinte y tantos años y sin más positivo ni título literario que el de mero bachiller”.

⁴⁵ É moi probable que a decisión da Inquisición de intervir na biblioteca universitaria estivese motivada por unha denuncia presentada polo catedrático D. Felipe Sobrino, un dos asistentes ás reunións, ante o Consello Real en 1806 na que dicía que se fixeran obras na estancia dos libros prohibidos para as reunións de varios profesores que a frecuentaban. AHN, Inquisición, Leg. 3.730/191.

Todos os membros do grupo aparecen en 1808 situados politicamente: o sector máis forte (Bazán, Pedrosa, González Varela, Fraguío, Vega, Bedoya, Vereá y Aguiar, Agustín Ruiz etc.) cos afrancesados e o resto (Patiño, Camiña, o matemático Rodríguez etc.) cos liberais. Uns e outros apostando por un novo réxime político para España.

Antes de 1808 nada escribiron ou publicaron que poida interpretarse como apoio a unha solución revolucionaria para España. Sabían que os vixiaban atentamente e por iso mantiveron un prudente distanciamento público, pero nas súas clases (como aparecerá máis tarde cando foron deputados) defendían ideas novas, amosaban o seu anticlericalismo, e a necesaria limitación do poder eclesiástico. Bazán pretendeu defender publicamente unhas conclusións nas que apoiaba as ideas educativas de Rousseau, conclusións cuxa defensa lle foi prohibida polo reitor.

Ademais das clases que daban nas aulas exercían, sen dúbida, un maxisterio vivo entre a familia e os amigos, é dicir, que as ideas se propagaban naquela pequena cidade de 15.000 habitantes. Parecía vivir Santiago momentos de euforia intelectual. Os libreiros Francisco Varela, Agustina Gómez e Manuel María de Vila foron denunciados no ano 1801 por saltaren as estritas ordes ao teren e venderen obras prohibidas. Cando se fai unha investigación da biblioteca do cóengo Xosé Villarroel Pérez de Baños, denunciado no ano 1800, entre os 752 volumes desta atopáronse varios prohibidos. O párroco de Santo Andrés de Santiago, Maquieira, un dos asistentes ao club que presidía Bazán, foi denunciado por prestar obras de propaganda da Revolución francesa.

As reunións que se celebraban na sede da Sociedade Económica de Amigos do País non eran ben vistas polos ultraconservadores de Santiago e dous nomes aparecían en todas as denuncias: Manuel Freire Castrillón e o clérigo Pedro Quinteiros.

Había, pois, unha certa euforia intelectual en Santiago. Aparentemente todo seguía igual pero un río de vida nova corría subteraneamente por aquel Santiago que iniciaba o século XIX.

Neste contexto Francisco María del Valle Inclán funda *El Catón Compostelano*, en 1800, o primeiro xornal galego⁴⁶.

⁴⁶ Con motivo da adquisición pola Xunta de Galicia do único volume completo deste xornal, o Consello da Cultura non só propiciou a súa reedición no ano 2000, senón tamén a publicación dunha serie de traballos coordinados por Xosé López García baixo o título de *El Catón Compostelano. Estudios*.

Nunca saberemos por que Francisco María del Valle Inclán decidiu fundar este xornal. Xubilado da súa cátedra na Universidade, afastado das preocupacións cotiás, posiblemente entendeu que acumulara a suficiente ciencia e experiencia que debía transmitir a unha sociedade que procuraba afanosamente camiños e solucións novas⁴⁷.

As cuestións propostas no xornal manifestan que Valle Inclán non se acomoda aos novos tempos. É un sobrevivente da sociedade ilustrada que non entende nin, por suposto, asume a vaga revolucionaria que chama xa ás portas de Galicia.

El Catón apenas ofrece información. Cada número consiste nun discurso no que, en xeral, en forma pouco amena se desenvolve un tema. Os principais foron: a educación, o luxo como causa de non poucos males, a paz, as innovacións tecnolóxicas (no discurso VI descríbese un aparato ou “embarcación que pueda navegar por el ayre”), as linguas, a muller e a súa educación, e o debatido e absurdo tema (que ocupa unha parte moi importante do xornal) de se os clérigos deben andar con barba ou desbarbados.

Recoñecéndolle a este sublime extravagante o seu sacrificio económico e o esforzo intelectual, debemos recoñecer que *El Catón* foi unha ocasión perdida para abrir novos horizontes, para afondar nos problemas de Galicia e para situar a nosa intelectualidade no panorama español. Os colaboradores, todos descoñecidos agás o propio Valle Inclán, non formaban precisamente na elite intelectual da Galicia, o que pode explicar a escasa altura do noso primeiro produto xornalístico⁴⁸.

4. A REBELDÍA POPULAR NA LITERATURA CLANDESTINA

O pobo, como sucedeu no período que estudamos, pode estar dominado, sometido, pero non sempre está convencido. Manifesta a súa desconformidade de

⁴⁷ Barreiro Fernández, X. R., “Francisco María del Valle Inclán ou a extravagancia ao servizo da cultura”, en López García, Xosé (coord.), *El Catón Compostelano. Estudios*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2000, pp. 15-46.

⁴⁸ Quizais o aspecto máis salientable desta publicación é o tratamento que merece a muller e a aposta pola súa educación, e no que o lector non debe agardar tampouco grandes avances. Sitúase na liña de Feijóo, para quen o estado de perfección é moi superior ao de casada. Outro aspecto interesante é o da controversia entre Valle Inclán e o célebre Masdeu que, á súa conta, publica o número 21 de *El Catón*, no que contesta ás alusións críticas que lle fixera Valle Inclán. Aparece este número cando xa Valle Inclán abandonara o xornal.

varias formas: unhas veces reflíctea nos refráns que quizais o pobo non inventa pero que transmite, outras en ditos ou chistes que son pequenas historias contadas para producir riso e que moitas veces teñen unha intención demoledora, e noutras ocasións escoita e no posible transmite con alegría e rexoubo historias, contos, críticas, poesía que alguén compón contra os poderosos que o amolan e que o pobo escoita e apoia.

O historiador non chegará á cerna da crítica social se prescinde desta literatura case sempre anónima, pouco coidada no estilo, e que denuncia as corrupcións, os abusos de poder, as mentiras e as violacións dunha minoría poderosa.

Noutro artigo⁴⁹ xa avanzamos sobre a necesidade de contar coa literatura clandestina como unha das fontes máis vivas e posiblemente veraces que, ás veces, rebate a historia oficial, a que as autoridades quixeron que se escribira.

Son composicións escritas en estilo moi popular, ás veces chocalleiro, en castelán, galego ou —como sucede con certas composicións de Freire Castrillón, nunha linguaxe híbrida— que se lían nos figóns e tabernas entre berros de aprobación e que, despois, copiadas, espallábanse polos faladoiros da cidade.

Na colección que reunimos durante anos temos varias destas composicións clandestinas da cidade de Santiago. Parte delas xa se publicaron na espléndida obra *Papés d'emprenta condenada*⁵⁰, outras publicámolas no citado artigo aparecido no libro *Entre liñas* e neste artigo publicaremos tamén algunha outra composición descoñecida.

No artigo citado aparecen claramente definidos os obxectivos da crítica social (lembrámoslle ao lector que a información que ofrecemos é da cidade de Santiago): o arcebispo Rafael de Múzquiz, cualificado de D. Opas, ou traidor, “inicuo pastor” e que sen dúbida era moi impopular en Santiago; o cabido da catedral formado por “setenta y más ladrones” presididos polo deán Andrés Acuña y Malvar, ou “prima Bestia”, e o primeiro alcalde da cidade do que se di nunha composición que

⁴⁹ Barreiro Fernández, X. R., “Literatura clandestina. A crítica social na Galicia de finais do século XVIII”, en Sánchez Ferro, P. (coord.), *Entre Liñas. Unha ollada á Historia da Cultura escrita en Galicia*, Vigo / Ourense, Universidade de Vigo, Duen de Bus, 2006, pp. 123-144.

⁵⁰ Mariño Paz, R., Barreiro Fernández, X. R. e Aneiros Díaz, R., *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz. Notas histórico-biográficas de X. R. Barreiro Fernández. Coordinadora da edición: Rosa Aneiros Díaz, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2008, pp. 27-48 e 376-400.

Para purgar este pueblo
era cosa necesaria
que se desterrase él
con su mujer y su casta.

Aínda que as persoas que exercen o poder na cidade de Santiago foran tan pouco exemplares, o feito de que todas elas fosen condenadas, sen excepción ningunha, fai pensar nunha disposición popular pouco favorable ao poder, de fonda rebeldía, que para algúns ben podería interpretarse coma unha actitude pre-revolucionaria e que mesmo podería explicar o protagonismo popular a partir de 1808. Non queremos, porén, insistir demasiado neste tipo de interpretacións polo seu posible deslizamento en favor dunha interpretación dialéctica e determinista.

O que si parece evidente é que esta literatura favorece a rebeldía popular, polo menos contra a forma de exercer o poder da minoría dominante. Os poemas e escritos clandestinos insisten na insaciable cobiza, no orgullo infantil, no exercicio despótico do poder, na mercadoría das vontades que se venden ao mellor postor, na vaidade máis refinada. E todo iso axuda a descubrirlle ao pobo a realidade oculta baixo os aderezos e insignias do poder. Axúdanlle a xulgar ao arcebispo, aos cóengos, aos alcaldes, que non son máis que persoas coma eles, coas súas miserias ocultas.

Ofrecemos como exemplos desta literatura clandestina tres composicións ou fragmentos delas nas que, unha vez máis, os obxectivos preferentes son os cóengos ou a moda.

*Contra o cóengo D. Andrés Gil Villaverde, provisor da curia de Santiago e opositor á doctoralía do Cabido (1807)*⁵¹

Molesta pordiosería con que acometio en el paseo la viuda de Santa Marta al Señor Provisor para sacarle dos quartos, en el estilo acostumbrado de ridículas Adulaciones que emplea con todo género de personas, con que divierte a los que gustan del paseo de Santa Susana en las buenas tardes de los días festivos⁵².

⁵¹ Colección Barreiro Fernández-López Morán.

⁵² Temos dúas versións desta composición, con algunhas variantes entre elas. Na epígrafe introdutoria da outra versión lese: “Molesta pordiosería con que acometio en el paseo la viuda de Santa Marta al tío Andrés Villaverde para sacarle dos quartos, en el estilo acostumbrado de ridículas adulaciones que emplea con todo género de personas, con que divierte en las buenas tardes de los días festivos a los aficionados al paseo de Santa Susana”.

- Viuda: Mi señor Opositor
(si esto non é non ma de)⁵³
non me da unha limosna
para pagar a pousada?
- Provisor: Llámeme aunque sea burro⁵⁴
que en Santiago así me llaman
- Viuda: Cariña de rosa deama,⁵⁵
dea por a súa alma.
¡Canta cencia din que ten
sua mercé nesa cacha!⁵⁶
- Provisor: Mujer perdone, no tengo
no me avergüence la cara
- Viuda: Pois señor Doctoral
deixa ir así sin nada
a esta pobre Viudiña
desde a semana pasada?
- Provisor: Vaya con dios embustera
que aunque bruxa no me engaña⁵⁷
- Viuda: Dea, que eu sei que pretende
outra esposa, busté se ha engaña⁵⁸
ben pode beixar no cu
toda a xente prebendada⁵⁹
Provisor: Si la engaño prometo
de darle un real de plata⁶⁰
Viuda: Meu diamante! e non a merece
busté, que en terras estrañas
din que foi xuez furaño⁶¹
e quen lle vota a pranta?⁶²
Provisor: Ya por ser tan habladora
no le doy siquiera blanca⁶³
Viuda: Pois Dios lle dea saud⁶⁴
tanta como ten na casa
o señor Lerin que seique
en marzo o rabo recacha
E quen lle ten a culpa⁶⁵
se non o Pirillan que trata
de matar con un tiro dous
pombos? Dou o Demo a trampa.

⁵³ Na outra versión: “(si esto no e nomeada)”.

⁵⁴ Na outra versión: “Llámame aunque sea burro”.

⁵⁵ Na outra versión: “Cariña de rosa dea”.

⁵⁶ Na outra versión: “Merced”.

⁵⁷ Na outra versión: “bruja”.

⁵⁸ Refírese a que ao optar á “doctoralía” ten que abandonar o provisorato. Fálase, pois, en forma figurada.

⁵⁹ Na outra versión: “a toda a xente prebendada”.

⁶⁰ Na outra versión: “de darla”.

⁶¹ Na outra versión: “foraño”.

⁶² Na outra versión: “e quen lle vota diante a prenta?”.

⁶³ Na outra versión: “no le doy ni una blanca”.

⁶⁴ Na outra versión: “salúd”. O señor Lerín do verso era tamén cóengo.

⁶⁵ Na outra versión: “E ningen lle ten a culpa/si ne o Prillan que trata/ de matar con un tiro dous / ponvos, do Demo a trampa”.

Na anterior composición o autor recrea unha escena que expón en forma parateatral sen dúbida para lela nunha taberna no medio do bulicio do público, que ben debía coñecer a “Viúva de Santa Marta” (Santa Marta era un barrio humilde de Santiago) e as súas formas melosas para pedir esmolos no paseo de Santa Susana. A utilización do galego por parte da viúva e do castelán polo Provisor marca os dous espazos simbólicos: o do pobo e o do poder. O provisor, por suposto, nada lle dá e a viúva despáchase chamando Pirillán ao arcebispo.

Contra o cabido de Santiago (1807). Fragmentos⁶⁶

En este principio fundo
que si por nuestro pecado
deviese hoy ser entregado
Jesuchristo a este mundo,
el rencor más furibundo
tentado por Satanás,
por sugestion de Caifas
en el Cabildo hallaria
que a votos preferiria
por Jesús a Barrabas.

Con milagros y sermones
Jesús al pueblo enseñaba,
que a sacerdotes negaba
con los mas duros baldones,
sus marmoreos corazones
eran de su gracia indignos,
ni juzgo que mas benignos
serian por lo que veo
estos nuestros, antes creo
que serian mas malignos.

Con el beso Iscariote
Ávila se llegaría⁶⁷
y Lerin lo prendería
empuñando el chafarote,
le daría crudo azote
Rivera con sus ramales
le escupiria Nobales
Carrazedo le haria gestos
y otros tales como estos
lo enclavarían brutales.

¡O! malvados fariseos
de vivoras raza horrenda
hypocritas por la ofrenda
blanqueados mausoleos,
os sentais qual Zebedeos
en la catedral primera.
Salvarase la ramera,
usureros y cobrador,
mas ¿como huireis el furor
de la ira benidera?

⁶⁶ Colección Barreiro Fernández- López Morán.

⁶⁷ Os citados son todos cóengos do Cabido de Santiago.

.....

¡O! infelices labradores!
¿quien os arranca en tributo
casi todo vuestro fruto
que os cuesta tantos sudores?
¿se pueden llamar pastores

y no lobos los ociosos
ignorantes y viciosos,
en la residencia legos,
ciegos que guían a ciegos
por precipicios y fosos?

Composición de un portugués al traxe de las señoras en el día (1805)⁶⁸

Neste século en que estamos
por estar o mundo pobre
a mecánica do Nobre
no traxe naon difenciamos
pero sin admiramos
a súa grande loucura
facen dos peitos cintura
onde traen a roupa preza
transformando a natureza
e dos corpos a figura.

As miniñas dalgún día
muito máis se cautelaban
porque sempre receaban
o que lles sucedería,
poren as de hoxe no día
con tal traxe de vestir
poden facer e parir
sin se conocer a falta
porque coa cinta alta
todo se pode encubrir.

Sin algunha rapariga
por caer nalgunha falta
inventou a cinta alta
para encubrir a barriga
naon he moda que se siga
para as nais tambein facer
mais vendo que pode ser
esta unha gran cautela
todas van usando dela
pelo que poder suceder.

Ate o pelo do rostro
que na preñez he notado
tambein se ve disfrazado
co o cabelo composto
agora traen por gosto
nas matrefas cortinado
o vestido pendurado
do pescozo ate o chaon.
Tal he hoxe a perfección
deste sexo afeminado.

⁶⁸ Esta composición galego-portuguesa pertence á Colección Barreiro Fernández-López Morán.

CONCLUSIÓN

1. A sociedade rural galega non experimentou cambio ningún entre 1789 e 1808. ¿Como se explica o levantamento popular de 1809 nutrido preferentemente polo campesiñado galego? A resposta parécenos clara: porque así o determinaron as clases dirixentes, é dicir, clérigos e fidalgos.

O 7 de xuño de 1808 publicou o arcebispo de Santiago, Rafael de Múzquiz, unha circular na que di que “nuestra amada patria está en el más eminente peligro” e invita aos clérigos para que “acompañéis vuestra predicación y persuasión la más eficaz en los pulpitos y confesionarios, en los templos, en las plazas, en las casas y en todas partes... para inflamar a vuestros feligreses a que tomen las armas en esta santa guerra religiosa”⁶⁹.

Tardaron aínda varios meses os franceses en ocupar Galicia, pero a semente xa estaba na terra. Os cregos organizaron as alarmas, predicaron a guerra, e moitos deles morreron defendendo o país⁷⁰.

O pobo campesiño, que vía nos cregos unha referencia de autoridade, seguíunos.

Os obxectivos do clero eran a defensa do absolutismo, a volta de Fernando VII e a continuidade do absolutismo, coma se a guerra só fose un acontecemento puntual. Todo debería volver ao seu. ¿Foi este tamén o obxectivo dos paisanos? Non o sabemos porque nunca deixaron escritas nin as súas memorias nin as súas intencións. Posteriormente, cando xa apareceron distintos partidos e, sobre todo, diferentes ideoloxías, cando a propaganda liberal chegou tamén ás aldeas cóstanos que, aínda que o clero seguiu exercendo un evidente protagonismo, estaba moi lonxe de pensar que seguía controlando socialmente ao campesiñado. Aínda máis, en varios dos nosos libros demostramos unha estudada neutralidade, o que non impediu que algúns grupos militaran no realismo e posteriormente no carlismo, exactamente o mesmo que algúns grupos colaboraron nas faccións liberais.

2. ¿Como se explica a súbita aparición en 1808 dunha minoría intelectual militante do liberalismo, que foi a que escribiu nos xornais, publicou ducias de

⁶⁹ Barreiro Fernández, X. R., *Historia social da guerra da Independencia*, Vigo, Xerais, 2009, p. 134.

⁷⁰ Ibidem, pp. 129-149. Onde se estuda o comportamento do clero na guerra da Independencia.

folletos de propaganda e de tal maneira se comprometeu coa ideoloxía liberal que os seus integrantes puxeron en risco as súas fortunas e a súa liberdade a partir de 1814? Dous foron os focos intelectuais liberais: o da Coruña, moi influído por Valentín de Foronda e Antonio Peña, dous foráneos que estiveron refuxiados nesta cidade e que sen dúbida influíron en forma decisiva en Rivera Gil, en Cribell, en Pacheco Bermúdez e noutros escritores, e a presenza doutro intelectual inquedo e galego, Pardo de Andrade, gran animador do noso primeiro liberalismo. O segundo foco estaba en Santiago: Camiña, Patiño, Vereá y Aguiar etc., que xustamente saen do grupo ou club que lideraba Bazán de Mendoza e ao que xa nos referimos con anterioridade.

3. ¿Por que as cidades galegas amosan unha maior receptividade do ideario liberal? En primeiro lugar, porque a burguesía, que sempre se mantivera nun segundo plano, comprende que chegou o momento de asumir un relevo histórico substituíndo a fidalguía no control do poder municipal e máis adiante do poder provincial. En segundo lugar, pola presenza dunha intelectualidade xa definida a favor do liberalismo. E en terceiro lugar porque na cidade resultáballes moi difícil ao clero e á Inquisición controlar a vida social, especialmente nas clases máis humildes. A literatura clandestina, da que puxemos algúns exemplos, que circulaba entre o pobo nas tabernas e nos garitos, espía os poderes e, sobre todo, os poderosos poñendo en evidencia as súas miserias, malas artes, delitos. ¿Quen podía fiar de Múzquiz, o “gran traidor”, “Don Opas”, e quen podía respectar os “setenta ladrones”, é dicir, o Cabido de Santiago, cuxos perfís individuais e personalizados aparecían continuamente nestes papeis que eles, os poderosos, consideraban “inmundos”?

Cando a prensa libre puxo en caracteres impresos estas ou parecidas denuncias contra as mesmas institucións, moitos deberon reafirmarse no que xa pensaban poucos anos antes e do que estaban informados por esta literatura tabernaria.

Aínda que aparentemente nada cambiou nestes vinte anos, en realidade cambiou a percepción que o pobo tiña dos poderosos e comezou a relativizar a súa doutrina, que é a forma de situarse interiormente fóra da órbita de influencia.

CATALUÑA Y LOS INICIOS DE LA PRENSA PERIÓDICA EN ESPAÑA

Jaume Guillemet

Universitat Pompeu Fabra (Barcelona)

1. INTRODUCCIÓN

La acción de los gobiernos tiene decisiva influencia en la oportunidad, fuerza y rapidez con que aparece y se desarrolla la prensa periódica bajo el Antiguo Régimen. El notorio retraso español en la publicación de gacetas oficiales y periódicos literarios —generalizada ya en el siglo XVII en Francia e Inglaterra y en el mosaico político de lo que será Alemania— se debe tanto al absolutismo cerril de la monarquía de los Austrias como al tradicionalismo imperante en la sociedad española de la época, sometida aún por un siglo más a la vigilancia y dictado de la Santa Inquisición. No es una mera casualidad que la primera publicación periódica conocida en la península —*Gazeta* (1641), en Barcelona, bajo dominación francesa— sea una traducción al catalán de la *Gazette* semanal de París, autorizada diez años antes por Luis XIII a Teophraste Renaudot.

Cuando en 1697 la *Gaceta de Madrid* pasa de mensual a semanal —treinta y seis años después de su primer precedente, *Gaceta Nueva* (1661)—, en Inglaterra ya se ha estrenado la libertad de imprenta que España aún va a tardar más de un siglo en conocer. La acción del gobierno será un claro factor de atraso en el desarrollo de la prensa hasta el cuarto decenio del siglo XIX, con dos breves excepciones liberales. Durante el siglo XVII el número de periódicos es muy escaso y durante el XVIII apenas alcanzarán a tenerlos de manera relevante media docena de ciudades.

Podrían tenerse en cuenta otros factores para explicar ese atraso, tanto más relevante porque España es aún la cabeza de un imperio —el mayor del mundo en extensión—, pero la acción del gobierno, renuente a los nuevos aires políticos y culturales que anuncian la Ilustración francesa, es el más determinante. El tradicionalismo nobiliario y religioso de las clases dirigentes no impedirá el surgimiento de iniciativas modernizadoras en el campo cultural y en el informativo

en los breves períodos de apertura a las nuevas corrientes del pensamiento, en especial bajo el reinado de Carlos III (1759-1788), la mayoría de las cuales tiene escasa duración.

La expresión de “primera edad de oro” de la prensa española (Guinard, 1973; 125-150), con que se ha valorado la elevada calidad de los periódicos aparecidos en los decenios centrales del XVIII, acentúa aún más el contraste con una larga y prosaica edad de hierro que alcanza hasta el estallido de la Guerra de la Independencia (1808-1814) y que se restablecerá aún por dos veces al final de ésta y del Trienio Constitucional (1820-1823), hasta la muerte del rey Fernando VII en 1833.¹

2. PRENSA DE LA CORTE

La lentitud con que se imitaron los modelos franceses de prensa de Estado es compartida por las casas de Austria y de Borbón, que, en el paso del siglo XVII al XVIII, se relevaron en la titularidad de la corona. El retraso en la aparición de una gaceta oficial de la monarquía —cuya creación se atribuye a la ambición personal de Juan José de Austria, hijo natural de Felipe IV, más que a la propia acción de gobierno— es comparable al del *Diario de Literatos* (1737-1738) en Madrid, efímera imitación del *Journal des Savants*, creado en París en 1660. El rey que lo autorizó, Felipe V —nieto de Luis XIV y primer Borbón español—, ya se había distinguido por el reconocimiento y nuevo impulso dado a la *Gaceta de Madrid* en 1701 y, más tarde, por completar el desarrollo del modelo francés con la creación del *Mercurio Histórico y Político* (1735-1784), después *Mercurio de España*, inspirado en el *Mercure de France*, redefinición política en 1724 del antiguo *Mercure galant* de 1672.

En este contexto, la aparición de publicaciones impresas en otras ciudades distintas de Madrid quedaba forzosamente limitada a publicaciones no periódicas como las relaciones de sucesos —peldaño anterior y origen de las gacetas semanales (Ettinghausen, 1992, 12-70), pero género autónomo y de extensa vida, desde

¹ Los datos nuevos aportados por el autor en este artículo corresponden a una investigación reciente sobre los orígenes de la prensa en Cataluña reseñada en la bibliografía (Guillaumet, 2003a), por lo que se ahorran anotaciones en el texto.

finales del siglo XV hasta bien entrado el XIX— y reimpressiones de la *Gaceta de Madrid*, autorizadas a impresores locales².

Excepción institucional es la *Gazeta de Barcelona* (1706-1714), publicada en los últimos tiempos como *Diario del sitio y defensa de Barcelona*, creada por el pretendiente Carlos de Austria durante la Guerra de Sucesión en oposición a la *Gaceta de Madrid* de Felipe V. En los décadas inmediatamente anteriores, Barcelona había ofrecido de manera excepcional la publicación simultánea de hasta cinco gacetas semanales más, en un régimen más abierto de libertad de impresión que diferenció la Corona de Aragón del Reino de Castilla hasta la Nueva Planta de 1715³.

Durante el siglo XVIII, la reimpresión barcelonesa de la *Gaceta de Madrid*, autorizada por el rey a sus impresores locales, presenta una aparente autonomía nominal —*Noticias de diferentes partes venidas a Barcelona* (1716-1750), *Gaceta de Barcelona* (1750-1762), *Gazeta de Barcelona* (1762-1806)—, pero su supresión por real orden para favorecer la explotación económica de la *Gaceta de Madrid* es fiel expresión de su carácter subdisiario.

La primera prensa periódica española es privativa de la Corte. La reedición o reimpresión de la gaceta y de los periódicos literarios en otras ciudades fue casi la única forma de extensión de la prensa periódica hasta muy entrado el siglo XVIII. El impulso para una prensa propia de las principales ciudades parece ligado a la creación, en 1758, del conocido como *Diario noticioso*⁴ de Nipho, cuyo modelo de periodismo local de divulgación cultural y de servicios despertará el interés de numerosos imitadores, el más afortunado de los cuales será el bicentenario *Diario de Barcelona*, aparecido en 1792.

El factor territorial adquiere relevancia en el primer desarrollo de la prensa española en la segunda mitad del siglo XVIII. Si bien el número de publicaciones

² En Cataluña, hallamos ejemplos en pequeñas ciudades como Gerona (1787-1800), Vic (1803, 1805) y Tortosa (1808), con gacetas que llevan el nombre de la población y son reimpressiones de la de Madrid.

³ Se trata de cinco series de gacetas semanales que presentamos con la abreviación de los títulos y mención de los años de ejemplares conocidos: *Noticias Generales de Europa (Correo de Italia)* (1684, 1687, 1689-90), *Noticias Generales de Europa (Correo de Flandes)* (1684-93, 1695-98, 1701-02), *Noticias Generales de Europa (Correo de Francia)* (1686-1690), *Gazeta (Correo de España)* (1701-1702), *Gazeta (Correo de Francia)* (1700-1701).

⁴ *Diario noticioso, curioso-erudito y comercial, público y económico*, 1759, que toma en 1788 el título de *Diario de Madrid*. Nipho se había desvinculado en 1759 para entregarse a otros proyectos, entre los que suele destacar especialmente el semanario *El Caxón de Sastre* (Sáiz, 1983, 222-237).

de la Corte continúa siendo más alto que el resto —139 frente a 106, entre 1759 y 1808⁵—, el impulso de la prensa en las principales ciudades es la novedad de estos años, donde se dan además diversos casos de solicitudes denegadas por un gobierno arbitrario que actuaba con total discrecionalidad. Como las de Madrid, la mayoría son publicaciones efímeras. Es notable la coincidencia temporal —en ciudades como Sevilla, Cádiz, Granada, Málaga, Murcia, Cartagena, Valencia, La Laguna (Canarias), Pamplona, Salamanca, Valladolid y Palma de Mallorca, además de Barcelona, pero no aún en ninguna ciudad gallega— de numerosas iniciativas inspiradas en el modelo informativo local del *Diario noticioso*, probablemente la aportación más genuina del primer periodismo español.

Será frecuente la adopción del nombre de Diario —con una vocación cotidiana alejada del mensual *Diario de los Literatos de España* del reinado de Felipe V—, aun cuando en ocasiones se trate de periódicos semanales, como en el caso del célebre *Diario Pinciano* de Valladolid (1787-88), en cuyo Plan del Diario ofrece José Mariano Beristain un programa que podrían suscribir todos ellos, partidario de ofrecer regularmente “el estado de actividad y de ilustración” de las ciudades. Aún sujetos a la arbitrariedad de la autorización real y a la frecuente indiferencia social, cuando no incomprensión o rechazo, esos primeros editores locales, pese a la limitación forzada de sus objetivos a la divulgación cultural y a los avisos, dejan constancia de un espíritu ilustrado y un propósito reformador, una “voluntad enciclopedista, la tímida aparición de temas importantes, (que) testimonian el lento progreso del espíritu “filosófico” a través de la península” (Guinard, 1973, 364).

Indicios más o menos explícitos de ese espíritu innovador han sido apreciados en la mayor parte de estos periódicos, lo cual muestra también a nivel local el protagonismo de sectores sociales avanzados, aun cuando muy reducidos, en el primer impulso de la prensa española, en sorda pugna con el poder del Estado y la vigilancia de la Inquisición y de la propia sociedad española, poco receptiva a las ideas nuevas de la Ilustración.

Los diarios literarios a la francesa del reinado de Felipe V y los periódicos morales a la inglesa del de Carlos III han de publicarse en Madrid, en la Corte,

⁵ Cifras calculadas para los reinados consecutivos de Carlos III y Carlos IV (Domergue, 1981, 82; Sáiz, 1983, 248-263)

“de donde salen para todos los Pueblos de la Península los rayos de sol, que en todas partes necesitan las Ciencias, y (porque) allí esté el corazón de donde se deriva el vigor u el movimiento, que han de menester las Artes”, como escribe Beristain. Pero “también es cierto que cada Capital de provincia debe ser un globo de luz, que disipe las sombras del error, de la preocupación, y de la ignorancia en su pequeña esfera, y que como una fuerza inmediata, aliente, vivifique, y de actividad a todos los miembros de su respectivo Cuerpo”. La subordinación de Barcelona a la prensa de la Corte durante todo el siglo XVIII⁶, en contraste con el desarrollo social y económico de Cataluña, ha sido motivo de extrañeza para los estudiosos (Torrent y Tasis, 1964, 31; Guinard, 1973, 83; Sáiz, 1983, 254).

La salvedad hecha de los primeros diarios locales en la prohibición general de publicaciones periódicas dictada en 1792 —como “cordón sanitario” protector de la penetración de las ideas de la Revolución francesa—, que siempre se ha interpretado como un reconocimiento de su inocuidad política, lo es también de su importancia social y económica.

3. PRENSA LOCAL

En el arranque de los diarios locales de finales del siglo XVIII, aun siguiendo la estela del *Diario de Madrid*, predominan los factores sociales sobre los políticos. Más que Nipho en la capital, se dan cuenta sus promotores del interés de la prensa como medio de comunicación al servicio de la vida local. El servicio que el creador del primer diario español —un siglo más tarde que los alemanes de Leipzig; medio que el *Daily Courant* de Londres ya en régimen de libertad de imprenta y de circulación de todo tipo de noticias; veinte años avanzado al primer *Journal de Paris*— plantea para los viajeros y transeúntes de paso por la Corte lo formulan sus émulos en Sevilla, Valencia y Barcelona para el público estable de estas ciudades en función de las noticias relativas a sus negocios y relaciones cotidianas.

⁶ Además de la reimpresión citada de la *Gaceta de Madrid*, los únicos títulos publicados en Barcelona en estos años, a excepción de los primeros diarios, son *El Duende especulativo sobre la vida civil en Madrid* (1761), *El Caxón de Sastre Catalán* (1761, 1764) y el *Semanario Curioso, Erudito, Comercial y Económico* (1773), todos ellos basados en la reimpresión o reproducción de periódicos madrileños.

Los primeros intentos barceloneses a cargo de Pedro Ángel de Tarazona, ensombrecidos por el éxito posterior y la larga trayectoria del *Diario de Barcelona*, son muy relevantes a los efectos de comprender el factor social y económico latente en la primera expansión territorial de la prensa. Tarazona es conocido como un agente de negocios y como tal veía la introducción de la prensa periódica en la capital de Cataluña. Por dos veces trató de crear un periódico como el creado por Madrid, cuya fórmula trató de explotar en Barcelona de acuerdo con los socios de Nipho. A la denegación real de esa solicitud siguió la autorización del *Diario curioso, histórico, erudito, comercial, público y económico* (1762), que no alcanzó sus objetivos y hubo de cerrar al cabo de cuatro meses. Diez años después insistió con el *Diario evangélico, histórico-político* (1772), pronto cambiado a *Diario curioso, histórico, erudito, comercial, civil y económico* (1772-73), que duró ocho meses. Promovió, además, otras publicaciones inspiradas en las de la Corte: *El Caxón de Sastre Catalán* (1761, 1764) —reedición adaptada del *Caxón de Sastre* de Nipho, única ocasión en que parece haberle acompañado el éxito— y el *Semanario Curioso, Erudito, Comercial y Económico* (1773).

Tarazona había dejado muy claro el orden de importancia entre las dos partes en que iba a dividir el *Diario*:

Dos asuntos ha de contener esta diaria tarea, el uno ha de ser lo curioso, Histórico, Moral y Erudito; y el otro lo Comercial, Público y Económico. Para este segundo, que es el principal objeto, debe mediar mucho más la fatiga personal, diligencia y eficacia, que la literatura. Para el primero, que sólo ha de servir de adorno y suplemento al segundo...

La nula respuesta de los comerciantes, artesanos y ciudadanos en general a su oferta de publicación de todo tipo de avisos le obligó a emplearse a fondo en la elaboración de la primera parte, la menos importante, pero imprescindible para mantener el proyecto en pie. Entre los cuatro apartados de que consta —religioso, histórico, militar y científico— y que ofrece en días sucesivos, destaca su atención por la divulgación de la historia de Cataluña:

las acciones mas ilustres en Letras y Armas de la Nacion Cathalana, porque es mas conforme a razon y apeteceran mas que se les instruya antes en las glorias de su País, y de sus Progenitores, que no en las de los agenos; de lo qual, sin duda, se originará al Público el gran beneficio racional de que se vayan inclinando al buen gusto de leer la Historia de su Patria.

Tarazona compara su propósito con la tarea divulgadora de la historia de Inglaterra que lleva a cabo Boyle en la prensa de Londres,

con el loable fin de que las gentes mas pobres y apartadas del conocimiento de las Ciencias pudiesen facilmente introducirse con fruto en la Historia de su Patria, y yo no considero a los Cathalanes con menos inclinacion para esto mismo que los Ingleses.

El propósito instructivo y divulgador de la primera prensa local va ligado a la búsqueda de un público al que no han llegado aún las gacetas ni los periódicos literarios.

Mi fin es instruir a los que menos saben, para que no ignoren tanto y darles en estilo llano, perceptible, y acomodado a la capacidad de todos unas preciosas porciones de caudal oculto en las minas de las ciencias, sin que hallen fastidio y desabrimiento quando lean assumptos agenos de su inclinacion y distantes de su genio.(...).

Aqui vamos a instruir al indocto, y al menos Sabio. La fortuna puede negarnos las conveniencias: Como no nos falte la sabiduría, podemos perdonarselas. El acomodado ignorante es mucho menos que un pobre; pues si no es docto, o a lo menos inclinado a saber, y a las bellas Letras y Artes, que le importa ser acomodado?

Se trataba de un público con la capacidad económica adecuada a la adquisición de esos primeros periódicos, financiados únicamente por los suscriptores, aunque de escasa formación cultural, como se encargaron de señalar quienes ridiculizaron la utilización de las peluquerías como puntos de venta, no sólo de las librerías. “Peluquero” era el séptimo título que añadía al nombre del Diario, en 1795, el literario *Correo de Gerona*.⁷ Veinte años más tarde el fundador del *Diario de Barcelona*, Pedro Pablo Husón de Lapazarán⁸, redactó con la ex-

⁷ Editado por José Felipe Olivé, durante la estancia del ejército en la frontera durante la guerra contra la Revolución francesa (1793-1795, conocida en Cataluña como la Guerra Gran), es el único periódico literario catalán del siglo XVIII, influenciado por el *Semanario literario y curioso de Salamanca* (1793-1797).

⁸ Esta es la forma que Husón utilizó en varias ocasiones para escribir su nombre en el *Diario de Barcelona*, de forma que nos parece la más adecuada, a pesar de que pueda encontrarse escrito en otras obras como Ussón, Usón o Hussón y Lapezarán o Lepazarán.

tensión necesaria un programa parecido al de Tarazona, que sintetizó gráficamente:

Esta es una obra que tratando por su objeto todo género de asuntos y hallándose por su pequeño coste en las manos de toda clase de personas, coopera más que otra alguna a la general instrucción y a la común utilidad.

Los diarios locales están al servicio de “la general instrucción y la común utilidad”. Ese es el alcance de su novedad, aunque las afirmaciones de su editor en relación con su precio y con su público hay que ponerlas en el contexto de la época.

La respuesta ciudadana fue en este caso inmediata y el gran número de avisos y “noticias particulares de Barcelona”, según encabezamiento dado por Husón a la segunda parte, pronto deshizo el equilibrio inicial en el contenido del periódico. Aparecido el día 1 de octubre de 1792, el *Diario de Barcelona* puso desde el día siguiente al menos la mitad de sus cuatro páginas a esa estratégica segunda parte, que ocupó por primera vez toda su extensión el día 31 de enero de 1793, al cabo de cuatro meses justos de su aparición. Excepcionalmente apareció ese día el diario sin la primera parte, cosa que a partir de 1798 tomaría carta de normalidad.

Durante los primeros años, Husón dio un alto nivel a su periódico y un primer desarrollo al periodismo cultural y científico, con la colaboración de escritores barceloneses en todos los ámbitos. Destaca entre ellos el médico Francisco Salvá Campillo, una de las personalidades más avanzadas de la ciencia española, promotor de la línea de telégrafo óptico Madrid-Aranjuez, entre otras y muy diversas iniciativas. Publicaba desde 1786 unos “Diarios meteorológicos” en el *Memorial literario* de Madrid y se hizo cargo de las observaciones astronómicas y meteorológicas que sirvió cada día al *Diario de Barcelona* hasta su muerte en 1827, durante 35 años. Pero la base del éxito del primer diario barcelonés en conseguir una publicación continuada —y el tercero en el orden de aparición, no el primero como se suele creer y escribir— radica en su sección de avisos oficiales y noticias particulares del comercio, la industria y la navegación, oficios religiosos y sesiones corporativas, ventas de libros y anuncios de las representaciones teatrales, las ofertas y demandas de empleo e intercambio, compras y ventas, intereses de las familias y de los individuos.

Con razón, Tarazona considera esta parte la más importante de un diario, porque era la que lo hacía necesario al público. Husón obtiene la respuesta positiva del público de Barcelona y cuesta establecer hoy, con los datos disponibles, la razón de los fracasos del primero. El creador del *Diario de Barcelona* cuenta con la experiencia de haber sido oficial mayor del *Diario de Madrid* —mérito específico que avaló ante el Rey Carlos IV la solicitud de autorización y privilegio real, además de su antigua pertenencia a la Corte, a la que llegó con el rey Carlos III desde Nápoles— tras su relanzamiento en 1786 por el francés Jacques Thevin, incorporando la experiencia del *Journal de Paris*, aparecido en 1777.

Se ha hablado de un acuerdo comercial (Laguna, 2001, 30-49) entre Thevin y Husón, que incluiría también a José María de Lacroix, creador del *Diario de Valencia* (1792-1835), del *Diario Histórico y Político de Sevilla* (1792-93) y de *El Correo del Postillón* (1794) en Cádiz, unidos por el origen francés de los tres editores y la recepción mutua de suscripciones, así como la propia implantación de estas como forma de relación con el público más segura para el editor que la venta de ejemplares al número. La incorporación del nombre de las ciudades al título de los periódicos, con los datos astronómicos y meteorológicos en la primera página, sería también de este momento. La llegada de editores franceses como Thevin y Lacroix confirma la fuerza de los factores sociales y territoriales en el primer desarrollo de la prensa española.

4. PRENSA POLÍTICA

Hasta la reacción contra la invasión napoleónica de 1808 no se invertirá el sentido de la influencia de los factores políticos. Con la libertad de imprenta de facto que se deriva de la insurrección general al paso de las tropas francesas desde las fronteras de los Pirineos hacia Madrid y Portugal —presunto objetivo de la operación aceptada por el rey Carlos IV—, las juntas locales y provinciales pueden disponer bajo su responsabilidad de la edición de periódicos y en pocos meses se multiplican en gran número. Con los pasos siguientes —establecimiento oficial de la libertad de imprenta por el decreto de noviembre de 1810 y su consagración solemne en la Constitución de 1812— España estrena un régimen de libre expresión política y periodística del que únicamente disponen la Gran Bretaña y los Estados Unidos de América, ya que en Francia la prensa de la revolución ha

sido sometida de nuevo por Napoleón a los rigores de la autorización previa y de la censura.

El estreno español de la libertad de imprenta —que alcanza gran intensidad en Madrid, Sevilla, Cádiz y Mallorca⁹— tiene distinto parangón en Cataluña, donde la prensa se multiplica en número de cabeceras y de ciudades pero goza de un pluralismo muy ajustado —incluso después de entrar en vigencia la Constitución—, a causa de ser escenario permanente de las acciones de guerra.

El *Diario de Barcelona* se pone voluntariamente al servicio del invasor, antes de ser incautado y administrado directamente por éste: en marzo de 1810, como *Diari del Govern de Catalunya y de Barcelona*, bilingüe catalán-francés hasta septiembre, y como *Diario del Gobierno de Cataluña y de Barcelona*, bilingüe castellano-francés, hasta marzo de 1814. En Gerona, ocupada desde diciembre de 1809, se editan también periódicos franceses, entre ellos la *Gaseta del Corregiment de Girona* (1810), bisemanal, primer periódico íntegramente en catalán, durante un breve período de gobierno “particularista”.

La administración francesa publicó hasta 7 periódicos en 3 poblaciones —Barcelona, Gerona y Figueres— frente a otros 30 periódicos publicados en otras 10 poblaciones —además de Gerona— por las autoridades catalanas y algunos editores privados. Otros cinco periódicos en zona española, de los que sólo hay referencias bibliográficas, elevarían el número total a 42, frente a los más de 300 estimados para toda España (Fuentes y Fernández Sebastián, 1996, 52-57). Como una paradoja de la historia, la prensa bajo dominio francés no se publica en régimen de libertad ni sus editores son ajenos a la administración. Del lado español, sólo la *Gazeta Militar y Política del Principado de Cataluña* (1808-13) de la Junta Superior del Principado de Cataluña tiene carácter de publicación oficial, así como la *Gazeta de Cataluña* (1813-14) de la Diputación General de Cataluña que la sucedió. El resto —la mayoría de ellos, diarios en Cervera, Gerona, Lérida, Manresa, Reus, Tarragona y Vic— dependen de las juntas locales o son autorizados por éstas a impresores o editores particulares.

Aun cuando el nivel de pluralismo alcanzado por la prensa catalana es escaso, excepto en Reus y en Vic, en los últimos meses de la guerra, la libertad de imprenta

⁹ En esta isla alejada de los escenarios de la guerra, la lucha entre liberales y serviles a través de la prensa alcanza especial virulencia (Seoane, 1987, 57).

ta de facto se produce sobre todo en la circulación de noticias. La ruptura con el rígido monopolio oficial de las gacetas sobre las noticias políticas y militares es debida a la fragmentación administrativa y de las comunicaciones, que favorece la función informativa de los nuevos diarios locales, y a la propia incapacidad de la *Gazeta Militar y Política del Principado de Cataluña* —que llega a publicarse en más de doce sedes distintas, siguiendo a la Junta Superior y al cuartel general del Ejército— de cubrir plenamente sus funciones. Si bien las noticias de otras partes de España llegan con retrasos de varias semanas a causa de las dificultades de la guerra, la observación de los nombres de los periódicos citados como fuentes de información por la prensa catalana de esos años revela un intenso intercambio y un uso igualmente extenso de la prensa francesa como fuente de información. Un dato a subrayar es la publicación en verano de 1808 de un llamado *Diario de Igualada*, probablemente número único e impreso en Cervera, en clave irónica, que ensaya un periodismo de humor de gran calidad.

La elaboración de noticias políticas y militares, hasta el momento reservadas al celo oficial de los redactores de la *Gaceta de Madrid*, pasa a manos de los primeros periodistas locales. Como partícipes y testigos en ocasiones de los hechos de que informan, como receptores en otras de correspondencias no siempre fiables, en ambos casos se asiste en la lectura de esas páginas a los balbuceos históricos de la redacción informativa y del ejercicio responsable de asegurar a un tiempo la credibilidad no siempre garantizada de las noticias, así como a algunos episodios de conflicto sobre la prioridad de su publicación en las hojas informativas del ejército. Los artículos de opinión y las polémicas permanentes con la prensa francesa adolecen de un tono doctrinal, de un estilo retórico y de una sobrecarga argumentativa alimentada de notas históricas y acotaciones a pie de página anteriores a las formas de opinión periodística que podrán desarrollarse mejor algunos años más tarde.

El estreno de la prensa política de partido no se produce en Barcelona hasta el Trienio Constitucional (1820-23), casi cuatro años en los que por primera vez la capital de Cataluña conoce la publicación simultánea y la competencia de hasta cuatro diarios: *Diario Constitucional, Político y Mercantil de Barcelona* (1820-23), *El Indicador Catalán* (1822-23) y *Diario de la Ciudad de Barcelona o El Eco de la Ley* (1822-23), además del ya veterano *Diario de Barcelona*, reaparecido en junio de 1814, al cabo de una breve suspensión, de la mano del impresor Antonio

Brusi Mirabent. La multiplicación de periódicos es más intensa ya que alcanza el número de 46 —frente a unas 345 para toda España (Fuentes, 1994, 165-196)—, en un total de diez poblaciones.

La expansión territorial resulta más limitada en ese segundo paréntesis liberal, ya que junto a las 24 publicaciones en Barcelona y otras 9 de Tarragona, los periódicos diarios y semanales registrados en Manresa (3), La Seu d'Urgell (2), Gerona (2), Vic (2), Reus (1) y Lérida (1) son de breve duración, además de publicaciones menores en Cervera (1) y Mataró (1). En una época de fuerte predominio de la prensa de Madrid —que difunde la mayor parte de sus ejemplares en el resto de España (Seoane, 1987, 17)—, se percibe la existencia de un mercado catalán en torno a la prensa de Barcelona, de forma más clara que en los primeros años del *Diario de Barcelona*, cuando su existencia estaba sujeta a la discrecionalidad del poder. Después de la descentralización espontánea y forzada de los años de la guerra de la Independencia, en las ciudades catalanas sólo se promueven de nuevo periódicos por el impulso político del jefe político de la provincia —Lérida, 1822—, de la sublevación realista —Manresa y La Seu d'Urgell, 1822— o de la invasión francesa de apoyo a Fernando VII —Gerona y Vic, 1823. Solamente Tarragona ofrece un movimiento periodístico continuado e intenso, hasta hoy poco conocido, a lo largo de todo el Trienio. El desarrollo de la prensa en las ciudades medias queda para mediados de siglo y, para algo más tarde, el fenómeno de la prensa comarcal (Guillaumet, 1983).

La brevedad y frustración de ambos paréntesis liberales dejará un poso de frustración ahogada por la dura represión ejercida en Cataluña durante el último período del reinado de Fernando VII por el capitán general Conde de España, cuyo desprecio por la función de la prensa le llevó a humillar reiteradamente a Pablo Soler, editor del sumiso *Diario de Barcelona* desde la muerte de Brusi, en 1822, a causa de la fiebre amarilla. Dejaron también ambos ensayos de prensa liberal el poso necesario para su resurgimiento en 1833, con un nuevo cambio político, éste más suave y progresivo, para asegurar la sucesión del trono para la recién nacida Isabel II, frente a las pretensiones de Carlos María Isidro, el hermano del rey, aún más absolutista.

Hay una generación de relevo, encarnada en las personas de Ramón López Soler, primer director de *El Vapor* (1833-1839), y de su compañero en la revista *El Europeo* (1823) Buenaventura Carlos Aribau, que publica en las páginas del nuevo

periódico el poema “Oda a la Pàtria”, símbolo fundacional de la Renaixença cultural catalana. Ni este periódico, patrocinado por el capitán general Manuel Llauder, ni los que le sucedan antes de la ley de libertad de imprenta de 1837, avanzarán tanto en la producción y redacción de noticias propias, como en la divulgación, la argumentación y del debate de las ideas liberales en política y economía. Quizá lo más interesante desde el punto de vista informativo sea la aparición progresiva de la figura del corresponsal propio —al que se refiere a menudo *El Vapor* y que ya se ha visto en *El Indicador Catalán*—, destacando entre las frecuentes correspondencias ocasionales que los periódicos venían recibiendo. En el terreno de la opinión, entre *El Vapor* y el *Boletín del Comercio* de Madrid se cruzaron ya en 1833 las primeras polémicas sobre los objetivos y necesidades de la dinámica economía industrial y comercial de Cataluña en el contexto de una España fundamentalmente agraria.

La estabilización política de la función de la prensa derivada de la ley de imprenta y la Constitución de 1837 —superando el último intento de un liberalismo tutelado que significa el Estatuto Real de 1834— cierra definitivamente en España el primer gran período histórico del periodismo antiguo o artesano y abre la puerta al desarrollo de la prensa moderna o liberal, que en pocos años pondrá en pie las formas y estilos del periodismo en el que aún hoy nos reconocemos (Guillamet, 2003b).

5. PRENSA DE EMPRESA

A lo largo de ese período inicial de formación de la prensa en Cataluña se advierte un elemento estructural de continuidad en el *Diario de Barcelona*, a lo largo de cuatro etapas:

- 1792-1810: editado por el fundador Pedro Pablo Husón de Lapazaran;
- 1810-1814: incautado por la administración francesa;
- 1814-1821: editado por Antonio Brusi Mirabent, que ya en 1809 obtuvo la autorización de la Junta Superior del Principado de Cataluña, en reconocimiento de sus servicios a la causa española, previa retirada del privilegio a Husón por su colaboración con los ocupantes;
- 1821-1838: continuado por su viuda, con la colaboración de Pablo Soler, hasta que se hace cargo de la empresa el hijo Antonio Brusi Ferrer, quien estará a su frente hasta 1878.

Sólo a partir de 1833 vivirá el *Diario* —como se le conoció durante muchos años en la ciudad, hasta que comenzó a ser conocido como el diario de Brusi, para distinguirlo de los demás y, en especial, del diario de (José) Dorca, como se conocía al *Diario Constitucional*, durante el Trienio— una crisis importante de suscripciones que amenaza su supervivencia. Hasta entonces, el *Diario* había sido un negocio seguro, dado que fue casi siempre el único de Barcelona y de Cataluña y que el riesgo era nulo por la seguridad de la suscripción.

La Casa Brusi fue durante años la proveedora principal del Estado y del Ayuntamiento en librería, papelería e impresión, con la excepción relativa del Trienio Constitucional, durante el cual se llevó bien con los sectores liberales moderados y emprendió nuevos proyectos como el establecimiento pionero de la litografía en España, si bien sufrió el acoso político de otros impresores. De la solidez del negocio dan idea también los intentos de otros particulares y entidades de hacerse cargo del privilegio de edición del *Diario*, ya en 1814, apenas finalizada la guerra.

Fue probablemente la solidez del establecimiento lo que permitió al segundo Brusi, de regreso de un largo viaje por Europa, reconducir la dramática situación en la que encontró el *Diario*, aferrado a su viejo estilo de avisos locales, sin adaptarse a las nuevas exigencias del régimen liberal, con nuevos diarios arañándole un número de suscriptores cada vez más exiguo. La desaparición sucesiva de *El Vapor* y de *El Constitucional* (1837, 1839-1844) y la legislación restrictiva de prensa impuesta tras la regencia de Espartero y la proclamación de la mayoría de edad de Isabel II, permitieron a Antonio Brusi Ferrer dar una nueva época de esplendor al *Diario de Barcelona*, que hasta finales del siglo XIX ejerció una influencia importante en la vida española, por la solidez de su doctrina conservadora a la vez que por su tradición e independencia.

Con la adaptación a los nuevos factores políticos, no desatendería Brusi la línea de inocuidad política del antiguo diario local, favorecido por la reducción del espacio político de la prensa hasta la Revolución de 1868 y el Sexenio Democrático. No será hasta ese momento que deberá compartir la primacía del mercado con el republicano *La Imprenta*, nacido en 1858 como *El Telégrafo*, también con vocación de diario de empresa, convertido más tarde en *El Diluvio*, diario popular de amplia difusión hasta 1939. En realidad, Brusi Ferrer estuvo a punto de vender el *Diario de Barcelona* a Fernando Patxot y sólo al romperse el acuerdo al que ya habían llegado decidió éste la creación de *El Telégrafo* (Guillaumet, 1996).

En Madrid, no hay continuidad entre la prensa del Antiguo Régimen y la del liberalismo y predominan hasta mediados del siglo XIX los periódicos políticos, con la excepción de *El Español* (1835-37) del emigrado Andrés Borrego, inspirado en el modelo británico de *The Times*, fracasado al mezclarse en la lucha partidista (Seoane, 1987, 152-154). La renovación empresarial aportada por *Las Novedades* (1850-1872) y *La Correspondencia de España* (1859-1925) y confirmada, aun con orientación política por *El Imparcial* (1867-1936) y *El Liberal* (1879-1936), no evitó la fuerte politización de los diarios de la Corte.

En este contexto, la prensa catalana adquiere un perfil propio. Incluso alcanzando más adelante un pluralismo político más acentuado con la presencia periodística de las distintas corrientes catalanistas y del anarcosindicalismo, destacan la continuidad y el predominio del veterano *Diario de Barcelona* como “diario de empresa”, vocación que adoptarán sucesivamente el ya citado *El Telégrafo* y, en 1888, *La Vanguardia*, que había sido fundada en 1881 como órgano del partido liberal de Sagasta. El concepto de diarios de empresa no puede contemplarse en Cataluña como una mera novedad ligada a la industrialización de la información y al fenómeno de la prensa de masas, sino que hay que relacionarlo con los orígenes mismos de su tradición periodística.

BIBLIOGRAFÍA

- DOMERGUE, L. (1981): *Tres calas en la censura dieciochesca (Cadalso, Rousseau, prensa periódica)*, Toulouse, Université de Toulouse-Le Mirail.
- ETTINGHAUSEN, HENRY (1992): *La guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època*, 4 volums, Barcelona, Curial.
- FUENTES, JUAN FRANCISCO (1994): "Estructura de la prensa española durante el Trienio Liberal: Difusión y tendencias" en *Trienio, revista de historia*, 24, Madrid, p. 165-196.
- FUENTES, JUAN FRANCISCO y FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER (1996). *Historia del periodismo español*, Madrid, Síntesis.
- GUILLAMET, JAUME (1983): *La Premsa Comarcal. Un model català de periodisme popular*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- (1996): "El segon Brusi, la propietat del *Diario de Barcelona* i l'aparició de *El Telégrafo*" a *Treballs de Comunicació*, 8, p.153-168, Barcelona, Societat Catalana de Comunicació.
- (2003a): *Els orígens de la premsa a Catalunya. Catàleg de periòdics antics (1641-1833)*, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona.
- (2003b): "Por una historia comparada del periodismo. Factores de progreso y atraso" en *Doxa Comunicación*, 1, p. 35-56, Madrid, Universidad CEU-San Pablo.
- GUINARD, PAUL J. (1973): *La presse espagnole de 1737 a 1791. Formation et signification d'un genre*, Paris, Centre de Recherches Hispaniques.
- LAGUNA PLATERO, ANTONIO (2001): *Història de la comunicació a València, 1790-1898*, Aldea Global, Universidades Autònoma y Pompeu Fabra de Barcelona, Jaume I de Castelló de la Plana y de Valencia.
- SÁIZ, MARIA DOLORES y SEOANE, MARIA CRUZ (1983, 1987, 1996): *Historia del periodismo en España*, 3 vols., Madrid, Alianza Universidad.
- TORRENT, JOAN y TASIS, RAFAEL (1964): *Història de la premsa catalana*, 2 vols., Barcelona, Editorial Bru-guera.

EL PRIMER PERIODISMO VASCO: FORMAS PROTOPERIODÍSTICAS Y PRIMEROS PERIÓDICOS (1680-1858)

Javier Díaz Noci

Universitat Pompeu Fabra (Barcelona)

1. LOS ORÍGENES DEL PERIODISMO EN EL PAÍS VASCO: SIGLOS XV-XVII

1.1. Precedentes

El periodismo es, como tal, un fenómeno moderno y, sobre todo, contemporáneo. La producción profesional de informaciones de actualidad empieza con la imprenta y comienza a adquirir las características con que hoy conocemos esta actividad, que hemos dado en llamar periodismo, en el siglo xvii. Antes, no obstante, la necesidad de obtener informaciones noticiosas se saciaba de otras maneras, recurriendo a otros géneros y otros métodos, o leyendo los periódicos que venían de Madrid o, en el caso de los vascos continentales, de París¹.

1.1.1. *Los relatos manuscritos*

La imprenta tardó en llegar al País Vasco, de hecho no lo hizo hasta bien entrado el siglo xvi. Por eso, no es extraño que, junto con los relatos orales, se conserven algunos testimonios manuscritos de una cierta actividad noticiosa.

Por supuesto las cartas, que convivían en régimen muchas veces de igualdad con lo impreso, que no pretendían sustituir, eran una fuente de información no necesariamente privada o interpersonal, ya que muchas de esas misivas se redactaban con la intención de informar a un grupo de gente determinado.

A caballo entre lo privado y lo público está un curioso “noticiario” iniciado por el párroco de la localidad alavesa de Lanciego, Juan de Vallejo, en 1564 y

¹ El abogado del tercer estado, historiador, poeta y paremiólogo suletino Arnaud d'Oihenart, por ejemplo, conocía el *Journal des Sçavants*, ya que consta que el también abogado Pierre Gaucher de Sainte-Marthe le hizo llegar en 1665 un ejemplar. Pontet, Josette (1994): “Arnaud d'Oyhenart, sa famille et les nouvelles elites de son temps”, en: *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Bilbao, Euskaltzaindia, p. 640.

continuado posteriormente hasta 1617 (Enciso Viana, 1967). Se trata de una suerte de “veintiún anotaciones hechas al final de las partidas de bautismo pertenecientes al año a que se refieren”, algunas de ellas nacionales y otras locales, referentes a los acontecimientos más destacados de la localidad. La iniciativa fue continuada, a la muerte de Vallejo, por los sucesivos párrocos, Martín de Foronda y Martín Pérez de Viñaspre.

En lengua vasca puede mencionarse, a pesar de su título en castellano, la *Ystoria de la quema de Salvatierra*, que fue compuesta en verso vascongado por Juan Pérez de Lazarraga, señor de la torre de Larrea (Álava), el mismo año en que sucedió, 1564. Se trata de un relato manuscrito de indeterminada difusión, presente en un cuaderno que reúne un esbozo de novela pastoril y varias poesías en euskera de temática amorosa y laica, al parecer redactado en la juventud de este noble alavés, entre 1564 y 1567, y que fue descubierto y dado a conocer en 2004. El poema, que puede ser considerado, si se quiere, noticioso, está escrito a semejanza de las baladas narrativas sobre tema similar de los dos siglos anteriores.

Primera página manuscrita de *Historia de la quema de Salvatierra* (1564)

Las más antiguas de estas baladas narrativas que se conservan producidas en suelo vasco —y en euskera— datan de los siglos xiv y xv, en su mayoría escritas en el dialecto occidental o vizcaíno: los cantares de las batallas de Beotibar (1321), Acondia (1390), Urréjola (1388-1401) y Munguía (el cantar de Olaso, 1471); el romance de la quema de Mondragón, que relata el incendio de la villa guipuzcoana a manos de los gamboínos y la venganza perpetrada por éstos sobre los oñacinos que huían (1448)²; o el cantar de Bereterretche, compuesto en el extremo oriental del país, en dialecto suletino, hacia 1450, uno de los más deslumbrantes ejemplos de la literatura oral vasca, calificado a menudo de “romance noticiero” (Lakarra *et al.*, 1983).

1.1.2. *Las primeras relaciones vascas de noticias*

El establecimiento de la imprenta supondrá, en País Vasco como en todos los lugares de Europa y América, un salto cualitativo en la distribución del conocimiento. Aunque de forma hartó más tardía que en otros lugares de la Península, se establecen algunos impresores en el País Vasco. A pesar del retraso de la imprenta vasca respecto de la del resto de la Península, existen varias relaciones noticiosas bastante tempranas. Por ejemplo, existe una de 1593 sobre la inundación que ese mismo año sufrió Bilbao, redactada por el riojano Juan de Mongastón. Otro “relacionero” o “periodista” vasco de nombre conocido en aquellos principios del siglo xvii es Pedro de Adrada, quien compuso una relación sobre un niño nacido en “Bayona de Francia” con “treynnta y tres ojos naturales”, que vivió “treynnta y tres días, y hablò tres vezes palabras de mucho exemplo”, que fue publicada, junto con un romance “sobre las grandezas de la Corte, y jornada del Rey nuestro señor”, en 1613, primero en Baeza y luego en Barcelona³. El primer “periodista” guipuzcoano de que tenemos noticia es

² Todos ellos pueden leerse en Michelena, Luis, *Textos arcaicos vascos*, Madrid, Minotauro, 1964, y Sarasola, Ibon, *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, San Sebastián, ASJU, 1983. Ambas monografías se reunieron más tarde en un único volumen, en el número XI del *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*. Hay traducción castellana de algunos de estos textos en Juaristi, Jon, *Flor de baladas vascas*, Madrid, Visor, 1989.

³ Tomamos los datos de la reproducción facsímil, en Ettinghausen, Henry (2000): *Noticies del segle xvii: La premsa a Barcelona entre 1612 i 1628*, Barcelona, Arxiu Municipal, pp. 67-74.

el donostiarra Juan de Neyra, que en 1630 compone la *Relación verdadera que trata del lastimoso suceso, y desgracia que sucedió en la Villa de San Sebastian de Vizcaya, Puerto de mar, en este año de 1630. En el qual declara el gran daño que hizo, el incendio y temerario fuego, el tiempo que durò, y la cantidad de casas que se quemaron, personas y haziendas, y la diligencia que se hizo para ataxarle*. La relación la imprimió en Burgos Pedro de Udobre.

El levantamiento por parte del ejército español del sitio de Fuenterrabía, el 7 de septiembre de 1638, y tras más de dos meses de resistencia al asedio de las tropas francesas del cardenal Richelieu comandadas por el príncipe de Condé, provocó un verdadero aluvión de relaciones impresas en varios lugares de la Península, y también se difundieron en las provincias vascas (Díaz Noci, 2003). En 1638 Martín de Aspilqueta imprime en Bilbao una *Relación de todo lo sucedido en Fuenterrabia, desde que el príncipe de Condè la puso cerco, hasta que se retiró con afrentosa huida*. Ese mismo año Matías Marés, que tenía entonces un establecimiento impresor en Logroño, publica la *Relación verdadera del socorro que a Fuenterrabía dieron los Excelentissimos Almirantes de castilla, y el Marques de los Velez Virrey de Navarra, Generales de ambas coronas en esta faccion, vispera de Nuestra Señora de Setiembre*.

La fama que el hecho de armas de Fuenterrabía alcanzó fue tal que hasta se compusieron algunas relaciones, en verso, en lengua vasca. Se imprimió una, acompañada además de dos sonetos castellanos, titulada *Canción vizcayna en metro y hecha en alabanza de los hechos heroycos de D. Domingo de Heguia*, que entre los estudiosos se conoce como *Egiaren kanta*.

Por lo que respecta a las relaciones propiamente producidas en suelo vasco, en 1651 se imprime en Bilbao, por los franciscanos o por Matías Marés, que disponía entonces de dos imprentas en la capital vizcaína, y se reimprime en Madrid, una *Relación de sucedido en la Villa de Bilbao, y otras partes, Viernes ocho de setiembre deste año 1651, dia del nacimiento glorioso de nuestra Señora, con los recios temporales de las aguas*.

En Guipúzcoa la primera que conocemos la publica veinte años más tarde, al poco de establecerse en San Sebastián como impresores oficiales de la provincia, la familia Huarte, y se titula *Relación Verídica, Varios festines, Corridas de Toros, y banquetes. Fiestas que la nobilissima ciudad de San Sebastián hizo al nacimiento de D. Sebastián Baltasar Carlos Calders y Rojas, hijo de D. Phelipe Ramon de Calders*

y *Marimon*, y de Doña Catalina de Rojas y Sosa, à los doze y treze de junio de 1672, larguísimo título a la usanza de la época para una obra de 13 páginas en cuarto que refleja la necesidad de noticias que tenía la sociedad guipuzcoana de la época (o al menos una parte de ella, la que podía pagar una mercancía entonces cara como era la información) a la que los Huarte supieron rápida y profesionalmente dar cumplida respuesta. Este impreso es el que los impresores oficiales de Guipúzcoa eligen para que sea el primero que salga de sus prensas de la Parte Vieja donostiarra.

Los Huarte serán quienes primero acometan la edición de papeles periódicos en el País Vasco (hasta tres títulos diferentes salieron de sus prensas cerca de la iglesia donostiarra de san Vicente), que sin embargo combinarán, cuando la ocasión lo requiera, con la edición de relaciones ocasionales. El 7 de diciembre de 1688 (publicaban ya entonces los impresores oficiales de Guipúzcoa dos gacetas que se alternaban cada quince días, *Noticias Principales y Verdaderas* y *Noticias Extraordinarias del Norte*) se produjo en San Sebastián un temporal que provocó finalmente un incendio que afectó al polvorín del castillo, y la destrucción de buena parte de la ciudad. Diez soldados y muchos presos murieron despedazados entre las ruinas de la fortaleza, un pintor, dos marineros, una mujer y un niño perdieron igualmente la vida aplastados por las piedras lanzadas por la explosión⁴. Se produjeron al menos dos relatos del suceso: uno, que no pasó del estadio manuscrito, escrito por una monja del convento de Santa Ana y Santa Teresa de Jesús de San Sebastián, y otro, que se dio a la imprenta, titulado *Breve relación de lo que sucedió en la N. y L. Ciudad de San Sebastián el día 7 de Diciembre del año 1688. Impreso en la Ciudad en casa de don Pedro de Huarte, junto a la Parroquia de San Vicente*. Fue redactado igualmente (¿tal vez por encargo del propio Pedro de Huarte?) por un padre dominico del convento de San Telmo (hoy museo de la ciudad). Huarte renunció a incluir la noticia de forma mucho más breve en una de sus gacetas, y prefirió el relato más detallado de la relación, que sin duda hubo de venderse muy bien en una población donostiarra impresionada por la virulencia de la tormenta y de sus fatales consecuencias.

⁴ Loyarte, Adrián de: “Un día aciago para San Sebastián. El 7 de diciembre de 1688”, en *San Sebastián*, 9, San Sebastián, Ayuntamiento, 1943. El texto completo de la relación (que se halla en el archivo de Simancas) fue dado a conocer en el tomo VII de la revista *Euskal Erria* (julio-diciembre de 1882), pp. 514-516.

2. LOS PRIMEROS PERIÓDICOS EN EL PAÍS VASCO: LAS GACETAS DONOSTIARRAS DE LOS HUARTE (SIGLOS XVII Y XVIII)

2.1. San Sebastián, centro productor de información periodística

Como en otros lugares de los reinos de España, los impresores donostiarras vieron en la publicación de gacetas un buen negocio. Entendemos por gaceta la acepción más extendida entonces: un papel noticioso que recogía informaciones misceláneas, periódico o no, aunque éstas que mencionaremos lo eran claramente (quincenales). Martín de Huarte, primer impresor oficial de la provincia de Guipúzcoa, que había obtenido en 1668 el privilegio de la Juntas Generales de la provincia, había fallecido, dejando el negocio a su viuda, María de Aculodi, y sus hijos, Pedro el mayor y Bernardo el más joven. Todos figurarán en los pies de imprenta de los productos que salgan de sus talleres cercanos a la iglesia de San Vicente, aunque será claramente Pedro de Huarte quien lleve las riendas del negocio.

La cercanía a la frontera con Francia favoreció la empresa. El correo proveniente de Flandes, y con noticias no sólo de los Países Bajos españoles, sino también y por ende con noticias de Centroeuropa, pasaba necesariamente por la frontera guipuzcoana, desde donde se distribuía a otros lugares de la Península. Por ejemplo, sabemos que entre 1684 y 1692 aparecieron en una gaceta catalana, publicada por el activo impresor Rafael Figueró y titulada *Noticias generales de Evropa, venidas a Barcelona por el correo de Flandes*, numerosas noticias procedentes del Continente fechadas en San Sebastián. Conocemos también de la existencia de gacetas manuscritas en esa misma época. Se conserva en el Archivo Municipal de Hondarribia⁵ una titulada *Nouedades de la Europa*, fechada el 14 de octubre de 1689 y sin duda escrita por alguien de la provincia, ya que en uno de los últimos párrafos habla de “nuestras costas”.

⁵ Signatura AMH E. 1, I, 11. Nos la ha dado amablemente a conocer Carlos Rilova. Su transcripción la publicamos en *El nacimiento del periodismo vasco. Gacetas donostiarras de los siglos XVII y XVIII*, San Sebastián, Sociedad de Estudios Vascos, 2003, pp. 433-435.

2.2. Las primeras gacetas periódicas vascas

Desde al menos 1687 y hasta al menos 1704 los Huarte reimprimieron cada dos semanas una gaceta quincenal que publicaba, en castellano, Pedro de Cleyn en Bruselas, al menos desde 1685. Otros impresores reimprimieron algunos números sueltos de 1685, sin voluntad de continuidad, en Barcelona. Su título era *Noticias Principales y Verdaderas*. No contento con poder ofrecer informaciones de Europa cada quince días, Pedro de Huarte acometió la edición, en las semanas en que no salían las *Noticias Principales y Verdaderas*, de otra gaceta, de modo que su público pudiese disponer de un periódico cada semana, entonces la periodicidad más ajustada posible. Podría tratarse de una empresa original, redactada ya en su taller y no meramente reimpresa de otro original, o traducción de alguna otra gaceta. Por si fuese poco, la empresa periodística de los Huarte se prolongó hasta bien entrado el siglo XVIII, ya que entre 1725 y 1728 publicaron una tercera ga-

Noticias principales y verdaderas, una de las dos gacetas que alternativamente cada semana se publicaron a finales del siglo xviii en San Sebastián

ceta, semanal, ya con seguridad plenamente original, titulada *Extracto de Noticias Universales*. Un periódico sin duda ligado a la burguesía comercial donostiarra y más en concreto a la Real Compañía Guipuzcoana de Caracas.

Las empresas periodísticas de los Huarte no se prolongaron más allá de 1729, año en que el impresor donostiarra Pedro de Huarte abandona la ciudad. No consta ni parece probable que su sucesor Miguel de Vera, que imprimió los Libros Registros de Juntas de la Provincia, continuase su labor periodística.

3. LA PRENSA ILUSTRADA: EL SIGLO XVIII

Concluido el negocio que en torno a la publicación de gacetas, exitoso y bien recibido por la burguesía comercial donostiarra —Guipúzcoa será desde el siglo xvii hasta bien entrado el siglo xix la provincia vasca más activa en el mercado informativo— habían desarrollado de forma continua durante cuarenta años los Huarte, los territorios vascos carecerán de prensa periódica durante el resto del siglo xviii. Puede hablarse incluso de una oportunidad perdida, ya que buena

Los *Extractos* de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País (1772), publicación seriada anual

parte de la prensa española del siglo de las Luces, y seguramente la más interesante, creció al calor de las sociedades económicas, de las que fue pionera precisamente la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País. No es que ésta careciese de interés por la comunicación, y de hecho publicó anualmente sus *Extractos*.

Consta asimismo que alguno de sus miembros más destacados intentó poner en marcha empresas periodísticas pero, finalmente, esos proyectos no cristalizaron y durante prácticamente un siglo, desde 1728 hasta 1814, ya terminada la Guerra de Independencia —con el solo paréntesis de la *Gaceta de Bayona* y las gacetas oficiales que en suelo vasco publicó el invasor francés— no hubo prensa periódica propiamente dicha en el País Vasco.

No es extraño que dos ilustrados, ambos pertenecientes a la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País, propusieran en un breve intervalo de tiempo

A pesar de no existir, desde 1729, prensa periódica producida en el País Vasco, la preocupación por la lectura de periódicos fue constante por parte de los ilustrados. La Real Sociedad Bascongada recomendaba a sus alumnos del Real Seminario Patriótico Bascongado de Bergara la lectura de “gacetas, mercurios y demás papeles públicos” en los días de asueto, “procurando con este medio interesar a los jóvenes en sus objetos, y darles nociones geográficas, políticas y curiosas”, según reza en estas *Noticias del Real Seminario Patriótico Bascongado de 1776*

sendos proyectos de periódicos que, sin embargo, no llegaron a ver la luz. El primero es el que ideó Joaquín María de Eguía, marqués de Narros, precisamente uno de los tres primeros “caballeritos de Azkoitia” que fundaron la Sociedad. A principios de 1798 —nos hallamos en plena prohibición de editar periódico alguno fuera de los oficiales por mor de la Real Resolución de 24 de febrero de 1791, que respondía así a la Revolución francesa (Saiz, 1983: 144)— Narros se decide a solicitar el permiso gubernamental para publicar una *Poligrafía científica*. De hecho, durante todos esos últimos años que van de la mencionada resolución al final del siglo las peticiones para publicar periódicos en las provincias de los reinos de España son muy numerosas, más que las que se solicitan en el propio Madrid, como pone de manifiesto L. Domergue (1981: 82). Casi todas las peticiones madrileñas se desestiman; de las 34 que llegan de provincias, sólo se rechazan ocho. Una de ellas es, precisamente, la del marqués de Narros.

El segundo proyecto de periódico vasco durante el siglo XVIII fue el del vitoriano Valentín de Foronda, economista ilustrado, diplomático y polígrafo, cuyo título propuesto fue *Telégrafo de la Humanidad* y que habría de hacerse en Vitoria, proyecto en el que trabajó entre 1799 y 1801. Foronda no logró del secretario de Finanzas, Mariano Luis Urquijo, la subvención deseada y que se había concedido a otros periódicos, como el *Espíritu de los Mejores Diarios* (en el que Foronda escribía con una cierta asiduidad) o el *Semanario de Agricultura y Artes*.

Los ilustrados vascos se mostraron preocupados por la comunicación pública, y no sólo dieron cuenta de sus progresos, sino que se afanaron igualmente en saber qué se decía de ellos. A la manera de los resúmenes de prensa que hoy en día se confeccionan para empresas e instituciones, la RSBAP reunía las informaciones que en las gacetas españolas y francesas se publicaban sobre ella. Conocemos uno de esos resúmenes, que se mandó imprimir: se trata de la *Copia de lo que se ha dicho en las Gazetas de Bayona de 11 y de 25 de Setiembre y de 1º de Noviembre de 1806 acerca del Real Seminario de Nobles de Vergara*, y en la que, entre otras cosas, se defienden de las acusaciones hechas por la *Gazeta de Bayona*, y en concreto por su redactor Noel d’Etchegorri, asegurando que el director del Seminario era el autor de un papel escrito en Escoriaza contra la publicación bayonesa, puesta en marcha por las autoridades francesas napoleónicas para conseguir una corriente de opinión favorable, en puertas de la invasión de la Península.

(1)

**COPIA DE LO QUE SE HA DICHO EN
las GAZETAS de Bayona de 11 y
de 25 de Setiembre y de 1° de
Noviembre de 1806 acerca del
Real Seminario de Nobles de
VERGARA.**

LA Gazeta de Madrid del 5 de
Setiembre que contiene una razon
de los exámenes generales del Real
Seminario de Nobles de Vergara,
nos ha hecho acordar de un papel
que recibimos tres semanas ha in-
titulado: *Observaciones de un Cura
de Aldea sobre los exámenes del
Real Seminario de Vergara*, cele-

I

(26)

davia que notar, procediendo de
buena fé, puede dirigirse. baxo el
nombre que quiera, al Director del
Seminario, y si en este le descu-
briere defectos que haya en reali-
dad, procurará enmendarlos y le
agradecerá el aviso.

NOTA.

Muchos, que no conocen al Di-
rector del Seminario, le han attri-
buido, y era natural que así lo hi-
cieran, un papel que suena escrito
en Escoriaza con fecha de 22 de
Setiembre de 1806, en que se mal-
trata á uno de los Editores de la
Gazeta de Bayona; pero al Direc-
tor conviene hacer saber que no
solo no es Autor de ese papel, si-
no que habiendo sabido anticipada-
mente que se pensaba escribir, aun-
que ignorando su Autor, hizo quan-
to pudo por disuadirle, y sintió
mucho no haberlo conseguido.

Primera y última página de lo que hoy llamaríamos un *resumen de prensa*, confeccionado por la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País en 1801

A falta de gacetas propias, los vascos leían las de Madrid, y probablemente, al menos aquellos que conociesen el idioma, las que venían de Francia. También se publican en suelo vasco algunas relaciones. Conocemos al menos una, bastante extensa (15 páginas), titulada *Relación del modo con que se dispò por los Vecinos de la Villa de Bergara, en la Provincia de Guipuzcoa, la Sedicion de los de Elgoibar, y otros Pueblos de su inmediacion, y de la misma Provincia*. Trata de un motín que se inició, por el precio del grano, en Azkoitia y Azpeitia, y que luego tomó cuerpo sobre todo en Elgoibar, Mutriku, Berriatua, Ondarroa y Markina, y del ataque que se produjo sobre Bergara, sofocado finalmente en 1766. Años después, cuando los franceses ocupan en 1795 parte de Guipúzcoa, en primavera y verano de ese año las autoridades de la provincia publican los *Diarios de Mondragón y Villarreal*. De ese mismo año data el primer texto periodístico en lengua vasca, la relación —única, por otra parte, que conocemos en este idioma— titulada *Jaun Dauphin cenaren eritassuneco circunstancia berecien errelacionea, haren Coffessorac arguitarat emana*, sobre la muerte del padre del rey de Francia. Fue publicada

en Bayona, entonces centro editorial —aunque en declive— de la producción literaria en euskera. Aunque no se trata de papeles estrictamente periódicos, sí lo son informativos, y desde luego reproducen noticias tomadas de diversas gacetas europeas (Fernández Sebastián, 1990: 237).

El primer texto protoperiodístico en lengua vasca, una relación de 1766, traducida del francés, sobre la muerte del padre del rey de Francia

4. EL COMIENZO DEL PERIODISMO MODERNO EN EL PAÍS VASCO: PERIÓDICOS NAPOLEÓNICOS Y LIBERALES

4.1. La propaganda francesa

Mientras la producción periodística española seguía varada por la desconfianza de la monarquía española hacia los acontecimientos revolucionarios que se sucedían al otro lado de la frontera de los Pirineos, las autoridades francesas manifestaban un vivo interés, en cambio, por influir en los españoles mediante la prensa moderna. Guipúzcoa continúa siendo “lugar de paso obligado de correos y tráfico de mercancía y de informaciones [...] a despecho de su aparente

carácter periférico [...] una posición central en la red de comunicaciones que enlazan la corte hispana con la francesa” (Fernández Sebastián, 1990: 235). Las autoridades españolas seguían reticentes a dejar publicar ningún periódico en suelo vasco. En los primeros años del nuevo siglo, un comerciante bilbaíno, José Javier de Barbachano, propone hacer frente desde la misma frontera de Irún (que se convertirá a lo largo de todo el XIX en un importante foco productor de periódicos) a la penetración de gacetas francesas. Dicho periódico se iba a denominar *Correo Cantábrico*, pero finalmente el secretario de Estado y el juez de Imprentas decidieron denegar la petición, como antes se había denegado, en los años finales del siglo XVIII, la del marqués de Narros, quizá ante la certeza de que muchas de sus informaciones iba a darlas a conocer antes que la propia *Gaceta de Madrid*.

4.1.1. La penetración de la propaganda francesa en el País Vasco

Napoleón Bonaparte, siempre convencido de la influencia que podía ejercer a través de la prensa, había dispuesto la publicación de un periódico, redactado en castellano, y dirigido a influir en la opinión pública española, y singularmente en la vasca, pues penetraba en la Península a través de la frontera guipuzcoana. Se trata de la *Gazeta de Comercio, Literatura y Política de Bayona de Francia*, que al parecer ya se editaba en 1805 y que aún aparecía en abril de 1808, cuando el propio Napoleón envía a Verdier una carta a Vitoria en la que le da indicaciones para que distribuya ejemplares de dicho periódico en Álava y Vizcaya⁶. Su redactor principal era M. Gosse, que en 1804 había fundado un gabinete de lectura en la *rue des Prébendes* de Bayona (Elichirigoity, 1966: 169).

Tras invadir la Península, las autoridades francesas dieron a la luz pública en Bayona varias hojas sueltas noticiosas, con título regular, *Noticias de España/ Nouvelles d'Espagne*, primero bilingües a doble columna en castellano y francés, más tarde sólo en castellano. Coincidió la iniciativa, más o menos semanal, con la reunión de la Junta Española de notables en Bayona, en los meses de junio y julio de 1808.

⁶ *Correspondance*, Paris, H. Plon & J. Dumaine, 1865, tomo XVII, p. 71, *apud* Sánchez Aranda, José Javier (1986): “La actividad periodística en la región vasco-navarra a principios del siglo XIX”, en Tuñón de Lara, Manuel (dir.): *La prensa de los siglos XIX y XX. Metodología, ideología e información. Aspectos económicos y tecnológicos*, Bilbao, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 487.

4.1.2. Periódicos oficiales napoleónicos en suelo vasco

Una vez establecido el ejército francés en tierra vasca, aparecieron varios periódicos oficiosos u oficiales al servicio de los nuevos dirigentes napoleónicos. Era la política del propio Bonaparte: la puesta en marcha de periódicos oficiales, cuyo modelo era *Le Moniteur*, que pretendía fuese la publicación oficial de todo su imperio. En los territorios conquistados, o se hacía con el control de publicaciones precedentes, o, donde no las había, creaba otras nuevas. También las hubo, por supuesto, en otros puntos de la Península, desde luego en Navarra, a partir de 1810, y, por ejemplo, en Cataluña, donde los invasores emplearon el idioma del lugar. No hicieron tal entre los vascos, lo que indica hasta qué punto no consideraban imprescindible emplear el idioma vernáculo en este caso para acceder al público lector.

La primera de estas gacetas afrancesadas fue una publicada en Vitoria por iniciativa presuntamente privada de un tal Benito Zubía, propietario y redactor único, que comenzó a publicar la *Gazeta de la Corte*, así llamada en principio, el 23 de agosto de 1808. Zubía intentó aparecer como un periodista neutral en todo momento, lo que no le impidió publicar puntualmente “todos los reales decretos, órdenes y demás actas del gobierno que pueda adquirir”. Fuese en realidad una publicación auspiciada por las nuevas autoridades francesas⁷, fuese en realidad el intento de un afrancesado por poner en marcha una empresa informativa acorde a los tiempos, lo cierto es que de la mano de Benito Zubía tuvo la capital alavesa su primer periódico, bisemanal —aparecía los martes y viernes de cada semana—, hasta completar 24 números en total.

La publicación de los periódicos abiertamente oficiales hubo de esperar algo más de un año. En febrero de 1810 las autoridades napoleónicas crean las provincias de Cataluña, Aragón, Navarra y Vizcaya, constituyen sendos gobiernos militares y comienzan a editar sendas gacetas. La provincia o 4º gobierno de Vizcaya comprendía los territorios de Álava, Guipúzcoa y la propia Vizcaya además de, durante algún tiempo, lo que hoy es la comunidad autónoma de Cantabria. La gobernaba el general Thouvenot, a quien se encargó la publicación de un perió-

⁷ En una carta dirigida a su hermano el emperador José Bonaparte, a la sazón residente en Vitoria, asegura haber hecho insertar un artículo traducido en la *Gazeta de Vitoria*. Sánchez Aranda, *op. cit.*, p. 487.

dico oficial, coincidiendo con una nueva ofensiva de las tropas napoleónicas en el norte de España. El primer número apareció el 2 de abril de 1810, bajo el título de *Gazeta de Oficio del Gobierno de Vizcaya*. Duró hasta 1813, es decir, hasta que las tropas aliadas tomaron Vitoria, donde se imprimía entonces el periódico. Su redacción le fue encargada por Thouvenot a un experimentado periodista (“diarista”, como se decía entonces), Julián de Velasco. Se trataba de un ilustrado, miembro de la Sociedad Económica Matritense, nacido en 1763 (Fernández Sebastián, 1993: xxiii), que había estado al frente del *Diario de Madrid*, junto con Pedro Salanova, desde 1791. Dicho periódico, ni que decir tiene, acabó cuando los franceses fueron desalojados del País Vasco tras las batallas de Vitoria y San Marcial, en Irún, en 1813.

5. EL PRIMER PERIODISMO LIBERAL VASCO

5.1. Los primeros periódicos liberales en Guipúzcoa, Vizcaya y Álava

El honor de publicar el primer periódico moderno del País Vasco le correspondió a un muy joven impresor (sólo tenía entonces 16 años), Ignacio María Baroja, miembro de una conocida familia liberal guipuzcoana, que durante todo el xix produjo buena parte de los periódicos de la provincia, familia entre cuyos miembros se contarán luego nombres tan destacados como el del escritor Pío Baroja. Se trata de la *Papeleta de Oyarzun*, que probablemente comenzó a publicar en septiembre u octubre de 1813, al poco tiempo de sufrir los franceses la derrota de San Marcial y abandonar la Península. El periódico se publicó al menos hasta el 19 de mayo de 1814. De pequeño formato y escasa paginación, entre dos y cuatro páginas en cuarto, no conviene menospreciar su importancia. Informaba de las escaramuzas en la frontera, beneficiándose de la posibilidad de dar primicias, que luego eran reproducidas por los primeros periódicos vascos y por alguno de la capital de España, como *La Abeja Madrileña*, gracias a su cercanía, pero no descuidó otro tipo de informaciones, noticias breves sobre Guipúzcoa o “avisos” comerciales y de precios.

Los dos primeros periódicos modernos hechos libremente por ciudadanos vizcaínos y alaveses datan ambos también de 1813: *El Bascongado* de Bilbao y *El Correo de Vitoria* en la capital alavesa. Redactados por sendos grupos de liberales,

con una cuidada redacción, expresan sus ansias por construir un periodismo político comparable al de otros países de Europa, al amparo de la recién estrenada —y efímera— libertad de imprenta instaurada por la Constitución de 1812. El regreso de Fernando VII supuso para ambas cabeceras —como para otras de España— la desaparición y la represión de sus artífices, en muchos casos destacados miembros de la burguesía local e incluso de los funcionarios municipales o forales, caso de José Aldama, uno de los redactores de *El Correo de Vitoria*, y luego primer director del *Boletín Oficial de Álava*, un ferviente liberal que acabó sus días asesinado en una revuelta popular. En todo caso, la existencia de la *Papeleta de Oyarzun*, *El Bascongado* y *El Correo de Vitoria* corrobora la existencia de núcleos probablemente pequeños pero activos de liberales.

Números iniciales de los primeros periódicos liberales de Vizcaya (*El Bascongado*) y Álava (*Correo de Vitoria*), ambos de 1813

Al albur de los periodos de mayor permisividad se publican en el País Vasco algunos periódicos en la década de los años 20. En San Sebastián se organizan en tertulias que darán origen al periódico *El Liberal Guipuzcoano* (1820-1823) y tampoco falta, dada la cercanía de la frontera, la presencia de la prensa de los

exiliados, como la *Gaceta de Bayona* (1828-1830) y luego su continuadora, la *Estafeta de San Sebastián*. En Bilbao aún faltan algunos años para que la prensa se consolide, pero aparecen algunos títulos, bien significativos, como *El Verdadero Patriota*, *La Atalaya de la Libertad* o *El Patriota Bilbaíno* (Fernández Sebastián, 2002: 346). Se leía igualmente la prensa española: los periódicos oficiales de Madrid se reimprimían en algunas ocasiones en el País Vasco. Eso se hizo, por ejemplo, con la *Gaceta extraordinaria de Madrid* del viernes 1 de marzo de 1822, que volvió a imprimirse en la bilbaína Casa de Misericordia.

5.2. Los primeros textos en euskera publicados en un periódico

También el comienzo del periodismo en lengua vasca se debe a los liberales. Hubo de ser en San Sebastián donde viesen la luz los primeros textos periodísticos en euskera que conocemos. Estamos ya en la Primera Guerra Carlista: corre el año 1834, y Guipúzcoa se halla en plena contienda. Contrariamente a lo que pueda suponerse, no fueron los carlistas, teóricamente más cercanos a las clases rurales y, por ende, a los vascohablantes, los artífices de estos primeros pasos del periodismo en euskera, sino los liberales urbanos de San Sebastián quienes, preocupados por la propaganda que, de forma oral —desde el púlpito, fundamentalmente (Rubio, 2000)—, realizaban en los pueblos guipuzcoanos sus enemigos, decidieron en febrero de 1834 solicitar al Ministerio de Fomento permiso para editar un periódico “cuyo principal objeto sea el desvanecer las falsas noticias que propalen los rebeldes, inspirar la justa confianza que se merece el maternal Gobierno de S.M. y la seguridad de las ventajas que todos los españoles deben prometerse con el Reynado de su augusta Hija [...]. Un Periódico en Vascuence [en la ciudad de San Sebastián], el cual deberá hacerse correr con profución [sic] en todos los Pueblos de las mismas Provincias”. La respuesta fue favorable, y el 10 de febrero de ese año el secretario del Ministerio de Fomento, Antonio R. Zarco del Valle, envía una carta al Ministerio de la Guerra, quien a su vez comunica una semana más tarde a la Diputación Foral de Guipúzcoa la noticia.

Sin embargo, ese periódico nunca se publicó. Sí lo hizo una cabecera que aparecía dos veces en semana, en castellano, *El Correo del Norte. Periódico político, literario y comercial*, que es donde ven la luz, en sendos suplementos de fecha 5 y 30 de mayo de 1834, los dos primeros textos periodísticos en lengua vasca. En

ellos se instaba a los campesinos vascohablantes a abandonar a sus caudillos y sacerdotes carlistas, y abrazar las convicciones liberales. El periódico, que intentaba por segunda vez mantener una presencia constante, sin embargo duró poco, y a los siete meses su publicación se suspende, “hasta tanto se halle expedita la comunicación de correos”. “Nos hallamos al cabo de siete meses tan aislados como á los principios”, añadían los responsables de *El Correo del Norte*, “teniendo que tomar las mismas precauciones para asegurar nuestra correspondencia a pocas leguas de aquí, como si fuera para los puntos más remotos de América” (*El Correo del Norte*, 6 de junio de 1834, nº 26). La lengua vasca no volvería a aparecer en un periódico informativo hasta 1848, cuando, en Bayona, Joseph-Augustin Chaho, que pretendía presentarse a las elecciones de la República francesa, y que contaba con experiencia en la edición de periódicos políticos (*L'Ariel*, “Le Républicain de Vasconie”), decidió publicar un semanario en su lengua materna: *Uscal Herrico Gaseta* (*Gaceta del País Vasco*), que sin embargo sólo conoció dos números. De nuevo, un largo silencio hasta que, en la década de 1880, se publiquen los primeros periódicos en euskera que obtienen una cierta continuidad y proyección.

5.3. La pugna entre liberales y carlistas y la prensa moderna vasca

En realidad, buena parte de los acontecimientos sociales —políticos, económicos y comunicativos— están marcados por la pugna entre liberales y conservadores, que en el País Vasco se alinean en su mayoría con los carlistas, por las guerras y por la cuestión foral, que culmina en 1876 con la abolición de los fueros vascos (y el surgimiento del concierto económico que aún se mantiene). Surgen también en estos años los boletines oficiales de las diferentes provincias, precisamente en el siglo en que, según los vaivenes de las guerras carlistas, pasan de forales a provinciales y viceversa, precisamente por tratarse de unos territorios donde perviven los fueros y éstos chocan con la construcción del estado moderno liberal. Los boletines reflejan la ideología de los diferentes bandos: el *Boletín Oficial de Vizcaya*, de 1833, y el *Boletín Oficial de Guipúzcoa*, de 1834, son liberales, mientras que el *Boletín de Navarra y Provincias Vascongadas* es, como su predecesor la *Gaceta de Oñate*, carlista. Tanto unos como otros comprenden el enorme papel que desarrollan los medios de comunicación modernos —la prensa— y dotan a estos órganos de una estructura estable.

Durante todos los años 30 del siglo XIX surgen algunos periódicos, aún no diarios, en las tres capitales vascas. *El Compilador Militar de Vizcaya* es de 1835; de 1837 es *El Bilbaíno*, liberal fuerista, y en esos mismos años postreros de la primera guerra carlista surgen *El Vascongado* y *El Vizcaíno Originario*, ligados a las sociedades de uno u otro signo.

Suscribimos la tesis de Javier Fernández Sebastián de que en la era isabelina “las élites vizcaínas, alavesas y guipuzcoanas van a ir articulándose y percibiéndose poco a poco a sí mismas también como élites vascongadas” (Fernández Sebastián, 2001: 118), en parte en torno a la defensa de sus intereses económicos y políticos (lo que demuestra la existencia de conferencias de las diferentes diputaciones vascas y la Navarra a lo largo de todo el siglo), lo que tendrá naturalmente su incidencia en la formación de órganos de prensa igualmente profesionales y consolidados, del que el ejemplo más conspicuo es el *Irurac bat* (= *Tres en una*, lema que fue de la Real Sociedad Bascongada, y que hace alusión a la unión de las tres provincias vascas), de 1857.

Sin embargo, y en comparación con otros lugares de la Península, durante toda la primera mitad del siglo XIX el periodismo vasco no tuvo el desarrollo que cabría esperar, y de hecho ningún periódico producido en Álava, Guipúzcoa o Vizcaya obtendrá una periodicidad diaria hasta superado el ecuador de la centuria, en 1858, con el cotidiano *Villa de Bilbao*.

BIBLIOGRAFÍA

- DÍAZ NOCI, JAVIER (2002): “Las relaciones sobre el sitio de Fuenterrabía (1638-1639): la construcción de un acontecimiento en la España de los Austrias”, en *Euskonews & Media*, nº 149, 4-11 de enero. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos, 2002 [<http://suse00.su.ehu.es/euskonews/0149zbnk/frgaia.htm>].
- DÍAZ NOCI, JAVIER (2003): “Del suceso a la fiesta. La construcción del acontecimiento en el Siglo de Oro español a través de las relaciones sobre el sitio de Fuenterrabía (1638)”, en Paba, Antonia (ed.): *Encuentro de civilizaciones (1500-1750). Informar, narrar, celebrar. Actas del Tercer Coloquio Internacional sobre Relaciones de Sucesos. Cagliari, 5-8 de septiembre de 2001*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003, pp. 128-148.
- DÍAZ NOCI, JAVIER; HOYO HURTADO, MERCEDES DEL (2003): *El nacimiento del periodismo vasco. Gacetas donostiarras de los siglos XVII y XVIII*, San Sebastián, Sociedad de Estudios Vascos.
- DOMERGUE, L. (1981): *Tres calas en la censura dieciochesca (Cadalso, Rousseau, prensa periódica)*, Toulouse, Institut d'Études Hispaniques et Hispanoaméricaines; Université de Toulouse; Le Mirail.
- ELICHIRIGOITY, MICHÈLE (1966): “Gaceta de Bayona, periódico político, literario e industrial”, en *Bulletin du Musée Basque*, nº 34, 4ème trimestre, Bayonne, Musée Basque.
- ENCISO VIANA, EMILIO (1967): “Un noticiario del siglo XVI”, en *Boletín de la Institución Sancho el Sabio*, año XI, tomo XI, Vitoria, Institución Sancho el Sabio, pp. 97-131.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER (1989): *El Bascongado. Primer periódico de Bilbao (1813-1814)*, Bilbao, Ayuntamiento.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER (1990): “Prensa y periodismo en Guipúzcoa hasta mediados del siglo XIX. El despertar de la opinión pública”, en *Estudios Históricos*, I, Ormaiztegui, Museo Zumalakarregi; Diputación Foral de Gipuzkoa.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER (1993): *El Correo de Vitoria (1813-1814) y los orígenes del periodismo en Álava*, Vitoria-Gasteiz, Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER (2001): “Prensa, poder y élites en el País Vasco (1820-1876)”, en *Les élites et la presse en Espagne et en Amérique Latine, des Lumières à la seconde guerre mondiale*, Madrid; Bordeaux; Aix-en-Provence, Casa de Velásquez; Maison des Pays Ibériques, pp. 111-126.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER (2002): “Periodismo, liberalismo y fuerismo”, en Rubio Pobes; Coro; Pablo, Santiago de, *Los liberales. Fuerismo y liberalismo en el País Vasco (1808-1876)*, Vitoria, Fundación Sancho el Sabio, pp. 337-372.
- LAKARRA, JOSEBA; BIGURI, KOLDO; URGELL, BLANKA (1983): *Euskal baladak. Antologia eta azterketa*, San Sebastián, Lur, 1983, tomo I.
- RUBIO POBES, CORO (2000): “El poder del púlpito. El contencioso sobre las publicatas civiles y la politización del clero en la primera mitad del siglo XIX”, en *Historia Contemporánea* 20, Bilbao, Universidad del País Vasco, pp. 183-204.
- SÁIZ, MARÍA DOLORES (1983): *Historia del periodismo en España. 1. Los orígenes. El siglo XVIII*, Madrid, Alianza.

A SOCIEDADE DE PRINCIPIOS DO SÉCULO XIX COMO RECEPTORA DA PRIMEIRA PRENSA GALEGA

Xosé Ramón Pousa Estévez

Facultade de CC. da Comunicación,
Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

O xornal de hoxe ten pouco que ver co que se editaba no século XIX. Os intereses informativos dos lectores actuais tampouco son parecidos aos de hai douscentos anos. Entre aqueles xornais e estes, entre aqueles receptores e os de hoxe en día, hai un abismo, pero tamén existen moitos puntos en común. O xornal, onte e hoxe, é un produto cultural que trata de satisfacer as necesidades informativas e identificativas do lector que nas páxinas do periódico reafirma as súas ideas ou a súa pertenza a unha colectividade ou grupo humano. O xornalismo escrito foi durante bastante tempo o único medio de información e orientación pública dos cidadáns. Hoxe, aínda que en menor proporción, segue a conservar gran parte da súa responsabilidade na conformación da opinión cidadá e, aínda que configurou unha linguaxe propia que evoluciona constantemente, mantén vivos moitos dos principios cos que o xornalismo naceu en Galicia hai douscentos anos.

Non é doado debuxar unha visión exacta da sociedade galega de principios do século XIX como receptora da primeira prensa. Como nin temos estudos de audiencia ata ben avanzado o século XX, nin sequera dispoñemos de información abonda sobre o alcance das tiradas, das subscricións, das respostas e reaccións dos lectores, tentarei trazar o panorama no que se movía a prensa desta época para tratar de intuír mellor o perfil da súa posible audiencia directa, a dos compradores e lectores dos xornais, e tamén da indirecta, a dos que recibían os seus contidos a través da lectura en voz alta por parte dos primeiros.

Despois de analizar o marco tecnolóxico e político no que se desenvolvía este primeiro xornalismo, tentaremos aproximarnos, igual que fan hoxe os estudos de audiencias, aos riscos da poboación consumidora de prensa, a súa formación e o hábitat que onte e hoxe conforman as audiencias mediáticas.

2. MARCO PROFESIONAL

A actividade periodística desenvólvese en España dende o século XVII, coa publicación de *La Gazeta de Madrid* en 1661, pero foi especialmente dende a segunda metade do século XVIII cando o fenómeno comezou a asentarse e a tomar unhas formas que influirán poderosamente na historia do século XIX. Como tantas cousas, a prensa, ao igual que a imprenta, chegará tarde a Galicia, incluso despois do decreto de supresión de todos os xornais españois de 1791. Todos agás a *Gazeta Oficial* e o *Diario de Madrid*, que se converten así na primeira prensa oficial.

A historia da prensa en Galicia non comeza, como sabemos, ata a fundación da *Gazeta de Galicia* no 1800, pero o xornalismo romperá con forza a partir de 1808, co impacto producido pola invasión francesa e a conseguinte insurrección popular. 1808 pode considerarse a data inaugural do xornalismo escrito en España e especialmente en Galicia. A última aportación lexislativa do Antigo Réxime en materia de prensa é o decreto de 1805 polo que se creou un xulgado especial de Imprenta, con censores facultados para actuar no terreo da súa competencia con total independencia de calquera outro tribunal.

A evolución da imprenta, que tarda máis de douscentos cincuenta anos en estenderse por Europa, e do liberalismo político abonan o nacemento do xornalismo nunha España na que aínda funciona a pleno ritmo o Tribunal da Inquisición e na que a posesión ou lectura das obras de Rousseau, Erasmo ou Montesquieu son motivo de sanción ou cadea. Tras a Revolución francesa intentouse pechar a cal e canto as fronteiras, establecendo unha especie de cordón sanitario para impedir a entrada das ideas revolucionarias, plasmadas sempre en textos incendiarios. Pero inventáronse as máis variadas estratagemas para burlar as disposicións, de xeito que a vixilancia de aduanas deu orde de estender os seus controis sistemáticos aos forros dos sombreiros, abanicos e paraugas que podían conter textos revolucionarios. Dun xeito ou doutro, as ideas acababan chegando á poboación letrada, auténtico líder de opinión que a estendía ao resto da sociedade.

O Tribunal da Inquisición de Logroño fai un informe clarificador da situación: “la muchedumbre de papeles sediciosos que vienen de Francia no da lugar a informar todos los expedientes contra los sujetos que los introducen, retienen y divulgan, a lo que se junta la inopia de teólogos inteligentes en la lengua francesa que puedan calificarlos”.

3. MARCO POLÍTICO

No sexenio de 1808-1814 prodúcese unha serie de acontecementos de gran transcendencia: o motín de Aranjuez, polo que Carlos IV se ve obrigado a abdicar no seu fillo Fernando VII; a devolución por parte deste da coroa ao seu pai, que á súa vez renunciará aos dereitos do trono español en favor de Napoleón; a insurrección popular; a creación das Xuntas provinciais e Central; a convocatoria das Cortes que reunidas en Cádiz redactan unha Constitución revolucionaria baseada no principio da soberanía nacional... O período pecharase co regreso de Fernando VII e a volta durante outro sexenio ao sistema do Antigo Réxime.

A Guerra da Independencia fronte a Napoleón é un fenómeno complexo: os españois divídense en dous bandos, os que aceptan o cambio (afrancesados), rapidamente cuestionados pola presenza do exército invasor, e os que se rebelan contra el. Ambos os bandos se enfrontan ideoloxicamente nas Cortes de Cádiz. Como consecuencia do levantamento popular de 1808, establécese de xeito inmediato unha liberdade de imprenta que trae consigo a proliferación de periódicos e folletos de diferentes ideoloxías. Estamos ante un novo fenómeno: a aparición da «opinión pública». O despertar da poboación condensa toda a actividade intelectual no xornalismo, ou en cancións e poesías que se propagan de boca en boca, con identico fin: chegar a un público rapidamente e influír sobre el.

En Galicia, como no resto de España, os xornais foron o principal vehículo de instrución para os lectores no tempo que durou a guerra. A Junta Central tentou frear un tanto esa liberdade da que se gozaba dende o comenzo da insurrección, pero as Cortes dan carácter legal a esa liberdade que existía de feito. O 10 de novembro de 1810 decrétase que os impresos poidan publicarse sen suxeición á censura previa. A liberdade de imprenta limitábase ao político, os escritos sobre materia relixiosa quedaban sometidos á previa censura dos bispos. A polémica na prensa entre os patrióticos, divididos entre liberais e absolutistas, e os afrancesados acadou niveis de grande virulencia. Os xornais galegos están influenciados polas dúas grandes correntes e polos medios máis representativos de cada unha delas, que creaban opinión a nivel de Estado, e nos que basean as súas fontes informativas. Entre os afrancesados ten grande influencia *La Gaceta e o Diario de Madrid*; entre os patrióticos, o *Semanario Patriótico*, editado por Quintana, primeiro en Sevilla e logo en Madrid, *El Conciso*, que se publicaba en días alternos,

pasando logo a ser diario, e tamén *El Tribuno del Pueblo Español*. Os absolutistas miraban sobre todo a *El Censor general*.

O 11 de decembro de 1813, Napoleón reconece polo tratado de Valençay a Fernando VII como rei de España. Tras unha serie de negociacións o *Desexado*, alcume polo que pasa a ser coñecido popularmente, é liberado. En 1814 Fernando VII fai a súa entrada triunfal en Valencia e fáiselle xurar a Constitución coa oposición dos absolutistas. A Corte trasládase de Cádiz a Madrid, onde continúa a loita xornalística ata que en 1815 un decreto real racha o clima de liberdade e só permite os periódicos de corte oficialista e unha serie de periódicos científicos e literarios.

Polo decreto do 4 de maio de 1814, Fernando VII declarara a constitución de 1812 nula de todo valor. A conspiración e o pronunciamento militar serán os medios cos que o liberalismo, de xeito momentáneo, dá unha nova volta á situación. A intervención do exército na política será a partir de agora un fenómeno característico do século XIX.

O labor revolucionario do Trienio Liberal 1820-1823 atopa fortes resistencias entre os sectores prexudicados. O rei pide axuda ás potencias da Santa Alianza coa intervención decidida ao remate do congreso de Verona, que vai ser o elemento decisivo da caída do réxime constitucional. Envíanse a España as tropas dos Cen mil fillos de San Luís. O Goberno capitula, é restituída a plenitude da soberanía e iníciase unha década 1823-1833 de grande represión por parte de Fernando VII, na que os seus partidarios, os absolutistas, escíndense entre realistas moderados e ultrarrealistas, ou o que é o mesmo, entre os partidarios da rexencia de Cristina e os partidarios de Don Carlos, os chamados Carlistas, que terán grande influencia en Galicia.

Londres vaise converter no centro intelectual de España durante estes anos. Mentres aquí a prensa quedaba reducida á *Gaceta* e ao *Diario de Avisos*, os emigrados ideolóxicos publicaban en Inglaterra xornais como *El Español Constitucional* e *El Emigrado*. Os exiliados levaban consigo as mesmas loitas e rivalidades que os dividiran en España. Francia ofreceu un refuxio menos cordial aos emigrados ata o triunfo da revolución de 1830. Tras ela trasladáronse alí a maioría dos refuxiados en Londres, sumándose aos xa existentes dende o principio da emigración. Xornais como *El Precursor* ou *El Dardo* editáanse nestas circunstancias.

3.1. Do absolutismo ao liberalismo

Ao morrer Fernando VII estoupa abertamente o conflito carlista en forma dunha guerra civil que durará sete anos. A súa orixe remóntase ao movemento realista do Trienio Liberal, seguindo unha liña que pasa polo descontento producido en certos sectores polas medidas liberalizadoras dos moderados fernandinos. Na última etapa do reinado o descontento vai creando un partido en torno ao infante Don Carlos, herdeiro do trono ata o nacemento de Isabel II. O conflito dinástico desencadeado polo feito de ser feminina a sucesión, condición invalidante consono a lei Sállica, proporciona a ocasión para a explosión armada da loita ideolóxica. Os ultrarrealistas afectos ao réxime defenderán os dereitos de Don Carlos, namentres que a raíña rexente se verá obrigada a apoiarse nos liberais e estes a apoiar os dereitos da súa filla. Os gobernos isabelinos vense obrigados a unha progresiva liberalización para crearen unha opinión favorable á futura raíña Isabel. Un novo decreto de amnistía permite o regreso de todos os exilados e tamén permite a recuperación da palabra a través da prensa. Nestes anos de transición vaise formar a verdadeira prensa moderna en España.

Ata agosto de 1836, en que tras a revolución de La Granja un real decreto establece a vixencia da lei de 1820, a prensa regúlase por un decreto de 1 de xaneiro de 1834, ditado polo goberno de Cea Bermúdez. Estes decretos crearon a figura do editor responsable e a fianza ou depósito previo, ambas inspiradas na lexislación francesa. O editor responsable ha de ter as mesmas condicións que se esixen para ser procurador en Cortes. É dicir, solvencia moral e económica. Nestes anos repítese o fenómeno de épocas anteriores: a maioría dos xornais teñen unha vida efémera. Os xornalistas, que aínda non están profesionalizados, agudizan o seu enxeño para burlar a censura. Actívanse a ironía, os sobreentendidos e todas as formas de facer un chisco de ollos ao lector.

Na loita política das Cortes e na prensa vanse forxando os partidos moderados e progresistas. Ao regulamento de prensa de 10 de xuño de 1834, que completa un anterior do mes de xaneiro esixindo ao editor reunir as mesmas condicións que os grandes electores, poucos xornais sobreviven.

Conservadores e liberais pasarán a ser os únicos dous bandos dunha batalla que se libra na prensa e na sociedade. Os dous utilizan a prensa para tratar de transmitir uns valores que é importante coñecer nos seus trazos esenciais. Xosé

Ramón Barreiro é autor dun traballo de investigación sobre as orixes do pensamento reaccionario e liberal en Galicia baseado nos contidos das publicacións periodísticas que nos será útil. Esta dialéctica iníciase en 1808 coa invasión napoleónica e remata en 1833 coa morte de Fernando VII. Reaccionario e liberal son dous termos cheos de paixón política. Ideólogos reaccionarios son quen se opoñen doutrinalmente á filosofía liberal. Segundo Barreiro, están dotados dunha “*visión pesimista da natureza humana*”, como consecuencia do pecado orixinal que lastra definitivamente a humanidade. De aí que o home sen a axuda da graza non pode realizar ningún acto honesto, polo que é imprescindible a presenza do sobrenatural. Segundo o mesmo autor, “teñen unha *Visión providencialista da Historia*”, que é a consecuencia obrigada da irrupción do sobrenatural na orde natural. Por iso as fames, a peste, as guerras non son o resultado dos desarregros sociais, senón que é a Providencia quen castiga sucesivamente as súas prevaricacións. Ademais de Deus está o Mal, que utiliza tres forzas coligadas contra o plan divino: a masonería, o xansenismo e a filosofía, todos eles inimigos a combater.

Os absolutistas esfórzanse en combater o pacto social e intentan demostrar que a sociedade é creación directa de Deus. Negan a absoluta igualdade dos homes, aceptando o principio de xerarquización como consustancial coa natureza, e defenden a existencia de clases como a monarquía e a nobreza, o clero e o pobo.

Pola contra, o pensamento liberal parte dunha nova concepción antropolóxica na que predomina a autonomía do humano fronte ao divino. A ética da felicidade que ten que ser vivida neste mundo. Os medios que conducen a esta felicidade, ao benestar social, convértense en virtudes humanas: o traballo, de aí a alta valoración do home traballador e austero; a propiedade, o aforro. Antes de constituírse en sociedade —escriben os publicistas liberais— os homes vivían xuntos no estado que a natureza lles deu. A natureza marca igualmente as leis fundamentais da economía. A natureza é en definitiva quen fai iguais aos homes, quen crea o dereito natural e o dereito de xentes.

Os liberais séntense arquitectos dun novo mundo e, por conseguinte, dunha España tamén nova. Di Barreiro que os liberais galegos “tiñan os pés ben postos na terra, xa que crían que non bastaban as revolucións filosóficas para cambiar a sociedade: ‘Las revoluciones —escribe un autor en *El Patriota Compostelano*— no nacen de nuevas teorías. La mudanza que ha habido en las relaciones sociales es la que produce verdaderamente el nuevo orden de las cosas’”.

Combater a ignorancia con novas ideas é o propósito liberal para cambiar o mundo. Os liberais galegos son moi selectos nas recomendacións das lecturas, fundamentalmente de Adam Smith, Condillac, Malebranche, Rousseau, Montesquieu e Locke. *El Ciudadano por la Constitución* bota man constantemente dos escritos de Smith, moitas veces citándoo en inglés. O xornal compostelán *El Patriota* recoñecía que as lecturas de Locke e de Malebranche “disipan seguramente de las cabezas los errores y los dexan preparados para recibir la verdad”. De entre os autores galegos liberais os máis citados son Valentín de Foronda, o cóengo compostelán Pedro Antonio Sánchez nos seus esclarecedores informes económicos, Sarmiento e Lucas Labrada.

O liberalismo preséntase como a superación do feudalismo, que era a iniquidade e a barbarie. Sinala Barreiro Fernández que os liberais querían aparecer como os amantes do ben público, da prosperidade nacional, firmes nos principios relixiosos e instruídos na sa política, que queren vivir e morrer na relixión católica, defendendo a separación do poder eclesiástico do civil. O sector máis radical dos liberais galegos, representado polo *El Cartel*, *El Ciudadano por la Constitución*, *El Patriota Compostelano* e por escitores como Pacheco, Valentín de Foronda, Camino etc., prescinden polo xeral do valor da tradición, reclamada polos absolutistas, asentan as súas ideas no valor da natureza e a razón. A igualdade e a liberdade serán os dereitos fundamentais da persoa. Liberdade como fonte dunha serie de dereitos fundamentais como o dereito á vida, o dereito á liberdade civil, á cidadanía, á integridade física, a non ser encadeado sen mandato xudicial, a manifestarse, escribir e publicar as propias ideas.

A propiedade será a base económica do liberalismo, propoñendo como reformas económicas urxentes a reforma agraria, a supresión da intervención sobre os prezos, a supresión dos estancos (sal, tabaco etc.) e a suavización do sistema impositivo.

En canto á configuración do Estado —estamos aínda lonxe dunha visión nacionalista galega, mesmo provincialista—, os liberais galegos identifican Estado coa Nación española e optan por unha configuración pechadamente centralista do mesmo. Laméntanse da formación das Juntas Supremas que xurdiron en toda España, que son signo de que “la máquina se descompone en una porción de fragmentos, que organizándose cada uno de por sí a su manera, pierden gran parte de fuerza que debería darles el común enlace” (*Gaceta política y Económica de La Coruña* do 20/10/1821). Piden a uniformidade económica e xurídica de

Navarra e Provincias Vascongadas co resto de España a acúsase ao provincialismo de gran parte dos males do país. Culpan ao “espíritu del provincialismo de la ignorancia y un mal entendido interés o un error perjudicial a la misma unión e ilustración nacional que han extendido y conservado entre nosotros. Galicia es una de las provincias de España en que más domina este apego, no a los usos nacionales sino a las prácticas arbitrarias y locales”. Esto escribe *El Ciudadano*, órgano do liberalismo coruñés.

A Constitución deféndese como consagración da división de poderes lexislativo e xudicial e como garante das liberdades:

Proteger la Religión
Atar una mano al Rey,
Soltar las dos a la Ley:
Ahí está la Constitución.

En canto ao Goberno, no pensamento liberal será o Rei quen debe dispoñer o poder executivo. Haberá ministros, pero ningún deles pode en nome do Rei derrogar, innovar nin establecer lei que o Congreso Nacional non examinase e sancionase. Por último a representación política, a necesidade dos partidos, aparece claramente defendida polos liberais.

4. O MARCO SOCIAL E O CONSUMO DE PRENSA

O tema da miña intervención ten que ver co consumo de prensa, cos lectores do inicio do século XIX en Galicia e, polo tanto, coa xente. Pero faltan datos reais e os que hai son contraditorios. Di Xosé Ramón Barreiro que ata 1964, coa tese que Xosé Manuel Beiras defende na Universidade de Sevilla “*Contribución al estudio socioeconómico de la demografía de Galicia*”, non existe ningún estudo científico serio sobre o tema. Foi Lucas Labrada, en 1804, o primeiro erudito galego que se decatou da necesidade de correlacionar datos de poboación cos de agricultura, pesca e industria co gallo de ter unha idea máis aproximada da situación socioeconómica de Galicia.

O Catastro de Ensenada de 1753, a Revisión do Catastro de 1761, o Censo de Aranda de 1768, o Censo de Floridablanca de 1787, o Censo de 1797 e a relación

de Lucas Labrada de 1804 proporcionan datos contraditorios en moitos casos que, interpretados por Eiras Roel, sitúan a poboación de Galicia de comezos do século XIX entre 1.300.000 e 1.400.000 habitantes. Ata 1860, en que se publica o primeiro censo español, a demografía española non conta cunha estatística fiable. Miñano dá en 1826 unha poboación para Galicia de 1.800.000 habitantes e as oficinas de policía, que o profesor López Taboada estima máis fiables, sitúan esta cifra en 1.585.000 habitantes. En todo caso, no primeiro cuarto do século XIX os demógrafos establecen que a poboación galega medrou en 200.000 habitantes, o incremento máis importante da historia, debido á bonanza económica da época e, particularmente, á intensificación dos cultivos de pataca e de millo que posibilitaron a fixación da poboación nas provincias do interior ata a crise que se desata no 1820.

A mediados do século XIX, Galicia chegará a 1.800.000 habitantes, repartidos de xeito desigual, pero dun modo máis equilibrado ca hoxe: 557.000 na provincia da Coruña; 432.000 na de Lugo; 370.000 na de Ourense e 440.000 na de Pontevedra. Máis habitantes, pero menor peso no conxunto do Estado. A finais do século XVIII os galegos representabamos o 13,5% da poboación española, en 1860 o 11,49%, en 1970 o 7,6% e agora aínda menos, en torno ao 6%.

Pero, ¿como son eses galegos? ¿Como son os lectores directos ou indirectos da prensa liberal e absolutista do primeiro terzo do século XIX en Galicia? Pois unha poboación tremendamente rural “nun estado de gran pobreza e malestar social”, como afirma Saurin de la Iglesia. A comezos do XIX a ruralidade de Galicia era superior ao 95%, a mediados do século, no que temos os primeiros datos fiables, o índice de ruralidade en toda Galicia acada o 90% e nalgunhas provincias como Lugo e Ourense non baixa aínda do 95%. “O crecemento demográfico das cidades e vilas —di Barreiro Fernández— foi paseniño, discontinuo e sempre acompasado ó proceso de industrialización do país”. Hai que pensar que en 1960 o índice de ruralidade de Galicia era aínda do 76,7%, máis do dobre da media española, situada no 34,7%, e que a poboación urbana de Galicia era a mediados do século XX de tan só o 13,3%, fronte ao 42,5% da media española.

A realidade socioeconómica do XIX en Galicia é moi diversa, propia dun pobo fondamente subdesenvolvido que, ademais, ten graves problemas de identidade nacional, cunha lingua propia falada por máis do 90% da poboación, pero

restrinxida ao ámbito da oralidade. O caudal emigratorio é tan fondo que de cada catro galegos que sobreviven un tivo que emigrar. Ao mesmo tempo, o estudo da estrutura poboacional por idades revela unha silueta propia: un modelo demográfico peculiar, atípico e difícil de interpretar. Galicia era un dos territorios máis poboados de España, cunha densidade por quilómetro cadrado de 47,64 habitantes. Máis que duplicaba a media española, que non acadará esta cifra ata 1930. En Galicia comarcas como as Rías Baixas chegaban aos cen habitantes por quilómetro cadrado. Galicia era a terra máis poboadada de España. Cen anos máis tarde, a finais do XIX, a situación era case que a contraria, debido en parte á drenaxe da emigración.

4.1. Poboación e clases sociais

Durante case que todo o século XIX o campesiñado representa o 90% da poboación total galega. Un peso cuantitativo que segue a ser maioritario ata os anos 80 do século XX, en que este modelo comeza a cambiar. Podemos falar dun ruralismo excesivo e ademais minifundista. A superficie media de cultivo por familia na bisbarra de Santiago, unha das favorecidas, é de 1.278 metros cadrados, namentres que no Ribeiro é de 694 metros. A sociedade campesiña —di Beiras— practica unha actividade económica que ten como único obxectivo a satisfacción das necesidades dun modo case autárquico. O campesiñado non produce sistematicamente para un mercado. Non vende para obter unha ganancia, cando vende faino para obter un ingreso. Estamos, pois, ante un modelo de supervivencia, caracterizado por extensas fames e poucas farturas. Sobre todo a partir do ano 1817, en que se produce a gran depresión que se prolongará ata o 1856.

A depresión vén indicada pola vertixinosa caída dos prezos, fenómeno xeral en toda Europa, como consecuencia das guerras napoleónicas. En Galicia a caída dos prezos dos cereais é tan espectacular que hai que volver a 1750 para atopar un tope tan baixo. Volve a fame, agudizada por uns impostos impagables, e a peste, consecuencia da pobreza, que entra en 1833 e provoca milleiros de mortes.

O dez por cento restante da sociedade galega —os non labregos— está integrado por fidalgos e burgueses —moitos destes foráneos (cataláns e vascos) que representan unha das cúpulas sociais—, eclesiásticos, universitarios, militares, comerciantes, nobres e artesáns, establecidos en vilas e cidades. Coa restauración

absolutista de 1814 comenza en Galicia un período de grande politización da fidalguía e do clero. Uns e outros participan na persecución dos liberais, polo xeral burgueses, pero tamén fidalgos intelectuais, nas depuracións e na consolidación do absolutismo. Conta Barreiro que “os fidalgos nutren as partidas, venden canto teñen, morren nas montañas”. Algo que Valle Inclán narra maxistralmente na súa obra *Cruzados de la Causa*, facendo unha especie de sublimación estética do carlismo en Galicia.

Este dez por cento da poboación non rural concéntrase nas aínda pequenas cidades e vilas galegas, das que Santiago de Compostela foi a poboación máis importante ata ben avanzado o século XIX. A mediados do século XIX, a suma da poboación das que nos inicios do século XXI son as sete principais cidades galegas (Vigo, A Coruña, Ourense, Lugo, Santiago, Pontevedra e Ferrol) era inferior ao 5,4% da poboación total de Galicia.

Cidades	Ano 1752	Ano 1857	Ano 1900
SANTIAGO	17.498	26.938	24.317
A CORUÑA	7.849	27.354	42.990
PONTEVEDRA	5.027	6.623	8.231
PADRON	3.599	5.082	4.489
TUI	3.524	2.781	2.501
BETANZOS	3.503	5.082	4.790
VIGO	3.103	8.571	18.905
OURENSE	3.043	6.872	10.626
LUGO	2.803	8.054	10.733
A GUARDA	2.524	743	2.023
MONDOÑEDO	2.464	2.452	3.333
VIVEIRO	2.464	2.500	1.356
MUROS	2.057	2.654	2.178
MONFORTE	2.036	2.355	4.696
REDONDELA	2.019	2.221	2.734
RIBADEO	1.272	2.920	2.835
FERROL	1.255	17.404	23.769
VILAGARCÍA	1.007	1.883	3.387

Fonte: J. Carmona 1990.

Porcentaxes da poboación española analfabeta (1887-1930)

Ano	Homes	Mulleres	Total
1887	61,48	81,16	71,51
1900	55,78	71,43	63,79
1910	52,60	65,80	59,39
1920	46,33	57,78	52,23
1930	36,61	48,14	44,47

Fonte: Guzman Reina, A.

4.2. Poboación: situación educativa, idiomática e cultural

Non hai moitos datos sobre os niveis educativos da sociedade española. A comezos do século XIX o número de persoas que saben leer e escribir apenas supera o 8% da poboación. Diversos autores afirman que máis do 90% dos españois son analfabetos. Á altura do 1860, en que se teñen os primeiros estudos, máis do 75% da poboación española era analfabeta e a comezos do século XX, en 1900, esta cifra aínda estaba no 56% da poboación española. Cando se proclama a II República, en 1931, case a metade da poboación —o 44% exactamente— aínda era analfabeta. O maior atraso económico, a ruralidade e o problema da diglosia farían que estes datos en Galicia aínda fosen máis penosos, estimándose en menos do 8% a poboación en condicións de ser lectores directos dos primeiros xornais galegos. A mediados do XIX, sendo optimistas, os galegos capacitados para ler os xornais da época estarían entre o 20 e o 25 por cento da poboación.

Aludindo á situación educativa do XIX en Galicia, o profesor Antón Costa Rico asegura que, como consecuencia do baixo orzamento, había un escaso número de escolas e todas elas pesivamente dotadas e sen material pedagóxico. Penuria que foi repetidamente denunciada ao longo do XIX e aínda ata ben entrado o século XX. A Lei Moyano de 1851, a primeira que recoñece a responsabilidade pública do ensino, deixaba en mans dos concellos a contratación e o pagamento aos mestres, sempre en función do número de habitantes, cousa que poñía a Galicia nunha peor situación. No ano 1845, segundo datos do dicionario Madoz, Galicia tiña un total de 1.190 escolas (474 na Coruña, 137 en Lugo, 385 en Ourense e 194 en Pontevedra) e 32.666 matriculados, 28.397 nenos e 4.249

nenas, o que representaba menos do 10% do total español, cando a poboación galega representaba case o 15% do total do Estado.

En realidade o reparto é moi desigual: hai unha escola para cada 1.190 habitantes na provincia da Coruña; unha por cada 4.622 habitantes en Lugo; unha por cada 815 en Ourense e unha por cada 1.913 en Pontevedra.

Antón Costa, a partir dos datos ofrecidos polas memorias da Universidade de Santiago para 1860-61, obtén unha imaxe escolar do conxunto galego, asegurando que só o 11,11% da poboación galega, que vive en núcleos de máis de 500 habitantes, ten a posibilidade de asistir a escolas elementais completas. Aínda que todos os concellos tiñan cando menos unha escola, case o 60% das 3.289 parroquias galegas carecían dela.

Os estudos secundarios están moi restrinxidos e ligados a sectores eclesiásticos no primeiro terzo do século XIX. En 1836 ponse en marcha o Plan do Duque de Rivas, que intenta paliar a difícil situación, establecendo tres tipos de institutos: os de 1º clase, limitados a Madrid, os de segunda clase para as cidades universitarias, neste caso Santiago de Compostela, e os de terceira, restrinxidos ás capitais de provincia.

A Universidade de Santiago, que supera os mil alumnos en 1800, ten en 1830, debido á fonda crise, menos de 550 universitarios, repartidos nos estudos clásicos de Leis, Gramática, Artes, Canons, Teoloxía, Medicina e Cirurxía. Neste caso, a concentración universitaria en Santiago, onde había un claustro duns cincuenta profesores, dá-lle á cidade un perfil cultural do que non dispoñían outras urbes galegas. A baixa taxa de escolaridade trae como consecuencia un baixísimo nivel de alfabetización, que é xeral á poboación europea, española e galega ata ben entrado o século XX.

Se cara a finais do XIX só un de cada catro galegos está capacitado para ler e escribir, é de supoñer que a situación a comezos de século era aínda peor, polo que o número de galegos en condicións de acceder aos contidos impresos non debería pasar, no mellor dos casos, do 8% da poboación de Galicia. O que en principio, dende unha óptica actual, semella un grave obstáculo para a difusión dos contidos textuais, queda en parte matizado polas prácticas sociais da época, en que a lectura da prensa ante iletrados era unha práctica habitual, en locais públicos ou privados, que se prolongou en Galicia ata a aparición dos medios audiovisuais, especialmente a radio.

Pablo Pérez Costanti, cronista compostelán e estudoso da prensa local do XIX, reflicte perfectamente este escenario á hora de describir os primeiros tempos da prensa santiaguesa:

A imitación de la antigua Roma, que de los pórticos de las Academias, de los gimnasios y baños públicos y de las tiendas de barberos y perfumistas, hacía lugares de reunión y de tertulia á los cuales solían concurrir los ciudadanos libres para enterarse de los hechos más recientes, fueron un tiempo entre nosotros, verdaderos y únicos centros de información —carácter que no perdieron aun en absoluto— los despachos de los librerías y las tiendas de los boticarios, donde, asíduos contertulios, actuando de prensa periódica, leían, referían y comentaban a su sabor la crónica del día.

Podemos concluír afirmando que, sendo a Galicia do primeiro terzo do XIX unha sociedade subdesenvolvida, analfabeta, diglósica e fortemente ruralizada, a prensa da época, aínda sendo en español, xogou un papel dinamizador semellante ao que protagonizou en sociedades moito máis avanzadas. Mesmo o número de cabeceiras, a presentación e os contidos, non desmerece en moito ao de ámbitos moito máis desenvolvidos. Esta prensa galega do século XIX marca, ademais, o primeiro paso no camiño da recuperación identitaria de Galicia. Un momento no que o galego, maioritariamente falado no país, inclusive polos alfabetizados, non está presente nos primeiros textos xornalísticos. Non está presente, pero o galego aflora constantemente a través das citas, dos comentarios, das poesías que abundan nestes textos.

Xornalistas como Xosé Fernández Neira, Manuel Pardo de Andrade ou Ramón González Senra, tan ben estudados en *Papeis d'emprenta condenada*, dan as primeiras pinceladas dun movemento que será imparábel a partir do Rexurdimento.

BIBLIOGRAFÍA

- BARREIRO FERNÁNDEZ, XOSÉ RAMÓN (1981): *Historia de Galicia*. Vigo. Editorial Galaxia.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, XOSÉ RAMÓN (1981): “*Los orígenes del pensamiento reaccionario y liberal en Galicia (1808-1833)*”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*. T 32, fasc. 96-97; p. 141-215.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, XOSÉ RAMÓN (2008): “O xornalismo galego no ciclo da Guerra da Independencia (1808-1815)”, en Barreiro Fernández, X. R., *O liberalismo nos seus contextos: un estado da cuestión*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 185-211.
- BARRERA, CARLOS (2000): *El periodismo español en su historia*. Barcelona. Ariel Practicum.
- BEIRAS TORRADO, XOSÉ MANUEL (1973): *O Atraso económico de Galicia*. Vigo. Editorial Galaxia.
- BEIRAS TORRADO, J. M. (1970): *Estructura y problemas de la población gallega*. Madrid. Ed. Banco del Noroeste.
- COSTA RICO, ANTÓN (1989). *Escolas e Mestres. A Educación en Galicia: Da Restauración á II República*. Santiago. Xunta de Galicia.
- LÓPEZ GARCÍA, X. / ANEIRO DÍAZ, R. (2008): *Primeiros Diarios Galegos (1808-1809)*. Santiago. Consello da Cultura Galega.
- LÓPEZ GARCÍA, X. (2000): *El Catón Compostelano*. Santiago. Consello da Cultura Galega.
- PÉREZ COSTANTI, PABLO (1992): *Historia del Periodismo Santiagués*. Sada. Edicións do Castro.
- POUSA ESTÉVEZ, XOSÉ RAMÓN (2000): *A Compostela de El Catón Compostelano*, en López García, X., *El Catón Compostelano. Estudos*. Santiago. Consello da Cultura Galega.
- SAURIN DE LA IGLESIA, Mª ROSA. (1977): *Apuntes y documentos para una Historia de Galicia en el siglo XIX*. A Coruña. Diputación provincial de La Coruña.
- SEOANE, MARÍA CRUZ (1996): *Historia del Periodismo en España*. Madrid. Alianza Universidad Textos.

***A LOITA DO PÚLPITO
CONTRA O PERIÓDICO:
A PRESENZA DE
MODALIDADES EXPRESIVAS
DIALOGADAS NOS TEXTOS
GALEGOS DE INICIOS
DO SÉCULO XIX***

Rosa Aneiros Díaz

Xosé López García

O modelo de discurso xornalístico depende directamente da función para a que foi concibido. Así, a evolución da estrutura da mensaxe vén condicionada ao longo dos séculos polos distintos públicos aos que foi destinada e, tamén, polos propios condicionantes históricos da época en que se engloba. Pasamos do xornalismo de opinión do século XIX, marcado pola propaganda de diversas ideoloxías políticas, ao máis pretendidamente informativo da primeira metade do século XX e, posteriormente, ao periodismo interpretativo. Son diferentes maneiras de contar nas que inflúen aspectos moi diversos, entre eles, a intención do promotor, o soporte, a área de distribución, o tipo de difusión, a época histórica e, fundamentalmente, o destinatario ao que vai dirixido.

Así pois, antes dos medios impresos concibidos como prensa propiamente dita na que existe un tratamento da actualidade, unha intención comunicativa por parte do emisor, unha periodicidade concreta e un público receptor, existen outros moitos escritos cuxa funcionalidade é, principalmente, comunicativa. Neste estudo concreto achegámonos a textos escritos en galego nas primeiras décadas do século XIX que, malia careceren do aspecto da periodicidade explícita, ofrecen riscos salientables dende o eido da comunicación. A función propagandística de moitos documentos, a intención manifesta dos autores de que eses textos sexan difundidos cuns obxectivos claros para a concienciación do público, a difusión da mensaxe e os apelativos dirixidos ao receptor son algunhas das características que nos obrigan a situar estes primeiros textos en galego nas orixes do noso protoxornalismo. Non se trata de cabeceiras propiamente ditas pero a comunicación está presente cunha caracterización que evoluciona segundo o obxectivo da mensaxe e a época en que se circunscribe.

Os modelos discursivos que a continuación analizamos responden ás necesidades do emisor e, neste proceso, o valor da lingua galega resulta clave. O abano de tipoloxía de mensaxes é diverso. O volume *Papés d'emprenta condenada*, que recolle

gran parte da escrita galega entre 1797 e 1846 (á que hai que sumar estouta que se engade nesta edición), é boa mostra disto. Así, atopamos o enxalzamento dos valores patrios fronte aos franceses, presentes en textos dialogados e poemas que chaman á loita contra os invasores galos. Aparecen diálogos creados polos liberais para avogar pola causa constitucional, pola redución do poder do clero e pola libre constitución dos concellos. Aparecen diálogos creados polos absolutistas para criticaren a libertinaaxe dos liberais, a aldraxe á que someten os cregos e a súa falta de valores morais. Aparecen mostras dunha poesía áulica que gaba as figuras monárquicas e motiva o pobo á súa admiración. Aparecen frases e artigos comunicados inseridos na prensa galega escrita en castelán que figuran asinados por labregos e dos que, pola contra, coñecemos —nalgúns casos e sospeitamos noutros— a súa autoría culta. Aparecen, en definitiva, diversas modalidades expresivas en galego para relatarnos o periplo polos avatares sociopolíticos que sacudiron a Galicia de inicios do século XIX. A súa importancia comunicativa resulta crucial pola vontade manifesta dos promotores de divulgaren información e influíren con ela no estado de opinión dunha poboación cada vez máis protagonista no desenvolvemento dos acontecementos históricos.

Cada modalidade expresiva contempla unha finalidade diferente auspiciada por persoas de diversa índole pero, en xeral, os textos do século XIX ofrécennos creadores e públicos que proceden de diferentes ámbitos sociais. Deste xeito consideramos que, na maioría dos casos, trátase de redactores cultos, unha minoría letrada en castelán, que emprega o vehículo da lingua galega para dirixirse a unha maioría poboacional analfabeta e galegofalante. A dicotomía existente entre as condicións sociais do emisor e do receptor provoca que os intereses dun e doutro non sexan coincidentes e mesmo sexan opostos. Algúns autores chegan incluso a falar dun claro abismo entre promotores de periódicos a inicios do século XIX e a opinión pública dominante¹. Os emisores, pertencentes a clases con recursos, son

¹ “En Galicia, a juzgar por la 1ª época de *El Sensato*, comprendieron que a la vuelta de la independencia se les habrían escapado de las manos todos los privilegios sociales. Así se explican los incordiantes e injuriosos libelos —incluso conspiraciones del clero—, papeles y carteles que se enviaban a las redacciones de los periódicos más vanguardistas y que acabarían por transformarlos; y así se explica la aparición de diarios oficiales como la *Gaceta instructiva* y la *Gaceta Política*, que además defendían la institución eclesiástica tradicional. Y así se explica que nacieran a la sombra de estos diarios, otros como *El Diario Polémico-Religioso* y la *Gaceta de Galicia*, que muy al contrario de la opinión pública, abogan incesantemente por criterios ideológicos ancestrales, esto es, la monarquía absoluta y la religión católica, siendo el ánimo de la época el liberalismo moderado de las Cortes Constituyentes”: Fernández Pulpeiro, 1981, p. 77-78.

escasos e utilizan habitualmente para o rexistro culto escrito a lingua castelá. Porén, nas primeiras décadas do século XIX encontramos algúns promotores que, coñecendo a barreira lingüística que supón o descoñecemento do castelán pola maior parte do seu público obxectivo, deciden facer uso da lingua maioritaria, o galego, para difundir a súa mensaxe. Con todo, non abonda co uso do galego escrito para chegar á poboación porque estes textos teñen que ser entendidos por persoas que non saben ler. Para superar esta eiva, estes promotores deciden utilizar uns modelos expresivos que faciliten a lectura en voz alta e motiven á conversación. Non se trata só de que sexan reproducidos senón de que inciten ao debate e, para iso, preséntanse como diálogos ficticios de pretendida aparencia real. A busca da verosimilitude reflíctese a través de textos ateigados de referencias de tipo escénico, acontecementos políticos coetáneos e citas de personaxes da vida pública da época que procuran unha empatía co receptor. A finalidade propagandística resulta máis que evidente pola temática abordada e polo ton dialéctico de gran parte dos textos escritos en galego na primeira metade do século XIX.

A transmisión canalízase, na maior parte dos casos, oralmente, dada a súa eficacia comunicativa (non esquezamos o éxito dos cantares de cego e dos vilancicos da época, que mesmo se acompañaron de música para favorecer a súa difusión). Isto provoca que os trazos de oralidade que podemos atopar na escrita resulten fundamentais para comprender a finalidade da súa mensaxe e a caracterización do seu público obxectivo.

Dende o punto de vista da comunicación, cada forma de contar reflicte o valor da escolla dese modelo discursivo en relación co obxectivo da mensaxe e dos receptores. En liñas xerais podemos dicir que as composicións poéticas da época gardan características moi semellantes. En canto ao contido salienta o carácter informativo e laudatorio, a función pedagóxica de cara á opinión pública e a motivación á poboación para a participación en acontecementos de carácter político ou social. A conflitividade da época é especialmente sensible a estas producións poéticas e provoca que as temáticas aborden a cotío cuestións de fonda rivalidade política. No que se refire á forma, resulta significativo o emprego do romance, unha forma poética popular que facilita a memorización e posterior reprodución dos textos; o uso da lingua galega, vehículo habitual de comunicación da maior parte da poboación; e a utilización de apelativos e preguntas retóricas que se dirixen directamente do receptor.

Pero, a pesar da importancia comunicativa destes romances e décimas, centrarémonos neste texto unicamente nos casos de artigos comunicados e fórmulas dialogadas (autodenominadas *tertulias*, *diálogos*, *parolas*, *coloquios*), aparecidas tanto en cabeceiras periódicas como en publicacións de seu. A súa novidade e a súa pegada na evolución xornalística galega fai que optemos por estas modalidades expresivas como principal obxecto de estudo.

A PRENSA PERIÓDICA: OS ARTIGOS COMUNICADOS EN LINGUA GALEGA

A primeira metade do século XIX é o momento da grande eclosión da prensa en España. As trifulcas políticas provocan a saída de centos de cabeceiras nas que a pugna polo poder se pon de manifesto. Cómpre indicar que estamos nunha fase preindustrial do xornalismo en que as tiraxes, difusión de exemplares, dispoñibilidade de medios técnicos e de instrumentos de traballo é moi escasa e, porén, o grao de penetración na poboación resulta destacable dada a confluencia dos temas que abordan. En Galicia, a poboación non só tiña a posibilidade de ler as publicacións impresas dentro do noso territorio. Así, coñecemos que aquí se recibían diarios de toda España que chegaban vía marítima ou polos correos de postas. As cabeceiras editadas en Galicia presentan frecuentemente reproducións de textos de publicacións editadas en Cádiz, Valencia, Madrid e mesmo do estranxeiro (tal e como acontece nos diarios nados en 1808 para fomentaren a loita antinapoleónica: *Diario de La Coruña* e *Diario de Santiago*).

A prensa acababa de nacer en Galicia. A primeira cabeceira periódica impresa, *El Catón Compostelano*, aparece en 1800 da man de Francisco María del Valle Inclán. Os acontecementos históricos provocaron que este tímido xurdimento se reforzase coas publicacións creadas para responder á invasión napoleónica do ano 1808 e dar lugar así a unha reacción popular contra os franceses. O ano 1808 marca o inicio dos diarios en Galicia. O primeiro de xuño nace en Santiago o *Diario de Santiago*. Na Coruña aparecen o día 22 de xuño *La Gazeta de La Coruña* e o *Diario de La Coruña*. Nesa mesma cidade xorde en setembro tamén de 1808 o *Telégrafo político y literario de La Coruña*. Todas estas cabeceiras combatían aos franceses —agás a última etapa de *La Gazeta de La Coruña*, cando lles dá voz aos intereses napoleónicos— e estimulaban ao pobo para a loita. Ata 1815 seguirán aparecendo títulos de

publicacións periódicas entre as cales salientan *El Sensato*, *El patriota compostelano*, *El Ciudadano por la Constitución*, *Estafeta de Santiago*, *Gazeta Marcial y Política de Santiago* e *Los guerrilleros por la religión, la patria y el rey*. *Diario polémico-religioso de la Coruña*. Destes medios salienta a abnegada submisión a unha causa, absolutista ou liberal, que impregna todos os seus textos.

O silencio achegado pola restauración de 1814 prolóngase ata 1820, cando se instaura o Trienio Constitucional. Desta época salienta *El amigo de la nación*, *El conservador constitucional*, o *Diario Constitucional de la Coruña*, *El observador constitucional* ou *El Heráclito español y Demócrito gallego*. Este último, editado en Santiago, foi fundado, dirixido e redactado por Antonio Benito Fandiño, quen, segundo sinala Alfonso R. Kuntz na entrada da Gran Enciclopedia Gallega, “se valió de los periódicos para fustigar bajezas, protestar de injusticias y afirmar, día tras día, la persistencia de sus ideas constitucionales y democráticas”². Unha nova restrición da liberdade de imprenta estenderase ata a morte de Fernando VII en 1833, en que se produce unha tímida recuperación das cabeceiras periódicas que se irán consolidando na década dos corenta, cando sofren unha fonda modificación en formato e contidos que os achegan á prensa tal e como hoxe a concibimos.

Esta loita de ideas non sería posible sen os homes que defenderon a ultranza determinados valores antagónicos. Deste xeito, a gran pugna presente nas cabeceiras por mor das tendencias, absolutista ou liberal, é fiel reflexo do posicionamento ideolóxico dos seus promotores. Como paradigmas destas vertentes debemos situar a dous homes que salientaron nesta época polo seu traballo xornalístico pioneiro en Galicia. Por un lado, encontramos a Manuel Pardo de Andrade, quen estivo atrás do *Diario de La Coruña*, o *Semanario Político, histórico y literario de La Coruña* ou *El Ciudadano por la Constitución* (todas elas cabeceiras de corte antiinvasor e liberal). Na outra banda áchase Manuel Freire Castrillón, quen, tal e como se sinala na entrada da GEG, primeiro foi defensor de ideas liberais e logo absolutista³. Este santiagués escribiu en *El Sensato* e na *Estafeta de Santiago*, de tendencia

² *Gran Enciclopedia Gallega*, 1974. Entrada Fandiño, Antonio Benito. Tomo XI, p. 86.

³ “Este famoso periodista a quien Carré Aldao llamó precursor de los periodistas gallegos del siglo XVIII, nació en Santiago en 1757. Estudió Teología en la Universidad Compostelana e intervino activamente en política, primero como exaltado defensor de las ideas liberales y, más tarde, en la etapa constitucional, como ferviente absolutista”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, 1974. Entrada Freire Castrillón, Manuel. Tomo V, p. 110.

conservadora con defensa acérrima da Inquisición e da relixión. Tanto Manuel Pardo de Andrade como Freire Castrillón, ambos os dous eruditos e de formación teolóxica, sentaron as bases da primeira prensa periódica en Galicia e salientaron polo seu traballo prolífico e o afán divulgador de cadansúas ideoloxías políticas. Outros nomes significativos da pugna liberal-absolutista presentes na prensa e na esfera política galega foron, pola parte absolutista, José Bentín (cofundador de *El Sensato*, *Estafeta de Santiago*), Nicolás de Castro (*Exacto correo de España*, *Los guerrilleros por la Religión, la Patria y el Rey*, *Estafeta de Santiago*), Juan Chacón (*Exacto correo de España en la Coruña*, *Diario de La Coruña a la Aurora*, *El Postillón del Exacto correo*, *Exacto Diario en la Coruña*) e Manuel Martínez (*Los guerrilleros por la religión, la patria y el rey*, *Diario de la Coruña a la Aurora*, *Exacto correo de España en la Coruña*). No que se refire ao plano liberal debemos citar a Antonio Benito Fandiño (*Gaceta marcial y política de Santiago*, *El Heráclito español* y *Demócrito gallego*, *Diario cívico-patriótico*), Pascual Arza y Choza (*El Conservador Constitucional*, *Semanario Patriótico*, *Hoja Volante*, *Boletín Oficial de Galicia*), Sebastián Iguereta y Zuaznabar (*El Diario Constitucional*, *El correo de Galicia*, *El Papel Volante*, *El Boletín de Noticias*), Sinforiano López Alía (*Diario de Santiago*, *Diario cívico-patriótico*, *El Patriota Compostelano*), Valentín de Foronda (*El Patriota Compostelano*, *El ciudadano por la Constitución*) ou Manuel Antonio Rey (*El Cartel*, *Gazeta marcial y política de Santiago*, *La Tertulia de Picaños*, *El Observador Constitucional*, *El Heráclito Español* y *Demócrito Gallego*). Todos estes homes, ben dende a pluma, ben dende a dirección ou como responsables da impresión, fixeron posible o debate de ideas nas tres primeiras décadas do século XIX, aínda que moitos deles pagasen o prezo desta liberdade co exilio ou co cárcere.

Tal e como viamos, a saída das cabeceiras vén directamente condicionada polos períodos de liberdade de imprenta. A prensa segue acompasadamente o ritmo dos acontecementos históricos e reflicte nas súas páxinas a controversia política do momento, tanto a nivel local como estatal e mesmo internacional. Todos os títulos de prensa periódica desta época están redactados en lingua castelá, se ben neles xorden esporadicamente textos en galego que cómpre ter en conta. Como no caso das tertulias, estes textos en galego teñen unha caracteroloxía propia e unha finalidade ben determinada polos seus promotores. En ningún caso a escolla da lingua resulta aleatoria ou inocente. A inclusión de artigos comunicados, poemas e versos soltos en galego na prensa periódica implica un desexo

de aproximación a un público analfabeto, ata ese intre afastado dos medios de comunicación escritos.

O primeiro texto que aparece en galego na prensa periódica de Galicia é unha “Carta recomendada” asinada en Combarro por Ramón González Senra —probable heterónimo— na *Gazeta Marcial y Política de Santiago* o 5 de febreiro de 1812. Este texto ocupa cinco páxinas en que o autor aborda temas moi diversos de actualidade política como é a cuestión da soberanía nacional, a escolla de xuíces, a monarquía ou as desigualdades sociais. Ademais, culpa aos señores da pobreza da terra, da emigración a Portugal e Castela, dos alcumes maledicentes recibidos polos labradores galegos fóra, da miseria, de non coñecer mellor o país que os labregos e da falta de xustiza. O martes 29 de setembro de 1812 volve aparecer na *Gazeta Marcial y Política de Santiago* outro texto en galego. Trátase dun artigo comunicado asinado por Xan de Mingucho en que denuncia que no rural andan a esfolar os carballos para arrincarllas a cortiza destinada ás fábricas da vila e solicita un castigo exemplar para os coireiros. A súa crítica esténdese a curas e vilegos pero a brevidade do texto impídelle unha maior profundidade temática.

A *Estafeta de Santiago*, xornal absolutista que defende os dereitos de estola, a Inquisición, o voto de Santiago, a Fernando VII e os privilexios da Igrexa, publica tamén un texto en galego o día 23 de xuño de 1813. É unha breve carta asinada por “El paysano católico y decidido Presidente. Por su mandado, el ciudadano, Secretario”. Esta misiva diríxese claramente a Pardo de Andrade e nela criticase duramente o envío dos *Rogos* de forma gratuíta aos Concellos a través da estafeta de correos.

Eu non sei moral nin teoloxía, mais discurro c’á mellor obra que faga ó día que comulgue é axustarche esta conta é así arguye á miña loxeca natural á todo soldado lle é líceto matar na campaña é na batalla ó seu enemigo; nos o estamos contigo, é cós teus compañeiros, eles e ti de cartago, nos de Roma (enténdeo burro) nos cristianos é ti xudío, con que se non che crebo os osos, retorcereich’o pescozo com’os galos cand’os mato para miña festa, se non estás xa desprumado cand’eu chegue, que moitos mais Aumentamentos che teñen un has ganas que creerei non chegues pras probas. Vay, vay, lampantín barballoeiro, vay vay tirar polo Coíro; qu’os teus papés nen outros non nos fan descrer ó que’os nosos abos nos ensinaron⁴.

⁴ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 154.

O 10 de febreiro de 1814 Manuel Pardo de Andrade escribe un artigo en galego en *El Ciudadano por la Constitución* titulado “A los coruñeses por sus bellas elecciones”. Asinado por “o labrador libeiral”, este texto denuncia os trabucos que os labregos teñen que pagar á Igrexa e reflexiona: “Pregúntovos ahora coruñeses ¿este labrador para quen se fatigou, para Dios ou para o demo? Elixide millor: abride os ollos, pois xâ vedes que para acolá arriba debemos buscar homes que fagan aprecio dos labradores, dos artesanos e dos probes: do contrario sempre ximiremos: así volo rogo de todas as suas veces⁵”. O 25 de xullo de 1820 o *Heráclito Español y Demócrito Gallego* publica unha carta de Antonio Benito Fandiño de Resposta a T.C.M.B., articulista en *El Observador Constitucional*. Nela Fandiño amosa a súa indignación porque o colaborador dese xornal o chamou mentireiro (“¡ou ti quen queira que seas Vargas de xúdas que tan estreito es de molleras e que tantísimo urgas! ¡Intención de concodrilo, ollos de bacilisco, lengoa de víbora, é pruma de serpe! ¿Por que a tomas conmigo, malino, é te atreves á chamarme embusteiro solo por oír campanas? (...) Queda agardándote, Fandiño”⁶). É evidente que o cruzamento dialéctico salta de cabeceira en cabeceira coma unha faísca de lume.

Ademais dos poemas e das estrofas soltas aparecidas na prensa, debemos mencionar a inclusión de frases e versos soltos en galego en varias cabeceiras. Estas frases serven para introducir expresións populares nos textos periodísticos. Non só iso. A lingua galega é empregada para introducir o elemento popular, xerar empatía cos lecto/oíntes, pero tamén para introducir de cheo a ironía, o sarcasmo, a rexouba e os dobres sentidos. Os anos de maior emprego deste recurso son 1813, 1820 e 1821, cando se publican frases soltas nas cabeceiras *Los Guerrilleros por la Religion, la Patria y el Rey: o Diario-Polémico-Religioso de La Coruña* (A Coruña), *Estafeta de Santiago* (Santiago), *Heráclito Español y Demócrito Gallego* (Santiago), *El Observador Constitucional de Santiago* (Santiago), *El Fiscal de los Jueces* (A Coruña), *Suplemento al Diario Constitucional de La Coruña* (A Coruña). Estes versos soltos, xunto coa inclusión de poemas e estrofas, supoñen o inicio dunha longa e importantísima traxectoria dos textos literarios na prensa galega durante o século XIX. Tanto é así que podemos considerar que o galego mantivo

⁵ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 157.

⁶ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 173-174.

unha presenza *minimamente* estable nas cabeceiras periódicas desa época grazas á poesía e, tamén, que a literatura galega logrou unha difusión entre a poboación grazas ao soporte da prensa. Neste momento inicial non falamos da inclusión de versos con arelas literarias senón dende un punto de vista puramente utilitario para dotar de ironía e de tinturas populares os textos publicados na acabada de nacer prensa periódica. O sarcasmo, as apelacións directas ao “contrincante”, o rexistro coloquial, as acusacións e mesmo improprios e exabruptos converten as páxinas da prensa da época en verdadeiros campos de batalla. Deste xeito, a lingua galega é entendida por estes emisores como ferramenta útil para o enfrontamento dialéctico. Máis adiante e co Rexurdimento a poesía tomará as publicacións cunha vontade de divulgación literaria.

A *simbiose* entre a lingua galega e o soporte prensa será capitular para entendermos a longa viaxe de presenzas e ausencias da nosa lingua nos medios de comunicación. A fronte aberta polas tertulias de 1820 e 1836 ao empregaren a lingua galega como vehículo de comunicación de temas de transcendencia política e social quedaría erma, agás honrosas excepcións, durante moitos anos coa relegación da lingua galega ao eido puramente cultural. O proceso de consolidación do galego como lingua escrita para a comunicación será lento (especialmente se temos en conta que hoxe en día aínda son poucas as cabeceiras periódicas que empregan a nosa lingua nos seus contidos habituais) pero presenta episodios de extraordinario interese comunicativo. As tertulias, os poemas e os artigos comunicados do primeiro terzo do século XIX supoñen os alicerces da comunicación escrita na nosa lingua. Eles marcaron o inicio sen o cal sería incomprendible a existencia de cabeceiras senlleiras en galego como *O Tío Marcos d’a Portela*, *A Tía Catuxa*, *A Monteiro* ou *A Nosa Terra*.

AS FÓRMULAS DIALOGADAS

Os textos en galego de inicios do século XIX presentados baixo unha forma dialogada teñen unha grande importancia dende o punto de vista da comunicación. O diálogo como fórmula didáctica foi empregado dende antano. Así, o diálogo renacentista recupera o legado de clásicos como Platón, Cicerón, Sócrates ou Séneca e utiliza un esquema de varios interlocutores que conversan sobre unha materia tendo, cada un deles, un grao distinto de dominio da mesma.

Neste caso, debemos entender o diálogo como proceso cognoscitivo e non mera disputa⁷. Rafael Chacón sinala que a tradición era xa vella na cultura occidental dende o momento en que as técnicas escolares grecolatinas en forma de antíteses, diatribas, preguntas e respostas entraron na predicación cristiá:

Con San Agustín e a Patrística os máis altos misterios da fe han de ser presentados en forma intelixible para todos. A utilización do “sermo humilis” (“rusticus”, “communis” ou “simplex”) na predicación trouxo consigo a destrución da retórica clásica e a construción dunha nova: a catequese. No século V, San Gregorio Magno publica un libro de miragres, os famosos “Diálogos”. Nel, nun mundo cáseque infantil de historias curtas contadas a un diácono chamado Pedro, vanse desgranando as ensinanzas relixiosas de Gregorio de Tours, Isidoro de Sevilla ou San Martín de Braga, que escribiu “De correptione rusticorum”, título expresísimo de cara ó noso tema. Hai en todos eles unha tendencia á linguaxe ordinaria, non por motivos de incapacidade, senón con intención plena e conciencia ben meditada. Esta falsa ignorancia que atoparemos tamén en Berceo, será unha das constantes da catequese e ensino cristiáns. Un milenio despois da publicación dos “Diálogos” de San Gregorio, era aínda un libro moi difundido e, por suposto, moi traducido. A actitude do educador piadoso que fala ós seus ouvintes coma se fosen nenos seguindo a máxima caritativa de insinar a quen non sabe será unha determinación absoluta na pedagogía occidental.⁸

Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda cita a Erasmo, Juan de Valdés ou Frei Luis de León como algúns dos máximos expoñentes do emprego do esquema do diálogo renacentista⁹. Estreitamente vinculado a este xénero, o catecismo xorde con forza no século XVI, no eido das loitas entre a Reforma e a Contrarreforma, como un instrumento de predicación relixiosa. Os xesuítas fomentaron o seu uso como

⁷ “O diálogo filosófico non é unha forma literaria entre outras que puidesen igualmente adoptarse; responde a un modo de pensar esencialmente non “dogmático”, isto é, a un xeito de pensar que procede dialécticamente”. Por iso hai unha estreita relación entre estrutura dialóxica e estrutura dialéctica de Pensar. Segundo Platón, o que sabe preguntar e responder é o práctico ou especialista no diálogo, isto é, o dialéctico. Platón sostén que a contemplación pola alma da realidade intelixible é efecto do coñecemento da “arte do diálogo” (Rep.vI 511C), o cal é distinto, e ata oposto, á controversia sofística, onde o diálogo é mera disputa e non proceso cognoscitivo. No proceso dialóxico ou dialéctico hai división e xeneralización (Phaed., 266B): o diálogo é un método rigoroso de conceptualización”. Ferrater Mora, 1994, p. 877.

⁸ Rafael Chacón, 1986, p. 350.

⁹ Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda, 2001, p. 54.

método didáctico no século XVI da man dos traballos dos padres Gaspar Astete e Jerónimo de Ripalda. A práctica totalidade dos habitantes de España dende finais do século XVI ata mediados do século XX educaríanse a partir desta doutrina catequética. No século XIX, os catecismos experimentaron un extraordinario auxe e abandonaron o ámbito exclusivamente relixioso para abranguer a economía, a ciencia, a moral ou a predicación política. Manuel Morales Muñoz catalogou case mil catecismos nun amplo abano de diversidade temática que inclúe o ensino relixioso, obras de temática política e social, textos de carácter técnico-económico e obras que exaltan valores morais e cívicos¹⁰. Este estudoso explica o éxito deste método didáctico polas altas taxas de analfabetismo da poboación e incide na importancia da transmisión oral duns textos baseados na percepción sensorial (visual nas imaxes e auditiva no relato).

Morales Muñoz permítenos coa súa catalogación comprobar a existencia de máis de oitenta títulos de catecismos políticos, algúns deles interesantes pola súa transcendencia no momento histórico que estamos a analizar. Así, atopamos dous xornais gaditanos que publicaron nas súas páxinas en 1813 e 1814 senllos catecismos de índole política e social: *La abeja española* e *El duende de los Cafés*. Tamén en Cádiz viu a luz un catecismo chamado *Breve catecismo político-español-constitucional* que presenta unha imaxe absolutamente idealizada de España e defensora de valores de liberdade ou dignidade. Moitos catecismos defenderán as vantaxes abertas pola vía das Cortes de Cádiz.

Con posterioridade a este período aparecerían catecismos dalgunhas das figuras máis senlleiras de Europa como o *Catecismo dos industriais* de Saint-Simon (1823), o *Catecismo positivista* de Auguste Comte (1852), *Catecismo dos socialistas* de Louis Blanc (1849), o *Catecismo revolucionario* de Bakunin (1865) ou o *Catecismo dos comunistas* de Engels (1847)¹¹. Estes casos sinalan a importancia do modelo didáctico da pregunta-resposta propagado polo catecismo e a súa aplicación segundo os intereses —económicos, sociais, relixiosos ou políticos— dos promotores.

A influencia do doutrinarismo manifesto nos catecismos queda patente noutros documentos nos que o carácter informativo e propagandístico se mesuran en diálogos cargados de intencionalidade política. O propio Vilas de *La*

¹⁰ Manuel Morales Muñoz, 1990.

¹¹ Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda, 2001, p. 57.

Tertulia de Picaños e *Sigue la Tertulia de Picaños* reconece que “seylle de mamoria á Cartilla nova é á vella, é seylle ó que he fé, que *es creer lo que no vimos por que Dios lo ha revelado y la Santa Madre Iglesia asi nos lo enseña*, é sey que á Iglesia componse de todos, porque dice á Cartilla que á Iglesia es la Congeracion de los fieles cristianos: pero ha de saber, sr. Abá, que tamen lle creo o que vexô”¹². Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda sinala ao respecto que “para Vilas, como para miles de campesiños galegos practicamente ata os nosos días, o Astete, memorizado na nenez, era o único texto escrito coñecido, o único esquema intelectual que lles resultaba familiar” e indica que na Europa da Ilustración os catecismos se converteron en intermediarios culturais eficaces para divulgar os máis variados saberes xa que “a longa experiencia da Igrexa demostrara que o catecismo era un método pedagóxico idóneo tanto para letrados como para analfabetos, pois, da mesma maneira que estes podían memorizar e assimilar a doutrina cristiá, memorizarían e assimilarían calquera disciplina que se presentase en forma similar”¹³.

O fenómeno das tertulias non é exclusivo de Galicia. De feito, algúns estudosos chegan a indicar que o periodismo naceu como unha versión escrita da tertulia: como alimento da conversación cultivada nos salóns de París ou nos clubs de Londres:

La necesidad de comentar lo que ocurre en la Corte y en otros ámbitos brinda el soporte económico necesario —la suscripción— a la recolección de noticias, y al propio tiempo perfila el marco para el contenido del periódico. En esas reuniones se mezclan los hechos con los comentarios que se van a ir formalizando en textos que mezclan información y opinión. La distinción entre ambas no se dará hasta que el periódico no sea diario y hasta que no haya competencia real entre los periódicos¹⁴.

Xa en séculos precedentes saíron cabeceiras en todo o Estado Español nas que varios contertulios analizaban e debatían problemas concretos. A *Tertulia de la aldea y miscelánea curiosa de sucesos notables, aventuras divertidas y chistes graciosos para entretenerse en las noches de invierno y del verano* publicada en Madrid en

¹² Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 361.

¹³ Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda, 2001, p. 56.

¹⁴ Emy Armañanzas e Javier Díaz Noci, 1996.

1775 (onde, por certo, aparecen varios personaxes galegos); o *Diálogo curioso en que difine (sic) el cometa o phenomeno caudato, aparecido en madrid el 24 de enero de este año de 1744: su duracion (sic), tamaño y astrologicas influencias, con una chronología de los fucellos que han acaecido las veces que se han visto otros semejantes curiosidades* (Madrid, 1744) ou a *Tertulia indicativa de los males que puede evitar la seria reflexión de los avisos que deriva el cielo á los varones de fina política y sana doctrina: para guiar a los demas hombres por el camino de la luz: manifestada en un diálogo que resume varias tertulias á una sola, encarta que dirige un residente en Madrid a su corresponsal* (Madrid, 1793) son algúns exemplos destes tipos de textos. Este último caso resulta moi significativo xa que nel indícase:

[Escribe don Santiago Fernández] Hemos congeniado tan a gusto los dos [autor y S.F.] que además de tenerme cuasi diariamente a su mesa hacemos todas las noches en su casa la tertulia con varios sugetos de juicio y providad como son D. Urbano, D. Cándido y D. Plácido, que nos acompañan de ordinario, fuera de alguno otro que viene de quando en quando, y ó leemos algunos ratos ciertos libros serios y graves, ó nos divertimos con los jocosos, ó con la conversación de los varios pasajes de que hacemos caudal en el día para llenar el rato que dura la Conferencia. Y como el presente se llevan la atención de la Europa las desavenencias ocurridas en el Reyno de Francia, te voy a recopilar en forma de diálogo lo más substancial sobre que hemos reflexionado muchas noches, en lo que bastará ocupar una sola.

O texto, asinado en Madrid en outubro de 1793, presenta efectivamente o diálogo dos catro contertulios no que se sacan a colación diversos temas. Percíbese que gran parte do escrito está concibido para a súa lectura en voz alta e sustentado en información aparecida nas publicacións permitidas na época:

En prueba de ser cierto (se levantó, y subió de pie en la silla en que estaba sentado y alcanzó el estante en tomo en quarto y otro en octavo de *Mercurios* que sacudió y puestos sobre la mesa prosiguió)...

Fernández Sebastián sinala a existencia na década dos vinte da *Tertulia de Cartagena* (Cartaxena, 21 de marzo de 1820), *La Tertulia de Maudes* (Madrid, 1820), *Tertulia patriótica* (San Fernando, 1820), *Tertulia patriótica mahonesa* (1822) ou

as publicacións de *El Tío Tremenda* (xa aparecido entre 1812 e 1814) que reaparecen tamén nos anos vinte: *El Tío Tremenda o la Tertulia del barbero* (Sevilla, 1820) ou *El Tío Tremenda o los críticos del malecón* (Sevilla, 1823). Pola súa banda, Ramón Mariño e Damián Suárez sinalan que “*El Tío Tremenda ó los Críticos del Malecon* foi unha publicación sevillana da que saíron un total de 125 números: 101 entre 1812 e 1814 e 24 máis ao longo de 1823. Continuación deste periódico foi *La Tia Norica ó los Críticos del Malecon*, do que chegaron a publicarse, polo que sabemos, 38 números entre 1814 e 1815. O seu director foi o avogado absolutista e carlista Jose María del Río y Mairena, nacido en Sanlúcar de Barrameda en 1771” (véxase o artigo asinado por Ramón Mariño Paz e Damián Suárez Vázquez neste mesmo libro). Algunhas das súas características —descrición a modo de anotación teatral dos movementos dos contertulios e referencias a acontecementos políticos da época a través da prensa— atoparémolas tamén no caso das tertulias galegas.

Mención especial merece o caso vasco. O historiador Javier Fernández Sebastián estudou en profundidade as publicacións do primeiro cuarto de século XIX no País Vasco e sinalou a existencia de varias publicacións dialogadas destacadas pola súa defensa dos valores absolutistas e por un profundo antiliberalismo. Cita o entremés titulado *La conversación del Tutilimundi en el concejo de aldea* (Vitoria, Vv. De Larumbe, 1814) en que se relata un encontro imaxinario entre un grupo de aldeáns, o párroco, o mestre de escola e un notable; o folleto de coplas titulado *Religión. Patria. Fernando. Marica anti-liberal. Canción patriótica del verdadero español constante e invariable en detestar la impiedad* (Madrid, 1814, reimpreso en Vitoria, 1814) e o prego de catro páxinas titulado *Al Señor Redactor del Correo de Victoria*, asinado por “*El Capellán de Capelamendi*”. Nestes textos xorde con virulencia o conflito político-ideolóxico fortemente impregnado de tinturas relixiosas e, como no caso doutras tertulias conservadoras e que se autodenominan patrióticas, a defensa fronte aos ataques anticlericais do sector liberal e a presentación dos “filósofos” como confabulados para erradicar a relixión de España. Así pois, os folletos e libelos dos liberais serían claros exemplos de abusos da liberdade de imprenta:

La disputa tiene ribetes de un enfrentamiento mediático entre dos modos muy diferentes de *administración de la palabra pública*: de un lado, el modo tradicional de la oratoria

eclesiástica; del otro, el más novedoso de la publicística impresa. Dicho brevemente: es la lucha del púlpito contra el periódico¹⁵.

Por outra banda, desta época é tamén o prego de cordel *Desahogos de un Labrador transformado en Poeta que no sabe leer, ni escribir y cuyos versos se imprimen sin variación alguna en la ortografía ni sintaxis, a fin de que resalte más su genio, y porque así lo ha encargado* (Vitoria, Manteli, 1814), que reflicte a predilección prerromántica pola *autenticidade* do popular e estaba destinado para ser lido en público. Fernández Sebastián indica que:

Varios de estos textos aluden a *corrillos* y tertulias en que se comentan artículos publicados en el Correo de Vitoria, mostrando de paso que el mecanismo fundamental de difusión de los contenidos de la prensa no es la lectura —ni siquiera la lectura colectiva— sino la conversación, que comienza a nutrirse de los contenidos que suministra la prensa. Como señala Gabriel Tarde, la pluma de un periodista es capaz de poner en movimiento una infinidad de lenguas. Al fin y al cabo, si no se conversase sobre los escritos periodísticos, la prensa non exercería una acción duradera y profunda: sin esa amplificación los periódicos serían como una cuerda vibrante sin diapasón”. Se trata, por lo demás, de un fenómeno extendido por toda la monarquía: el ambiente de libertad, exaltación patriótica y efervescencia política es un magnífico caldo de cultivo para que la literatura popular prolifere por doquier. Las tiradas de muchos pliegos fueron considerables. En Cataluña, por ejemplo, esa peculiar poesía política de masas permitió que unos cuantos impresores hicieran su agosto¹⁶.

Os antecedentes. Diálogos en lingua galega anteriores ao século XIX

O emprego do diálogo como método didáctico non resulta alleo á lingua galega. Diego Zernadas y Castro (1702-1777) é considerado por algúns estudosos como un precursor do xornalismo galego¹⁷. O coñecido na súa época como cura de Fruíme foi un auténtico ilustrado que pretendeu divulgar o saber entre

¹⁵ Javier Fernández Sebastián, 1991, p. 190.

¹⁶ Javier Fernández Sebastián, 1991, p. 189.

¹⁷ VV.AA., 2010, p. 13.

os seus veciños da aldea do concello de Lousame. Tendo en conta que naquela época máis do 80% da poboación en España era analfabeta, Diego Zernadas y Castro puxo en marcha na súa parroquia de cincocentas almas sita a cinco horas a cabalo de Santiago diferentes prácticas para difundir o coñecemento como lecturas en voz alta ou representacións teatrais cunha finalidade eminentemente didáctica:

A sus feligreses «procuraba divertirlos con devotas poesías, haciéndoles representar varias loas, y ensayándolas a este efecto con tanta paciencia, que lograba hiciese cada uno su papel con mas propiedad de lo que podía esperarse de una gente del campo». Pero simultáneamente, ya que desconocían el maíz, «le fue enseñando la manera de cultivarlo, de moler el grano y de hacer el pan (...) y que variasen los cultivos para que tuviesen más abundancia. Enseñaba a leer a los vecinos delante de la Iglesia y allí les explicaba por medio de un sencillo teatrillo misterios de la religión». (Su sentido de la naturalidad, al escribir estas obras para sus vecinos, lo llevó a redactar textos en gallego. Una nota de introducción a uno de ellos dice: «Este papel, que leído apenas tendrá gracia, tuvo alguna representado, porque los interlocutores fueron propia y personalmente los mismos que lo ejecutaron, y cada uno hablaba con sus popios modales. El de Botica estaba en Gallego, y aquí (porque el Señor Mones apostató de serlo) se pone en Castellano)¹⁸.

Os seus Petitorios, escritos para fomentar a devoción da Virxe Dolorosa, acadaron gran sona tanto na súa parroquia como en toda Galicia. Entre 1745 e 1777 escribiu numerosos textos destas características nos que, ademais das loanzas á virxe, inclúe información sobre os acontecementos históricos de cada ano. Cómpre salientar da súa prolífica obra *La prosa de el estudiante y la musa de el platero* de 1750, publicada co gallo de conceder a Santa Sé un oficio rezado ao Apóstolo Santiago pola súa intervención na batalla de Clavijo. Tal e como indica Carlos García Cortés, este texto inclúe tres partes: *La prosa de el estudiante y la musa de el platero*, a *Expresión gratulatoria* e, finalmente, a *Tertulia de Santa Marta, mosqueo de charlatanes*. Este último documento en prosa intercala máis de 200 versos e supón unha réplica ao cóengo Rioboo Seixas de carácter satírico e crítico. *As coplas ó rei Carlos III na súa coroación* (1759) inclúen versos en galego de loanza e festexo á

¹⁸ José Manuel Rivas Troitiño, 1998, p. 165.

presenza do monarca en Compostela e fan unha descrición miúda da súa vida que serve, como no caso de Sarmiento e da poesía áulica posterior, para popularizar a figura e a vida dos reis entre o pobo. Neste caso débese salientar a composición poética en galego titulada *Diálogo entre a Lavandeira e o Peregrino*, que vai inserta na *Loa para la fiesta de los dolores Gloriosos de María Santísima en Fruime*.

Na obra do eminente frei Martín Sarmiento encontramos outro dos textos máis significativos de emprego da fórmula dialogada en galego anterior ao século XIX: o *Coloquio de 24 gallegos rústicos*. Este ten unha intencionalidade claramente lingüística e didáctica, na medida en que o propio autor sinala o carácter recompilatorio do romanzón: “recopiladas para mi curiosidad y para tenerlas presentes en la memoria en unas coplas de estilo pueril y rustico del metro que en castellano llaman de *Perico y Marica*, y aunque no soy poeta y estas coplas son las primeras que hize en este metro, idioma y estilo, importa poco que no sean buenas”. O argumento do coloquio, que versa sobre a morte de Felipe V e sobre a coroación de Fernando VI, sérvelle a Sarmiento para facer un glosario léxico pero tamén para poñer sobre o papel as opinións dos paisanos sobre este acontecemento de gran transcendencia política. Frei Martín Sarmiento pon en boca de Marcos da Portela unha reflexión sobre a importancia didáctica da presentación dos contidos en estrofas: “Direi âs que ouvim,/ porein-has en versos/ qu’asi os meniños/ podran deprendêlos./ Eu non sei de copras/ é faltm’ó engeno;/ nem fixem cantigas/ no falar galego./ Fareim-has, pois, logo/ côs ringrons pequenos,/ enxemplo das outras/ que cantan os nenos”. Efectivamente, os versos están escritos en arte menor e rima asonante, o que facilita a súa aprendizaxe para os oíntes. O seu carácter dialóxico, emprego da lingua galega, comentarios encol da situación política, acotacións teatrais de entrada e saída de personaxes serán riscos de contido e formais que atoparemos posteriormente nas tertulias dos século XIX.

As tertulias en Galicia no século XIX

Á marxe da tradición escrita, a tertulia era unha práctica estendida no século XIX en Galicia e España. Se a comezos de século houbo un auxe deste tipo de encontros de carácter político, posteriormente multiplicáronse as tertulias de tipo literario. Barreiro Fernández salienta o carácter das tertulias como condutos para a transmisión das ideas:

As tertulias foron sempre en España (en especial nos períodos de forte censura, que foron os máis na nosa historia recente) un dos conductos máis eficaces para a transmisión de ideas ou consignas e para a realización de proxectos. Cóstanos que a comezos do século XIX había unha tertulia que se reunía no colexio de San Xerome, aproveitando a circunstancia de que era o seu vicerrector (en realidade o rector, mais este era un cargo que honorificamente se reservaba en exclusiva pra o rector da Universidade) don José González Varela, un dos membros da mesma. Formaban parte desta tertulia o catedrático Bazán de Mendoza, Verea e Aguiar, Caamiña, Vega etc. É moi posible, aínda que non nos consta, que formase parte da mesma o cóengo Acuña y Malvar, e o tamén cóengo Baquero. Neste faladoiro fóronse integrando outros personaxes de Santiago, polo xeral vinculados á Universidade como o presbítero Regueiro, posiblemente Patiño, Bedoya etc. Este faladoiro, na medida en que estaba formado por varios profesores universitarios, constituíuse de contado nun grupo de presión coa intención de reestructura-los estudos universitarios mediante o control do poder do claustro, o que motivou tensións e denuncias¹⁹.

Engade o historiador que “todo nos fai pensar que nestas tertulias se discutían “novas ideas revolucionarias”. Non é casual que tódolos implicados aparezan no ano 1808 integrados no liberalismo ou no movemento afrancesado”²⁰. Anos máis tarde na Coruña, o liberalismo toma corpo nun grupo de homes que se reúne habitualmente cuns claros proxectos para o país. Barreiro indica, ademais, que:

Este grupo da Coruña, posiblemente masón, reuníase habitualmente nas casas dalgúns deles (a prensa infórmanos de reunións na casa de Marcial de Adalid, Pedro de Llano ou na pousada de Valentín de Foronda) ou no café A Esperanza, situado na rúa Real. Este club, verdadeira primeira tertulia patriótica, foi o corazón do liberalismo galego xa que nel se discutían e adoptaban as medidas que logo circulaban por todo o país. (...) Por fin comprenderon que era necesario penetrar noutras capas sociais, conseguir neutraliza-la acción desenvolvida polo clero. Para isto, decidiron facer unha serie de periódicos e publicacións eminentemente populares, por medio dos que lanzaron as súas mensaxes, consignas e moi dosificadamente a nova filosofía liberal. Para manter estes xornais era necesario persoal preparado, capaz de discutir con igualdade e vantaxe ó sector clerical,

¹⁹ X.R. Barreiro Fernández, 1991, p. 33.

²⁰ X.R. Barreiro Fernández, 1991, p. 35.

dono, á súa vez, de varios xornais. Foi así como comprenderon a necesidade de profesionalizar algúns intelectuais²¹.

Como exemplo dalgúns deses intelectuais que habían fornecer as máis importantes páxinas da prensa da época sitúa Barreiro Fernández a Antonio de la Peña, Marcelino Calero, Lucas Labrada, Valentín de Foronda e Pardo de Andrade, verdadeiros pioneiros do xornalismo galego. En 1820 o país será testemuña do nacemento das sociedades patrióticas. Estas “tiñan como obxectivo axuda-la Xunta “coas súas luces e coñecemento” a propaga-la doutrina liberal, a facer coñece-la Constitución, a velar incesantemente pola seguridade do réxime e, sobre todo, a presionar para a depuración de persoas e a proposición doutras para ocupa-los postos máis importantes”. A Sociedade Patriótica de Santiago fórmase no mes de maio de 1820 e dela formaban parte persoeiros do eido liberal como Juan de Dios de Alguer, Tomas Canaval e Mariño, Sebastián Antonio Pérez, Fandiño, Cosme Viamur, don Manuel Flores ou o impresor Rey. O seu influxo foi decisivo xa que nas xuntanzas establecíanse os asuntos de goberno e de política que logo se presentaban ás autoridades militares ou civís. Ademais estas podían contar cos membros das sociedades para todo tipo de cuestións, desde a selección de xuíces á organización de festas ou á preparación de xefes de milicias nos momentos en que se temía unha insurrección. Barreiro Fernández sinala que:

Por Decreto do 21 de outubro de 1820 extinguíanse en España as sociedades patrióticas, pero moitas delas permaneceron camufladas baixo o título de Tertulias Patrióticas, aínda que o seu papel foi perdendo relevancia a medida que as Cortes e o Goberno recuperaron a súa normalidade²².

Con esta tradición escrita ás costas e nesta conxuntura sociopolítica nacen as tertulias impresas que nos ocupan. É mesmo probable que os responsables sexan asiduos contertulios liberais, tal e como acontece nos restantes textos da época. Ramón Mariño así o pon de manifesto, ademais de facer unhas interesantes consideracións sobre os seus usos lingüísticos²³:

²¹ X.R. Barreiro Fernández, 1991, p. 169.

²² X.R. Barreiro Fernández, 1991, p. 208.

²³ Ramón Mariño Paz, 1998, pp. 387-388.

(...) dedúcese sen discusión que a meirande parte das colaboracións en galego aparecidas na prensa galega do primeiro XIX procede dos círculos liberais de Santiago e A Coruña. Estes círculos estaban formados por escritores coma Manuel Acuña Malvar, Antonio Benito Fandiño, o catedrático Caamiña e Manuel Pardo de Andrade, por impresores afectos á mesma causa coma Manuel Antonio Rey, José Fermín Campaña y Aguayo, Sebastián Iguereta e José Núñez Castaño. En Ourense publicaron en galego o escritor Pedro Boado e o impresor Juan María Pazos. Podemos aínda precisar un pouco máis os perfís deste grupo pregaleguista: os que naquel tempo salientaron na publicación de textos en idioma galego foron os escritores Fernández Neira, Fandiño, Pardo de Andrade e Manuel Acuña Malvar (se se confirman as diversas autorías que se lle sospeitan), os impresores Manuel Antonio Rey, José Fermín Campaña y Aguayo e Juan María Pazos e o xornal santiagués chamado *Gaceta Marcial y Política de Santiago*. Tódalas persoas citadas eran intelectuais procedentes da fidalguía ou da burguesía acomodada, é dicir, daqueles sectores sociais que en xeral nos principios do século XIX abandonaran o galego como lingua de uso habitual ou estaban en vías de abandonalo. Por tanto, é moi probable que destes escritores do primeiro oitocentos se poida dici-lo mesmo que Emilia Pardo Bazán dixo sobre as figuras do Rexurdimento e o seu emprego do galego: que facían propaganda deste idioma pero non o utilizaban adoito na súa vida diaria, que non o falaban os que escribían (cf. Pardo Bazán 1984, 296).

Os diálogos en galego no século XIX: primeiras aparicións de seu ou insertos en cabeceiras periódicas. O caso dos romances

Os primeiros diálogos escritos en galego que atopamos en Galicia no século XIX son os romances titulados *Rabioso el Arzobispo de Santiago por no haber logrado la prebenda para su querido d. Andrés despachó parte de sus familiares y entre ellos le tocó la china a su estercolero Pedro Abelleira y dándole el pésame (como era regular) su compadre Diego de Carbia, se sabe que paso entre ellos dos la siguiente conversación e Pasando una de estas tardes el Autor del Diálogo de los Estercoleros por la calle de Pitelos, halló á Pedro de Abelleira que estaba al parecer tomando el sol, al tiempo que subía la cuesta de Sar Diego de Carbia. Luego que vio este a su compadre se dirige á el y abrazándole empieza una graciosa conversación que por la diversidad y rareza de noticias juzgó digna de escribirse y así lo hizo en la manera siguiente* do ano 1807 que, segundo demostra Ramón Mariño no artigo presente neste volume,

poderían ser de Manuel Freire Castrillón. En ambas as dúas conversas interveñen Diego de Carbia e Pedro Abelleira, quen debullan os asuntos da vida eclesiástica e política de Santiago, tratando con especial saña ao arcebispo da cidade e ao reitor da Universidade, entre outros personaxes locais. De ambos os dous textos debemos salientar o seu carácter anónimo, o emprego do romance, a dureza das críticas contra os representantes do poder na cidade e o ton coloquial da conversa. A súa importancia a nivel xornalístico é indubidable xa que ao longo do diálogo vaise facendo unha auténtica crónica do Santiago da época cun afán de denuncia ante a opinión pública. O autor non se cingue a dar a coñecer as irregularidades que, segundo el, está a cometer o poder eclesiástico senón que arremete directamente contra os culpables cunha linguaxe fondamente satírica.

En 1810 sae á luz na Coruña o folleto *Proezas de Galicia, explicadas baxo la conversación rústica de los dos compadres Chinto y Mingote*, asinado por José Fernández y Neira. Este texto, escrito en prosa, podémolo considerar un dos grandes exemplos de literatura patriótica antifrancesa en Galicia. Ao longo de cincuenta e catro páxinas os dous personaxes van describindo polo miúdo as súas aventuras na loita contra as tropas napoleónicas por distintos puntos de Galicia. No prólogo, o autor describe a orixe autobiográfica dos contidos do texto e salienta a veracidade do que aquí se narra:

Las noticias que he tenido, y lo que observé por mi mismo quando despreciando las comodidades de mi casa, y los emolumentos de mi empleo he abandonado todo por no estar baxo el infame yugo de los franceses, y transité la mayor parte de Galicia para presentarme en el Ejército del Excmo. Sr. Marques de la Romana, como lo he verificado; han sido para mi el estímulo mas grande que me ha obligado á referir baxo una conversación rústica una pequeña porción de la multitud de echos héroicos que hasta ahora ignoran muchas personas, y harán eterna la gloria de mis caros compatriotas los gallegos. Me lisongo de haber sido exácto en la relación de los hechos y sus circunstancias, aunque he omitido por varias consideraciones nombrar los pueblos y señalar los sugetos; pero luego vendra el dia en que puedan marcarse todos estos héroes para admiración y modelo de la posteridad²⁴.

²⁴ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 54-55.

O 9 de febreiro de 1813 aparece o primeiro diálogo en galego na prensa editada en Galicia. Trátase da “Conversación entre los compadres Bertolo y Mingote” que o autor “transcribiu” para a *Gazeta Marcial y Política de Santiago*: “hallándome el domingo 31 del pasado tomando el sol en la plaza del hospital, observé una conversación entre dos paisanos, la que procuré retener en mi memoria, y se la copio por si gusta insertarla en su gazeta”. Falan aquí das eleccións de cóngos e protestan por unha suposta fraude dos representantes electos para Cádiz. Ademais, defenden profundamente a Carta Magna. Cronoloxicamente, o seguinte texto publicado en galego é outra tertulia publicada o xoves 1 de abril de 1813 na *Gazeta Marcial y Política de Santiago*. A explicación do diálogo, como no caso anterior, xustifica o emprego da lingua galega e acentúa a *arresponsabilidade* do autor con respecto ás valoracións feitas nela ao se tratar dunha conversa escoitada. A entradaña á tertulia indica: “Sr. Redactor de la gazeta marcial: habiendo salido á fuera de la ciudad, me quadró oír misa ayer domingo en una parroquia distante de aquí a una legua y al salir de élla vi en el atrio un gran corro de labradores y acercándome a ellos observe por un largo rato una acalorada disputa que tenían, con especialidad unos quatro llamados Juan Freiría, Domingo Aguiar, Alberto Ben-tisca y Pedro Cabreira; y lo que de élla pude retener en mi memoria, se lo copio por si merece insertarse en su periódico á que vivirá agradecido. S.S.S.Q.S.S.M. F.R.A., Santiago 29 de marzo de 1813”. Estas explicacións iniciais, xunto co uso dun galego coloquial, evidencian o desexo do escritor (ou escritores) de dar autenticidade ás conversas, de que os seus contidos cheguen a todos os estratos sociais e de que exista unha identificación do lector (ou oínte) cos personaxes do diálogo.

O diálogo non é, xa que logo, un xénero alleo á prensa periódica. Na propia *Gazeta Marcial y Política de Santiago* aparecen publicados neses anos un total de once coloquios en castelán²⁵. En *Los guerrilleros por la religión, la patria y el rey: O*

²⁵ *Gazeta marcial y política de Santiago*: “El café” (28/03/1812); “La Banquilla ó el Obrador de los sastres” (22/04/1812); “El paseo de D. Marcial, Don Honorio y Don Indalecio ó Los verdaderos intereses de Santiago (09/04/1812); “La tertulia vespertina junto á Santa Susana” (01/09/1812); “La tertulia consabida” (08/09/1812); “Coloquio entre el vinculero Don Claudio y su cura don Ciríaco” (20/02/1813); “Coloquio entre don Baltasar, el músico Cernica y cierto letrado” (14/04/1813); “Diálogo entre don Comodo y D. Patricio” (10/08/1813); “Las rancias confabulaciones de la Rúa del Billar” (21/08/1813); “Los ciudadanos menestrales en la Convocatoria editorial” (04/12/1813); “Por si conviene que el público de lo que pasa (...), comunicado a V. Un diálogo que días pasados tuvieron dos caballeros D. M. y D. R. En una de las calles de esta ciudad” (21/08/1813).

diario-polemico-religioso de la Coruña de 1813 encontramos tamén un discurso de carácter doutrinal artellado a partir do diálogo entre os “valientes guerrilleiros” Mina, Longa, Empecinado, Sánchez Merino, Polemarchepisto, el Frayle “y otros sus compañeros en el exercito de limpiar el sueño español de enemigos extranjeros” que continúa en varios números. Esta ficción dialogada, en que non intercambian informacións senón que constrúen unha única mensaxe a través de intervencións correlativas, sérvelle a esta cabeceira herculina para atacar aos *filósofos* (os liberais) e defender os valores tradicionais relixiosos, entre eles a Santa Inquisición. No mes de abril de 1813 recuperan a fórmula expresiva do diálogo a través da conversa de Adiáforo, Thoribóde e Philaleto, quen atacan aos liberais enardecidamente.

De notable importancia no tema que nos ocupa é tamén o *Diálogo entre dos labradores gallegos afligidos y un Abogado instruido, desprecupado y compasivo. Cuaderno primero. Contiene las principales disposiciones eclesiásticas y civiles, relativas á los que se llaman comunmente derechos de estola y pie de Altar* de Pedro Boado Sánchez, que foi publicado por primeira vez en Ourense en 1823. Este documento de sesenta páxinas presenta o diálogo entre Francisco González e Manuel Ribeira, dous labregos que se atopan na antesala dun avogado e inician unha conversa sobre diversas disposicións lexislativas. O coloquio foi reproducido porque “por fortuna oyó y tuvo la curiosidad de escribir literalmente el amanuense del mismo abogado” e nel participan os dous labregos e tamén o avogado. Na metade da conversa faise presente a existencia dun transcritor da conversa:

Amanuense. Ese trabajo está hecho señor; que yo desde el principio fuí copiando cuanto dijo usted y cuanto hablaron estos hombres; y me parece que pocas palabras pueden haberseme escapado.

Abog. Ayga bribonzuelo. ¿Y es ese el modo de sacar la copia que te encargué del otro papel? A ver eso.

Amanuense. Aquí está, señor.

Abog. Pues buena cosa es, que lo fué poniendo todo, en castellano y en gallego, conforme se dijo²⁶.

²⁶ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 268.

A vontade didáctica do texto é manifesta. Coa enumeración das distintas resolucións adoptadas nos Concilios eclesiásticos o avogado pon de relevo o abuso que os abades cometen nos cobros de servizos e pretende convencer os labregos para que non paguen tales cantidades, desorbitadas ao seu xuízo. A importancia do coñecemento explíctase cando Manuel sinala que ha de aprender ao seu fillo a ler para evitar a ignorancia:

Man. Tórzano ou no-no torzan, n'importa. Eles fagan ó que queyran, qu'ó papel ó meu fillo hao de deprender de memoria, todo de p-á pa; que por qu'eu sea un rústreo, non quero qu'el ó sea; é xa que tiben á fortuna d'oir ó señor estas cousas no-na quero perder²⁷.

Estas características, formais e de contido, son moi similares ás das tertulias que analizaremos, se ben neste caso salienta unha maior vontade de erudición e o uso dun rexistro máis culto e menos dialóxico que noutros casos. O enfoque pedagóxico, a presenza *inocente* dun transcritor, a vontade de continuidade e o desexo de divulgación dunha ideoloxía concreta mantéñense como constantes neste tipo de publicacións.

Neste apartado debemos sinalar, como mostras que reiteran as características dialóxicas sinaladas, outros textos publicados en galego na primeira metade do século XIX. É o caso de *O Pleiteante. Relación que un litigante chamado Farruco fai ao Cura da sua parroquia do que lle sucedeu no Tribunal da Cruña o ano de mil oitocentos trinta e sete*, un romance dialogado asinado por Juan Gómez del Ferrol; o “Comunicado. Diálogo entre Gorecho e Mingos” do *Boletín Oficial de A Coruña* (06/07/1836); *A Parola Polêteca que tuvo un auguador cun sobriño seu que acaba de chegar da terra tembrando, e fomegandolle os miolos de medo* (1822) ou os textos de datación dubidosa, *Parrafeo de Quintas, Espello de Diputados*, ambos de Florencio Pol, e a *Conversa entre os arrieiros Cosme da Granxa, Marcos Rielo e Roque Arán*, de Ramón Varela Vahamonde. Non debemos esquecer tampouco os poemas dialogados escritos na época polo cego Vicente Turnes, romances nos que varios personaxes conversan sobre as eleccións e a carga dos trabucos: “Diego e Cristobo” de 1840, “Diálogo entre Minguiño e Farruco, labradores y vecinos de sus respectivos lugares y parroquias en el día que se refiere” de 1842 e o “Diá-

²⁷ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 280.

logo entre Silvestre Cajarabille e Domingo Magariños, labradores e veciños nas súas respeitivas parroquias” de 1845.

Estes exemplos, diferentes entre eles pero con numerosas coincidencias temáticas e estilísticas, permítennos afirmar que, tanto os diálogos escritos en galego como os escritos en castelán, foron unha modalidade expresiva empregada especialmente por persoas liberais (existe algún caso de tertulia elaborada por absolutistas, como veremos) e con eles tratan de difundir a ideoloxía liberal sustentada en loanzas á Constitución, a crítica aos poderes políticos e eclesiásticos, a denuncia dos trabucos, a indefensión e humildade dos labregos e os abusos dos absolutistas. O carácter pedagóxico dos documentos, o uso da fórmula dialogada ou este tratamento de asuntos de actualidade política e social evidencian o desexo dos autores de condicionar a opinión pública fronte ao discurso oficial dos pulpitos e dos bandos municipais. A pegada “catequética” destes textos —fórmula pregunta-resposta— é unha garantía de éxito na difusión da mensaxe. Estes diálogos, publicados moitos deles en prensa, resultan semellantes, no referente aos contidos, ás tertulias de 1820 e 1836 que abordaremos decontado.

As tertulias: a toma de conciencia do papel da opinión pública

As tertulias redactadas en galego en publicacións de seu proliferan en Galicia en 1820 e, particularmente, en 1836. Os anos non son aleatorios. Ambas as dúas datas resultan claves historicamente porque nelas deteñen o poder os liberais e existe liberdade de imprenta propiciada pola restauración da Carta Magna de Cádiz. O Trienio liberal de 1820 a 1823 permitiu o auxe de diversas publicacións que axiña morrerían coa entrada dos Cen Mil Fillos de San Luís e a toma de poder de Fernando VII. A instalación do que se denominou Década Ominosa fixo que o absolutismo volvese restrinxir todos os dereitos. A morte do monarca favoreceu un novo período de liberdade de imprenta coa terceira reimplantación da Constitución de Cádiz, o 12 de xullo de 1836, o que dará lugar ao esplendor das tertulias en galego nese mesmo ano.

Esta época configurouse como un momento de especial virulencia política e social. É o tempo das loitas entre liberais e absolutistas; entre os que defenden a Constitución e a abolición da Inquisición e os que reclaman a vixencia dos privilexios eclesiásticos; entre os que defenden as eleccións aos Concellos e os que

demandan a necesidade dos trabucos. As tertulias reflectirán nas súas páxinas este enfrontamento e nelas atoparemos leccións adoutrinadoras de tipo político, relixioso e moral que nos fan entender estes folletos como auténtica propaganda partidaria. O obxectivo de crear debate e difundir as ideas liberais nun contexto de exaltación da liberdade de expresión, da autonomía do cidadán e dos valores constitucionais, atopou nas fórmulas dialogadas lidas en público na rúa un importante elemento de propagación ideolóxica.

Á marxe dos diálogos ficcionados que viron a luz insertos na prensa da época e dos poemas, no seguinte apartado trataremos aquelas tertulias que foron difundidas por autores anónimos, todos eles baixo o título explícito de “diálogo”, “tertulia”, “coloquio” ou “parola” en folletos propios. O caso de *A Parola de Cacheiras* de 1836 supón unha excepción a isto (ademais de por cuestións temáticas que xa veremos), xa que non se trata dun folleto impreso de seu senón dun manuscrito. Porén aparecerá citado constantemente nos exemplos sinalados porque, a pesar de non ser unha publicación como tal, si garda numerosas características comúns aos demais textos. Tal e como se poñerá de manifesto, as concorrencias a nivel formal e de contido entre os diálogos publicados en cabeceiras periódicas e os difundidos de seu son numerosas, o que nos permite falar desta modalidade expresiva como un *protoxénero* de notable repercusión na época. En 1820 ve a luz *La tertulia en la Quintana; Diálogo entre Dominjos e Farruco sobre administrason de xústicia da súa aldea e Sigue la tertulia en la Quintana*. No ano 1836 aparecen *Diálogo en la Alameda de Santiago entre Cristovo, Farruco y Freitoso* (setembro de 1836); *Tertulia de Picaños* (31/10/1836); *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago* (15/11/1836); *Sigue la Tertulia de Picaños* (15/12/1836); *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago entre los mismos Cristovo, Farruco y el cura consabido* (31/12/1836); *Parola que houbo entre Goriño, Antelo, Farruco Allende e Antón Têrelo a tarde de carta feira d’a outra semana n’a taberna de Cacheiras, relatada ao pé da letra por un urbano que á oeu agachado tras d’unha pipa; ao que viña de camiño* (1836). O *Encuentro y coloquio que tuvieron na pontella da Chainsa, próxima a la vila de Noya, Gurumete, Pedro de Atanasio e Pepe Alonso, o día 13 de novembro de 1836 en que se nombrou o Auntamento Costitucional* é de 1837. Sen poder confirmar a data exacta de

edición temos *A tertulia dos Concheiros*²⁸. *Diálogo entre Pascual, Basilio, Alberte y un cura*. Son en total once tertulias de características semellantes en forma e fondo que, xunto aos anteriores diálogos insertos en prensa, nos permiten establecer parámetros comúns.

A estrutura da análise circunscríbese aos seguintes eidos:

Análise formal

1. Lugar de edición
2. Formato
3. A autoría dos textos
4. Periodicidade

Análise de contido

1. Os espazos
2. A construción do relato informativo. A importancia dos personaxes
3. A cuestión lingüística
4. A obtención de información
5. A conciencia da influencia na opinión pública. A necesidade de editar deá-reos para contrarrestar a información dos púlpitos.
6. Temáticas
7. Dous casos significativos: A Parola de Cacheiras e A Tertulia dos Concheiros
8. A finalidade das tertulias “en letra de molde”: A modo de conclusión

ANÁLISE FORMAL

1. Lugar de edición

Moitos dos textos que analizamos saíron dos prelos composteláns de José María Paredes, de J. Núñez Castaño e de José Fermín Campaña y Aguayo. Este último foi quen editou a maior parte das tertulias. A escolla do lugar onde estes

²⁸ Segundo Rafael Chacón: “Este último diálogo vén sen data e pola tipografía usada e pola data da fundación da imprenta Paredes está claro que a súa impresión ten que ser moi posterior a 1836. Sen embargo, os temas (exclaustración, dereitos de estola e pé de altar, etc.) coinciden cos dos diálogos desta data. Supoñemos que se trata da reprodución dun diálogo desaparecido ou non encontrado de 1836”. Rafael Chacón, 1986, p. 352.

textos tiveron a súa área de difusión resulta significativa xa que A Coruña e Santiago acolían os principais focos liberais do país. A presenza do clero quixo facer de Compostela un reduto absolutista con sectores enfrontados a causa das axitadas augas políticas das primeiras décadas do século XIX. Non obstante, tamén era a única cidade universitaria de Galicia cun importante sector alfabetizado que tiña acceso aos libros e con eles ao coñecemento. Isto explica, para Barreiro Fernández, que haxa en Santiago o segundo foco liberal de Galicia, logo da Coruña.

Aquí [por Santiago] o liberalismo era doutra cor: era eminentemente intelectual. Os burgueses composteláns (De Andrés García, Cabello García Pan, De la Riba, Moreno etc...) están economicamente moi relacionados coas institucións eclesiásticas (cabido, mitra, colexio Sancti Spiritus, confrarías coma a de Ánimas etc..) pois adoitaban administra-los seus negocios; son prestamistas de importantes casas fidalgas, arrendatarios de rendas da Igrexa e todo isto crea unhas dependencias persoais que non invitan precisamente a adoptar posturas radicais. Non queremos con isto dicir que os burgueses composteláns fosen antiliberais, de feito colaboran nos concellos de 1820 a 1823, pero sempre nun ton moi moderado e sen provocar de forma ningunha os seus veciños, os poderosos clero e fidalguía. De aí que o liberalismo compostelán se nutra en especial do profesorado máis novo da Universidade e, tamén, o máis preparado intelectualmente, e en parte do clero. Da Universidade van saír Caamiña, grande animador do xornalismo de Santiago, o matemático Rodríguez, Vereá e Aguiar, Fontán, Vega etc. Do clero só un pequeno sector participaba. Formábano o inqueda Manuel Acuña e Malvar, cóengo e arcediago do Salnés, de angustiada vida; o presbítero e profesor Regueiro Vázquez; o párroco de Bastabales, don Francisco Vázquez Aguiar, o cóengo Vaquero e poucos máis²⁹.

Así, o feito de que as tertulias que analizamos, marcadamente liberais, saísen do ámbito santiagués e, probablemente, universitario pode explicarse en canto á produción pola cantidade de letrados da cidade e, en canto á difusión, pola necesidade de diseminar as ideas liberais onde o poder dos púlpitos resultaba dominante. Curiosamente, en *La Tertulia de Picaños o célebre* Vilas fai unha reflexión ao respecto defendendo o carácter liberal de Santiago fronte á Coruña e enumera unha longa listaxe de composteláns que tiveron que fuxir no ano 1823 polo regreso do Despotismo:

²⁹ Barreiro Fernández, 1991, pp. 169-170.

Direibos::: si comparás á Cruña con Santiago, he este mais liberal ou constitucional. Explicareyme: Santiago he, como sabedes, pueblo de cregos é frades; e viven uns con outros (asi como eu teño que vivir con todos): por tanto non debía haber aqui en ningun tempo (bou á un decir) un que quixêse á Costitucion, por que por ela báixálles ó bolso é á panza á aquela xênte: na Cruña he ó robés; hay poucos de croa, é viven do trafico é comercio, á quen protexê aquel sagrado Código: por tanto non he virtú (acho eu) ó ser alí amante da libertá, é heo si, ó selo en Santiago...³⁰

Rafael Chacón chega a afirmar que “curiosamente é Compostela a cidade donde se produce tal concentración na publicación dos diálogos. Esto fainos pensar que o diálogo e en especial o diálogo en lingua *riústica*, *léase galego*, é un xénero non soio culto senón cáseque excrusivamente universitario”³¹. Carecemos de datos que nos permitan cuantificar o número de exemplares que saíu de cada orixinal (lembramos a excepción da *Parola de Cacheiras* ao se tratar dun manuscrito), a súa distribución e o grao de penetración na poboación. Porén, os propios comentarios que se introducen nas tertulias sobre a reacción popular e as críticas dos políticos ás palabras diseminadas *en letra de molde* pola cidade fannos supor que a difusión foi notable. Ademais, debemos ter en conta que os textos foron creados para seren lidos en público e, por tanto, o seu grao de recepción supera ao da poboación alfabetizada ata abranguer todos os niveis sociais.

2. Formato

Dez das once tertulias analizadas (lembramos que *A Parola de Cacheiras* non foi impresa) viron a luz en formato individual, publicadas en folletos de oito, doce ou dezaseis páxinas en 8ª (19x14cm) non ligadas a ningunha cabeceira periódica, risco este último que acentuaba o seu carácter anónimo e facilitaba a distribución. Este formato independente é a maior diferenza entre estas tertulias e aquelas que foron publicadas en prensa e que, por outro lado, resultan tan semellantes en relación aos contidos.

³⁰ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 339.

³¹ Rafael Chacón, 1986, p. 354.

3. A autoría dos textos

Ningunha tertulia aparece asinada polo seu creador ou creadores. A súa autoría é unha cuestión que abordaron algúns estudosos como Isidoro Millán González-Pardo, Xosé María Álvarez Blázquez ou Carballo Calero, quen atribuíron estes textos ao crego liberal don Manuel Acuña y Malvar³². Non obstante, ante a falta de datos que verifiquen tal afirmación seguiremos considerando a súa autoría anónima. Así, descoñecemos o nome real duns creadores, quen agochan a súa autoría culta baixo a ficción dialogada de personaxes dos extractos máis humildes da sociedade como labregos, estanqueiros ou esterqueiros. Con todo, consideramos que a súa condición de persoas letradas e cun alto nivel de estudos queda fóra de toda dúbida. As tertulias, como veremos, presentan en boca dos seus protagonistas información que reflicte un gran coñecemento da lexislación, a constitución, a biblia, a historia ou a relixión, coa inclusión mesmo de parágrafos completos extraídos da bibliografía que circulaba na época. Os letrados liberais que redactaban estes diálogos coñecían á perfección o público ao que se dirixían, reproducindo o seu xeito de falar e, tamén, os comentarios máis frecuentes da rúa sobre certos problemas de carácter local ou nacional. O coñecemento do “estado de opinión” sobre eses asuntos permitíalles ir revogando os argumentos difundidos dende os púlpitos na poboación sobre as supostas maldades do liberalismo, da constitución e, tamén, contrarrestar as opinións sobre as supostas virtudes da Igrexa ou dos impostos. Certas coincidencias no uso de expresións, temáticas, lugar de edición, imprenta e mesmo certa periodicidade na saída dalgúns folletos abren a sospeita de que atrás de tertulias como as dúas tertulias de Picaños e os tres diálogos na Alameda de Santiago se atope o mesmo responsable ou responsables. No caso da *Parola* as características do texto fannos intuír a posible presenza dun crego tras os personaxes que defenden os valores eclesiásticos e absolutistas na sociedade.

Ademais da súa procedencia culta, sabemos que os autores coñecen a produción xornalística que está a proliferar en España, particularmente en cidades como Vitoria, Barcelona ou Cádiz. En varios textos aparece citada a cidade na que se promulgaron as Cortes do ano doce onde os tertulianos anuncian que

³² Ramón Mariño Paz, 1998, p. 382.

escoitaron información, o que nos dá conta da posible presenza dos seus autores alí. préstese atención a que nos dous exemplos sinalados o personaxe que afirma ter estado en Cádiz é Freitoso, quen se expresa en mal castelán:

Farr. ¿E de eso quen ten a culpa sinon o xêneral da Cruña?::: ben que xâ a tubo de que os facciosos chegasen aco, polo que di á xênte.

Crist. Ese ahora xâ o votaron á ó sol.

Farr. Más novas: ainda el vaya en voltas, xâ que tan ben nos puxô.

Freit. De ese General ya yo no oí habrar muy ben en Cais³³.

Diálogo en la Alameda de Santiago, 1836

Bart. Vaya. Que ti sabes unhas cousas que me deixâs atrónico.

Farr. Esto he o que che ten **escoitar os que son sabidos:::**

Crist. O que eu alabo é **á tua memoria**; é como che se alembra todo.

Freit. Pues de la misma moda que lo cuenta, lo oí yo tambien en Cais³⁴.

Diálogo en la Alameda de Santiago, 1836

Freit. De cuidado, no Señor, es ya enfermedá viega, que llevo jastado con ella lo que no es creible, por que todavia cuando vin de Cáis tuven que pajar cien reales de mencinas al Boticario, y ella siempre de la misma moda: es imposible que no sea algun feitiso ó frida de ojo³⁵.

Diálogo tercero en la Alameda de Santiago, 1836

4. Periodicidade

Certa coincidencia periódica na saída das tertulias e algunhas referencias intertextuais permiten establecer unha periodicidade na publicación destes textos. Así, os diálogos da Alameda e as tertulias de Picaños non son de publicación simultánea ou esporádica, senón sucesiva e alternante.

³³ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 323-324.

³⁴ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 328.

³⁵ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 372.

Diálogo en la Alameda de Santiago entre Cristovo, Farruco, Bartolo y Freitoso. Setembro de 1836
Tertulia de Picaños. 31 de outubro de 1836

Diálogo segundo en la Alameda de Santiago, entre los mismos Cristobo, Farruco, Bartolo, Freitoso y un cura errante que toma parte en la conversación. 15 de novembro de 1836

Sigue la Tertulia de Picaños. Asistentes a ella, los consabidos Farruco, Pepe, Andruco, Catuxá y un Abad recién llegado. 15 de decembro de 1836

Diálogo tercero en la Alameda de Santiago entre los mismos Cristovo, Farruco y el cura consabido. 31 de decembro de 1836

Esta alternancia provocou que, xunto a coincidencia da imprenta de Campaña y Aguayo como promotora (agás o *Diálogo en la Alameda de Santiago*, impreso por Núñez Castaño), algúns teóricos apunten unha posible planificación do autor/autores das tertulias:

Parece que hai unha estratexia de publicación de ámbalas dúas tertulias ou diálogos e o feito de que salvo o primeiro diálogo na Alameda esté impreso na imprenta de Núñez Pazos e tódolos demais na de Campaña cicais signifique algo en canto que os autores delas poidan seren os mesmos³⁶

Ademais desta significativa alternancia dalgúns dos textos de 1836, cómpre indicar as referencias intertextuais que existen en varios diálogos. Así pois, no caso das tertulias que levan o mesmo nome, establécese unha continuidade temática e mesmo no propio diálogo. Así *Sigue la Tertulia en la Quintana* pon en boca dun personaxe “pois como ia disindo” (en relación con *La tertulia en la Quintana*) ou, aínda máis significativo, o *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* comeza abruptamente con Bartolo dicindo “Pois eu::: non vexô que dixêsemos, que lle poidese parecer mal”, en alusión ao falado no diálogo anterior.

Esta continuidade no diálogo e as múltiples referencias internas á propia transcendencia social de tertulias anteriores condúcennos a pensar na premeditación dos seus autores en canto á prolongación no tempo da publicación. Esta estratexia perfílase tamén a partir da resposta a comentarios escoitados na rúa pola información publicada en anteriores tertulias e da profundización en

³⁶ Rafael Chacón, 1986, p. 354.

temas só iniciados noutros diálogos. Esta característica resulta fundamental para considerarmos estes títulos como protoxornalísticos xa que, malia carecer dunha periodicidade estrita, amosa unha tendencia clara cara á continuidade.

ANÁLISE DE CONTIDO

1. Os espazos

As tertulias foron creadas e teñen a súa área de difusión na comarca compostelá, polo que as súas páxinas refliten as pugnas entre os sectores liberal e absolutista en Galicia pero tamén outras cuestións de carácter máis local. A propia localización dos espazos onde os autores sitúan os diálogos dános conta da natureza e xustificación das tertulias.

Así, moitas delas teñen lugar en espazos reais e recoñecibles da propia cidade de Santiago como a praza da Quintana ou a Alameda. Porén, estes supoñen só puntos de reunión de personaxes que proceden doutros lugares próximos ao centro da “vila” como Vilvestro, Os Concheiros ou calquera outra zona indeterminada. É de salientar que, no caso da *Tertulia de Picaños*, os contertulios debaten no propio Picaños. Son habituais os comentarios sobre a procedencia rural dos contertulios. En *La Tertulia en la Quintana* cita Andruco: “Si che soupera que a Proisión habia de estar tan probe, non che viña oxe á Vila” ou “Esta é unha bribonada, que non sei como ajuantan os da Vila...”. No *Diálogo en la Alameda de Santiago* Farruco indica “Vaya, vaya, que non che pensei que viñesedes oxé á Vila”, ao que Bartolo lle responde: “Home, si vin foi porque non tiña cigarrillos no estanco, e cumpriame vir catálos á ó veredeyro: é ti ¿vés logo para á aldea?”. Na “Vila” de Santiago os personaxes comentan as noticias e escoitan os ruxeruxes que circulan pola cidade para logo levar a información aos seus puntos de orixe. É habitual que as conversas conclúan con referencias temporais nas que se incide na présa por regresar á aldea. Farruco di no *Diálogo en la Alameda de Santiago* que “Dios cho pague, Compadre. Conque si vos parece iremos tirando para Vilvestro que a noite ben encima” e Bartolo cita no *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago* que “vámonos, vámonos da qui que xá é tarde, que á ti si te deixan falar tés que decir hastra decote”. No caso das tertulias que se celebran en lugares dos daquela época arrabaldos (Os Concheiros, Cacheiras, Picaños), os

personaxes comentan asuntos que escoitaron na vila ou que alguén lles contou. En *La Tertulia de Picaños* indícase “Pátria del célebre y honrado Vilas” e é precisamente este personaxe quen leva o fío da conversa, saúda e despide aos outros personaxes, polo que podemos dicir que é unha sorte de anfitrión do encontro.

A dicotomía entre os espazos rurais e urbanos ten un relevo semántico importante. O contraste entre a vila e a aldea reflítese nos acontecementos dos que son testemuñas. Namentres na aldea comentan os asuntos que escoitaron na urbe, na Vila relatan tamén o que ven, como é o caso da Procesión de Corpus en *La Tertulia de la Quintana*. Ademais, cómpre sinalar que a familiaridade dos lugares reais nos diálogos ficticios e, tamén, as numerosas anotacións físicas de entrada e saída de personaxes, situación do sol, procedencia ou ambiente da rúa permiten ao lector/oínte facerse unha composición de lugar e facilitan a recreación mental do escenario do diálogo. En *La Tertulia en la Quintana* un personaxe chega a preguntar a hora porque “desde c’aquí estamos non dou o relo”, ao que os demais lle responden que ten que agardar a que “dea” porque está “aquelado, que lle rompeu unha roda”. Todos estes elementos escénicos alimentan a sensación de verosimilitude das tertulias.

2. A construción do relato informativo. A importancia dos personaxes

A construción destas ficcións dialogadas consegue que o lector/oínte teña unha sensación de naturalidade e credibilidade que, en realidade, agocha un coitado minucioso na forma e na dosificación da información. A propia natureza das tertulias preténdese cubrir dun halo de falsa inocencia. En *Sigue la Tertulia de Picaños* ofrécesenos unha reflexión sobre o significado das tertulias. O abade coméntalle a Vilas a súa condición de “filósofo” e Vilas explícalle esa natureza *inocente* dos encontros na súa casa:

Vilas. CONQUE Vosté por acá, Señor Abá!!

Abad. Si: vengo sobre cierto negocio::: pero me pasma ver á nuestros aldeanos hechos filosofos, y especialmente a V.

Vil. ¿E eso de filosofos he cousa de comer, señor Abá?

Ab. No, hombre, no: filosofos se llaman los amigos de la *sabiduría*, de las luces y reformas (ó sea del progreso).

Vil. Pois, Señor Abá, sendo así xá lle digo que son eu filosofo, por que quero reformas.

Ab. Ya, ya; por eso salió V. á lucirlo con su *tertulia*, metiendose, cual otro Don Quijote, á desfacedor de tuertos.

Vil. Cáta, cáta! Xá sey por donde vay, Sr. Abá::: permítame é déixême falar.

Ab. Diga V. lo que quiera, que está en su casa.

Vil. Moitas gracias: pero ha de saber, Señor Abá, que **como agora son as noytes grandes, xûntanse aquí catro amijos do lugar, que cos da casa forman un-ha::: como se chama, para ir pasando o tempo, ¿fáise de carjo?**

Ab. Si: conozco. Pero sería mejor pasarlas rezando el Santo rosario.

Vil. Eso xá se fay; é non sempre ha de estar un rezando, **por que algo se ha de falar; é o caso he non marmular de ningen, é decir verdades amarguen á quen queira: ¡cantas deixâ un de falar do que pasa na Galicia, é estamos vendo, solo por que::: ahinda non lle hay a libertá que eu quixêra!**³⁷

A presentación dos personaxes e as descrições das situacións serven de apoio para lograr a atención e a empatía cos protagonistas e coa súa conversa. O uso da fórmula pregunta-resposta outorga unha grande axilidade e un ritmo fluído ao relato e favorece a evolución nos temas e a introdución de novos aspectos e personaxes na conversación. Os personaxes presentan nomes, apelidos e mesmo hipocorísticos populares galegos como Vilas, Andruco, Freitoso, Mingos, Farruco, Dominjos, Cristobo, Bartolo, Pepe ou Catûxa. Este último caso resulta destacable porque supón a entrada nos diálogos dunha muller como contertulia. Non existe ningún tipo de discriminación ou mención á súa condición feminina no relato narrativo senón que se afonda na normalidade de que ela comente e discuta no mesmo nivel cós homes. Ademais, aparecen citados nas conversas numerosos personaxes da vida política dos eidos local, estatal e internacional da época que non sempre resultan recoñecibles xa que adoitan empregar alcumes tras os que se agocha a súa identidade real. A partir das súas palabras recoñecemos nos personaxes *rústicos* valores como a inocencia, a humildade, a honradez e o *vitimismo* que contrasta coa opulencia, fasto, soberbia e dobre moral que se lles apoñen ás clases dirixentes. Estas características favorecen, xunto co uso dunha lingua en rexistro vulgar, a creación dunha certa empatía e afinidade dos receptores cos contertulios.

³⁷ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 358.

Se establecemos a arquitectura narrativa do texto esta pódese definir polo modelo clásico de tres partes: presentación, nó e desenlace. No caso das tertulias, a primeira e a terceira parte son moi curtas xa que só se refiren á presentación e despedida dos personaxes que, en moitos casos, resultan verdadeiramente abruptas. A parte intermedia ou nó en que se desenvolve a práctica totalidade da conversa non é lineal senón que presenta diversos puntos de inflexión marcados pola introdución de personaxes novos ou polo cambio do tema de conversa. O dominio dos picos de atención fai dos diálogos uns textos amenos e atractivos para o lector/oínte. En todos os casos, a propia evolución do relato establécese en función do obxectivo final que é o convencemento dos lectores/oíntes da ideoloxía que defenden os autores. A dosificación da información, a negación de supostas mentiras estendidas na opinión pública e o propio perfil dos personaxes vai guiando o receptor cara a unhas crenzas concretas que resultan radicalmente opostas dependendo de se a ideoloxía do promotor é liberal ou absolutista.

As descrições das presentacións e despedidas dos personaxes contribúen a aumentar a credibilidade do diálogo ficcionado e, tamén, a fomentar a identificación dos lectores/oíntes cos participantes. En *Sigue la Tertulia en la Quintana* Xâcobe indica “Con todo moitas ten feitas o tal pirillán... Pero fuxâmos do Sol que queima como lume e xâ que estamos de leser; sentémonos aquí debaixo dos balcos, que logo chegará Alberte”, ao que Andruco responde: “Abofé que xâ tarda, e eu relouco porque chegue logo. Vaia que este Sol todo he millo: hemos de ter unha boa anada, si Dios quer”. A introdución de Alberte na tertulia márcase pola súa disposición física. El di “Deixâdeme sentar, e namentras eu fago un sigarro, vos ide tomando un polbo, que esto he conto largo” e engade a continuación “¡que frouxo hé este sigarro!”. A conversa conclúe coas palabras de Xâcobe “Diolo queira. E agora vámonos daquí a oir unha Misiña, e pedir a Dios que inlumine os Señores Diputados”. Encontramos numerosas indicacións relativas a fumar cigarros, beber viño, consumir *polvo*, poñerse ao abrigo do sol ou do vento, preguntar pola saúde e ánimo dos parentes achegados ou volver para casa unha vez caída a noite. Debemos entender estas referencias como recursos dialóxicos de carácter escénico que contribúen a dar unha imaxe de autenticidade, verosimilitude e, sobre todo, fluidez ao relato, xa que alixeiran a densidade dos contidos políticos e permiten a transición entre temas.

Ademais, en varias tertulias engaden como apuntamento final un emprazamento para a vindeira conversa “cando estemos de leer” (*Diálogo en la Alameda de Santiago*), “vamos, hastra outro día que esteamos de bagar, pois aínda temos moito de que falar” (*Sigue la Tertulia de la Quintana*), e a curiosa despedida do cura no *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* no que di “Adios amigos, hasta otro día: (*si el tiempo lo permite*)” que, ao ir caracterizado en cursiva fai intuír que probablemente se refira ao tempo da liberdade de imprenta e de expresión e non ás meras condicións atmosféricas.

Arquetipos/Prototipos/Estereotipos:

Unha das características destes diálogos é que todo o peso narrativo recae nos personaxes. A partir deles, o(s) autor/atores establece(n) o seu discurso cunha vontade de naturalidade que depende da habilidade dos contertulios para tecer o faladoiro. Segundo os personaxes podemos delimitar uns estereotipos presentes en todos os textos analizados.

2.a. Persoa que lidera a conversa e subministra información ao resto

En case todas as tertulias existe un personaxe que leva o fío da conversa e polo que os demais personaxes amosan unha clara admiración ante o seu bo falar e a súa sabedoría. Este protagonista conduce o diálogo e fornece ao resto dos contertulios información que escoitou ler ou alguén lle comentou. Non só comenta datos que coñece senón que recita parágrafos completos da Biblia e da Constitución. A súa capacidade argumentativa, elocuencia e coñecemento en profundidade dos temas que aborda fai que desartelle todas as posibles réplicas dos presentes. A caracterización deste personaxe está moi coidada e totalmente dignificada a partir do seu comportamento e das súas palabras. Non adoita exaltarse, malia a dureza dos comentarios doutros contertulios, senón que rebate os seus argumentos apoiándose na evidencia dos datos. Para subliñar a “superioridade” da súa razón, el ten sempre a última palabra e os seus opositores acaban normalmente recoñecendo a súa sabedoría. O caso máis paradigmático deste estereotipo é Vilas, presente na *La Tertulia de Picaños* e *Sigue la Tertulia de Picaños*; Farruco no *Diálogo en la Alameda de Santiago* ou o cura do *Diálogo segundo*

en la *Alameda de Santiago*. Noutros casos, o peso da información repártese entre varios personaxes que se alternan na dosificación de datos, entre eles, a *Tertulia en la Quintana*, *Sigue la Tertulia en la Quintana*, e *Encuentro y coloquio que tuvieron na pontella da Chainsa, cercana á vila de Noya*, *Gurumete*, *Pedro de Atanasio* e *Pepe Alonso*. Neste último caso interveñen todos os contertulios xa que se trata da enumeración de representantes a eleccións de cargos públicos (procuradores en Madrid e Concello de Noia respectivamente) e cada un deles engade algún dato sobre os candidatos.

2.b. Personaxes *neutros*

Denominamos elementos *neutros* a aqueles personaxes que non fornecen información senón que serven de apoio narrativo para favorecer a dosificación de datos. Trátase de contertulios que só engaden algunha frase ou pregunta que permite aos demais tecer todo o seu discurso. Neste apartado incluímos a personaxes como Cristobo e Bartolo (*Diálogo en la Alameda de Santiago*, *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago*) ou Pepe, Andruco e Catuxa (*Tertulia de Picaños*, *Sigue la Tertulia de Picaños*). Se no caso dos personaxes que funcionan como fío condutor preséntannos algúns datos da súa vida (por medio das súas palabras ou das preguntas que outros lles formulan), os personaxes “secundarios” entran e saen da conversa sen que teñamos a penas información sobre eles. A súa presenza serve narrativamente para aliviar o peso dos monólogos e fraccionar, tanto a nivel formal como de contido, os temas da conversa.

2.c. Personaxes que funcionan como contrapunto

Esta tipoloxía refírese aos elementos que interpretan unha sorte de “avogado do diaño”, xa que se limitan a ofrecer argumentos e preguntas maliciosas que o “relator” debe contrapoñer. Se ao comezo dos diálogos estes personaxes teñen moita forza argumentativa, pouco a pouco e ao longo da tertulia, vaise mermando a súa credibilidade e acaba totalmente ridiculizados. Non só se replican todos os seus comentarios senón que acaban agradecendo aos seus contertulios que lles teñan aberto os ollos ante a súa ignorancia. Un caso claro deste tipo de personaxes son Pascual e Basilio de *A Tertulia dos Concheiros*, que fican sen argumentos

ante a elocuencia do cura Don Clemente na defensa dos valores da Igrexa. Pola súa parte, Antón Terelo é un personaxe da *Parola de Cacheiras* que queda absolutamente ridiculizado (tanto pola lingua que emprega (castrapo paródico) como pola febleza dos seus argumentos contra as monxas e a favor dos liberais) pola superioridade argumentativa das palabras de Farruco e, principalmente, Goriño. Non esquezamos que ambos son os únicos casos de tertulias de marcado carácter absolutista.

2.d. O personaxe do cura

Mención aparte merece o personaxe do cura xa que cumpre diferentes papeis segundo a intencionalidade dos autores dos diálogos, ademais de pór de manifesto unha diglosia lingüística de relevo no texto. Segundo recolle Ramón Mariño, o papel do clero estaba a ser reformulado ante o temor da clase eclesiástica ao que entendía como forte envite por parte da ideoloxía liberal aos seus privilexios:

A formación que se dispensaba nos seminarios tiña por obxectivo non só o de prepara-los futuros sacerdotes para a administración dos sacramentos ós seus fregueses, senón tamén o de inculcárle-la defensa dos dereitos da Igrexa, que á altura do primeiro tercio do século XIX se entendían ameazados polo liberalismo. Para o cumprimento desta misión non servía xa aquel clero de orixe maiormente fidalga ou procedente de familias campesiñas acomodadas, afeito á vida regalada e desexoso de pingües beneficios que se integrara nas filas da Igrexa durante o Antigo Réxime; non se podía manter, por tanto, aquel estado de cousas anterior que, contra o ideal tridentino, non permitira que o clero se constituíse e consolidase como grupo inequivocamente segregado do mundo dos leigos e monopolizado pola institución eclesiástica (cf.. Barreiro Fernández, 1997). O que agora se precisaba era unha especie de milicia clerical que marcasse rotundamente as fronteiras e diferencias co mundo laico e defendese a Igrexa nos tempos de dificultades que xa estaban vendo chegar³⁸.

Fronte a unha curia decimonónica reacia aos cambios e preservadora dos valores sociais do Antigo Réxime, aparece xa que logo outro tipo de crego proclive aos valores constitucionais que se viñan de instaurar. Así, nas tertulias atopamos

³⁸ Ramón Mariño Paz, 1998, pp. 339-340.

exemplos destes estereotipos radicalmente opostos dentro do ámbito clerical. Por un lado áchase o cura sensato, de mentalidade aberta e defensor dos valores da relixión pero crítico cos usos cotiáns da Igrexa e, polo outro, o cura absolutista que denuncia as barbaridades cometidas polo novo réxime no nome da liberdade. Neste último caso, e segundo sexa a tendencia liberal ou absolutista da tertulia, así é o tratamento recibido polo crego. Do profundo respecto e admiración á ridiculización máis corrosiva, as intencións dos promotores da publicación non se paraban en sutilezas.

No *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago* e no *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* atopamos personaxes de curas ben valorados e admirados polos contertulios. O perfil do personaxe é absolutamente liberal, favorable á Constitución e contrario aos trabucos e supersticións auspiciadas pola Igrexa. O *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago* preséntanos un crego que aparece na metade da conversa e amosa o seu pracer por coñecerlos. En todos os casos, o cura emprega a lingua castelá. O crego felicítaos polas súas boas palabras e insiste na idea do *diario*, xa debatida no *Diálogo en la Alameda de Santiago*. Deste xeito o papel deste cura é apoiar as ideas dos contertulios sobre a creación dun *bolatin* e explicar a importancia que este tería na poboación. Ademais, o personaxe serve para dar razón da relación de España coa Igrexa de Roma, en contra das faladurías que corren pola vila. A súa despedida é significativa do aprezo que mereceron as súas palabras:

Farr. Aja::: ben é a nay que ó paréu; no::: si predicáran asi todos, rápe ó deño si tantos burros habia; pro, ó que facian, é fan, he cerrarnos cada vez mais os ollos, é enchernos á cabeza de mentiras é tramoyadas; é ó probe que non sabe mais creos de boa fé:::³⁹

No *Diálogo terceiro na Alameda de Santiago* repite presenza o cura anterior que, aínda se cabe, se amosa máis liberal que no caso precedente. Entra unha vez máis no medio da conversa e pregunta aos contertulios pola súa saúde e a da súa familia. Freitoso fala da enfermidade da súa Mingota que non dá sandado e xa sospeita se será vítima de “algún feitiso ó frida de ojo”, ao que o cura responde:

³⁹ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 354-355.

Cur. Dice bien Farruco, amigo, que no ecsisten semejantes hechizos, ni heridas de ojo, ni posesos, ni endemoniados, ni cuanto discurrieron mis compañeros para amedrentar al Pueblo sencillo é ignorante, y vivir á su cuenta. ¡Asi no ecsistieran otras heridas que nos afligen y otros endemoniados que nos pusieron en el desastroso estado en que nos encontramos!⁴⁰

O cura fai un breve percorrido pola última historia de España enumerando as sucesivas tomas de poder e conclúe:

Dos partidos muy marcados dividen á la Nacion Española: el uno es el carlista ignorante, fanatico y por lo tanto bruto, insolente y sanguinario; el otro es el liberal ilustrado, benefico y por lo mismo justo y amante del bien general: en todas partes luchan y pelean por defender sus tan encontrados principios; el hipocrita y egoista servil llama al liberal impio, irreligioso; y el liberal que sabe estos calumniosos epitetos son solo para engañar al pueblo incauto y encubrir asi los abusos, arbitrariedades y supersticiones de que viven, los desprecia: ¿y se pretende fundir tan opuestos elementos? ¿no sería mas facil unir los corderos y los lobos?⁴¹.

Con respecto ao perfil do cura antiliberal, encontramos un caso significativo no abade Choupiñas de *Sigue la Tertulia en Picaños*. Este personaxe amosa desde o comezo a súa curiosidade pola tertulia e, mediante preguntas e apuntamentos irónicos, vai indagando sobre os contidos da conversa. Así, maniféstase reticente con respecto aos liberais quedando en evidencia o seu absolutismo con comentarios como, ao preguntarlle Vilas polos contidos da Constitución, el responde “No la he visto, ni quiero” ou “No se puede hablar con gente ignorante, digan Vs. ¿y el que sirve al Altar, no tiene que vivir del mismo Altar?”. Os contertulios atacan certas prácticas da Igrexa como o cobro polas velas ou as misas e o abade non ten argumentos suficientemente evidentes como para retrucarlles. Ao marchar, abondo escaldado polas palabras dos veciños, estes mófanse del dicindo que “solo iba rosmeando *heregues*, *flamasones*, *la religuion vay por terra::* en fin, vay fedendo”. Este personaxe sérvelle(s) ao(s) autor/autores para mofarse da ignorancia e do amor aos cartos que os liberais atribúen aos cregos absolutistas.

⁴⁰ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 372.

⁴¹ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 373.

A Tertulia dos Concheiros é, como veremos, un caso diferente. A súa defensa dos valores absolutistas fai que o personaxe do crego, don Clemente, estea claramente dignificado e as súas teses valoradas como correctas. El representa a defensa dos valores relixiosos e a denuncia da libertinaxe e outros perigos do liberalismo para as almas.

3. A cuestión lingüística

Cómpre sinalar a importancia de que estes textos estean escritos en lingua galega, non xa polo seu valor histórico ou lingüístico senón pola súa dimensión comunicativa.

A produción literaria que apareceu despois de rematado este período bélico en Galicia estaba tematicamente centrada no enfrontamento entre absolutistas e liberais, e nos anos trinta tamén chegou a ela a cuestión carlista. Estas composicións que incluían case sempre, xunto cos inevitables comentarios e reflexións políticas, noticias locais de actualidade que suscitaban a discusión, non puideron obter a gracia da publicación durante os períodos de supresión da liberdade de prensa: 1814-1820 e 1823-1836. O medio en que case que todas elas apareceron publicadas foi o da prensa e os folletos, que por aqueles anos, así en Galicia coma no resto do Estado Español, cobraron unha grande importancia. Desta maneira nestas angueiras pregaleguistas os editores e impresores xogaron un papel cando menos tan destacado coma o que lles correspondeu ós escritores⁴².

Henrique Monteagudo establece unha periodización da evolución sociolingüística que ten neste intre a súa primeira etapa. O filólogo denomínoa período de transición que abrangue de 1808 a 1840 e define o uso do galego como un fin puramente instrumental⁴³:

No primeiro período comeza a circulación de impresos en galego, carentes de calquera aspiración de fundar un idioma culto. Trátase de textos de circunstancias, de carácter propagandístico, en que o emprego da lingua ten fins puramente instrumentais. A publicación de escritos en galego é esporádica e irregular, sempre concentrada nos breves

⁴² Ramón Mariño, 1998, p. 379.

⁴³ Henrique Monteagudo, 1999, p. 343.

períodos de hexemonía liberal (1810-13; 1820-23; 1836-37). A escrita en galego a penas supera o nivel da simple transcripción da fala coloquial, sen pretensións de elevación nin depuración ou transcendencia. Todo isto reflicte unha conciencia do galego como dialecto, ou máis ben, como agregado de dialectos.

Segundo Rafael Chacón, o uso do idioma neste tipo de publicacións ten connotacións moi especiais xa que non hai unha preocupación específica pola lingua como tal, e si pola divulgación de contidos políticos aproveitando o carácter *popular do mesmo*. A introdución das linguas vernáculas nas publicacións periódicas durante este período é un fenómeno extensivo a toda Europa. No que respecta ao Estado Español, os textos en catalán foron os máis madrugadores; de feito, esta lingua estivo presente na prensa dende a súa orixe no século XVII. Jaume Guillamet indica, en efecto, que a primeira gazeta semanal nace no mes de maio de 1641 en Cataluña da man do impresor Jaume Romeu e que isto supón un fito para a historia da prensa en lingua catalá ao pé da *Relació de l'entrada i eixida de l'Exèrcit francès de lo comtat de Roselló* (1640)⁴⁴. Este investigador sinala a existencia dun fenómeno lingüístico que atoparemos tamén na prensa galega do XIX. Así, Guillamet afirma que o catalán reaparece na prensa de Cataluña dous séculos despois da gazeta de Romeu coas cabeceiras *Lo Pare Arcàngel* (1841) e *Lo Verdader Català* (1843). Estas dúas cabeceiras simbolizan dous empregos completamente distintos da lingua catalá. Na primeira, *Lo Pare Arcàngel*, encontramos unha publicación arcaica, considerada precedente da prensa humorística, que utiliza un catalán *do pobo*. *Lo Verdader Català* é a primeira publicación literaria da Renaixença catalana na que aparecen poemas escritos nun catalán de tipo culto. Antes delas, existen outros exemplos significativos de utilización da lingua catalá en prensa determinada por dous obxectivos: a proximidade á lingua do pobo ou o intento de recuperación e dignificación lingüística. Ambos os dous casos aparecen reiteradamente, como vemos, na prensa galega do XIX.

Debemos ter en conta que en Galicia a lingua galega permanecera allea ao desenvolvemento da tardía prensa periódica. O primeiro texto escrito en galego é, lembramos, a “Carta recomendada” escrita por Ramón González Senra e publicada na *Gazeta Marcial y Política de Santiago* o 5 de febreiro de 1812. Despois deste

⁴⁴ Jaume Guillamet, 1994, p. 11.

caso e moi esporadicamente irán aparecendo artigos soltos en diferentes cabeceiras nos que os autores impostan un personaxe rústico. Por esta razón, a toma de conciencia do(s) autor/autores que analizamos sobre a importancia de empregar o galego para chegar á práctica totalidade dunha poboación que ten esa lingua como vehículo de comunicación e, ademais, carece de alfabetización en castelán, resulta fundamental. Os seus traballos foron pioneiros na divulgación da lingua galega dende un rexistro escrito e, polo tanto, considerado culto. Os textos, creados para seren lidos, presentan numerosos riscos de oralidade que reflicten este desexo de chegar doadamente ao receptor. Carballo Calero sinala que os autores galegos de finais do século XVIII e inicios do XIX non trataron de “escribir en galego, senón de falar en galego por escrito”⁴⁵. Carré Aldao, pola súa banda, indica que:

Las pasiones políticas, muy vivas siempre, pero más en épocas de revueltas, utilizaron como gran arma el idioma gallego, por sus condiciones especialísimas para la sátira. Liberales y absolutistas publicaban Diálogos para ridiculizar a sus enemigos de lo que pueden servir de ejemplo: La Tertulia en la Quintana, Na Portela da Chaínsa y otros de los cuales no es raro ver publicados algunos hasta en los Boletines oficiales de la Provincia⁴⁶.

Encontramos, tamén, expresións reiteradas como “tou tou, rabela”, “eles co-man trigo e nós broa escarolada” ou “vállate a perdamá” que nos evidencian o uso da lingua dunha zona xeográfica concreta e advirten, mesmo, sobre a posibilidade de que sexan os mesmos promotores quen están atrás das diferentes cabeceiras. O rexistro vulgar da lingua galega empregada produce, do mesmo xeito que a tipoloxía dos personaxes, unha proximidade emocional no receptor, ademais da sensación de credibilidade e autenticidade do relato. Débese salientar, ademais, o uso da gheada nalgúns personaxes (particularmente Vilas). Tamén, a existencia de varias expresións reiteradas en varias tertulias de 1836 que polo uso de cursivas e polo contexto pensamos que, talvez, puidesen referirse a referencias veladas e sarcásticas ás trifulcas políticas existentes entre liberais e absolutistas ou asuntos doutra índole que non sabemos concretar pero que, en todo caso, o seu destaque no texto responde a algunha intención do(s) autor/autores.

⁴⁵ R. Carballo Calero, 1974, p. 33.

⁴⁶ Eugenio Carré Aldao, 1903, p. 24.

Andr. É Pepe. A Dios Farruco.
 Farruco. Dormide ben. *Tõ Can: pasa Tigre fora*
Primera Tertulia de Picaños, 1836

Pep. E Andruco. Boas noytes nos dé noso Señor.
 Vil. Farruco: bota os *Cas* fóra.
 Farruc. O *Tigre* reponse.
 Vil Tal xênte teño na casa:::: podes decir tamen que he un faucioso mais::: así anda todo:::
Sigue la Tertulia de Picaños, 1836

Freit. ¡Ya se vé que si; é yo si fuera de min á quien manda habia de facer:::
 Crist. Farías; farias::: coma todos, encher á andorga é::: *ladran os cás é eu estoume na cama.*
 Freit. Que sabes tu lo que hábras.
Diálogo tercero en la Alameda de Santiago, 1836

Cómpre salientar, ademais, a introdución de partes do coloquio en lingua castelá con diferentes obxectivos. Por un lado temos personaxes que falan castelán como mostra de formación cultural e, tamén, como elemento distanciador con respecto aos restantes contertulios:

Téñase en conta que en 1867 había en Galicia 6.097 cregos seculares, é dicir, un crego por cada 295 habitantes (cf.. Barreiro Fernández 1991b:273); logo naquel ano de cada 295 galegos habería case un que ó longo da súa vida pasase pola experiencia de desclasamento anteriormente referida. Por outra parte este tipo de formación inculcada ós seminaristas non puido deixar de incidir en certa medida sobre as actitudes e condutas lingüísticas do pobo ó que volvían xa convertidos en sacerdotes, pois é sobradamente coñecido que entre os signos externos da súa autoridade e superioridade estaba o de utilizar exclusivamente o castelán en todos aqueles actos litúrxicos que non esixisen o uso do latín⁴⁷.

As intervencións dos abades amosan un dominio lingüístico de relevo e non están decote inzadas de galeguismos, como as daqueles personaxes *rísticos* que empregan a lingua castelá con numerosas incorreccións. Coa introdución de cas-

⁴⁷ Ramón Mariño Paz, 1998, p. 341.

telanismos na boca dos labregos consideramos que os promotores pretenden, por un lado, a fidelidade na reprodución de frases feitas e textos memorizados ou, noutros exemplos, unha connotación paródica (caso de Antón da *Parola de Cacheiras*), xa que serve para poñer de manifesto a ignorancia destes personaxes e ridiculizalos.

Para Chacón, atopámonos nunha situación de *sesquilingüismo*, é dicir, de mutua comprensión que provoca que cada un fale non só nun rexistro diferente senón tamén nunha lingua distinta. Este recurso é empregado para caracterizar a cada un dos personaxes participantes. A lectura de textos e as predicacións dos cregos realízanse en castelán porque reproducen escritos que, evidentemente, estaban en lingua allea. Para este investigador “o conflito ideolóxico prodúcese desde o castelán e deste esta perspectiva é asumido ou denostado polas xentes que falan galego. O galego non serve aquí para producir ideoloxía, senón pra recibila e reproducila nunha suposta cataquese donde persoas cultas van desvelando os misterios da nova ou vella situación a xentes ignorantes ou pretendidamente ignorantes, que agradecen as ensinanzas”⁴⁸. A importancia do uso da lingua galega véñse pondo de manifesto ao longo de todo o traballo pola súa transcendencia comunicativa. A publicación do semanario *O Tío Marcos d’a Portela* en 1876 da man de Lamas Carvajal evidenciará a transcendental pegada destes textos protoxornalísticos na historia da nosa prensa. Os seus parrafeos, artellados con rima interna e fórmula dialogada, recollen o legado das tertulias en galego do primeiro terzo do século XIX.

4. A obtención de información

En moitos diálogos aparece explícito o modo polo que os contertulios obteñen a información que nos fornecen na propia conversa. Estes datos resultan moi importantes para sabermos onde están as fontes e mediante que procedemento se chega a elas.

⁴⁸ Rafael Chacón, 1986, p. 355.

4.a. Información de primeira man. Os personaxes son testemuñas directas dos feitos

En todos os diálogos introdúcese información da que os personaxes foron testemuñas directas. En *La Tertulia en la Quintana*, por exemplo, Andruco protesta porque a procesión do Corpus pareceulle pobre e comenta a orde de autoridades que presidía a comitiva procesional que “pola Constituson, bendita sea, tócalle prisidir os Auntamentos ou Alcaldes todas as Prosisios que sallan pola vila, por que son Gobernantes dela e non os Crejos”. En *Sigue la Tertulia en la Quintana*, Andruco relata as peripecias do seu fillo, militar, en Granaderos. Pola súa banda, en *La Tertulia de Picaños* Andruco acaba de regresar de Vilagarcía e os contertulios aproveitan para facerlle preguntas do acontecido eses días na vila: “Desíme, Andruco: ¿el he serto que botaron da lí á ó Administrador que había, que era el Castellano?”, ao que Andruco responde dando boa conta do que alí viu. A partir da información ofrecida de primeira man por algún dos contertulios, os outros partícipes da conversa van engadindo máis información do seu coñecemento e reflexións sobre os temas traídos a conto.

4.b. Fontes orais

Referímonos neste apartado a aquela información que os personaxes coñecen porque lla escoitaron a alguén. Os datos proceden de fontes secundarias que, ás veces, son consideradas polos contertulios cribles e, outras, ruxerruxes profundamente criticables. En ocasións a fonte é citada explicitamente (por exemplo o caso do *amo* que informa a un dos contertulios) e, noutras, non se especifica. Neste último caso a fonte adoita ser “o que escoitaron na Vila”. En *La tertulia en la Quintana* Xâcobe afirma que, segundo “oínlle ao meu Amo”, entre a Igrexa e o Concello houbo disputas por ver por qué porta entraba a procesión. No *Diálogo en la Alameda de Santiago* Freitoso pregunta aos contertulios polas novidades, ao que Cristobo responde “Solo estando arrimados á porta do Señor Alcalde agardando que viñese para á casa, oimos á un fato de Señores que estaban nunha roleira falando de moitas cousas que pasan” e cita algúns dos temas que escoitou.

4.c. Fonte escrita: a Biblia, a Constitución, papeis oficiais do Concello

Esta fonte de información resulta especialmente significativa, tendo en conta que a maior parte dos contertulios non saben ler. As referencias aos textos escritos (moi numerosas en todas as tertulias) van decote acompañadas de alusións ao proceso de recepción colectiva. Así, é frecuente a expresión “escoiteillo ler” ou “oínllo ler” en relación aos textos que se lían en voz alta para un pequeno público. Eses “lectores” adoitan ser parentes, cregos ou *superiores* dos contertulios, persoas cultas que accederon á educación e transmiten os seus coñecementos ao resto da sociedade. Cómpre sinalar tamén o alto grao de memorización que pretenden amosar os contertulios ao seren “capaces” de reproducir textualmente moitos parágrafos de diversos documentos, principalmente da Biblia, dos Concellos ou da Constitución. Esta reprodución literal dos contidos dos textos vén evidenciar a vontade dos autores de que estes textos sexan divulgados na sociedade nos seus estritos termos, como é o caso dos artigos da Constitución. Un exemplo paradigmático é o *Diálogo entre Dominjos e Farruco*, no que un dos personaxes explica varios apartados da Carta Magna e os beneficios que estes outorgan á poboación. Nese mesmo diálogo, Farruco fai explícito o seu analfabetismo e pídelle a Dominjos que lles lea uns papeis, petición que este acepta e vai resumindo os contidos da orde do xuíz.

En *Sigue la Tertulia de Picaños* Vilas pregunta ao abade polos contidos da Constitución e recoñece:

Vil. Eu tampouco lla lin, solo por que non sey, pero léumella, ahí donde vosté está sentado, ó meu rapás, moitas noytes, que lle he amiguiño de ler e afé afé que ten mais libros que moitos Crejos da aldea, á quen non se ve mais cun *Bribiario vello é á Cartilla do reso tapando ó xârro do viño*⁴⁹.

A continuación, fai un resumo dos principais artigos da Carta Magna que demostra a súa presunta boa memoria e a súa atención á lectura. Enumera tamén unha longa listaxe de libros que “vostede aquí encontrará”, o que nos permite saber os libros que circulaban por Santiago nesa época. Nese diálogo, Farruco,

⁴⁹ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 359.

fillo de Vilas, comentará outro libro no que unha tía aprende á súa sobriña, o cal pon de manifesto o coñecemento de textos que empregan o diálogo como método didáctico:

Vil. Non me lembro da-quel libro que tes ti, Farruco, das **copras en que á Tia enseñaba á súa Sobriña**.

Cat. É que libro he? Que **eu non me lembro de oílo ler**.

Farr. Pois eu xá vo-lo lin. É un libro en español, que reza dun-ha Tia que daba leucíos á súa Sobriña, é esta preguntáballe, si Dios perdonaría estes é os outros pecados; á Tia decíalle que si, tendo arrepentimento, por que Dios era misiricordioso: tornáballe á preguntar (...) ⁵⁰

No *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago*, Farruco responde, curiosamente, o mesmo que Vilas nesa *Sigue la Tertulia de Picaños* cando o crego lle pregunta onde obtivo tantos coñecementos.

Cur. (...) y dígame [A Farruco] ¿donde oyó aquellas doctrinas del Pápa? Que yo supongo no sería en las pláticas Dominicales.

Farr. ¡¡¡De xuncras!!! Non Señor, non::: eu lle direy, téñolle un fillo, (que xá he Bachilér) é moitas veces po-la noyte **está lendo ó pé do lár, eu estou-no escoitando, quédaseme moito na mamoria**; e vela-hí::: ⁵¹

5. A conciencia da influencia na opinión pública. A necesidade de editar “deá-reos” para contrarrestar a información dos púlpitos

A conciencia manifesta dos contertulios de que coas súas parolas están a crear opinión na cidadanía resulta salientable en todas as tertulias. Os comentarios arredor da importancia das súas palabras escritas son recorrentes e están cargados de orientación propagandística. Son habituais, tamén, as anotacións ás informacións aparecidas nos *bolatins* da época polo que, podemos afirmar, estas tertulias xogan a miúdo un papel de contrainformación das publicacións oficiais e dos púlpitos. A suxestión de crear un diario que satisfaga as necesidades informativas

⁵⁰ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 364.

⁵¹ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 349-350.

da xente e a propia reflexión sobre o efecto das publicacións no público dannos conta dos claros obxectivos comunicativos dos promotores e da súa teima por favorecer a instrución do pobo. En *Sigue la Tertulia en la Quintana*, Alberte rise de que alguén lle amosou un “deáreo” no que aparecen as súas palabras da Procepción de Corpus e das elucubracións sobre a suposta autoría do mesmo. Andruco defende a súa *capacidade* para crear opinión, malia a súa humildade e, como mostra de pensamento moderno, reafirma a liberdade dos cidadáns para se expresar aínda que carezan de formación académica:

Alb. Esa non marrou. Pero tamen me estíbo lendo un deareo, en que está escribido todo o que parolamos dia de Còrpus pola miñan; e non me poden ter coa risa, **cando me dixô que lle botaban as culpas a un...** ¡Valgate Dios!... xâ no malembro.

And. Ja, ja, ja... será a algunha persona a quen eles houbesen feito mal.

Alb. Poida ser: pero non che creen, que nos falásemos aquilo.

And. ¡Ay que diancres! **¿seique nos non somos capases de falar coma calquera?**

Xâc: Ó xeitiño, Andruco, que os de sayo de lan nunca souberon nada, sacándos do tarreo.

Alñb. ¡Ay Xâcobe! sabede, que anque sean os panos finos tamen se fan de lan, entendés?

E sinon sabemos retrónicas comós da Vila, temos as tres potencias da alma tan boas comós que vesten de seda, porque a sensia non chestá na vistimenta.

Xâc. Neso tes rason Alberte

And. Vaia, que eu estou atrónica con estes da Vila: ¿quen habia de disir que nos habiamos dandar postos en letras de molde?⁵²

A mesma defensa da *capacidade* para escribir un diario que fai Andruco en *Sigue la Tertulia en la Quintana* repetirase no *Diálogo en la Alameda de Santiago* de 1836. Cristobo anuncia a saída dun novo *deáreo* e os contertulios gaban as vantaxes da liberdade de prensa existente nese momento. Farruco insiste no dereito que lle dá a lei de facer públicas as súas opinións e, ademais, deféndelas na súa linguaxe:

Crist. ¡Ah!...: esqueciaseme unha cousa ¿sabedes que vai á salir na vila un deareo?::: polo que dixêron os Señores aqueles.

⁵² Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 202.

Farr. ¡Pola vida!!! ayy amigos esa é unha cousa testisima é non sabedes canto me folgo por sabela

Bart. ¡Pardiola si sei porque te pós tan aquelado!

Farr. ¿E non me hei de poñer ó? **¿e ti sabes o que é poder un calquera ir á o emprentador é que lle poña en letras de molde, calquera injusticia ou tal... que fagan con el, sin mais nada que deixâr á sua firma ou un abono?::::** é non coma hastra o da qui que nada mais se emprentaba que novenas de Santos, ou á Cartilla dos Cregos. Vaya que xâ estoupo porque salla logo!

Crist. Falas coma un libro, Farruco.

Bart. ¡Ay Canté! pero doune á Dios si á ti te deixân emprentar nada; nin ti saves parolalo para levar á por no deareo.

Farr. A modo Bartolo ¡ay que diancres! **pois eu non son un ciudadano como calquera para usar do dereito que me da á ley? ¡o xêitiño ó! é si non me poñen o que eu queira co linguaxê que eu sei, non me faltará quen mo esprique en Castellano: ¡faste burrican!**⁵³

Encontramos tamén nas tertulias exemplos da reacción causada polos diálogos na opinión pública e nos estamentos oficiais. A aplicación da censura ás súas palabras causa indignación aos contertulios. Alberte conta en *Sigue la Tertulia en la Quintana* que o seu Amo lle dixo que a tertulia fora denunciada polos cóengos e declarada en parte inxuriosa pola Xunta de Censura da Coruña. Eles defêndense reafirmando a veracidade das súas palabras e salientan o apoio do amo. É de subliñar a súa sorpresa polo feito de que alguén *transcribira* a súa *inocente* conversa:

Alb. (...) [O meu amo díxome] **¿Que Gudas fue lo habráchedes alí que alijen vos es-coitó y lo ha ponido en letras de molde?** disindo esto sacóu da bulsa da labita o deareo que vos dixên, e despois de que mo leu, preguntoume si fora así, e eu respondínlle: Si mi Señor. *Vaia hombre*, me dixô el, *pues los Canonejos ya deron conta de vosotros: pirmeiramente al Señor Alcalde, y este lles digo, que non tiña nada con eso, que el cumpria con mandar dos Engenprares á la gunta.*

(...)

Alb. Pois aínda non vos hé esa burricada sola, sinon que polo que me dixô meu amo, foron ó Xûes de pirmeira istancia, e este despois de haberlles aconsellado que non fixêsen

⁵³ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 328.

caso, vendo que non se guiaban por el, dixólles que fosen á Xûnta de Sensúra da Cruña: así o fixêron, e a Xûnta, segun contas, dou o tal deareo por inxúrioso en parte.

Xác. ¿E que quer disir inxúrioso?

Alb. Hé o mesmo que quitar o créto a alguén ou de obra ou de palabra.

And. **Pois por ahí non nos collen, porque apuradamente en todo canto falamos non lles describimos ningún comosellama de secreto, senon que todo hé prubico;** e nos non fixêmos mais nada que traxer a mamoria o que á cásiqúe todos lles esquense de tan sabido; e mais quen che son os da Vila pra non asexâr o que pasa en todos os currunchos. Xác. ¡Caramba! Poden ser de la piel del diablo, para vixiâr, e senon **fasedebos de cargo que oídos e que mamoria podían ter os que nos estiberon escoitando día de Corpus**⁵⁴.

Tamén no *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* falan do efecto que a súa anterior conversa produciu, neste caso cun considerable anoxo do alcalde. Mófanse del e agasállano con outro longo capítulo de acusacións políticas. En *Sigue la Tertulia de Picaños* atopamos, ademais dunha reflexión sobre a razón de ser da tertulia, uns comentarios sobre a reacción negativa que provocou nalgúns “empreados” a anterior *La Tertulia de Picaños*. Como oposición salientan tamén o feito de que outras persoas lles desen ás agachadas papeis para publicar e mesmo a intención de continuidade da cabeceira:

Vil. Cála; que me volveron tolo po-lo demo da tortilla, ou tirtulia, **é doume un empleado un papeliño con moito secreto para que o pobríque (mañá o lerás)** eu dixênlle: Señor!::: vaya, Vilas, ¿conviene al bien de la Patria:::

Farr. Pois á min, por á tal tortilla, houvéronme de comer os empregados de ahí da bayxô, cando lles levey os tabacos.

Pep. E á min vanme ó lombo, se non fûxo, os do Carril que estaban en Villajarsia.

Vil. **Mañán verédes ó que dicen os papés que me deron na Cruña:** é por hoxê íde con Dios, que he hora⁵⁵.

A tertulia máis importante dende o punto de vista da reflexión do labor xornalístico e da opinión pública é sen dúbida o *Diálogo segundo en la Alameda de*

⁵⁴ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 203-204.

⁵⁵ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 365.

Santiago. Aquí dialogan sobre a necesidade de transmitir información á xente e de publicar un diario que contrarreste a información divulgada dende os púlpitos, ademais da xa reiterada cuestión do efecto da tertulia anterior. O máis significativo quizais é que o gran defensor dun novo medio de comunicación é un cura. Con respecto á cuestión da anterior tertulia, Freitoso pon de manifesto o malestar do Concello polas súas letras:

Freit. Esa es una discursa: yo si no vine fué pro que me tuvo enredado el hijo del amo, contandome que algunos del Auntamiento viego están quemados por lo que habramos dellos el outro dia aqui en la Alamedia⁵⁶.

A chegada do cura fai reiniciar o debate sobre a saída dun novo diario establecida no primeiro diálogo da Alameda. Cristobo di que el llelo escoitou “á uns Señores” na rúa do Vilar e o sacerdote insiste na importancia dun medio de comunicación polo seu valor de instrución do pobo. O carácter ilustrado do cura queda de manifesto ao avogar pola necesidade de aprender a todos os sectores sociais, especialmente a aqueles que tradicionalmente foron afastados da formación:

Cur. Pues amigos, eso era de lo mejor que podian hacer, no digo ya los liberales en particular, sino el mismo Gobierno: un papel público en cada Provincia, destinado solo á instruir al pueblo, es decir, á los paysanos ó labradores, á los menestrales, á todos aquellos en fin á quienes no es posible que lo hagan de otro modo, es necesario, es indispensable en todo Gobierno libre que quiera consolidarse, y mucho mas en nuestra España: por que amigos, es preciso confesar que no somos mas felices por no ser mas instruidos, y que el germen de nuestra desgracia está en nuestra supina ignorancia⁵⁷.

O cura é consciente da importancia da opinión pública, termo que chega a citar como equivalente de pobo, como motor dos cambios sociais e, por iso, insiste na necesidade de tela informada cun novo medio. Debemos subliñar o feito de que o cura asuma o analfabetismo da poboación como unha eiva aínda non superada e proclame a necesidade de que o novo semanario sexa lido en voz alta por

⁵⁶ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 344.

⁵⁷ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 350.

persoas letradas para o común dos receptores. Esta reflexión pon de manifesto a consciencia dos autores destes textos do relevante papel que cumpren as tertulias na opinión pública, tal e como vimos sinalando ao longo do estudo. Non se trata de tertulias descoidadas ou inocentes senón que teñen un profundo traballo de reflexión sobre as necesidades e características do público receptor:

Cur. Yo les fui Frayle, amigos, **la opinión publica, ó el pueblo que es lo mismo**, conociendo nuestra inutilidad y los perjuicios que causabamos reunidos, nos hizo volver á la sociedad, de donde no debiamos haber salido. Con mi pensión y alguna cosita mas que uno se agencia se va viviendo, sino tambien y con las cómodas superfluidades que antes, al menos con mas quietud y sin tanto escandalo; hablo esto, por que asi cuanto yo les diga no les podrá parecer sospechoso, ya por que deben suponerme instruído en lo que les diré, é ya por que hablaré contra mi mismo. Nada mejor, como dige antes, que un periodico destinado á desasnar ciertas gentes ignorantes de las cosas mas necesarias: **este periodico semanario, leído por los Curas y Jueces (no una ni dos veces solas) al pueblo, mientras que este no sabe leer y escribir como debe todo ciudadano Español segun lo prescribe sabiamente un articulo del Código fundamental**, es lo indispensable para que el Gobierno llegue á un estado en que pueda ir trabajando en la felicidad de esta nacion tan digna de serlo⁵⁸.

Bartolo apunta que existe xa algo parecido ao que el demanda, o Boletín que os abades len despois da misa, e o cura críticoa porque o considera inútil xa que non emprega unha linguaxe que o pobo poida entender. Inclúe, ademais, uns apuntamentos sobre o que el considera un medio de comunicación útil para a cidadanía e mesmo indica os contidos que debería ter. Sinalan a necesidade de incluír explicacións sobre temas que afectan á vida do cidadán como a política ou a economía doméstica de xeito que sexan intelixibles para todos. Esta definición do periódico ten un notable relevo porque amosa o criterio xornalístico dos autores e a modernidade do seu pensamento a nivel comunicativo:

Cur. Ya se, ya, que tienen el Boletin, pero díganme ¿que instrucción sacan de su lectura? Ninguna: es lo mismo que si les habláran en griego. Los Boletines oficiales es una prueba

⁵⁸ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 350-351.

irrecusable de nuestra trastornada administracion: ¡tres pliegos de papel cada semana embadurnados solo con ordenes, contraordenes, leyes, ampliaciones, restricciones!!! ¿quien será el dichoso que se forme una idea justa de nuestra legislacion? (...) **El papel que yo digo seria destinado, un día á explicar un principio de moral, ó de deberes del hombre en sociedad; otro día de politica, inteligible á todos; otro de economías domesticas; otro de adelantos en la agricultura; y asi de todos los ramos indispensables á la prosperidad de una Nacion**, porque nosotros ¡gracias al Señor! de todo tenemos suma falta⁵⁹.

Por último, e dentro do apartado de efecto na opinión pública, queremos sinalar a importancia dalgunhas despedidas das tertulias. Nelas constátase tanto a intención de continuidade e a suposta vinculación dos diálogos co tempo libre dos contertulios (aspectos directamente relacionados coa súa periodicidade) como o propósito de falaren de temas que interesen á poboación:

Alb. Vamos. Outro día falarèmos doutras moitas cousas que á todos nos importan; e por ajora deixèmos os Canonejos que ben sentènden, e ó Gobierno tocalles entendèlos á eles⁶⁰.
La Tertulia en la Quintana, 1820

And. Vamos, hastra outro día que esteamos de bagar, pois aínda temos moito de que falar⁶¹.
Sigue la Tertulia en la Quintana, 1820

6. Temáticas

Os temas abordados nas conversas resultan coincidentes. A Inquisición, a desamortización, a Carta Magna, as eleccións, a loita liberal-absolutista, a Igrexa, a monarquía ou o poder da curia aparecen reiteradamente ao longo dos diálogos, ben sexa para criticalos ou para loalos, dependendo da tendencia ideolóxica da tertulia. Porén, aínda que os temas dos que estean a falar sexan os trabucos, a Universidade, a composición do Concello ou as eleccións a cóengos, a loita entre os partidos antagónicos dese momento histórico mantense como pano de fondo.

⁵⁹ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 351.

⁶⁰ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 195.

⁶¹ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 207.

Así, poderíamos cualificar a pugna liberal-absolutista como a cuestión transversal que percorre todas as conversas. A oposición frontal de ambas as dúas ideoloxías plásmase en asuntos políticos concretos pero tamén nun nivel máis abstracto e teórico. No *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* esta teima ponse de manifesto explicitamente:

Cur. Habla bien, Farruco: nada falta á los liberales sino abrazar á sus enemigos, darles sus propias armas para que con ellas le atravesen su filantropico corazón; y que después ellos riendose de su candor, llámen debilidad y cobardia lo que fuera escesiva bondad. Pues en cuanto á la impunidad que se egerce con los criminales, no diré nada; pues hablan mas los hechos, que cuanto puedan decir todos los escritores de la España ¿á quien no pasma ese indulto interminable, que no es sino una puerta abierta al crimen? ¿que mejor salvaguardia para el malvado que tener un asilo á todas horas y en todas ocasiones, sin escepcion de delito alguno? Yo confieso que no puedo imaginarlo: ¡ah! Que cara ha de costar á los liberales esta punible indulgencia, esta criminal insensatez! Y acaso se egerce solo con los enemigos carlistas? ¡ojalá asi fuese! Pero es igual con todos: asi el ladron, asesino, mutilador, incendiario ó faccioso con un solo nombre, como el traydor á su Reyna, el que juega á dos manos, á todos se les perdona: todo se mira con igual desprecio⁶².

Noutros diálogos, as guerras liberais-absolutistas dilúense en temas locais que deixan entrever o alto grao de conflitividade social do momento.

6.a. A crítica á Inquisición

En liñas xerais, a crítica á Inquisición é contundente. No *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* o abade e Farruco censuran as supersticións estendidas polos cregos na poboación. Pola súa parte, Vilas indica en *Sigue la Tertulia de Picaños* que rematou o tempo das *patrañas*:

Vil. (...) Foyse aquel tempo da que chamaban *Sta. Inquisición*, da que se valían os birbós para desfacerse secretamente de canto home sabio aparece, pra que no nos abrisen os ollos

⁶² Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 374.

por que metidos alí sin que ningen soupese deles, nin aun á sua xênte, sin defensa é formandolles un-ha causa chea de embrollos é patrañas que solo os Inquisidores entendían::: ¡Ah!!! ¡si aquelas paredes puideran decir os moitos inocentes que sacrificaron os Frades, cregos é Señores! os tormentos que alí se inventaron! ¡os asesinatos que alí se cometeron!:::⁶³.

Ademais, resulta interesante a distinción que fan entre relixión e Inquisición, para o que loan a figura bondadosa de Xesucristo fronte aos atropelos da institución relixiosa. É de salientar que este tipo de exposición que loa os máis profundos valores relixiosos e critica as institucións eclesiásticas xa aparecera en Galicia en *Os rogos de un gallego* de Pardo de Andrade no ano 1813. Nesta liña, a inclusión nas tertulias de abades caracterizados por unha sensatez e bonhomía que permiten unha total empatía cos labregos (*Segundo diálogo en la Alameda de Santiago*) produce o efecto de ofrecer argumentos para rebater a acusación de “anticlericais e inimigos da relixión” con que os absolutistas deostan os liberais e evidenciar que non son contrarios á relixión senón aos abusos das altas cúpulas dirixentes da Igrexa.

6.b. A defensa da Constitución

A Constitución é o gran tema das tertulias, xa que aparece citado en todas elas. Nos anos de publicación das tertulias, 1820 e 1836, víñase de restaurar a Carta Magna de Cádiz de 1812, polo que o(s) autor/autores destes textos pretendía(n) divulgar as “bondades” da nova lei. Extraemos algúns parágrafos significativos, nos que se pon de manifesto a vontade de explicar os beneficios da Constitución, os privilexios clasistas que elimina, a necesidade de defendela e promocionala entre a xente e, mesmo, o seu carácter *sagrado*. Non faltan críticas a quen se rexe aínda pola lei vella, en acomodo aos seus intereses e, tamén, á presenza de traballadores contrarios á Constitución na Administración:

Domin. Jrasias que xâ temos á *Santa Costituson* xûrada, é manda no artículo 306, que non se allane, á casa de ningún suidadano, é non se lebe á cadea dando fianza nos casos que permite á ley, segun o artículo 295, é por ò 255 cada un pode dar conta dos xúses que non cumbran co asua obrigason, é que nos rouben, pois xâ sabes que antes formaban

⁶³ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, pp. 358-359.

esas que chaman causas de ofisio cando lles desian as verdades, é acababannos con todo canto tiñamos sin deixârnos nin un-a aresta; pois tan desalmada é esa canalla que non teñen mas proxímo nin mas Dios que os cartos é deixârnos á pedir limosna⁶⁴.

Diálogo entre Dominjos e Farruco, 1820

Vil. (...) Mais volvendo á Sabia Costitusion, que vosté por burla lle chama libro sagrado, díjolle que está ben chamado porque contén as leys santas que deben gobernarnos fundadas nas divinas que se encerran no outro libro, tamén ben chamado á sagrada Escritura, que manda *nos amemos uns á outros como hirmáns, sin engañarnos, roubarnos nin matarnos...*⁶⁵

Sigue la Tertulia de Picaños, 1836

6.c. A denuncia dos abusos de poder de clérigos e letrados

Os abusos das clases privilexiadas —principalmente letrados e curas— aparecen recorrentemente nas tertulias. O recurso ao *vitimismo* dos personaxes opoñendo a súa honradez e indefensión ante os excesos dos poderosos obtén moi bos resultados propagandísticos. Critícanse os trabucos, eses pagos a procuradores, escribáns e curas que consideran inxustos e excesivos e que a Constitución, segundo eles, abolirá. Fronte a este afán desorbitado de lucro das clases superiores sitúan a fidelidade á raíña e á Carta Magna dos contertulios:

Dom. Desa maneira ben che poden ter duas amas de cria, tres criadas, comer pichons, coellos, jaliñas, perdises, cabritos, carneiros, é porcos sebados; mala rabia neles, é mal resajario, nosoutros desnudos, comendo un pouco de fariña é berzas cocidas en ajua, pan de millo cando ó temos, mollados, suados, sin dormir, é cheos de fame, ¿é por que? por dar cumprimento á estes papés que de nada nos sirven, nin na parroquia hay ningun-a das cousas que ó Xües nos quer faser saber, é el ben ó sabe; pero como ó conto é sacarnos catro ou sinco mil reas cada ano, é comer porcos sebados acosta de noso lombo, por eso ó fay⁶⁶.

Diálogo entre Dominjos e Farruco, 1820

⁶⁴ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 181.

⁶⁵ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 360.

⁶⁶ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 179.

6.d. Asuntos de carácter local

Hai varios asuntos de carácter local, principalmente político, que teñen unha importante presenza nalgúñas tertulias. Así, as eleccións a procuradores, a representantes municipais ou a cóengos acaparan gran parte da conversa dos contertulios, quen amosan a súa opinión sobre os candidatos. En tertulias como o *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago* faise unha enumeración dos nomes e cargos candidatos a postos no Concello e, a continuación, cada personaxe vai apuntando referencias sobre a súa sona e a súa tendencia política. Trátase habitualmente de comentarios despectivos. Non obstante, a cuestión de carácter local máis significativa que se aborda nestas tertulias é a rivalidade entre as cidades de Santiago e da Coruña que se establece en *La Tertulia de Picaños*. Os contertulios amosan a súa indignación polo pedimento da cidade da Coruña de que a Universidade vaia para alí. Ante as palabras de Vilas (“¿Non habedes de creer que esos fachendas da Cruña que nunca fartos se vêxan, representaron á Madrí pidindo que á Universidade da-qui fose para alá? Parece conto pero no no é”), os outros acusan aos coruñeses de querer levar todo para a súa cidade: “Xá eles puderan, que non quedaba Catredal, Espital, Seminario, nin outras boas pezas que hay na Vila é hasta Picaños corría peligro”. Atopamos neste diálogo, ademais, contidos de gran valor político xa que se establece unha defensa afervoadada do liberalismo de Santiago fronte á Coruña, argumento que, xunto coa capacidade defensiva, expoñen os coruñeses para pediren a Audiencia. De novo Vilas elabora un discurso sobre o liberalismo santiagués:

Vilas. Direibos::: si comparás á Cruña con Santiago, he este mais liberal ou constitucional. Esplicareyme: Santiago he, como sabedes, pueblo de cregos é frades; e viven uns con outros (así como eu teño que vivir con todos): por tanto non debia haber aqui en ningun tempo (bou a un decir) un que quixêse á Constitución, por que por ela báixálles o bolso é á panza á aquela xênte: na Cruña he ó robés; hay poucos de croa, é viven do tráfico é comercio, á quen protexê aquel sagrado Código: por tanto non he virtù (acho eu) ó ser alí amante da libertá, é heo si, ó selo en Santiago⁶⁷.

La tertulia de Picaños, 1836

⁶⁷ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 339.

Con todo, o caso máis paradigmático de tratamento dun asunto local nestas tertulias é o *Encuentro y coloquio que tuvieron na pontella da Chainsa, cercana á vila de Noya, Gurumete, Pedro de Atanasio, é Pepe Alonso, o día 13 de Noviembre de 1836, en que se nombrou na-quela vila ao Auntamiento Costitucional*, na que os personaxes valoran os resultados electorais na vila noiesa e a reacción popular.

6.e. A monarquía

As referencias á monarquía española aparecen esporadicamente e presentan certa intensidade nalgúns diálogos. Nestas tertulias, a defensa de Isabel II é afervoada e contrasta, como veremos, cos contidos da *Parola*, onde se critica que a muller poida ocupar calquera cargo público, e moito menos o trono real. No *Diálogo en la Alameda de Santiago* Farruco bótalle en cara a Bartolo a súa falta de fidelidade á raíña e, no caso do *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago*, o cura critica o labor dos absolutistas e a súa deslealdade, nese momento, a Cristina:

Cur. (...) caímos en las garras de unos viles apóstatas, traydores á sus principios, y vendidos á cierta clase de enemigos (por que tenemos mas enemigos que los carlistas); pero la España, manifestando su justa indignación en todos sus ángulos, le hizo ver á nuestra angelical CRISTINA que no eran estos infames los que afirmarian la Corona de Castilla en las sienes de la inocente Isabel: le sucedieron los que ecisten y:::: me abstengo de su calificación: ello dirá. Todos ellos, unos y otros tubieron por norte y divisa la maldecida fusión y la impunidad en toda clase de delitos: he aquí, a mi entender, la causa de nuestro deplorable estado⁶⁸.

Diálogo tercero en la Alameda de Santiago, 1836

6.f. Universidade

Este tema non ten relevo como cuestión de debate pero si aparece con comentarios esporádicos que manifestan o coñecemento que os autores dos textos teñen do mundo universitario. As referencias a profesores e ao propio reitor xorden nalgunhas tertulias.

⁶⁸ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 373.

6.g. A presenza de acontecementos históricos recentes

A recente Guerra da Independencia contra os franceses do ano 1808 está aínda viva nos comentarios dalgunhas tertulias. Non só iso. As persecucións que no ano 1823 sufriron moitas persoas do ámbito liberal da man dos absolutistas son denunciadas nos diálogos e mesmo se citan listaxes de persoas perseguidas por mor da súa ideoloxía. É o caso da enumeración de santiagueses que tiveron que abandonar a cidade “po-lo Demo (arrenegado sea) do Despotismo” en *La Tertulia de Picaños* ou a represión sufrida por D. Sinforiano⁶⁹ no ano 1815 (*Diálogo tercero en la Alameda de Santiago*). Ademais, critican a cantidade de funcionarios da actual administración que anos antes se gababan de “ter matado liberás” e hoxe amosáanse amantes da Constitución. A loita liberal-carlista maniféstase a partir de denuncias e antigas vinganzas.

7. Dous casos significativos: a *Parola* e *A Tertulia dos Concheiros*

Se ben xa citamos o caso distintivo de *A Tertulia dos Concheiros* e, particularmente, da *Parola k'houbo entre Gorriño Antelo, Farruco allende é Antón Terelo a tarde de carta feira d'a outra semana n'a taberna de Cacheiras, relatada ó pé da letra por un urbano que á oeu agachado tras d'unha pipa; ó que viña de camiño* (coñecida como *Parola de Cacheiras*) por defenderen ideais políticos contrarios ás demais tertulias, neste apartado afondarase na súa peculiaridade. Ambas as dúas resultan posteriores no tempo ás outras xa que datan, unha de 1836 e, malia que descoñecemos a data exacta de *A Tertulia dos Concheiros*, diversos datos fannos intuír que debe ser algo máis tardía. Isto induce a pensar que o(s) autor/autores destas obras coñecía(n) xa estas tertulias liberais e considerou/consideraron a posibilidade de responder aos seus opoñentes políticos coas súas mesmas *armas comunicativas*: creando outros diálogos que, iguais en forma pero radicalmente diferentes no fondo, divulgasen o seu ideario.

⁶⁹ Sinforiano López Alía, líder popular na Guerra da Independencia e home de talante liberal e constitucionalista, foi moi criticado pola prensa absolutista, en especial a *Estafeta de Santiago*. Este home, vítima da represión absolutista, morreu en 1815 segundo Pérez Costanti, polo que é considerado un dos primeiros mártires da causa liberal.

Esta presuposición inicial permítenos comprender por que o(s) autor/atores recorreu/recorreron a este tipo de textos cun afán contestatario e, á vez, didáctico. As afirmacións que, tanto na *Parola de Cacheiras* como en *A Tertulia dos Concheiros*, se formulan parecen ter como promotor algún membro da Igrexa. Mesmo na *Parola* un dos personaxes chega a dicirlle ao principal predicador da causa relixiosa no diálogo: “Creo de mi que algun frade ó clérigo vos ensaió, porque de tal modo parolás que parecés uno d’ellos”. A censura dos valores constitucionais e liberais, así e como a defensa da lei sálica, a negación da capacidade da muller para asumir postos de responsabilidade política, unha profunda fe relixiosa ou a crítica á libertinaxe que domina o mundo poñen de manifesto a afinidade dos autores co bando absolutista. En *A Tertulia dos Concheiros* a exposición de argumentos contra os liberais é máis sutil ca no caso da *Parola*. Empregan unha técnica de persuasión que se basea na inclusión dun personaxe liberal a quen os demais van derrubando as súas ideas por medio dunha enumeración aparentemente incontestable de virtudes da Igrexa. Este personaxe, Pascual, non só fica ridiculizado polas palabras de Alberte e o cura don Clemente, senón que, ademais, queda perfilado como un herexe. Don Clemente fai unha longa listaxe de barbaridades cometidas polos liberais e enxalza o labor dos cregos e o seu dereito a cobrar polos seus servizos porque “las fatigas que pasamos despues en un confesionario, y á la cabecera del enfermo, me parece que son dignas de retribución como el jornal que se da á un zapatero ó á un sastre”.

Na *Parola de Cacheiras* a mensaxe antiliberal resulta máis evidente. Comezan criticando unha reunión que tivo lugar na vila na que “catro pillos q[u]e así ó decían ás panadeiras é toda xente, descamisados anq[u]e vestidos d’urbanos, alborotando á praza maior e toda á vila gritando coma loucos Viva la libertá, viva la Constitución, viva á Republica, viva la libertá de Francia, mueran los frades, mueran los curas, q[u]e sei eu os disparates q[u]e decían”⁷⁰ e enumeran as persoas que alí estaban cos seus nomes e apelidos. Neste caso, ao contrario das outras tertulias, as intervencións dos personaxes artículanse por medio de monólogos extensos que, case poderíamos dicir, utilizan as diferentes intervencións unicamente como transicións. O personaxe de Antón critica, cun castelán inzado de galeguismos en ton sarcástico, os abusos dos curas e os demais personaxes fan

⁷⁰ Ramón Mariño Paz e outros, 2008, p. 378.

amago de marcharen ante as súas palabras. Pero Antón pide outra ronda á taberneira e proseguen falando. A medida que avanza o relato é Goriño quen elabora os discursos de fe relixiosa afervoadada e defensa dos valores da Igrexa, a quen hai que perdoar as súas faltas porque tamén é “pecadora”. Ademais, fai votos pola lei sálica con argumentos que desvirtúan, e mesmo anulan, a capacidade política da muller. Con exemplos bíblicos critica a Cristina e a liberdade de prensa e demanda un home para o trono de España.

A claridade expositiva de Goriño, a súa elocuencia e a cantidade de datos históricos que achega acaban convencendo ao personaxe liberal. A mensaxe que se transmite ao receptor é, pois, de connotacións absolutistas e de censura dos liberais. A bondade da relixión, as virtudes da Igrexa e a perfidia dos liberais que só procuran a perdición moral da sociedade acaban impoñéndose como valores a defender. O receptor recibe nestes diálogos unha resposta a todos os argumentos contrarios aos absolutistas presentados nas tertulias liberais. Reafirmase, xa que logo, a teoría de que estas tertulias tardías saíron como contestación a aquelas que nos anos 1820 e 1836 proclamaban a implantación da Constitución e a necesidade de abolir os dereitos de clase. Esta resposta permítenos intuír o éxito e a efectividade (tanto en modalidade expresiva como no uso da lingua galega) das mensaxes lanzadas polos liberais na poboación, que mesmo chegou a ser copiada polos absolutistas.

8. A finalidade das tertulias “en letra de molde”: A modo de conclusión

Se o carácter propagandístico das tertulias é algo patente, unha revisión polo miúdo dos seus contidos permite establecer moitos matices que nos presentan estes textos como unha rica reflexión de tipo comunicativo. A propaganda liberal sitúase como pano de fondo dos diálogos, onde tamén aparecen reflectidos outros obxectivos dos autores, entre eles a divulgación, a denuncia ou a mera arenga política.

A vontade de transmisión de coñecemento dende unha óptica ilustrada queda patente nas palabras do cura do *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago*, que pode resumir perfectamente a finalidade divulgativa das demais tertulias. El propón o nacemento dun diario que debe ser lido publicamente por persoas letradas namentres o resto da poboación non aprenda a ler, tal e como recolle a Constitu-

ción. Este labor, en certa maneira, estano realizando as propias tertulias. Trátase, pois, da primeira reflexión que, dende o punto de vista do labor comunicativo, se realiza nun texto publicado en galego. Así, aínda que o discurso creado sexa posto en boca dun cura que fala en castelán, o contexto comunicativo en lingua galega e os destinatarios aos que vai dirixido permítennos entendelo como unha defensa acérrima do valor de divulgación dos medios de comunicación impresos entre os cidadáns que vén da man da lingua propia.

Como xa vimos, o sacerdote do *Diálogo segundo en la Alameda de Santiago*, insiste en que a maior desgraza dos tempos coetáneos é a ignorancia, tal e como defendían os ilustrados, e propón a difusión dun medio de comunicación que permita á poboación evitar tal eiva. Fai fincapé na necesidade de que a poboación entenda o que se lle di cunha linguaxe clara e axeitada ao seu perfil. Cando o cura liberal realiza tales afirmacións podemos entender a vontade coa que os autores anónimos escriben estas tertulias e como, tanto o uso do galego coloquial como a transición de temas ou a súa proximidade xeográfica, son cuestións nada aleatorias e si produtos dunha interesante reflexión previa por parte dos seus autores. As denuncias das atrocidades absolutistas, dos abusos de poder de clérigos e letrados, das alteracións dos votos a cargos públicos, e dos funcionarios que mudaron de bando e disfrazaron o seu carlismo en aparente amor á Constitución resultan recorrentes. Os exemplos de inxustiza supoñen unha arma de convencemento para os oíntes e cada caso concreto de denuncia disfraza a grande arenga política que subxace ao relato.

A proximidade emocional co receptor é lograda mediante recursos relacionados coa lingua, coas referencias locais e co perfil *rústico* dos personaxes, así como mediante a introdución de anécdotas cotiás na conversa. Todos estes factores producen no público unha sensación de credibilidade que sitúan por un lado os protagonistas como persoas humildes, honradas e dignas e, polo outro, os curas, alcaldes e letrados como auténticos amantes do bo vivir e defensores da antiga lei. A *arresponsabilidade* que proporciona o anonimato das tertulias e o seu carácter inocente —lembremos que en todos os diálogos aparece unha referencia á sorpresa dos contertulios porque os textos foron transcritos e publicados— afonda na vontade de verosimilitude dos autores.

As bondades da Constitución e as supostas barbaridades acometidas polos carlistas decantan a balanza *moral* a favor dos liberais nun tempo no que a pugna

liberal-absolutista por obter o favor popular resultaba encarnizada. Debemos ter en conta que gran parte da poboación era analfabeta e a única información que recibía cinguíase ás arengas dos púlpitos dende os que se proclamaba a libertinaxe e irrelixiosidade dos liberais. Para contrarrestar este *dominio comunicativo absolutista*, os liberais recorreron a estas tertulias “en letras de molde” pero que, como xa analizamos, están claramente escritas para seren lidas en voz alta. Nelas, enxálzase a pureza ideolóxica dos constitucionais e a busca dunha sociedade máis xusta na que se palíen as desigualdades entre os diferentes sectores sociais herdeiros do Antigo Réxime e que, na sociedade galega, non acaba de morrer.

Como destaca Javier Fernández Sebastián no caso vasco, as tertulias galegas dos anos 1820 e 1836 non só se redactaban coa finalidade dunha lectura colectiva senón que pretendían fomentar as conversas na rúa. Recollen así o legado de trovadores, cegos, *nouvellistas* e *gazettiers* que, en séculos precedentes, fixeran circular oralmente as noticias por Europa xunto aos primeiros impresos de índole informativa, entre eles os avisos, relacións ocasionais, papeis soltos e gazetas. As diferentes versións achegadas, o carácter dialóxico e mesmo a controversia exposta nalgunha tertulia favorecen, efectivamente, o debate entre os cidadáns. Debemos ter presente que ata ese entón as decisións de transcendencia política tomábanse en altas esferas. Logo da Guerra da Independencia e a proclamación da Carta Magna de Cádiz o cidadán percibe que a súa opinión tamén conta e decide tomar a palabra. Pero para a participación na vida social e política fai falla unha educación e, en certa maneira, un *convite* para que esta sexa efectiva. Os liberais defenden nas tertulias a liberdade de expresión e proclaman o dereito de se pronunciar sobre diferentes aspectos políticos e relixiosos ás persoas consideradas *rústicas*, é dicir, posúan ou non “retrónica”. Estes diálogos escritos, ademais de informar, fomentan a discusión política, o que nos leva novamente a afirmar que a estratexia de comunicación dos seus promotores é non só premeditada senón produto dunha intelixente reflexión sobre o poder da comunicación na sociedade incipiente.

O legado destes textos protoxornalísticos do primeiro terzo do século XIX será herdado por Manuel Fernández Magariños, quen, a mediados de século, editará folletos en galego marcados pola actualidade polo protagonismo do famoso Seor Pedro. Así, no volume *Papés d’emprenta condenada* preséntasenos o primeiro número titulado *Numaro un: Fuliada que fixo o labrador Seor Pedro*

porgresista dendes que soupo o pornunciamento dos puebros en favor da libertade do ano 1840. Na Biblioteca Xeral da USC podemos consultar dixitalmente os seguintes títulos: *Pornunciamento do xulio do ano pasado, espricado po-lo labrador porgresista Seor Pedro* (1858); *Romance gallego no que se esprica o que significa a aparicion do cometa que se presentou a mediados do derradeiro Setembre hastra mediados de Outubro* (1858); *Romance gallego pubricado en cerebridade da vinda de Sabela Segunda, a antigua capital do Reino de Galicia: (no 7 de setembro do ano de 1858) (1858?) e Ferro-carril compostelano: romance gallego en que o labrador Seor Pedro conta a os seus veciños as boas novas que hay pra a construción do Camiño Ferrudo hastra a presente fecha 4 de deciembre de 1862* (1862). O emprego da figura dun labrego como protagonista e o uso do romance acentúan a vontade de difusión popular no relato de acontecementos políticos e sociais. A década dos sesenta verá tamén a publicación na Coruña de *O vello do Pico Sagro*, cabeceira da que Barreiro Fernández indica: “este xornal fundado e dirixido por Francisco de la Iglesia no ano 1860 constitúe a primeira publicación periódica do país redactada integramente en galego. Mingos Gallego, pseudónimo de Francisco de la Iglesia era o redactor”⁷¹. O autor recorre ao emprego do romance (como no caso do Seor Pedro) e a unha estrutura narrativa que responde á fórmula clásica de presentación-diálogo-despedida para relatar as vicisitudes da guerra de África na boca dos labregos. As loas a Deus e os xenerais, a necesidade da guerra, o valor dos soldados, o relato bélico e a crítica aos que refugan a contenda (“será mouro da mourisma q’este propeo monte ten no foco ventre scondida”) serán referencias constantes, así e como a confluencia do lendario e do histórico nas diferentes entregas. Así, a utilización dos montes galegos como lugares encantados nos que habitan os mouros permítelle ao autor un relato próximo e vitorioso dos galegos, quen loitan contra o mal na propia terra e no continente africano. Velái a referencia clara ao Pico Sagro como elemento simbólico. Na hemeroteca da Real Academia Galega pódense consultar os cinco exemplares que ata o momento coñecemos (n. 1: 3 de marzo de 1860; n. 2: 24 de marzo de 1860; n. 3: 7 de abril de 1860; n. 4: 14 de abril de 1860 e n. 5: 28 de abril de 1860). Este último está accesible tamén na Biblioteca Xeral da USC.

⁷¹ Exposición “Ex libris” comisariada por Barreiro Fernández e Xosé Luís Axeitos na Cidade da Cultura de Galicia (25 de novembro 2010 - 25 de febreiro de 2011).

Todas elas constitúen antecedentes directos da primeira gran cabeceira escrita en galego: *O Tío Marcos d'a Portela* de 1876, que logo será seguida —e imitada— na década dos oitenta por outras como *O Galiciano*, *A tía Catuxa* ou *A Monteiro*. Naquel ano de 1876 Valentín Lamas Carvajal decidiu publicar un semanario na nosa lingua que recollese a fonda tradición popular oral e estableceu os seus contidos a partir de parrafeos cos que pensaba chegar máis doadamente ao seu público obxectivo. A creación dun personaxe, o Tío Marcos; o carácter dialóxico ou o emprego da lingua galega son algunhas das características que, nunha primeira aproximación, amosan a pegada das tertulias galegas dos anos 1820 e 1836. A evolución das *letras de molde* será xa imparable.

BIBLIOGRAFÍA

- ALBERT, P. et TERROU, F.: *Histoire de la presse*. París: Presses Universitaires de France, 1977
- ALBUM DE LA CARIDAD: *Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. Edición costeada por Don José Pascual Cortón a cuyas expensas se celebraron dichos Juegos Florales. A Coruña: Imprenta del Hospicio Provincial, 1862
- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, XOSÉ MARÍA: *Escolma de poesía galega, vol. I e II, A poesía dos séculos XIV a XIX (1354-1830)*. Vigo: Editorial Galaxia, 1959
- ÁLVAREZ RUIZ DE OJEDA, VICTORIA: “O catecismo do labrego: texto e contextos” en *Actas das Xornadas sobre Lamas Carvajal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2001
- ARMAÑANZAS, EMY e DÍAZ NOCI, JAVIER: *Géneros de opinión*. Bilbao: Universidade do País Vasco, 1996
- BARREIRO FERNÁNDEZ: *Galicia. Historia Contemporánea. Política (Século XIX)*. T. VII [Proxecto editorial creado e dirixido por Francisco Rodríguez Iglesias]. A Coruña: Hércules Ediciones, 1991
- BOTREL, JEAN-FRANÇOIS: *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez. Biblioteca del Libro, 1993
- CABANO VÁZQUEZ, JOSÉ IGNACIO: *A imprenta en Galicia. Século XIX, Catálogo colectivo do patrimonio bibliográfico de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2002
- CANO GONZÁLEZ, ANA MARÍA: “Personajes gallegos en textos narrativos de la Tertulia de la aldea, publicación periódica del siglo XVIII” en *Cinguidos por unha arela común: homenaxe ao profesor Xesús Alonso Montero* / edición coordinada por Rosario Alvarez [e] Dolores Vilavedra. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1999. Vol. 2, pp. 285-303
- CARBALLO CALERO, RICARDO: *Historia da literatura galega contemporánea (1808-1936)*. Vigo: Editorial Galaxia, 1981
- CARBALLO CALERO, RICARDO: *Prosa galega 1. Desde os primeiros oitocentistas ao Grupo Nós*. Editorial Galaxia, 1976
- CARBALLO CALERO, RICARDO: “La constitución del gallego como lengua escrita”, *Verba* 1, 1974, p. 33
- CARRÉ ALDAO, EUGENIO: *La literatura gallega en el siglo XIX*. A Coruña: Librería Regional de Carré, 1903
- CASASÚS, JOSÉ MARÍA e NÚÑEZ LADEVEZE, LUIS: *Estilo y géneros periodísticos*. Barcelona: Ariel Comunicación, 1991
- CHACÓN, RAFAEL: “De novo sobre bibliografía de Pintos e Pondal”, *Grial*, n.º 84. Vigo: Editorial Galaxia, 1984, pp. 227-237
- CHACÓN, RAFAEL: “Os primeiros textos en prosa. Tres novos textos”, *Grial* n.º 93. Vigo: Editorial Galaxia, 1986, pp. 349-364
- DÍAZ NOCI, JAVIER e DEL HOYO HURTADO, MERCEDES: *El nacimiento del periodismo vasco. Gacetas donostiaras y los siglos XVII y XVIII*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2003
- DOBARRO PAZ, XOSÉ MARÍA: “Vicente Turnes e a poesía áulica” en J.L. Rodríguez (ed.): *Estudios dedicados a Ricardo Carvalho Calero. T. II Literatura e Miscelánea*. Santiago de Compostela: USC e Parlamento de Galicia, 2000
- DOBARRO PAZ, XOSÉ MARÍA: “Prensa e Literatura galega no século XIX” en VV.AA.: *A nosa literatura: Unha interpretación para hoxe*. A Coruña: Alexandre Bóveda, 1988
- EGIDO LÓPEZ, TEÓFANES: *Prensa clandestina española del siglo XVIII: “El duende crítico”*. Estudios y Documentos. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2002

- ESPINAL Y FUSTER, JOSÉ: *Catecismo político, democrático y republicano. Explicación y examen de las cuestiones políticas en forma de diálogo. Obra útil para todas las clases de la sociedad*. Barcelona, 1868
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, FRANCISCO: "Breve historia da prensa periódica en Galicia", *Grial* n.º 100, Tomo XXVI. Vigo: Editorial Galaxia, 1988
- FERNÁNDEZ PULPEIRO, J.C.: *Apuntes para la historia de la prensa del siglo XIX en Galicia*. A Coruña: Edicións do Castro, 1981
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER: Edición facsímil de *El Correo de Vitoria* (1813-1814). Edición e estudo introdutorio de Javier Fernández Sebastián. Vitoria: Argitaipena, 1993
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, JAVIER: *La génesis del fuerismo: prensa e ideas políticas en la crisis del Antiguo Régimen (País Vasco, 1750-1840)*. Madrid: Siglo XXI, 1991
- FERRATER MORA, J: *Diccionario de Filosofía*. Barcelona: Ariel, 1994
- FRESNO, BUENAVENTURA DEL: *Carta de uno de la Tertulia de Burgos á uno de las Alcobas de Salamanca*. Burgos?, 1723
- GARCIA CORTÉS, CARLOS: *O cura de Fruíme. Diego Antonio Cernadas e Castro (1702-1777)*. Santiago de Compostela: Instituto Teolóxico Compostelano, 2002
- GARCÍA GARCÍA, JESÚS MARÍA: *Prensa y vida cotidiana en Salamanca (siglo XIX)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1990
- GIL NOVALES: *Las sociedades patrióticas (1820-1823): las libertades de expresión y de reunión en el origen de los partidos políticos*. Madrid: Tecnos, 1975
- GOMIS, LLORENÇ: *Teoria dels gèneres periodístics*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1989
- GOMIS, LLORENÇ: *Teoría del periodismo. Como se forma el presente*. Barcelona: Paidós Comunicación, 1991
- GONZÁLEZ ABRIL: *Teoría general de la información*. Madrid: Cátedra, 1997
- GRAN ENCICLOPEDIA GALLEGA: Silverio Cañada (editor). Xixón, 1974
- GUILLAMET, JAUME: *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya. 1641-1994*. Barcelona: Edicions La Campana, 1994
- GUILLAMET, JAUME: *Història del periodisme. Notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. Aldea Global. Bellaterra: Servei de Publicacions da Universitat Autònoma de Barcelona, 2003
- GUILLAMET, JAUME: "Por una historia comparada del periodismo. Factores de progreso y atraso". *Doxa Comunicación*, n.º 1: http://www.uspceu.com/CNTRGF/RGF_DOXA03_606.pdf
- HORTA Y AGUILERA, FRANCISCO DE: *Diálogo curioso en que difine (sic) el cometa o fenomeno caudato, aparecido en Madrid el 24 de enero de este año de 1744: su duracion (sic) tamaño y astrologicas influencias, con una chronología de los fucellos que han acaecido las veces que se han visto otros semejantes con otras curiosidades. Compuesto por el Ingenio cordovés Francisco de Horta y Aguilera, Philomathemathico Hifpalenfe*. Madrid: 1744
- IGLESIA, ANTONIO DE LA: *El idioma gallego: su antigüedad y vida*. A Coruña: Latorre y Martínez, Imprenta de La Voz de Galicia, 1886
- IGLESIAS DOBARRIO, BALDOMERO e RIVAS CRUZ, XOSÉ LUÍS: *Cantos, coplas e romances de cego*. Recompilación de Mini e Mero. Lugo: Ophiusa Ensino, 2000
- J.S.: *Tertulia indicativa de los males que puede evitar la seria reflexión de los avisos que deriva el cielo á los varones de fina política y sana doctrina: para guiar a los demas hombres por el camino de la luz: manifestada en un diálogo que resume varias tertulias á una sola, en carta que dirige un residente en Madrid a su corresponsal*. Madrid: Librería de Escribano, 1793

- LÓPEZ GARCÍA, XOSÉ (coord.): *El Catón Compostelano. Estudios*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2000
- LÓPEZ GARCÍA, XOSÉ (ed.): *Primeiros diarios galegos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008
- MARCHESE, ANGELO e FORRADELLAS, JOAQUIN: *Diccionario de retórica, crítica y terminología literaria*. Barcelona: Editorial Ariel, 1986
- MARIÑO PAZ, RAMÓN: *Historia da lingua galega*. Sotelo Blanco, Santiago de Compostela, 1998
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (ed.): *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz; notas histórico-biográficas de X.R. Barreiro Fernández ; coordinadora da edición Rosa Aneiros Díaz; [prólogo, Xosé López García, Henrique Monteagudo]. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008. Acceso libre en: http://consello-dacultura.org/mediateca/extras/papes_demprenta.pdf
- MARISCAL TRUJILLO, ANTONIO: *La tertulia española: Sus orígenes y tradición en la provincia de Cádiz*. Cádiz: Eje editorial, 1998
- MATEU I SMANDIA, FRANCESC: *Compendi o breu explicació de la doctrina christiana en forma de diàlogo entre pare y fill que per la instrucció de sos feligresos*. Barcelona: Estampa de Miquel i Tomàs Gaspar, [1849] <http://mdc.cbuc.cat/cdm4/document.php?CISOROOT=/fonsFerran&CISOPTR=16288&REC=18>
- MONTEAGUDO, HENRIQUE: *Historia social da lingua galega. Idioma, sociedade e cultura a través do tempo*. Vigo: Editorial Galaxia, 1999
- MORALES MUÑOZ, MANUEL: *Los catecismos en la España del siglo XIX*. Málaga: Universidad de Málaga, 1990
- NÚÑEZ DE PRADO Y CLAVELL, SARA M.: *Los antecedentes del periódico de masas: ocasionales, canards y almanques*. Madrid: Universidad Europea de Madrid CEES, 1997
- ODRIOZOLA, A. e BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R.: *Historia de la imprenta en Galicia*. A Coruña: Galicia Ediciones, 1991
- PASCUAL, PEDRO: “Felipe V, un rey con buena prensa”, *Revista Historia* 16, 2001 ABR; 25 (300)
- PASCUAL, PEDRO: “Gacetas y postas en el siglo XVIII”, *Revista Historia* 16, 2001 ABR; 25 (300)
- PARDO DE NEYRA, XULIO: *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago: Laiovento, 2002
- PENA, XOSÉ RAMÓN: “Diálogo entre Dominjos e Farruco sobre Administrason de xústicia da sua aldea (texto esquecido de 1820)”, *A Trabe de Ouro*, n.º 8. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1991, pp. 591-595
- PENA, XOSÉ RAMÓN: “Sigue la Tertulia en la Quintana ó segundo Dialogo entre los consabidos Andrúco, Xâcobe é Alberte (texto esquecido de 1820)”, *A Trabe de Ouro*, n.º 21. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1995, pp. 117-123
- RADA Y DELGADO, JUAN DE DIOS DE LA: *Viaje de SS.MM. y AA. por Castilla, León, Asturias y Galicia, verificado en el verano de 1858*. Madrid, 1858
- RIVAS TROITIÑO, JOSÉ MANUEL: “Don Diego Antonio Zernadas, un periodista gallego en el siglo XVIII”, *Estudios sobre el mensaje periodístico*, n.º 4. Madrid: UCM, 1998, p. 165
- SÁNCHEZ ARANDA, JOSÉ JAVIER: “La actividad periodística en la región vasco-navarra a principios del siglo XIX” en TUÑÓN DE LARA, MANUEL: *La prensa de los siglos XIX y XX. Metodología, ideología e información. Aspectos económicos y tecnológicos*. I Encuentro de Historia de la Prensa. Universidade do País Vasco, 1986

- SÁNCHEZ ARANDA, JOSÉ JAVIER e BARRERA DEL BARRIO, C.: *Historia del periodismo español desde sus orígenes hasta 1975*. Barcelona: Euns, 1992
- SÁIZ, MARÍA DOLORES: *Historia del periodismo en España*. Vol. 1. *Los orígenes. El siglo XVIII*; Vol. 2. *El siglo XIX*. Madrid: Alianza Universidad Textos, 1983
- SANTAMARÍA SUÁREZ, LUISA e CASALS CARRO, MARÍA JESÚS: *Géneros para la persuasión en periodismo*. Madrid: Fragua Editorial, 1997
- SANTOS GAYOSO: *Historia de la prensa gallega, 1800-1986*. Sada: Cuadernos do Seminario de Sargadelos, 1990
- SARMIENTO: *Coloquio de vintecatro galegos rústicos*. Fr. Martín Sarmiento; edición crítica e estudo introductorio de Ramón Mariño Paz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1995.
- SCHULZE SCHNEIDER, INGRID: *El poder de la propaganda en las guerras del siglo XIX*. Madrid: Arco Libros, 2001
- SOTO Y FREIRE, M.: *La imprenta en Galicia*. Vigo: Edición Círculo de las Artes, 1982
- SOTO Y FREIRE, M.: *Tertulia de la aldea y miscelánea curiosa de sucesos notables, aventuras divertidas y chistes graciosos para entretenerse en las noches de invierno y del verano*. Madrid: Imprenta de don Manuel Martín, 1775
- SOTO Y FREIRE, M.: *Tertulia jocosa de unos pobres mendigos y contándose sus cosas se hacen amigos*. Madrid, 1832
- SOTO Y FREIRE, M.: *Cartilla de la Constitución democrática española promulgada el día 6 de junio de 1869: dispuesta en diálogo... por la redacción de El Matisterio Español*. Madrid, 1870
- VV.AA.: *La prensa española durante el siglo XIX. I Jornadas de especialistas en prensa regional y local*. Almería: Diputación Provincial de Almería, 1987
- VV.AA.: *Metodología de la historia de la prensa española*. Madrid: Siglo Veintiuno de España Editores S.A., 1982
- VV.AA.: *Xornalistas con opinión*. Vol. 1. Vigo: Editorial Galaxia e Consello da Cultura Galega, 2008
- VV.AA.: *Xornalistas con opinión*. Vol. 2. Vigo: Editorial Galaxia e Consello da Cultura Galega, 2010

**LINGUA E LITERATURA
GALEGAS NOS INICIOS DA
IDADE CONTEMPORÁNEA**

A LITERATURA GALEGA ANTERIOR AO REXURDIMENTO

Anxo Tarrío Varela

Universidade de Santiago de Compostela

Baixo este título anunciouse no programa a miña intervención nestas xornadas dedicadas a observar os textos escritos en galego durante o período que abrangue practicamente toda a primeira metade do século XIX. Concretamente, entre 1797 e 1846. A primeira das datas, 1797, correspóndese co ano no que Manuel Pardo de Andrade fixo uso do galego no xornal máis importante de España naquel momento, o *Diario de Madrid*, cun orixinal soneto entre erótico e humorístico que ben podemos ler aquí, pola rareza que supón, até certo punto, o uso do galego nun estrofismo culto nesa altura:

Mais Garrida que a [r]osa no seu leyto,
Cando pola mañan a rega ó ervallo
Mais vixiosa, que aquil que sube o atallo
Sin baixar os cadris, sem[pr]e direyto,
Istaba a dona do meu amante peyto.
Nó eydo di seu pay, no seu travallo:
Cheguy eu, sentouse ela, e doume un tallo
Que era come úa pera lindo e feyto:
Discubrinlle o meu mal, a pena miña
Os choros meus, e todo o meu tormento,
E choraba di gozo a Garridiña:
Pedinlle a man brincando de content[o]
¡E creeredes, que xia a bribona tiña
Feyto a outro papel di casamento[!]

O brusco cambio da *descriptio puellae* á *exclamatio* que lle segue supón un trazo de modernidade, en tanto en canto destrúe o tópico renacentista tan estendido e manoseado polos poetas maiores e pequenos, producindo un efecto humorístico que, este si, era moi practicado na altura por poetas como o cura

de Fruíme ou Francisca de Isla ao denigrar dos seus inimigos ou dos críticos que ousasen descualificarlles un texto, ou por outras razóns que propiciaban o rexoubeo, rexistro para o que utilizaban exclusivamente a lingua galega, feito que non debemos desbotar pois quizais ten unha pertinencia que pode explicar moito acerca da serodia incorporación da galega ás literaturas peninsulares contemporáneas. O exemplo da décima de Cornide Saavedra contra Salgado é ben elocuente.

Anque puxeche o pucheiro
para cocer no Parnaso,
foiche a carne do Pegaso
e estaba duro o calleiro.
A leña veu do palleiro
púxocho chamuscado,
mais porque mal amañado
fose o teu present^e asnal,
botáchelle pouco sal
e saíuche mal, Salgado.
(1761)

Representación do Pegaso mitolóxico

A segunda data, 1846, tén o carimbo emblemático de ser o ano en que tivo lugar o levantamento do comandante Solís en Lugo. Como é ben sabido, o 2 de abril de 1846 o segundo Batallón do Rexemento de Zamora, que estaba de paso para Valladolid, alzouse contra o goberno conservador de Narváez (partido moderado) para poñer no seu sitio a Francisco Javier Istúriz, do mesmo partido. Non foi secundado no resto de España, pero en Galicia tomou un nesgo galeguista que había servir para asentar os ideoloxemas da resistencia identitaria. A raíz dese levantamento, promulgouse unha “Proclama de la Junta del Gobierno de Galicia”, escrita por Antolín Faraldo (Betanzos, 1823 - Granada, 1853), na que, entre outras cousas dise que:

Galicia, arrastrando hasta aquí una existencia oprobiosa, convertida en una verdadera *colonia* de la Corte, va a levantarse de su humillación y abatimiento (a cursiva póñoa eu).

Podemos dicir que aquí comeza a elaborarse o discurso galeguista contemporáneo na súa etapa *provincialista*. Pero xa o ano anterior, en 1845, o mesmo Antolín Faraldo e os seus amigos sacaran á luz un texto de intención manifestaria que titularon “Nuestra bandera literaria”, baixo o lema “¡Abajo las reglas, las escuelas i los maestros!”, onde, ademais de dar carta de nacemento á literatura galega contemporánea, dise, entre outras cousas:

Hace tres años que anunciamos la emancipación absoluta como el gran progreso del genio i la más preciosa conquista de las letras. Desde entonces seguimos meditando sobre lo que talentos envilecidos acusaron de disolución i anarquía, i cada día nuestras ideas se robustecieron más i más (...) Establecemos por principio que todo escritor puede presentar al mundo sus concepciones bajo la forma más extraña que puedan ser engendradas por el entendimiento, hollando las convenciones literarias, opresoras de la razón i de la conciencia, que apagan la inspiración i marchitan las inteligencias más lozanas (...) *La literatura gallega* jamás puede alcanzar verdadera i legítima originalidad si no se emancipa de las escuelas i hace pedazos el cetro de los maestros, proclamando la independencia del escritor (a cursiva póñoa eu).

El Porvenir, Santiago de Compostela, 1845.

Entre as dúas datas, está o obxecto de estudo que centra a atención destas xornadas, deste Simposio, é dicir, un corpus de textos en prosa e en verso que reúne todo o que se coñece até o momento redactado en lingua galega naquel período, froito do paciente labor do equipo responsábel da edición do volume que leva por título *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*, publicado polo Consello da Cultura Galega en 2008 e coordinado por Rosa Aneiros, no que cómpre salientar o inxente traballo de fixación dos textos que levou a cabo o profesor Ramón Mariño, a quen agradezo a invitación para estar hoxe aquí.

Porén, quero facer algunhas consideración que coido necesarias para mellor entender o devandito período no que atinxe ao concepto de *literatura galega*. En primeiro lugar, convén dende agora deixar claro que estamos diante dun baleiro, é dicir, se por algo se define a literatura galega daquela altura, dende o punto de vista sociolóxico e sistémico, é pola súa inexistencia, por iso teremos que facer unha especie de fotografía en negativo, dende o momento en que un corpus textual non abonda para constituír por si só unha literatura, por poucos que sexan

os requerimentos que lle queiramos esixir para consideralo tal. Hoxe en día, dende logo, temos isto bastante claro, dende o momento en que consideramos que unha literatura é un sistema, unha institución social que se inscribe noutros sistemas sociais, semióticos e culturais que son os que lle dan posibilidades de existencia e lexitimidade.

Efectivamente, cara a finais do século XVIII, é dicir, precisamente no período que estamos a observar, a emerxencia do concepto moderno de *literatura* deu lugar a unha serie de reflexións sobre o seu estatuto na sociedade. Precisamente en 1800, Germaine Necker, baronesa de Staël-Holstein (París, 1766-1817), máis coñecida polo nome de casada, Madame de Staël, publicou un texto titulado *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*, onde xa establece que un artista debe pertencer ao seu propio tempo. Doutra banda, o propio proceso de institucionalización da literatura está estreitamente relacionado co concepto de *esfera pública* teorizado modernamente por Jürgen Habermas (1981), dado que a evolución dende o réxime de *mecenado* (Lefevere [1992] 1997), xa en decadencia naquel momento, até a profesionalización do escritor, é inseparábel da consolidación dunha esfera pública por parte da sociedade civil. Unha esfera pública que, para o caso da literatura galega, de existir, existiría para acoller a produción literaria escrita en castelán e xa canonizada. É dicir para acoller o macrosistema literario español.

De todos os xeitos, aínda que, como se ve, o termo *institución* referido á literatura non é novo, o concepto de *institución literaria* tal como se usa na actualidade foi introducido por Harry Levin en 1946. No uso máis xeral, trátase dun ámbito social específico que contén entidades lexitimadoras (academias, salóns, ateneos, revistas, premios, bibliotecas, asociacións de escritores, docencia universitaria, crítica literaria, mecanismos de censura) e tamén normas e códigos. Entidades, normas e códigos das que carecía a produción textual en lingua galega naquela altura.

Doutra banda, o uso do concepto de *institución* por parte da Socioloxía da literatura tende a analizar esta como un discurso sometido ás leis sociais e, polo tanto, trata de localizar a literatura nunha zona propia que, non embargantes, estea definida polas leis xerais da sociedade. A esta concepción da literatura hai que engadir, como xa é ben sabido, o concepto de *campo literario* proposto por Pierre Bourdieu. Estas son hoxe cousas ben asimiladas. En efecto, ambos concep-

tos, *institución e campo literario* consideran que a literatura está gobernada por dous tipos diferentes de normativas: por unha banda, insírese no que Bourdieu denomina ‘campo do poder’; pola outra, obedece ás súas propias leis, que gozan dunha certa autonomía, de tal forma que a literatura pode ir, en aparencia, en contra da lóxica do mercado, posto que se percibe como allea a esta. En concreto, a oposición proposta polo sociólogo francés entre *gran produción* e *produción restrinxida* constitúe unha explicación das actitudes máis frecuentes nos eidos da creación e a crítica literarias. Habería aínda que desenvolver máis conceptos que hoxe manexa a teoría sociolóxica da literatura pero todos nos levarían á conclusión de que falar de *literatura galega* no período acotado para este simposio é a todas luces un abuso de expresión. Porque, ademais, se ben a importancia que se lle dá a estes feitos varía dunha aproximación teórica a outra, todas coinciden en que a institución literaria non é unha entidade estática, senón unha esfera en perpetua mudanza onde teñen lugar continuas loitas pola *hexemonía*, no sentido gramsciano do termo. Precisamente, este dinamismo constitúe un dos trazos máis definitorios da institución, en tanto reflexo da pertenza da literatura ao social. E nada disto atopamos en Galicia dende o punto de vista da produción textual en lingua galega da época que estamos a observar, agás as escasísimas excepcións que veremos.

Hai que pensar tamén noutro concepto emerxente dende hai algúns anos que convén bastante ao caso que hoxe nos ocupa. Falo do concepto de *literacidade*, ben estudado por Daniel Cassany (2006) no libro que titula *Tras las líneas. Sobre la lectura contemporánea*. En sentido estricto, por *literacidade*, palabra que é un calco da correspondente inglesa, *literacy*, enténdese a capacidade de desenvolvemento das competencias que pode demostrar unha persoa na lectura e na escritura. Asociada a esta definición atópase a dificultade de establecer o conxunto de habilidades e coñecementos que deberían integrar a literacidade, sobre todo cando este concepto pretende ser aplicado a contextos culturais de natureza diversa. A habilitación da idea de *literacidade funcional* procura precisamente englobar o conxunto de destrezas fundamentais para o desenvolvemento das actividades que se consideran necesarias e imprescindíbeis no interior dunha cultura, e excede as máis reducidas dimensións que amosaba a idea de *alfabetización*. A medición estatística dos niveis de literacidade dunha sociedade determinada adoita ser posta en relación co grao de desenvolvemento da mesma. Nin que dicir tén que isto,

aplicado á Galicia da primeira parte do século XIX, onde batemos en primeiro termo cunha sociedade maiormente rural e empobrecida e cun índice de alfabetización próximo a cero, aínda nos asolaga máis na imposibilidade de falar para aquel tempo dunha literatura galega en termos de seriedade.

Doutra maneira podemos ver as cousas e de feito se ven, cando nos situamos na perspectiva da análise dos discursos xornalístico, histórico, filolóxico, sociolingüístico, etnográfico ou tamén da análise da literatura popular de transmisión oral, a cuxa realidade evidente pertencen moitos dos textos que nos ocupan, pois non hai dúbida de que a súa difusión tivo que facerse fundamentalmente por esa vía nos *cronotopos* apropiados, é dicir, nas reunións dominicais nos *adros* das igrexas, no reducto doméstico dos faladoiros arredor da *lareira*, nas *feiras* e *mercados*, entre outros lugares propicios ao encontro social e a relatar historias e contos. Polo tanto, insisto, as cousas poden verse doutro xeito moi diferente, e pleno de interese, neses campos que non é da miña competencia afrontar aquí. Moito me parece, pois, dada a pobreza textual con que nos atopamos neste período dende o punto de vista do dinamismo dos paradigmas formais, retóricos, etc., que definen unha institución literaria, que a un historiador e analista da literatura non lle queda máis saída que situarse nun observatorio inmanentista e textocentrista se quere tirar algún partido do seu esforzo analítico. E así situado, teño que facer unha pequena incursión no período que a historiografía literaria galega deu en denominar *séculos escuros* para ver que nos ofrecen de novidade os textos contidos no volume citado dos *Papés d'emprenta condenada*. Faremos un pequeno percurso cara atrás no tempo, a ver qué atopamos. Polo demais, son cousas xa ben difundidas (Tarrío Varela, 87-105).

Non iremos máis alá do século XVII. Dada a escaseza de textos dese século, non estará de máis reproducir aquí as únicas mostras de soneto barroco que se conservan e que son xa ben coñecidas, pois posúen unha factura literaria moi estimábel.

Sabido é que se salvaron da incuria e do tempo grazas a que estes sonetos foron impresos no volume homenaxe que se ordenou recompilar en honra da raíña dona Margarida de Austria, con motivo das exequias celebradas na súa memoria, no ano 1611, a cargo da Real Audiencia do Reino de Galicia. O libro compúxoo en 1612, cun esmero exemplar, o impresor Juan Pacheco, de Santiago de Compostela, e foi o seu coordinador un dos dous poetas que colaboraron nel en lingua galega, Juan Gómez Tonel. O outro poeta chamouse Pedro Báñez de Neyra.

DE POESIAS
SONETO GALLEGO
de el Licenciado Pedro Bazquez
de Neyra.

Morte cruel esa tredora maña
de roubar de non cato á humana vida
conque ollos á podeche ber comprida
na santa REINA que oge perde España!

Se aquel rancor que te careome e laña
che tina á mao para matar ergida,
non deras noutra parte esa ferida
donde nõ fora á lastima e maña?

Non se torçera aquel fatal costume
y á ley que yguala do morrer na sorte,
os altos Reis, co os baixos labradores?

Terrible en fin e teu poder, ó Morte,
pois diante de ti Reis, e señores
son neboa, sombra, poo, son bento e fume.

DISCURSO TERCERO

SONETO CON FALDA

de Iuan Gomez Tonel.

Turbas corran as Agoas, poña lume
o Ayre denfo, en merancoria tanta
que yme o Fogo a Terra, que sin pranta
negue a o fortuito ano seu trebutos;

Mentras a Porcia do Philippo Bruto
en os hombros da fama sacrosanta
se yrgue á o Ceo, que sua gloria canta
collendo en fror, o já maduro fruso.

Perdeu marrando tan ditosa vida
a Humilda prego, a Piadade tempo,
(que derrubou ó Morte tua Gadaña)

O Mundo Reyna, o Rey sua Margarida;
a Fe colúa, a Virtud enxempro
a pedra (cujo en gaste foy) España,
Chore nosa Montaña
do gando, leyte, o nouidad espida.
semellando as Abellas no enxempro.
Que si sua Margarida,
Reyna, prego, Colúa, Pedra, Tempo
perden Rey, Mundo, Fe, Virtud, España
tu que tal perda viche
ó magoada Galizia que perdiche?

5

Á parte de ponderar no que vale a boa factura elexíaca dos sonetos de cadanseu autor, que se axustan á estética propia do Barroco e á retórica do xénero con apostrofismo patético e rancoroso contra a Morte igualadora, que non discriminou nin respetou sequera a excelencia da raíña Margarida, interesa rexistrar o sentimento de marxinación que se desprende do último verso de Gómez Tonel (“magoada Galizia”) e a contraposición entre este país e o resto de España, ao lle preguntar a aquel se realmente tén conciencia do que perdeu coa morte de dona Margarida: “tu que tal perda viche / ó magoada Galizia que perdiche?”. Agroma

aquí xa un discurso que nos fala do malestar afogado con que certos próceres galegos vían o estado de prostración de Galicia.

Tamén do século XVII datan unhas décimas moi graciosas e elaboradas con man segura, nas que Martín Torrado, que fora reitor do colexio Fonseca e párroco dunha pequena aldea galega, sae ao paso da famosa polémica que xurdiu no ano 1617, mesmo coa participación do gran Francisco de Quevedo e Villegas, acerca da pretensión de nomear Teresa de Ávila copatroa de España, xunto a Santiago Apóstolo. O desenfado e a ironía con que están escritas, así como o bo oficio que mostra o crego, autorízannos a pensar que con seguridade se perderían outras composicións da súa man. Unha revisión desta composición, por rápida e pequena que sexa, indícanos que estamos diante dun estrofismo culto de non doada fábrica cando as décimas están ben elaboradas, como é o caso.

Santo da barba dourada,
vello honrado, meu patrón,
raio, fillo do trebón,
capitán de roxa espada,
señor da cruz colorada,
valente e forte guerreiro
quen todo o mundo enteiro
polo mar e pola terra,
chama, na paz e na guerra,
Sant-Iago o cabaleiro.

Eu, meu santo, oín agora
ao crego desta maneira:
que vos dan por compañeira
unha santa, gran doutora.
¡Vállame Nosa Señora!
Ende, ¿vós non bastás sóo
para desfacer en póo
cantos mouros e xudeus
houber contra a fe de Deus?
Decíao el meu abóo

¿Elo é que non podés?
Eu non sei como isto sexa,
ou debe ser de envexa
do ben que a España facés.
Eu non vin tal entremés:
que a un crego lle fagan ter
unha freira por muller.
¡Arreda, vai Satanás!
Santo, vós, se casás,
dais ao mundo en que entender.

Ora, pese a tal, comigo,
non vos deran por compadre
a San Lourenzo, ou ao padre
San Vincenzo, ou San Domingo;
en tal preito non delingo.
E a nosa Santa Tereixa,
¿Non ha te-la mesma queixa,
pois vola dan por muller
sen preguntar se ela quer,
se ela toma ou se ela deixa?
...

Tamén sabemos que a Universidade compostelá convocaba cada ano, a partir de 1536 e en honra da memoria de Don Alonso de Fonseca O Grande, as chamadas *Fiestas Minervales*, ás que acudían poetas de terras varias na procura de premios e agasallos. Anque a convocatoria se facía pensando soamente no concurso da lingua castelá ou da latina, de xeito esporádico deuse acollida nela á lingua vernácula. Da meirande parte destas festas non se garda cousa ningunha que non sexa a noticia de se teren celebrado. Unicamente se imprimiron, e por iso se zafaron do esquecemento, as composicións que concorreron ás devanditas festas no ano 1697 e tamén as resultantes dos concursos convocados para celebrar a canonización de Pío V no ano 1713.

Desas festas de 1697 quedou unha serie de nove romances en cuartetos octosilábicos que máis nos interesan dende o punto de vista lexicográfico ca outra cousa, dada a súa escasa ambición estética (moi semellante á pouca que atopamos no corpus que nos ocupa hoxe da 1ª metade do XIX), anque non estean exentos de graza e desenfado. Hai que ter en conta, por outra parte, que estas composicións elaborábanse baixo tema obrigado, que era anunciado na convocatoria, polo que a libre inspiración, preocupacións e inqedanzas do poeta víanse así moi recortadas en favor do enxeño, sempre plausíbel pero que é cousa ben

diferente. En concreto, o lema do segundo dos sete temas en loanza de Fonseca propostos para as Minervais de 1697 rezaba así:

Si Santiago vive más obligado al Señor Don Alonso de Fonseca, que el Señor Don Alonso vivió a su patria, *resuelto en veinte copias de romance gallego*, y en favor de nuestro fundador. Y será el primer premio una medalla de oro con la efigie del Santo Apóstol. El segundo tres tenedores y tres cucharas de plata. El tercero ocho libras de chocolate (a cursiva póñoa eu).

De entre os romances conservados, hai un no que nos interesa parar a atención, pois, deixando a un lado o que de valioso poida ter literariamente, infórmannos dun sentimento que seguramente estaría algo estendido en certos medios: o da marxinación da lingua galega e, por extensión, de todo o galego:

Xa que nos puxo o certame
a porfía ou o problema
na nosa lingua esquecida
nomais que por ser galega
ledo agora hasta nomais
porque lle coupese a ela
no ceu daquel gran escudo
tan siquer o ter estrela
...

É un sentimento que convén rexistrar porque nos informa de que debeu existir sempre algún descontento ao longo destes séculos que pode explicar as protestas, por exemplo, que pouco máis adiante había emitir o Padre Sarmiento e que mantivo viva a semente que daría froitos ben vizosos, definitivamente, no Rexurdimento do século XIX.

Pola súa parte, o propio Padre Sarmiento, que se ergueu airadamente contra da, xa de por si escasísima, escolarización do neno galego en lingua castelá e aínda aconsellou a predicación e a confesión na lingua do país, como é ben sabido, escribiu abundante e intelixentemente sobre a lingua galega e levou a cabo traballos de campo que aínda hoxe poden considerarse de grande utilidade e fino espírito observador. Precisamente, con parte do material recolleito propoñíase elaborar,

baixo o pseudónimo de “O poeta Marcos da Portela”, unha longa sarta de coplas que, como resumo dun título moito máis longo, coñécense por *Diálogo de 24 rústicos*, pero das que só compuxo (iso si, con graza e ritmo populares) 1.201, correspondentes a media ducia de personaxes.

No chan que en Morrazo
chaman os galegos
chan de Parafita,
que chega hasta o ceo,

que está no camiño
que vai ao Ribeiro
dendes Pontevedra,
a vila do reino;

a umha legoiña,
camiño dereito
-fai conta que sigues
o rumbo surlesto-

se sube en relanzo
por todo o vieiro,
sin muita fadiga
nin muito tormento.

Agiña se chega
ao chan que dixemos
e mais é ben ancho
todo o seu terreo.

Alí corren lebres
e cazan coellos
os homes nas festas;
dempois van vendelos.

De alí, daquel chan
tan alto en extremo,
se ve toda a vila
cos seus arrodeos
...

O fragmento recorda un algo a Gonzalo de Berceo, pois diríase que o narrador fala a un público atento e sinxelo, a quen intenta distraer contándolle pequenas historias e describindolle lugares. Son versos de seis sílabas ensartados en cuartetas, con rima asonante nos pares e impares libres. Demostra Pedro José García de Balboa (1695-1772), que tal foi o nome do simpático e sabio monxe, grande habelencia e intelixencia tamén no terreo literario. De feito, parece que as coplas alcanzaron moita popularidade.

Hai que lembrar aquí, aínda que non nos paremos na súa achega ao corpus textual literario en galego, a Diego Cernadas e Castro (1698-1777), coñecido como “O Cura de Fruíme”, home, ao parecer, de envexábel erudición e autor dunha obra non escasa en castelán. Foi polemista nato, e a esta faceta súa debemos versos de gran desenfado e graza. Nel conflúen unha veta de mordente ironía, un enxeño pouco común, unha enorme humanidade e, sobre todo, un desenfreado amor por Galicia que atravesa toda a súa obra, a cal foi, en palabras de Manuel Murguía, “un grito de indignacion de Galicia contra las injusticias de que era víctima”. De aí, a simpatía con que sempre foi visto o Cura de Fruíme na súa terra.

Tampouco debemos esquecer unha íntima amiga de tan pintoresco personaxe, que tal foi María Francisca de Isla Losada (1734-1808).

Dende o punto de vista literario que vimos adoptando até aquí, quizais nos interese máis, a pesar da escasísima obra de creación que nos legou, un acendrado defensor de Galicia que foi economista e historiador e home de Estado, pero tamén fino poeta, a xulgar por un soneto de corte prerromántico, tocado do sentimentalismo da época, que nada ten que envexar a outros escritos por aquel tempo noutras linguas e moi aplaudidos no ámbito das literaturas normalizadas. Foi Xosé Cornide e Saavedra (1734-1803), galego instalado en Madrid que, dende os seus escritos profesionais, soubo denunciar o trato de colonia (“porque quieren que Galicia sea país de Indias”) que viña sufrindo a súa terra natal por

parte do poder central madrileño. E se traio isto a colación é debido a que, como xa vimos na proclama de 1846, este sentimento de país *colonizado* atravesará, deica en adiante, toda a historia de Galicia, mesmo até hoxe, e condicionará tamén boa parte da súa literatura.

Pero fixémonos agora na finura do soneto “A Filida”, exemplo único do que puido ser a literatura prerromántica en Galicia, se existise tecnicamente como tal e, en tal caso, seguise un proceso normal de canonización e institucionalización.

A Filida

¿Viche, Filida amada, o pajariño
que arando desos aires nas campiñas,
 descoidado se achanta polas liñas
 que cauto cazador pon no camiño?

¿Viche que forza fai para soltarse
 e levar a bicada ós seus pajaros
 (parte do corazón e fillos caros),
 que deixara no niño ó remontarse?

Pois viche a quen *che* adora pola vida,
 que, chantado no ichó de un imposibre,
cata aquí, *cata* alí *se* acha saída

para fugir, podendo verse libre
 e acurrujarse firme no teu seo,
 en que chocara atento o seu deseo.
 (1761)

Os ben trazados hendecasílabos, a delicadeza de sentimentos, o sutil fonosimbolismo en africadas e fricativas prepalatais e en vogais extremas da serie alta palatal en posición tónica co que se apoia o significado do poema (o amado é coma un paxariño que chora, que chía, imposibilitado de volver ao seu niño, é dicir, ao seo da amada) fan del unha xoia do corpus textual galego engastado no

movemento europeo do prerromanticismo ou do rococó. É dicir: Cornide foi un artista que viviu o seu tempo, como quería Germaine Necker, Madame de Staël. Así mesmo, non foi alleo Cornide ao rexoubeo literario con algunhas composicións, das que xa vimos antes unha mostra e outras varias que podiamos aducir aquí, elaboradas con graciosos versos e un desenfado que abundou no século dezanove galego a base case exclusivamente de restras octosilábicas.

Así as cousas, chegamos outra vez ao ano 1797, que é onde comeza o corpus obxecto deste simposio. Indubidabelmente, atopamos neste corpus, por unha parte, un tipo de textos versificados que, en boa medida, representan dende o punto de vista formal e dos horizontes estéticos anteriores, se non un retraso si unha continuación sen moito máis mérito que o plus engadido de estaren redactados en lingua galega, é dicir, cunha escolla repertorial descentrada e marxinal respecto do sistema canónico literario imperante, que non era outro que o sistema literario español. Isto cómpre telo en conta polo que conleva de xesto alternativo, obviando que moitos destes textos teñan unha finalidade propagandística evidente e polo tanto que estean feitos cunha función pragmática procurada mediante a que se esperaba unha difusión oral nos faladoiros populares, nos fogares, nas lareiras e nos atrios das igrexas, é dicir nos cronotopos populares tipicamente galegos, como xa adiantei antes.

Por outra parte, tamén atopamos unha relativamente abundante mostra de textos en prosa que teñen unha intencionalidade semellante aos anteriores, cos que ademais coinciden en acudir ao formato dialogado, seguramente por intuír que é un xénero moi ameno para un público maioritariamente analfabeto que gozaría cos enxebres deseños e ditos dos personaxes. A utilización da diglosia supón nestes textos un efecto verosimilista que está en función de crear a ilusión de realidade verificábel.

Este tipo de textos, como xa se dirá sobradamente nestes relatorios, non teñen apenas interese lidos dende o punto de vista do dinamismo formal e ideolóxico de renovación dos paradigmas que toda manifestación estética debe procurar, dende o momento en que non se aprezan propostas novas (agás nos casos que veremos), respecto do que xa se viña facendo ao longo dos séculos anteriores e do que vimos algunhas mostras.

En boa medida, sempre falando dende o punto de vista sistémico-literario, os textos que conforman o libro dos *Papés d'emprenta condenada* teñen o valor de contribuír ao incremento do corpus textual que toda literatura necesita para se lexitimar e presentar cos seus trazos diferenciados perante o resto do mundo. Por iso, cando comecen verdadeiramente a perfilarse *planificacións culturais*, no sentido que lle dá á expresión a teoría de polisistemas (Even-Zohar 1999), é dicir estratexias efectivas para establecer un campo cultural galego diferenciado, estes textos pasarán a engrosar o patrimonio textual na lingua do país. Pero esa plani-

ficación non comezará a dar os seus primeiros agromos até a segunda metade do século XIX, aínda que o xermolo podemos atisbalo xa na proclama da Junta del Gobierno de Galicia que xa vimos antes e no manifesto literario que redactou o grupo de Antolín Faraldo, titulado “Nuestra bandera literaria”, malia ser escrito en castelán. Moito habería que dicir sobre a utilización que fai alí facía Antolín Faraldo da expresión *literatura gallega*, que naquel intre significaba *literatura española regional escrita por gallegos*, pero non está dentro dos obxectivos asignados para hoxe.

Que dúbida hai, por outra parte, de que a presenza entre os textos que nos ocupan da peciña teatral do indomábel Antonio Benito Fandiño, *A casamenteira*, redactada en 1812, pero non editada cunha tirada escasa até 1849, ten grande interese, anque non sexa máis que anecdótico, por constituír a primeira mostra de texto dramático para representar que se coñece da época contemporánea.

Tamén é de interese para a historia da literatura galega a presenza de poetas que máis adiante protagonizarán propiamente o establecemento dalgúns protoalicerces, valla a expresión, para a lenta e demorada construción do sistema literario de que gozamos a día de hoxe. Efectivamente, a presenza de textos inéditos ou daqueles outros que resultan ser primixenios de Marcial Valladares, Xoán Manuel Pintos, os irmáns Camino Sigüer, Vicente Turnes, Francisco Anón e algúns outros, enriquece sobranceiramente, dende o punto de vista cuantitativo, o patrimonio textual galego, e isto non podemos obviarlo.

Cousa algo distinta nese corpus xeral é a mostra que se edita nos *Papés d'emprenta condenada* do poeta viveirense Nicomedes Pastor Díaz Corvelle (Viveiro 1811-Madrid 1863), por máis que xa se coñecera dende hai moitos anos, sobre todo da man de Xosé María Álvarez Blázquez e a súa voluntarista editorial Monterrey, nomeadamente, en 1951, tanto para o que atinxe á *Alborada*, asinada en 1828, cando Nicomedes tiña 17 anos, para o xornal *El Museo Artístico Literario* e reproducida posteriormente en moitas antoloxías e recompilacións da poesía de Pastor Díaz, como para o que se refire á *Égloga de Belmiro e Benigno*, tirada dun manuscrito anónimo que atoparon Álvarez Blázquez e Luís Viñas Cortegoso, pero que non deixa lugar a dúbidas acerca da autoría de Pastor Díaz, como ben explica Ramón Mariño na introdución á edición do texto tirada directamente dese manuscrito depositado a día de hoxe na Fundación Penzol.

Ambas as dúas composicións gozan hoxe dun estatus literario especial outorgado por retroalimentación ou *feed back* á vista da valorada obra de Pastor Díaz como poeta no macrosistema literario español do romanticismo, no que ocupa un lugar canónico central que ilumina, aínda que non sexa máis que en penumbra, estas dúas pezas galegas. Dous poemas que, doutro xeito, habían pasar desapercibidos e, por suposto, minorizados pola historiografía literaria española se a correspondente galega non exercese presión. *A alborada* é unha composición poética que podemos inscribir na tradición neoclásica. Trátase, como ben soubo ver Francisco Fernández del Riego, do primeiro balbucido lírico do século XIX galego. Nesta composición, Pastor Díaz demostra que xa na súa adolescencia coñecía perfectamente as técnicas da égloga renacentista, modelo Garcilaso, e as poesías sentimentais, modelo Meléndez Valdés.

O autor empregou liras e estancias de seis versos hendecasilabos e heptasílabos para glosar un delicado tema amoroso: o amado evoluciona cos seus cantos por un *locus amoenus* á hora da alba, mentres agarda a que esperte a súa amada.

Vexamos unha pequena mostra: As referencias mitolóxicas, o ambiente bucólico e a serenidade apolínea, horaciana, que respira toda a composición, coido que nos autorizan a falar dun Pastor Díaz prerromántico, se acaso xa moi próximo a deixar que o seu talante romántico eclosione, como veremos que fará axiña, pois as “penhas” e as “lúgubres cadenas” que no imaxinario lector xa van asociadas ao romanticismo, renxen bastante no medio de tanta apacibilidade:

Verásme aquí cantando,
Xunto estas augas craras, estas penhas,
 Verásme aquí agardando
 Que se rompan as *lúgubres cadenas*
D'a noite que m'aparta
 De quén nunca á alma miña se véu farta.

Moi precoz foi Pastor Díaz como poeta romántico, pois na recompilación da súa poesía en castelán, que apareceu en 1840 e onde esta *Alborada* en galego resulta unha *rara avis*, xa se dan mostras inequívocas de que en plena adolescencia se adiantou ao asentamento do romanticismo en España. Isto reconéceno timidamente moitos observadores da poesía española decimonónica e é evidente con tan só botar unha ollada a esa mostra de cando el contaba tan só 29 anos. Foi este un mérito do viveirense que se lle releou decote na historiografía da literatura española, na que sempre se falou de Zorrilla, Espronceda, o Duque de Rivas, Larra e uns poucos máis, pero obviando Pastor Díaz ou reducíndoo á condición de “poeta menor” ou a unha escola ou “tendencia *norteña*, para diferenciarla de la lírica que se producía en outras regiones españolas” (Alborg: 399), se ben dicindo coa boca pequena que “Pastor Díaz escribía poesías románticas antes de 1830” (Navas Ruiz, 255), é dicir algúns anos antes (decisivos, poderíamos dicir) da data de 1835, cando “empiezan a publicarse en los periódicos poesías románticas”. Máis atinado semella a este respecto Daniel George Samuels, tamén citado por Alborg, ao dicir que

Nicomedes Pastor Díaz, poeta romántico español, merece un estudio detallado por tres razones: dejó versos de mucho valor literario, es abuelo lírico de Bécquer, y se destaca como uno de los iniciadores de las tendencias románticas en España. También puso en

marcha unos temas y actitudes poéticas que, en gran medida, no terminan sino hasta muy avanzado el siglo XIX (Samuels, p. 1).

É neste punto onde eu querría romper unha lanza polo noso poeta, pois esa precocidade do seu romantismo respecto da serodia aparición no panorama literario español, como decote se reconece nas historias da literatura, proxectouna Pastor Díaz de xeito inequívoco na composición titulada *Égloga de Belmiro e Benigno* que anunciamos antes. Mesmo hai algo máis que cómpre subliñar e que non vexo reflectido na bibliografía: Pastor Díaz parece darnos indicios de que tivo acceso a algunha tradución ao castelán, ou mesmo ao francés, da novela epistolar de Goethe *Die Leiden des jungen Werther* (1774) bastante antes que moitos poetas do sistema literario español. E se traio *Werther* a escena neste punto é porque, como ben se sabe, foi esta obra de Goethe a que máis influíu na eclosión do romantismo en Europa, até o punto de inducir ao suicidio a moitas das persoas que leron esta súa novela epistolar.

Tamén é sabido, por outra parte, que a lectura desta novela pasou por atrancos inquisitoriais de tradución e difusión en España, como mínimo até a abolición do Tribunal do Santo Oficio en tempos de Sabela II, dende 1834. De feito, a tradución directa, digamos *clásica*, do alemán ao español, que se cita máis a miúdo é a que fixo José Mor de Fuentes en 1835, baixo o título de *Las cuitas de Werther*. Saíra en Barcelona e coñeceu reedicións sucesivas en Valencia e noutros lugares, á parte doutras traducións que foron aparecendo no século a cargo de especialistas varios.

Pero a primeira tradución do *Werther* ao español, anque dende o francés, data de 1819. Houbo antes algúns intentos de esquivar a censura, por exemplo en 1803, cando un impresor chamado José Baldeau pensaba enganar o censor presentando a novela baixo un título edulcorado: *Cartas morales sobre las pasiones*, pero non conseguiu o permiso, e na acta correspondente afirmase que non só lle parece mal ao censor que se trate dunha novela, senón que remate en suicidio e para colmo se atreva a facer citas da Biblia, o cal estaba expresamente prohibido pola Inquisición. A citada tradución de 1819 saíra en Valencia e mais en Barcelona, cidades nas que apareceu outra vez en 1920 e 1921, respectivamente, e mesmo foi reimpresa en 1825 en París. Pastor Díaz puido coñecer en plena adolescencia algunha tradución ou mesmo algún orixinal en francés que

chegase por un casual ás súas mans antes de compoñer a *Égloga de Belmiro e Benigno*, na que dous pastores íntimos amigos choran as súas coitas de amor á beira do río Landrove:

Nas ribeiras amenas
do apacible Landrove.

Dende o punto de vista formal a composición contén máis imperfeccións cá *Alborada* e, unha vez máis, o autor tentou aclimatar a égloga clásica ao idioma galego, conseguindo, sen dúbida, un froito apreciable, aínda que cargado de tópicos e de inxenuidade nas rimas (logradas en moitas ocasións a base de morfemas gramaticais), ademais dalgunhas impericias métricas nas estancias de catorce versos, hendecasilabos e heptasilabos, de que se serviu para a composición, de fábrica plenamente romántica dende o punto de vista ideolóxico e do imaxinario a que remite, como pode ser a desacougante paisaxe, moi lonxe do tranquilo *locus amoenus* da égloga clásica que lle servira de modelo para a *Alborada*. Como proba están os “nubarróns”, o “manto mouro” da noite sen estrelas e a visión do namorado desesperado subido a “unhas altas penas” co abismal mar no fondo batendo “con feroz ruxido”.

Xá por detras dos montes se escondia
O rubo pai da luz en carro de ouro
De nubarrós ó ceo se cubría
Tendía á noite ó lexos manto mouro
Enterraba ó Tesouro
O avaro gardador medio as escuras
...
Cando sentado en unhas altas penas
Que ó mar batía con feroz ruxido
Ardendo en lume vivo as súas venas
Centellandolle os ollos encendidos
Xamais adormecidos,
Belmiro labrador se lamentaba
E os seus gritos alzaba
Os ceos dos seus males causadores

William Turner

Ese mar embravecido que evoca a iconografía romántica máis inequívoca, como pode ser a dos pintores contemporáneos seus Caspar David Friedrich ou William Turner. A mesma que se atopa no arrinque e en moitas pasaxes do *Werther*:

El sol iba a esconderse detrás de las montañas cuando llegamos a la puerta de entrada. El aire era pesado y difícil era respirar, se veían arremolinar en el horizonte ingentes y numerosos nubarrones de un color oscuro.

Nesta composición reúne Pastor Díaz moitos dos *topoi* característicos do Romanticismo europeo, como pode ser a *atracción do abismo*, a desesperación que leva á loucura ou a tentación do *suicidio*, que no *Werther* se consuma, como ben se sabe; o pesimismo melancólico, a crenza na imposibilidade da realización individual, a

sublimación da amizade, a patética figura do *triste*, que tan maxistralmente glosará moitos anos despois a grande amiga de Pastor Díaz, Rosalía de Castro, etc.

Cadro de 1818-1819: Xente ao bordo do abismo. Caspar David Friedrich (1774-1849)

Pero Werther suicídase porque non atopa ningún elemento con que se agarrar á vida sen o amor imposible da súa amada Carlote, ou Lotte, casada cun amigo seu a quen non quere traizoar. Nin a amizade con Guillherme, que é o correspondente das súas cartas, nin o consolo da relixión, pois nin sequera unha instancia transcendente pode acudilo no seu desespero. Recordemos que a novela remata con estas palabras: “Uns xornaleiros levaron o cadaleito. Non o acompañou ningún crego”.

Non ocorre o mesmo con Belmiro, trasunto ideolóxico de Pastor Díaz, que conta co seu amigo Benigno, que o convence para que non se tire a vida, poñéndolle a Deus por diante, como fará Rosalía co seu *triste* e desesperado personaxe a quen tanto atrae o abismo e as bravas ondas do mar cántabro.

Werther con Lolotte. A piques da loucura por un amor imposíbel

Caspar David Friedrich. Dous Amigos miran a lúa (c. 1830)

Polo demais, é dicir, se disimulamos a decisión de Belmiro de volver canda os seus e non se tirar ao mar para acompañar á súa amada afogada, a impronta romántica da *Égloga* de Pastor Díaz dános autorización para dicir que tamén nesta ocasión a lingua galega non só servía para se acoller ao dinamismo que se esixe a todo sistema literario, senón que foi pioneira no macrosistema literario español á hora de pulsar os rexistros románticos, tal como fixo tamén Pastor Díaz a través da súa poesía en castelán, a lingua que lle proporcionou os loureiros que os mesmos contemporáneos seus non puideron relearlle.

Ben se decatou Otero Pedrayo da significación que no seu tempo representou Pastor Díaz en España e en Galicia ao facer del unha moi positiva valoración como poeta, político, administrador e orador:

Algús dos nosos millores inteleitoales —Villar Ponte, Vicente Risco— considéranos o Románteco tipo. Xa Murguía dende o punto de vista galego escramara: *Il foi o primeiro*. (...) era na vida o poeta máis fondamente pesimista do século dazanove na España. Non era finxido, coma outros, seguindo a moda do día (...) a súa tristeza é tan grande e fonda que figura representare no mundo unha coarta dimensión. Era amigo de Fígaro; o mundo pra il un cemiterio como aquil que pintou Fígaro no seu derradeiro artigo. Mais PD tiña fé relixiosa e, aínda que non confesada, tiña tamén unha outra fé que non lle falta a todo bo galego. A ispirazón sorprende ô poeta na orela do mar; é unha musa (...) Pastor Díaz non agarda nada da vida, nin da razón. Ôs vint'anos sinte unha man fría no leito; exprimenta un medo; non era o tempo nin a morte, pois ista como noiva arelada pol-o poeta tén a man doce, suave, a man liberadora. (...) Era a man fría, a razón". PD, e con el todol-os sensitivos faltos de alegría creadora do pensamento, afundíronse confiadamente n'un radical desespero. A lúa era un frío penedo xirando traxicamente no oco dos ceos valeirado pol-a cencia. Apenas disfrutou o poeta da mocidade: estaba ledos, mais chegou a mariposa negra: << A veces creo que un sepulcro amado / lanzó bajo esta lava aterradora / el espíritu que aún adora / mi yerto corazón.>> (...) Por iste carauter seu, de pimeiro noivo da poesía, *foi sin dúbida PD un xefe dos romántecos* (...). Mais tampouco olla a morte com'unha redenzón: quer vivir có seu door, que figura o eixe da súa ialma, coma se lee n'unha das poesías máis fermosas <<La inmortalidad>>, escrita en 1829 en verso libre d'outo tono. Nista arela de inmortalidade, abrazado á door ¿non latexa a razón de vivir do Romantismo, e tamén o sentido oucidental, atránteco, da vida? Pastor Díaz somente atopa acougo na beiramar patrea. Foi un poeta de mar. Sentía n'ela unha

sinxeleza d'orixes xeolóxicos, a infindade d'un elemento sempre cambiante, a novidade dos seus soños, a ceibe indiferenza purificadora.

(...) Seu ideal políteco podería tidoarse: liberdade dentro da relixión.

(...) Pastor Díaz dá unha soluzón relixiosa: Socialismo baixo o Evanxelio (...).

Pois ben, e xa para rematar estes modestos apuntes: todo isto que vimos hoxe aquí e algunhas cousas máis fíxose dende a carencia máis absoluta dos elementos necesarios para configurar o que entendemos por un *sistema literario* ou mesmo do que se dá en chamar unha *literatura nacional*. Trátase dun corpus textual abondo pequeno, o que poderíamos reunir con composicións escritas nos case cinco séculos que median entre o final do esplendor literario galego medieval e os textos que se recollen no libro *Papés d'emprenta condenada*. Moi pequeno, sobre todo, se o comparamos co enorme patrimonio que na altura de mediados do século XIX reuniran xa as literaturas europeas normalizadas en linguas vulgares, en xeral, e as románicas particularmente, por máis que este pequeno corpus nos ilumine por veces o camiño para comprender o que ocorreu coa expresión literaria en galego durante o que moi axustadamente se denominan *séculos escuros* da Historia de Galicia, non só das súas letras.

BIBLIOGRAFÍA

- ALBORG, JUAN LUIS. 1980. *Historia de la literatura española*. Vol. IV. El Romanticismo. Madrid: Gredos.
- BLANCO ECHAURI, XESÚS *et alii*. 2006. *Nicomedes Pastor Díaz, unha existencia exemplar. De Ramón Vilar Ponte*. Lugo: Fundación Caixa Galicia.
- CASSANY, DANIEL. 2006. *Tras las líneas. Sobre la lectura contemporánea*. Barcelona: Anagrama, 2006.
- DUBOIS, JACQUES. 1978. *L'Institution de la littérature: introduction à une sociologie*. París: Nathan.
- EQUIPO GLIFO. 1998-2003. *Diccionario de termos literarios*. En proceso de redacción: vol. I (A-D), vol. II (E-H). Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Dende 2006 poden consultarse tamén en liña as entradas do I ao M : <http://www.cirp.es>. (Base de datos DiTerLi)
- EVEN-ZOHAR, ITAMAR. 1999. «Planificación de la cultura y mercado». En Montserrat Iglesias Santos (ed.). 1999. *Teoría de los Polisistemas*, Madrid: Arco, pp. 71-96.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, FRANCISCO. 1998. *Antolín Faraldo, o Gran soñador*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- HABERMAS, JÜRGEN, [1962]1981. *Historia y crítica de la opinión pública: la transformación estructural de la vida pública* [*Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 1962], tradución ao castelán de Antoni Domènech e Rafael Grasa, Barcelona: Gustavo Gili.
- LEFEVERE, ANDRÉ. [1992] 1997. *Traducción, reescritura y la manipulación del canon literario* [*Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*, 1992], tradución ao castelán de Mª Carmen África Vidal e Román Álvarez. Salamanca: Varona, 1997.
- NAVAS RUIZ, RICARDO E DÍEZ TABOADA, J.M, “Poesía romántica y posromántica”, en Francisco Rico (dir.). 1982. *Historia crítica de la literatura española*. Vol. 5. Iris M. Zavala (coord.) Romanticismo y realismo, pp. 254-263.
- NECKER, GERMAINE, V. STAËL, MADAME DE.
- OTERO PEDRAYO, RAMÓN. 1998. *A paixón e o discurso de Otero Pedrayo: Galicia*, A Coruña: Deputación provincial de A Coruña.
- SAMUELS, DANIEL GEORGE. 1943. « Pastor Díaz: romántico español », *Revista Hispánica Moderna*. IX, pp. 1-16.
- STAËL, MADAME DE. 1800. *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*. Édition critique par Paul van Tieghem. Genève: Droz, 1959.
- TARRÍO VARELA, ANXO.1994. (1ª reimp. 1998). *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia

ACHEGAMENTO AO PERFIL LINGÜÍSTICO DOS AUTORES DOS INICIOS DA IDADE CONTEMPORÁNEA

Rosario Álvarez

Instituto da Lingua Galega,

Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

O estudo da variación lingüística, sempre xustificada e nunca exenta de interese, ten especial importancia neste monllo de textos recollidos en *Papés*¹, porque se producen nun momento crucial para a historia da lingua galega, nunhas décadas en que se está reinventando a súa escrita, e eles fornecen información fundamental para coñecermos o seu estado pouco antes de que comezase a conformarse paseniñamente o modelo de galego culto contemporáneo. A análise desa variación é igualmente importante para o estudo da gramática, baseado no mellor coñecemento das variantes en liza e dos procesos de cambio lingüístico que se estaban a dar no intre ou que se deron de entón a agora; posto que na súa maior parte estes textos simulan nacer na lingua espontánea do pobo, obviamente galegófono, eles son o retrato máis fiel que poderíamos agardar. Pero, sobre todo, na ocasión deste volume colectivo, interésanos estudar a variación lingüística como un modo de afondar máis no coñecemento interno dos textos contidos en *Papés*, en gran parte anónimos, co norte de establecer similitudes e diferenzas entre deles, e en definitiva dar trazado un perfil dos posibles autores.

A variación existe dentro dun mesmo autor e tamén dentro dunha mesma obra. De ningún deles se pode afirmar que pretenda ser reflexo “fiel” dunha variedade diatópica determinada (como procurará máis adiante Antonio Fernández Morales, con outras motivacións), nin sequera naquelas obras en que hai

¹ Mariño Paz, Ramón / X. R. Barreiro Fernández / Rosa Aneiros Díaz (eds.) (2008): *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. As referencias aos textos seguen o mesmo sistema de abreviaturas empregado nese volume e no presente, coas seguintes adaptacións particulares: (a) distinguimos entre OPG(GF)-37 (*O pleiteante*, Gómez del Ferrol) e OPG(RV)-37 (*O litigante*, Varela Vahamonde); (b) cando nos queremos referir indistintamente a dúas ou máis obras do mesmo título e ano, omitimos o cardinal (p. ex., DE-07 acolle tanto a DE1 coma a DE2).

un maior coidado e éxito en reflectir da maneira máis verosímil a lingua dos paisanos que interveñen; nesta liña, chamamos a atención sobre a necesidade de ter sempre presente que os autores son todos persoas instruídas, con alto nivel cultural, que imitan os rexistros coloquiais populares. Os textos —tanto os máis formais coma os máis coloquiais— mostran polo xeral unha mestura de trazos de variedades lingüísticas diferentes, entrelazados polo autor á súa conveniencia, seleccionados nun abano máis ou menos amplo, consonte a magnitude e seguridade dos seus coñecementos. Así, por exemplo, no estilo “elevado” do soneto de Pardo de Andrade (MPA1-97) atopamos *man* e *mañán* xunto a *aquil*, que pertencen agora e con certeza entón a áreas dialectais diferentes, xunto cun non casual aire “italianizante” que lle outorga ao texto o uso reiterado de <i> (prep. *di*, mais tamén *istaba*, *discubrinlle*...), ao que se cadra non son alleos *semper* e *come*. O mesmo podemos atopar en obras de estilo popular: se ben na representación dos veciños de Pontedeva (RVP-05, anónimo) non hai ningún trazo que non sexa esperable nun paisano do lugar, en PG-10 Fernández Neira toma posición explícita fronte á variación, acollendo á mantenta formas variantes e excluindo as que lle parece que non se entenderán (suma, resta, selecciona..., e isto nalgunha medida, sen declaralo, poden facelo todos).

Neste marco introdutorio cómpre lembrar tamén que todos temos unha historia lingüística persoal e que ao longo do noso percurso biográfico imos modificando o acervo orixinario, incorporando uns materiais lingüísticos e perdendo ou abandonando outros. Por iso, para nos achegarmos ben a estes textos, precisamos saber máis destes autores, da súa historia persoal. Non abonda con dicir que Turnes ou Fandiño son santiagueses: ¿de onde procedían realmente?, ¿onde estaban as súas conexións familiares?, ¿cara a onde tomaban cando ían á aldea?... (iso sen contar con que algúns trazos poden ser incorporados dun amigo, do zapateiro, da leiteira, doutro autor...). Igualmente, hai que ter en conta as relacións interpersoais establecidas entre os distintos escritores, en ocasións fondas e estreitas por afinidades culturais e políticas, e mailos axentes das reducidas canles de publicación; todo iso permite supoñer que algúns dos trazos definitorios do galego empregado pasasen duns a outros e que non todo sexa atribuíble á variedade orixinaria de cada un dos protagonistas.

Da análise fina dalgúns textos podemos extraer un perfil verosímil do autor. Por exemplo, o redactor de “Carta recomendada” (CR-12), que asina como

Ramón González Senra (tense por pseudónimo), di que non sabe “falar con retrónicas” e que non ten a instrución dos xesuítas, pero percíbese que é unha persoa culta (*libertade, Faraós*), con posibles lecturas en portugués (*-ade, sufrir, alfenetes, obrigazon, freguesía, órden...*, se callar o futuro de subxuntivo...); para dar un aire de autenticidade paisana e así probar a carencia de *retrónicas*, inserta expresións populares e disfraz a os cultismos botando man dalgunha que outra variante “popular” (*jasuíta, sigalos, anamigo, adeministrador*); semella santiagués, da contorna leste (*maos, jues/justicia, uns bes...*), e de feito asina en Combarro (O Castiñeiríño). Analizando a lingua do texto, foi cuestionado que as siglas JMP que figuran en RM-44 respondesen ao nome de Juan Manuel Pintos Villar (Xove 1999: 733), a pesar do ben acaídas que viñan, o que enganou non poucos estudosos; agora, grazas a Xosé Ramón Barreiro (*Papés*: 489), sábese con certeza que o autor é Ramón Malvárez, párroco de Miñortos (Noia), e efectivamente as características canxan co que se espera dun noiés. Noutro lugar, tras analizar a lingua da *Parola Poléteca* (APP-22), concluíamos que o autor debía ser unha persoa con fortes conexións e trato fluído no círculo dos liberais composteláns que escriben e editan en galego, pero que non se podía identificar con ningún dos escritores desas décadas coñecidos ata hoxe; concluíamos tamén que estabamos diante dun anónimo diferente e que debía proceder dun lugar ao sur de Santiago, dentro do cadrante suroccidental (non tudense, non da beiramar), entre o bloque occidental e o central (Deza, Terra de Montes...) (Álvarez/Montederramo 2006).

Ata agora, falamos de extraer as características dun autor ou dun texto, e tamén de excluír que dous textos sexan do mesmo autor. É moito máis difícil afirmar que un texto é dun autor coñecido, ou que dous ou máis textos son do mesmo autor anónimo, pero non cremos que sexa imposible propor emparellamentos: depende da cantidade de datos que poidamos procesar, cuantificar, cruzar...; desde logo, non abonda con atopar a similitude a través dun trazo (p. ex. o uso dun adxectivo infrecuente, como *testo*, da grafía <x^> ou da evidencia da gheada), nin sequer dun grupo pequeno de trazos.

Esta contribución descritiva da variación lingüística oríéntase a establecer perfís que apoién ou desboten a atribución de autorías. Non somos os primeiros en percorrer ese camiño (Carvalho Calero, Ramón Mariño...), tampouco é a primeira vez que nos botamos a el. Vallen os problemas levantados nos parágrafos anteriores —só unha mostra dos posibles atrancos— como unha advertencia da moita cau-

tela con que hai que proceder neste asunto da identificación por medio de trazos lingüísticos, mais tamén como declaración de que a dificultade non nos detén. Fronte a outros estudos previos, imos prescindir da análise de trazos gráficos, que se asumen e abandonan, que se copian ou adaptan, que incluso poden ser asunto do editor ou do linotipista, e que ademais pouco teñen que ver coa variación da lingua; non se entenda como un intento de lles restar valor, que o teñen e moito, senón como explicación de que non serven ao noso propósito presente.

O contexto e a ocasión obríganos a facer unha selección severa dos trazos lingüísticos estudados. Deixamos fóra da nosa análise os trazos léxicos, porque as palabras son moi viaxeiras e no estado actual de coñecemento resultaría imposible establecer con marxe de seguridade abonda cal é o inventario de formas léxicas pertencente ao acervo da variedade orixinaria dun autor e cal o proveniente da adquisición lingüística persoal. Imos centrar a nosa atención nunha selección de trazos morfolóxicos: a forma do adverbio *non* ante verbo comezado por vogal (§ 2.1), a forma do mesmo adverbio en combinatoria co clítico acusativo e, secundariamente, con outros clíticos (§ 2.2); a marca de número no clítico dativo de 3P plural (§ 3.1) e a variación formal na amálgama ‘lles + acusativo 3P’ (§ 3.2); as formas pronominais empregadas como cuantificador existencial negativo ‘ningunha persoa’ (§ 4); a variación entre *nós* e *nosoutros* e entre *vós* e *vosoutros*, estas como P5 (§ 5.1) ou como P2 (cortesía), fronte a *vostede* (§ 5.2); e a opción por formas da serie en *-ó* ou polas da serie en *-á* dos adverbios déicticos (§ 6). Como se pode apreciar, algúns son trazos pouco estudados en traballos anteriores; todos teñen en común que o uso non debeu estar mediatizado por unha excesiva atención sobre eles: noutras palabras, a falta de reflexión diante da escolla fai que sexan mellores indicios da variedade espontánea dos autores.

2. *NON, N', NO-*

2.1. O adverbio *non* en posición anteverbal

Tradicionalmente, na lingua oral espontánea, o adverbio de negación *non* en posición anteverbal pode adoptar variantes formais condicionadas polas características fónicas do segmento inicial do verbo que segue: mantén a forma plena ante consoante {*non*}, pero ante vogal pode tomar unha forma reducida, de modo

que a variación nestoutra posición é {*n*, *no*, *non*}. Repárese nestes tres exemplos, tomados do noso corpus, en que o adverbio precede ao verbo *hai*:

CR-12: ¿Porque *non hai* justicia nesta terra? (113).

JMP3-45: ¿Que importa a lei humana ni a divina contra esa plaga que a probeza aumenta si ja *no hai* fe de Cristo na doutrina, si todo está no mundo ja de veta? (123).

ABF1-12: O casarse quér cariño, e se no-o hay sale mal, que *n-hai* ningun animal indómeto a-o aloumiño (512).

Esta alomorfa do adverbio é un trazo tradicional de moi ampla difusión territorial², mais paso a paso vai esmorecendo na lingua falada e nas últimas décadas case desapareceu da escrita. Non era así en épocas anteriores, e tampouco nas primeiras décadas do século XIX.

No corpus, a maior parte das atestacións son da variante *non*, que, como dixemos, alterna coas reducidas no mesmo contexto³; dito doutro xeito, a presenza de *non* ante vogal pódese deber a que nesa variedade só existe esa opción ou a que, habendo alomorfa, o usuario escolle esa variante dentro do abano formal que ten ao seu dispor. A nosa análise céntrase nas obras e autores que atestan as formas *n-* e *no*, mais ten en conta tamén a concorrencia da forma plena en posición antevocálica para podermos valorar a incidencia nelas (Táboa 1). Mantemos a orde cronolóxica, guiada polo primeiro rexistro de cada autor, para facilitar a comprobación de que non existe unha progresión constante na definición do modelo. Contabilizamos por separado as ocorrencias ante vogal tónica e vogal átona, porque este cambio no contexto prosódico pode condicionar resultados distintos. Nas columnas da dereita facemos un cómputo por autores diferenciados, nas tres posicións, que nos permite ter uns índices de uso e agrupalos por tendencias (de

² Vallan como mostras da ampla difusión xeolectal os seguintes exemplos, tomados de falantes espontáneos: “no-hai madeira ningunha” (Ferreirós de Valboa-Becerreá, LU), “no-era coma agora” (Cela-Bueu, PO), “o resto, pois nu-hai que facerlle” (Saldanxe-A Pastoriza, LU), “no-hai eses traballos” (Ventosela-Ribadavia, OU), “no-está” (Espiñaredo-As Pontes de García Rodríguez, CO), “n-había” (Castro-Boiro, CO; Lubián, ZA; Brués-Boborás, OU).

³ De forma excepcional, atopamos tamén 3 rexistros ante verbo comezado por consoante (2 *s-*, 1 *t-*): “Outro tiña moitas fillas, estas no as quer ó Rey, *no sirven* p[ar]a andar polo mundo carrexando odres” (PC-36: 479); “pois un ou otro *no son* os frades” (PC-36: 756); “Ponlles a mau pola igrexa o crego, mais anque e bo, *no ten* efecto a menciña, cando o remedio e o varon” (MPA2-13: 416).

maior a menor frecuencia das formas reducidas): os do Grupo I non presentan a forma plena; os do Grupo II teñen maioría significativa de formas reducidas; os do Grupo III ofrecen equilibrio; os do Grupo IV mostran ampla maioría da forma plena; o Grupo V, formado por aqueles que non presentan formas reducidas, non está presente na táboa.

	ANTE VOGAL TÓNICA			ANTE VOGAL ÁTONA			TOTAIS	TENDENCIA
	<i>n</i>	<i>no</i>	<i>non</i>	<i>n</i>	<i>no</i>	<i>non</i>		
DE1-07	1	1	5			4	3/1/17	IV
DE2-07	2		4			4		
LSSA-08		1			1		0/2/0	I
ABF1-12	9		4	3		1	12/0/8	II
ABF2-12						1		
ABF4-14			1					
ABF7-20						1		
MPA2-13		1	6			4	0/3/15	IV
MPA4-14			1					
MPA5-14		2						
MPA6-20			4					
APP-22					1	1	0/1/1	III
PBS-23	5		3	6			11/0/3	II
PC-36		3	28			12	0/3/40	IV
OPG[RV]-37				1		1	1/0/1	III
OPG[GF]-37		1	2			1	0/1/3	IV
FP1-38	1		5	1			4/0/8	IV
FP2-sd			1					
FP3-sd	2					2		
OSP1-40		2	1				0/2/1	III
C1836-43	1		3	1		1	2/0/4	IV
JMP1-43	1		2	1			2/4/5	III
JMP3-45		2			2	1		
JMP4-46			2					
RM-44	3						3/0/0	I
CCX-46	2		3	1			3/0/3	III

Táboa 1. Variantes {*n*, *no*, *non*} ante vogal inicial do verbo

Á vista dos datos reproducidos na Táboa 1, podemos tirar como primeira conclusión que, de maneira xeneralizada, as variantes reducidas alternan coas plenas nos mesmos textos; así fan tódolos autores, salvo o anónimo de *Labrador* (LSSA-08) e Ramón Malvárez (RM-44), que integran o moi exíguo Grupo I, pero o número de rexistros é nestes tan baixo que non invalida a conclusión xeral. Obsérvase que non sucede o mesmo á inversa, pois a forma plena reina en exclusiva en tódolos autores e obras que pertencen ao nutrido Grupo V (fóra da táboa), integrado por algo máis da metade das obras, con presenzas moi significativas: OAS-01? (4/0) [ante vogal tónica/ante vogal átona], Arias Teixeira (1805, 0/1), Fernández Neira (1810, 6/11), AC-12 (1/0), CR-12 (10/3), CFRA-13 (5/5), AC-13 (0/3), CCBM-13 (2/0), DDF-20 (2/2), TQ-20 (7/5 e 6/3), N. P. Díaz (1826, 1/1; 1828, 1/1), DAS-36 (2/1, 1/0 e 2/2), DGM-36 (7/0), TP-36 (6/3 e 2/4), CPCh-37 (0/5), Añón (1842, 0/1), Turnes (1842, 4/1; 1843, 0/1; 1845, 5/1), Montero Telling (1844, 1/1), Valladares (1844, 0/1; 1845, 0/1)⁴ e Camino (1845, 1/1; 1846, 3/0).

Na alternancia, as formas plenas son adoito máis frecuentes cás reducidas, de aí que o Grupo IV sexa o máis numeroso da táboa. Só invirten claramente esa relación Fandiño e Boado (Grupo II). Fano tamén en moi menor medida Pintos e Fernández Magariños, nunha situación case de igualdade, polo que preferimos agrupalos cos que mostran igual frecuencia (Varela Vahamonde, en OPG[RV]-37, e mailos anónimos de APP-22 e CCX-46, Grupo III).

En xeral, escóllese ou *n-* ou *no-*. Son excepcións os autores que alternan ambas: o anónimo de DE-07, que mostra unha lixeira preferencia por *n-*, e Pintos, que o fai por *no-*. As escollas máis decididas, avaladas polo maior número de rexistros, son da variante máis reducida, pola que optan Fandiño, Boado, Varela, Pol e o anónimo de *Cambados* (C1836-43). Escollen *no-* Pardo de Andrade, Fernández Magariños, Gómez del Ferrol e os anónimos de LSSA-08, APP-22 e PC-36.

⁴ Claro que ningún dos exemplos se somete ao contexto da regra enunciada polo autor na súa gramática: “Pois *non* inoras, se cantas, o que escoitarte m'agrada” (MV1-44, 30), “Parolas ¡ai! d' amor ja *non* escoito longe do val mimoso en que nacin” (MV2-45, 3). Tras indicar que “este adverbio se apostrofa lo mismo que el *en* preposición”, pasa a describir os casos en que se debe apostrofarse ou non. Os que agora nos ocupan son os seguintes: “Debe elidirse y apostrofarse la primera *n* siempre que a este adverbio sigan [...] la 2ª ó 3ª persona de singular del presente de indicativo del verbo *ser*, cualquiera de las de pasado imperfecto, también de indicativo y ante todas las de los diferentes tiempos del verbo *estar*” (1970: 106). Dito doutro xeito, só ante as formas do verbo *estar* e ante as de *ser* que comezan por vogal.

Non semella que haxa unha distribución dialectal estrita entre ambas, senón máis ben unha opción ou práctica individual de cada un, oral e escrita; por iso, este trazo pode ser de grande axuda na identificación dos autores⁵.

Chama a atención a escasa presenza da forma reducida nos diálogos composteláns, sendo que está ben testemuñado no galego occidental e presente aínda hoxe no galego desta comarca⁶: é minoritario en DE-07 e en PC-36, pero falta por completo en CFRA-13 (asinado por F.R.A.), CCBM-13 (asinado por R.F.), DDF-20, TQ-20, DAS-36 e TP-36. Naturalmente, non se trata de que na altura non existise esa variación na fala compostelá, senón de que o autor ou autores anónimos deses textos, pola razón que fose, non a consideraron entre os trazos populares que trasladaron á escrita. Salientamos tamén que *n-* é forma única en RM-44 (3r), mais falta por completo en CPCCh-37 (*non*, 5r), para o que se postula a mesma autoría de Ramón Malvárez (*Papés*: 401); tampouco se compadece a práctica do autor anónimo dos diálogos dos esterqueiros (DE-07) coa seguida por Antonio Benito Fandiño, que ao parecer tira a copia, nin coa de Freire Castrellón —desde que sexa el o redactor de AC-13 (*non*, 3r)—, ambos aludidos como posibles autores (*Papés*: 27).

2.2. O adverbio *non* en combinatoria con clíticos

1. O adverbio *non* combina coas variantes diatópicas do pronome acusativo de 3P, con distintos resultados territoriais, a maior parte amalgamados: masc. sg. {*no*, *noo*, *nol*, *nono*, *nonol*, *nonno*, *nonho*, *non lo*} / fem. sg. {*noa*, *noal*, *nona*, *nonal*, *nonna*, *nonha*, *non la*} (Álvarez 1998: 104-108). O Mapa 1 presenta de xeito moi simplificado a extensión das variantes reducidas *no* e *noa-na*⁷, delimitando a área en que é máis constante (*grosso modo*, as dioceses de Santiago e Mondoñedo; ao sur e leste desa liña hai rexistros esporádicos, con certa concentración nalgúñas

⁵ Temos presente que a grafía extensa pode representar unha pronuncia reducida e enmascarar a realidade morfolóxica; por contra, non é previsible que unha grafía reducida represente unha pronuncia máis extensa.

⁶ Dubert (1999: 224), no seu estudo xeolingüístico do concello de Santiago de Compostela, con datos de fins do séc. XX, confirma que ante verbo comezado por vogal existen os alomorfos *no* e *non*, e que o primeiro é máis frecuente.

⁷ O fenómeno está testemuñado xa na Idade Media. Entre os poetas medievais que usan a amalgama está o clérigo santiagués Airas Nunez (Álvarez 1994).

rexións, mais sen formar áreas tan compactas coma a que delimitamos ao norte e oeste. Coma no contexto *non* + verbo, todo indica que estas formas reducidas están perdendo vitalidade na lingua oral espontánea, substituídas polas tamén tradicionais *non o* e *non a* [nono, nona] —que coexisten en toda a área— e, mesmo, polas emerxentes *non o* e *non a* [noŋo, noŋa]; a fronteira recúa cara ao occidente, deixando pegadas no leste e no sur, e asemade a área “no, noa” fragmentase internamente.

Mapa 1: Área de maior presenza da amálgama *no* e *noa~na* (adv. *non* e pron. acusativo 3P)
 Fonte: Álvarez 1998

Estas variantes están tamén presentes na colectánea reunida en *Papés*. As grafías poden variar, pero debemos convir en que <non o, non-o, nono, no no, no-no, no'no> representan a secuencia [nono]; as grafías seguras das formas reducidas son <no o, no ó, no-o, n'o, no> e <no a, no à, noa, na, n-a, n'a, n'>. A análise realizada, que exporemos a seguir, segue a pauta descrita anteriormente para o contexto *non* + verbo; coma entón, centraremonos nos autores e obras que presentan grafías de amálgamas reducidas.

	PRON. <i>o(s)</i>				PRON. <i>A(s)</i>				TOTAIS (REDUCIDA/ PLENA)	TENDENCIA
	<i>n</i>	<i>no</i>	<i>non-</i>	<i>non</i>	<i>n</i>	<i>no</i>	<i>non-</i>	<i>non</i>		
PG-10	1		5				1		1 / 6	IV
ABF1-12		3	2	1				2	3 / 3	III
CFRA-13	1		1				2		1 / 2	IV
DDF-20	2								2 / 0	I
TQ2-20			2			2			2 / 2	III
PBS-23			8		1		2		1 / 10	IV
PC-36	5	2	5			2			9 / 5	II
CPCh-37			3		1				1 / 3	IV
FP1-sd	1		1		1				3 / 1	II
FP3-sd					1					
OSP1-40	1				3				4 / 0	I
VT3-42					1				1 / 1	III
VT7-46							1			
JMP2-45				3		1			1 / 3	IV
CCX-46			1		1				1 / 1	III
RVV-sd	2								2 / 0	I

Táboa 2. Presenza relativa de {*no*, *nono*} (con fem. e pl.)

2. En liñas xerais, a situación é similar á descrita na alínea anterior (§ 2.1). A forma reducida alterna coa grafada como plena nun mesmo texto, e de feito son moi poucos os autores que sempre empregan as primeiras (Grupo I): o anónimo de DDF-20, Fernández Magariños (OSP1-40) e Varela Vaamonde (RVV-sd)⁸; a eles únense os poucos que as usan de forma preferente (Grupo II), só o anónimo de Cacheiras (PC-36) e Florencio Pol. Os demais móvense entre o equilibrio entre ámbalas opcións (Grupo III: Fandiño, Turnes e mailos anónimos da Quintana [TQ2-20] e Xallas [CCX-46]) e a preferencia pola forma plena (Grupo IV: Fernández Neira, Boado, Pintos e os autores anónimos de CFRA-13 e CPCh-37).

⁸ Son moitos máis os que só presentan formas plenas (Grupo V), con distintas grafías. Indícase entre parénteses o número de rexistros: RVP-05 (1), DE-07 (5), AC-12 (1), CR-12 (2), AC-13 (2), MPA2-13 (2), APP-22 (6), PB1-23 (1), NPD2-28 (1), CLB-33 (3), DAS-36 (7), DGM-36 (1), TP-36 (4), C1836-43 (2).

Con seren fenómenos relacionados, non se pode concluír que afecten aos mesmos autores nin da mesma maneira. Na Táboa 3 compárase o seu comportamento nos dous contextos, indicando en cada caso a que grupo pertence e o número de ocorrencias (forma reducida / forma plena), que consignamos unha vez máis porque en ocasións é tan baixo que resulta pouco significativo. Non é o caso de Pedro Boado, con abundantes testemuños que evidencian unha clara opción inversa, de *n-* ante o verbo e de *non* co clítico); e non é o único que muda de preferencias (Fandiño, Pintos, o autor de PC-36, Pol...).

AUTORES E OBRAS	POSICIÓN ANTEVERBAL	PRONOME ACUSATIVO
LSSA-08	I: 2 / 0	--
RM-44	I: 3 / 0	--
ABF	II: 12 / 8	III: 3 / 3
PBS-23	II: 11 / 3	IV: 1 / 10
OSP1-40	III: 2 / 1	I: 4 / 0
RVV-sd	III: 1 / 1	I: 2 / 0
CCX-46	III: 3 / 3	III: 1 / 1
JMP	III: 6 / 5	IV: 1 / 3
APP-22	III: 1 / 1	V: 0 / 6
OPG[GF]-37	IV: 1 / 3	--
PC-36	IV: 3 / 40	II: 9 / 5
FP	IV: 4 / 8	II: 3 / 1
DE-07	IV: 4 / 17	V: 0 / 5
MPA	IV: 3 / 15	V: 0 / 2
C1836-43	IV: 2 / 4	V: 0 / 2
DDF-20	V: 0 / 4	I: 2 / 0
TQ-20	V: 0 / 21	III: 2 / 2
VT	V: 0 / 12	III: 1 / 1
PG-10	V: 0 / 17	IV: 1 / 6
CFRA-13	V: 0 / 10	IV: 1 / 2
CPCh-37	V: 0 / 5	IV: 1 / 3

Táboa 3. Cotexo do uso da forma reducida con verbos e con pronomes acusativos 3P

3. Hai aínda un terceiro contexto de interese para a morfoloxía do adverbio *non*, pois ante outros clíticos pode perder a nasal final, maiormente se o que segue comeza por nasal⁹. Nestes textos atopamos *non me* {non me, nonme} e *no me* {no me, no'me, no-me, nome}, *non nos* {non nos} e *no nos* {no nos, no'nos, no-nos, nonos}, *non lle(s)* e *no lle(s)*, *non se* e *no se*. Coma adoito, mostramos só os datos das obras que teñen formas reducidas.

	PRON. ME		PRON. NOS		PRON. LLE(S)		PRON. SE		TOTAIS		TENDENCIA
	<i>no</i>	<i>non</i>	<i>no</i>	<i>non</i>	<i>no</i>	<i>non</i>	<i>no</i>	<i>non</i>	<i>nom- /non-/ noll-/nos-/non</i>	REDUCIDA/PLENA	
RVP-05			1		1	1	1		0/1/1/0/2	2/2	III
DE1-07	2					6			5/0/0/0/17	5/17	IV
DE2-07	3	2				6		3			
PG-10	1	1	5			4		4	1/5/0/0/9	6/9	IV
AC-12	1		1						1/1/0/0/0	2/0	I
CR-12			2			1		5	0/2/0/0/6	2/6	IV
CFRA-13	2		1					13	2/1/0/0/13	3/13	IV
CCBM-13	1	1							1/0/0/0/1	1/1	III
DDF-20	1							3	1/0/0/0/3	1/3	IV
MPA6-20					1				0/0/1/0/0	1/0	I
TQ2-20	1	2		1		7		3	1/0/0/0/13	1/13	IV
APP-22	1							3	1/0/0/0/3	1/3	IV
PBS-23	5	1				13		17	5/0/0/0/31	5/31	IV
TP2-36	1	2	4			5		2	1/4/0/0/9	5/9	IV
CPCh-37	2	2				5		7	2/0/0/0/14	2/14	IV
OSP1-40			1			1			0/1/0/0/1	1/1	III
C1836-43	2		1			1		3	2/1/0/0/4	3/4	III
JMP1-43	1								1/0/0/0/0	1/0	I
MV2-45	1								1/0/0/0/0	1/0	I

Táboa 4. Presenza relativa de {*no*, *non*} ante clíticos comezados por consoante

⁹ Forma parte do fenómeno enunciado deste xeito por Marcial Valladares, na súa gramática: “en gracia, si se quiere, de la eufonía, podrá suprimirse, á medio del *trait d'union*, la *n* última seguida de otra *n*, del afijo *me*, ó de los adverbios *máis*, *menos*. Por exemplo: *no-nos dèijes* = no nos dejes; *no-m'acòrdo* = no me acuerdo; *no-máis guerra* = no mas guerra; *no-menos que ti* = no menos que tu” (1970: 106).

Mostran unha práctica que ten interese para o noso propósito, mais non ao nivel da comentada nas alíneas anteriores, xa que en boa medida o fenómeno se sitúa no plano da representación gráfica; isto é, a escrita <no-me>, p. ex., reproduce unha secuencia fónica con esa redución, pero esta pode existir igualmente de forma constante e habitual tamén nos que grafan <non me>.

3. A MARCA DE NÚMERO NO CLÍTICO DATIVO DE 3P

3.1. Lles ~ lle

En galego é frecuente o uso de *lle* como forma sincrética ('lle, lles'), sen o morfo de número que diferencia o par *lle* : *lles*. Ocorre isto de maneira habitual na lingua espontánea da Galicia occidental e meridional (Mapa 2: área B), onde os falantes só usan *lles* cando precisan marcar que o referente é plural; mais tamén no cuartel nororiental, onde se diferencia adoito entre *lle* sg. e *lles* pl., os falantes tenden a usar a forma sincrética en determinados contextos sintagmáticos (p. ex. *dixenlle(s) algo a eles*)¹⁰. Para a maior parte dos usuarios este é un trazo espontáneo, sobre o que non reflexionan, e iso faíno especialmente interesante para o noso propósito caracterizador, sobre todo nunha altura en que a aprendizaxe escolar aínda non chamara a atención sobre esta diferenza no uso entre falantes galegófonos. Non se descarta, con todo, que a presión académica e a corrección lingüística en español puideren mediatizar o uso dos autores do noso corpus, ampliando a presenza de *lles* máis aló do seu uso natural; mais, xusto nesas circunstancias, a escolla de *lle* pl. seguiría sendo moi significativa.

1. Son minoría as obras que non presentan variación entre *lle* e *lles* como forma de plural (20 sobre 49), e polo xeral con moi baixo número de ocorrencias;

¹⁰ Non é o lugar de expoñermos polo miúdo cales son os posibles contextos e o comportamento habitual dos falantes en cada un deles (descritos sucintamente en Álvarez 1998: 79-80). Digamos a modo de exemplo que un falante da área A escollerá sempre *lles* nun esquema do tipo "A eles déronlles algo" (e *déronllo*), pero que nun esquema de redobro, coma "Dálles iso a eles", a mesma persoa escollerá moi probablemente *lle* (e *déronllo* como alternativa a *déronllo*). Un falante da área B preferirá *lle* en ámbolos casos, pois só seleccionará *lles* cando sinta a necesidade, con frecuencia contrastiva, de marcar o trazo 'plural' (e sempre dirá *déronllo*, sen máis opción). A área C é de transición: úsase adoito *lles* coma na área A, pero a amálgama é polo xeral *llo*, forma característica da área B.

ademais, cómpre dicir que algunhas delas son de autores que presentan alternancia noutros textos, como se pode comprobar na Táboa 5. De maneira case xeral, a falta de variación débese a que só se usa a canónica *lles*: ben é certo que en moitas obras o número de ocorrencias é tamén pouco significativo (con 1 só rexistro: ABF1-12, MPA3-14, PB1-23, NPD2-28, JMP1-43, FA2-45 e MV4-46; con 2 rexistros, NPD1-26-28, VT1-29, CLB-33, DGM-36, FA1-42 e JMP3-45); por iso destacan, tanto pola abundancia de rexistros coma pola constancia da escolla, VT5-45 (4), CR-12 (6), OPG[RV]-37 (9) e, sobre todo, MPA2-13 (10), MPA6-20 (11) e TQ2-20 (13). En sentido contrario, con *lle* pl., só contamos co caso excepcional de VT4-43 (1).

O Grupo I, que estaría formado por aqueles que sempre ofrecesen a forma sincrética, está baleiro¹¹. O Grupo V, marcado pola constancia de *lles*, está integrado polas obras relacionadas no parágrafo anterior, sempre que non pertenczan a autores que presentan variación noutros textos.

2. É máis frecuente que *lle* e *lles* concorran como formas de plural nun mesmo texto (29 obras), se ben en distintos graos e con desigual número de aboacións; con todo, a primeira observación é o predominio xeral da forma con marcas explícitas de plural.

A Táboa 5 mostra as porcentaxes de uso de *lles* en obras ou en escritores que mostran alternancia. Nela agrúpanse as obras supostas dun mesmo autor e ordénanse, segundo a incidencia da forma marcada fronte á sincrética, en tres treitos. No inicial, Grupo II, figuran os poucos autores en que *lles* aparece con menos do 40% das ocorrencias. No Grupo IV lístanse aqueles en que se produce a situación inversa, pois é *lle* a variante que non acada o 40% dos rexistros; repárese no alto número de atestacións nalgunhas destas obras, dándolle un valor especial á constancia da escolla *lles* ou, visto do outro lado, á excepcionalidade de *lle*. No treito intermedio (Grupo III) colocamos as obras de porcentaxes máis próximas, en principio con *lles* entre o 40% e o 60%, mais na práctica cunha proporción igual ou superior á metade das ocorrencias.

¹¹ A única obra que podería integralo pertence a Turnes (VT4-43), que presenta variación noutros textos.

GRUPO II				GRUPO III				GRUPO IV			
PREDOMINIO DE <i>LLE</i>				INCIDENCIA SIMILAR				PREDOMINIO DE <i>LLES</i>			
OBRA	<i>lle</i>	<i>lles</i>	% <i>lles</i>	OBRA	<i>lle</i>	<i>lles</i>	% <i>lles</i>	OBRA	<i>lle</i>	<i>lles</i>	% <i>lles</i>
C1836-43	3	1	25,00%	AC-12	3	3	50,00%	AAT-05-12	1	2	66,67%
DDF-20	2	1	33,33%	CCBM-13	1	1	50,00%	RVP-05	1	2	66,67%
FP1-38	4	4	38,89%	OPG[GF]-37	4	5	55,56%	DE1-07	5	5	68,18%
FP2-sd	7	3		CCX-46	4	5	55,56%	DE2-07	2	10	
				CPCh-37	3	4	57,14%	VT1-29	0	2	69,23%
								VT3-42	2	1	
								VT4-43	1	0	
								VT5-45	0	4	
								VT7-46	1	2	
								OAS-01	1	3	75,00%
								DAS1-36	1	8	77,78%
								DAS2-36	2	3	
								DAS3-36	1	3	
								APP-22	1	4	80,00%
								OSP1-40	1	4	80,00%
								TP1-36	2	3	81,25%
								TP2-36	1	10	
								CFRA-13	1	6	85,71%
								TQ1-20	4	16	87,88%
								TQ2-20	0	13	
								PBS-23	2	15	88,24%
								OPG[RV]-37	0	9	90,91%
								RVV-sd	1	1	
								PG-10	3	54	94,74%
								PC-36	1	29	96,67%

 Táboa 5. Presenza relativa de {*lle*, *lles*} en *Papés*

3. Se identificamos os autores coñecidos, comprobamos que, con maior ou menor número de testemuños, Fandiño (1), Valladares (1), Pintos (3), Añón (3), N. P. Díaz (3) e Pardo de Andrade (22) se atopan no Grupo V, entre os que só ofrecen *lles* como plural, sen que obste a procedencia occidental da maior parte deles. En cambio, o compostelán Vicente Turnes móstrase vacilante (Grupo IV), dentro dun mesmo texto ou entre as distintas obras, en maior medida có dezaio Varela, quen só fai unha excepción no uso constante da forma marcada (*lles*:

OPG[RV]-37 [9]; *lle-lles*: RVV-sd [1/1]); tamén oscilan entre as dúas variantes Arias Teixeira, Boado Sánchez, Fernández Neira, Gómez del Ferrol, Pol e Fernández Magariños.

A maior parte dos anónimos mostra tamén, de maneira xeneralizada, esa vacilación. Só catro deles presentan de xeito exclusivo *lles* (Grupo V), ben que algún con rexistro único: a conversa remitida desde Betanzos (CLB-33 [2]), a carta recomendada compostelá (CR-12 [6]), o diálogo coruñés de Gorecho e Mingos (DGM-36 [2]) e o poema aos insurrectos de Burón (PB1-23 [1]). Aínda que supomos un mesmo autor para os dous textos da Quintana (TQ-20), a práctica é neles diverxente: no primeiro oscila entre *lle* e *lles* (4/16) e no segundo opta sempre por *lles* (13r). Tamén DE-07 e TP-36 mostran un cambio similar entre as dúas entregas, cun uso case exclusivo de *lles* na segunda, coma se entre unha e outra se tomase conciencia da conveniencia de modificar ese trazo; en cambio, en DAS-36 prodúcese unha situación similar nos tres textos.

3.2. Llelo ~ llo

É sabido que na maior parte do territorio galego son descoñecidas as formas amalgamadas do tipo *llelo* e que no seu canto se emprega uniformemente a variante sincrética *llo*, coma en portugués: na práctica deses falantes, *dixenllo* significa tanto ‘dixenllo (a el, a ela, a vostede)’ coma ‘dixenllelo (a eles, a elas, a vostedes)’. É este un deses trazos dialectais —coma *alálaló*, que será tratado máis adiante— nos que se aprecia a retirada en dirección nordés dunha variante, nun proceso de cambio que se vén dando desde a Idade Media¹².

O Mapa 2 mostra a situación contemporánea, con datos das derradeiras décadas do século XX. Na área marcada como B, *llelo* descoñécese por completo (*A eles non llo digas*); non por acaso, a variante de dativo *lles* só se usa nela como forma marcada, segundo foi exposto máis arriba. Na área A *llelo* é habitual e úsase de

¹² A forma primitiva é *llo*, formada nunha época en que *ILLI* só tiña descendentes rematados en vogal. *Lles* nace a partir de *lle*, e na súa secuencia fórmase a amálgama *llelo*, que fai serie con *nolo* e *volo*. Na época medieval, a innovación *llelo* prosperou na maior parte do territorio galego, con maior ou menor incidencia segundo as rexións; só no galego suroccidental se seguiu usando de forma constante a primitiva *llo* ‘llelo’ (Álvarez 1996). O mapa actual mostra que, finalmente, esa innovación non se consolidou en todo o territorio que participou nela e que a fronteira recúa desde entón en dirección norte e en dirección leste.

regra na maior parte dos posibles contextos sintácticos e informativos (*A eles non llelo digas*), o mesmo cá variante de dativo *lles* (cf. supra); con todo, nos espazos urbanos desta área decrece a frecuencia de *llelo*, en beneficio de *llo*, e nalgúñas zonas tamén se observa certa desafección por ela en grupos de falantes novos. A área C é unha zona de transición, consecuencia do repregamento mencionado, na que se dan testemuños de *llelo* de forma menos constante —cando non esporádica—, polo xeral en falantes marcados socialmente como moi conservadores; a forma de dativo plural é adoito *lles*, coma na área A, mais tamén comeza a recuar.

Mapa 2: Distribución territorial de {lles, lle} plural e da amálgama pronominal *llelo* ~ *llo*.
Fonte: Álvarez 1998

É moi improbable que un autor das primeiras décadas do século XIX adoptase *llelo* se non formaba parte do seu inventario pronominal (non temos máis ca lembrar o esforzo que nos supón aos que temos que asumila e ensinala, desde que foi declarada forma estándar). Ao non estar a variante *llelo* implicada nun proceso de cambio inducido naquel entón, debemos aceptar que a súa presenza se debe ás características diatópicas da lingua do autor. No corpus, con significado plural no dativo, só atopamos 36 exemplos repartidos en 14 obras: *llo* (9r), *llos* (3r), *lla* (3r), *llas* (10r); *llelo* (7r), *llelos* (1), *llela* (3r)¹³.

GRUPO I USO EXCLUSIVO DE <i>LLO</i>		GRUPO II PREDOMINIO DE <i>LLO</i>				GRUPO III INCIDENCIA SIMILAR				GRUPO IV PREDOMINIO DE <i>LLELO</i>				
OBRAS	<i>llo</i>	OBRAS	<i>llelo</i>	<i>llo</i>	% <i>llelo</i>	OBRAS	<i>llelo</i>	<i>llo</i>	% <i>llelo</i>	OBRAS	<i>llelo</i>	<i>llo</i>	% <i>llelo</i>	
PG-10	4	PC-36	1	6	14,29	FP1-38	1	1	50,00	PBS-23	5	3	62,50	
CFRA-13	1	DAS1-36		1	33,33					OPG[RV]-37	2	1	66,67	
AC-12	2	DAS2-36	1	1						TQ1-20	1	0	100,00	
MPA2-13	1													
TC-36	1													
CPCh-37	2													
OSP1-40	1													

Táboa 6: Ocorrencias da amálgama 'lles+o(s), lles+a(s)'

O baixo número de rexistros obriga a actuar con moita cautela, pero non impide facermos algunhas observacións nin obtermos información de interese. Como era de esperar, neste corpus textual dominan as amálgamas reducidas, propias da Galicia occidental, e nalgúns textos só se usa *llo(s)*, *lla(s)*. De acordo co mapa actual, é congruente a práctica seguida polo noiés Ramón Malvárez (se é el o autor de CPCh-37 [2r]), polos composteláns ocultos tras os pseudónimos Xan de Mingucho (AC-12 [2r]) e F.R.A. (CFRA-13), polo descoñecido autor de TC-36, que tamén supoñemos santiagués, e mais por Manuel Fernández Maga-

¹³ Coas grafías <llo, ll'ò, lle lo, lle-lo; llos, lle los; lla, llela, lle la; llas>. Con significado singular no dativo obtemos os seguintes datos: *llo* (34), *l'-o* (1); *llos* (7); *lla* (29), *la* (1); *llas* (8).

riños, residente en Santiago (OSP1-40)¹⁴. Por contra, sorprende este trazo en José Fernández Neira (PG-10 [4r]) e en Manuel Pardo de Andrade (MPA2-13), que proceden dunha bisbarra en que *llelo* tiña que ser daquela habitual (Mapa 2): ¿significará iso que no galego urbano da Coruña xa non eran de uso común?, ¿el será que a perda observable hoxe nas Mariñas se manifestaba xa entón?

Con todo, nalgúns diálogos de ambiente compostelán tamén hai testemuños ocasionais de *llelo*. Así ocorre no único rexistro posible de TQ1-20, en DAS-36 (2 *llo* / 1 *llelo*) e en PC-36 (6 *llo* / 1 *llelo*). Estes son os contextos de uso de ámbalas variantes nestas obras:

LLELO, LLELA, LLELOS, LLELAS	LLO, LLA, LLOS, LLAS ‘llelo, llela, llelos, llelas’
TQ1-20: Eu arrendollela oxê polo presio (198).	DAS1-36: o mesmo que facerlles pagalas armas ós proves cando llas levaron á forza (71).
DAS2-36: Dios lle lo pague. (261).	DAS2-36: Eso paroleyno eu, por que llo oira á uns Señores na Rua do Villar. (192).
PC-36: é cando ó Santo Samuel lle pideu rey ó pueblo, nin pideu reina nin Dios lle la deu sinon q[u]e nomeou á Saul (681).	PC-36: é en moitisimas ocasiôs, non esperaron á q[u]e llo pidisen, sinon q[u]e se adelantaron voluntariamente (411).
	PC-36: pouco importa darlles casas, sinon hay pan; prô nõ suposto que faltasen casas, non contribuirían prâ facer llas ? (644).
	PC-36: é estonces deulle as tablas dá ley por escrito, entregou llas á Moises é Aaron cabezas dôs q[u]e creian nel (190).
	PC-36: si carlos as pede danllas si ó demo llas pede dânlilas, si as formigas llas peden dan llas (771).

Nos tres exemplos de DAS2 atopámonos ante situacións distintas, e na diferenza pode estar a motivación da escolla. No primeiro, Farruco responde conxuntamente “Dios lle lo pague” ás catro persoas que saúdan con fórmulas xaculatorias o seu espiro (“Dominus tecum”, “Dios te axúde”); o uso de singular podería ser descortés

¹⁴ Non atopamos noticias biográficas de Manuel Fernández Magariños, a pesar de que os seus pregos saíron en Santiago espallados por tres décadas. *O Seor Pedro* ten trazos que non desmenten unha localización preferentemente occidental, con algún trazo central. A lingua empregada podería ser santiaguesa ou dunha modalidade semellante. En todo caso, o único exemplo do fenómeno estudado está en contexto de redobro, polo que incluso na área A sería admisible *llo* (a par de *llelo*): “é dimpois dádello *os Cas*, que *lles* faga bo porveito” (103-104).

para as tres que se considerasen excluídas, entre elas o Cura, que falou de primeiro e en latín. Nos outros dous non precisa recorrer á forma marcada como plural: nun está ben explícito o número no clítico e frase correferentes situados no contexto previo inmediato (“*facerlles... ós proves*”); o outro é un esquema de redobro (“...llo... á uns señores”), no que incluso os falantes da área A (Mapa 2) usan adoito a forma sincrética. En cambio, o autor de PC-36 parece ter unha práctica xeral de uso da forma sincrética, pero na única ocasión en que emprega a forma *lle la* explota o recurso ata os lindeiros da corrección gramatical: posto que hai dous demandantes sucesivos (o pobo pediulle ao seu sacerdote, Samuel, que lle pedise a Deus un rei), é posible que o autor use o plural para se referir *ad sensum* ao “pueblo” (substantivo singular) como destinatario colectivo (fronte a Samuel, só un intermediario).

Mapa 3: Localización espacial dos testemuños de *llelo* presentes en *Papés*¹⁵

¹⁵ A estrela de maior tamaño representa conxuntamente os testemuños dos anónimos composteláns citados.

Hai aínda outros tres autores que alternan *llo* e *llelo* co mesmo significado plural. O primeiro é Pedro Boado Sánchez, que Carballo (1975: 43) localiza como nacido na aldea de Quintás (Santa María da Barra-Coles)¹⁶, ao sur do lugar dos Peares, onde empatan o Sil e o Miño, e por tanto fóra da área máxima actual de *llelo* (Mapa 3). De oito ocasións posibles, o ourensán Boado só emprega a forma sincrética en tres: advértase no exemplo repetido ao comezo das dúas columnas a alternancia “*llo... lle lo*” co mesmo referente; tamén a presenza da forma sincrética no único contexto de redobro (“*llo... aos curas*”).

LLELO, LLELA, LLELOS, LLELAS

PBS-23: A min, do meu corto entender parecíame que s'os Curas se contentasen c'o que se lles dese por devocion sin pedilo, nin facer outras cousas pra que *llo* dean, ou pra que *lle lo* paguen, pase, é mais aínda moytas veces habian de salir millor, qu' entre gente labradora hay moyta caridá (740).

PBS-23: sin ter un ben de Dios, nin siquiera un pedazo de pan que levar á boca, que todo *lle lo* vendera á Justicia pra pagar á ofrenda do enterro do amo da casa (504).

PBS-23: é mais ben saben acudir á justicia se non *lle lo* dan logo, ou lles falta algo. (720).

PBS-23: aínda mais de catro m' habian de ir á rogar por èl: mais esso de *lle lo* dar, pra lelo si, pro non pra levalo (567).

PBS-23: é un lotiño de berzas é un pouquiño d' unto, com-a-un puño, é todo *lle-lo* deixou sin decir cas-que nada (517).

LLO, LLA, LLOS, LLAS
'llelo, llela, llelos, llelas'

PBS-23: A min, do meu corto entender parecíame que s'os Curas se contentasen c'o que se lles dese por devocion sin pedilo, nin facer outras cousas pra que *llo* dean, ou pra que *lle lo* paguen, pase, é mais aínda moytas veces habian de salir millor, qu' entre gente labradora hay moyta caridá (740).

PBS-23: No eso, n' hay que *ll ò* decir os Curas. ¡S' alguns d' eles oirán á sua mercè! (156).

PBS-23: e tiñan qu' esperar pra cásarse: é á vergonza de todos modos, mandase ó que mandase ó señor Obispo, ningen *lla* quitaba. (171).

Os outros dous son o autor de OPG[RV]-37, identificado como Ramón Varela Vahamonde, de Lalín (1 *llo*/2 *llelo*), e Florencio Pol, de Ordes (1 *llo* / 1 *llelo*). Non percibimos ningún criterio de escolla no uso do dezaio; advertimos só que na mesma pasaxe da forma sincrética —e co mesmo referente do dativo— emprega tamén *lle* como

¹⁶ Outros cualificano como “ourensán” —sen precisar se o xentilicio se refire á vila ou á provincia— e como monfortino. A conexión por vía materna coa familia Sánchez da Somoza, que recolle Carballo (1975: 43n), vincúlao tamén de forma especial ás terras do sur de Lugo.

plural. En Florencio Pol, ademais da concorrencia de *lle* pl., obsérvase que a forma sincrética ocorre nun esquema de topicalización (“que... ós señores que... llelas...”).

LLELO, LLELA, LLELOS, LLELAS

OPG[RV]-37: pero eu escarmentéi, que por mais voltas que deron, mais gota non **lle la** dei (90).
OPG[RV]-37: ademais dos cartos, queren tamén os regalos; mais se foran sabañós, terciannas, e constipados, eu **lle los** regalaría pra que os levasen os diablos (171).
FP1-38: Ti ben os aconsellache que samasen coma hirmaus, que nandivesen á paus pro en valde **lle lo** enseñache (782).

LLO, LLA, LLOS, LLAS

‘llelo, llela, llelos, llelas’

OPG[RV]-37: Pero logo que o soupen dixeran **llas** con gran descaro: «Veña pr’ acá o proceso, que hey de coller e rachalo». Mala palabra lle dixeran, que como estaban culpados, tratáronme de ruín, de chulo, cornudo, gafo (238).
FP1-38: Co promeiro que faría polo ben dos labradores, dixo, que lle acortaría tantas pagas e os señores que tamen **llas** sacaría, Caso fose Diputado (417).

Se situamos estes testemuños no territorio (Mapa 3), comprobamos que desde a primeira metade do século XIX a isoglosa se desprazou en dirección nordés, como xa foi indicado. Posto que algúns textos anónimos composteláns, que non todos, recollen este trazo, cabe supoñer que os posibles autores responden a esta característica diatópica e que reproducen un trazo que os vincula con maior verosimilitude na contorna leste da comarca.

4. NINGUÉN, NADIA, NAIDE

Entre os pronomes cuantificadores existenciais, o galego conta cunha unidade autónoma co significado negativo ‘ningunha persoa’ (Álvarez/Xove 2002: 486). A forma máis común é *ninguén* (con algunhas variantes fónicas), que é tamén a estándar, pero a ninguén se lle escapa que moitos galegofalantes usan de xeito equivalente outras formas. O Mapa 4 mostra a distribución territorial das variantes recollidas na década dos 70 do século pasado (*ALGa*: II 260r), que cómpre analizar antes de presentar os datos ofrecidos polos textos que nos convocan.

Mapa 4: *Ninguén, nadia, naide, nadie*. Elaboración a partir de ALGa: II 260

Cartografamos de xeito diferente os derivados de *NE-QUEM, sombreado, e os descendentes do participio NATI, con estrelas de distintas formas e cores. Se nos concentramos na mancha gris, percibimos que é bastante compacta na metade occidental pero non na oriental. Á vista do mapa, aínda que non podemos asegurar que *ninguén* existiu outrora con plena vixencia en todo o territorio gallegófono, si podemos deducir que houbo un retroceso cara a occidente, pois

os testemuños desagregados que se ven na metade oriental do mapa non son indicios do avance cara ao leste, senón pegadas dunha extensión outrora maior¹⁷.

As estrelas negras mostran unha área compacta na parte oriental, onde *naide* é adoito forma única; non por acaso, quizais, o primeiro testemuño dos descendentes de NATI procede da estrema oriental do territorio galego-portugués (*nade*, *nadie*, 1280-90, FRC; fonte *TMILG*, onde son os únicos rexistros medievais de {*naide*, *nadie*, *nade*}). No territorio mindoniense, *naide* é a variante predominante e a que os falantes de tódalas idades identifican como propia e característica da súa variedade; iso non obsta para que nalgúns lugares conviva con *ninguén*. *Naide* ten presenza isolada ocasional no occidente de Galicia, con certa concentración na área tudense, que en moitos aspectos lingüísticos garda similitude coa parte oriental.

As estrelas vermellas, que representan a *nadia* (< *nadi ha*, Corominas: s.v. NADIE) e *nadias*, debuxan unha mancha occidental, complementaria da anterior, que nalgún tempo debeu de ser compacta: ocuparía, cando menos, o territorio do bloque occidental, cunha derivación central que segue o curso do Miño e o Sil. Esta área é a máis feble e fragmentaria, como consecuencia dun proceso de cambio no que xogan factores de prestixio: abandónase *nadia*, que se interpreta (erroneamente) como pronuncia deturpada propia de persoas iletradas (e maiores), e ascende *nadie*, seguindo o patrón do español.

A variante *nadie* está representada polas estrelas azuis. Non hai na súa forma nada que a delate orixinariamente como castelanismo, pero é indubitable que a coincidencia formal lle engade un prestixio extra sobre as outras variantes e a axuda a prosperar. Ollando o mapa, vemos que non ten un territorio compacto e semella que se estende a expensas de *nadia(s)*, sobre todo, e tamén de *naide*. Tamén Saco debeu entender que a única forma espúrea era *nadie*, que non inclúe na súa gramática, onde en cambio acolle por igual e sen reservas *ninguén*, *naide* e *nadia* (1868: 61).

¹⁷ As atestacións máis antigas de *ninguén* proceden, precisamente, do oriente e centro de Galicia, 1268Vilafranca e 1300Sobrado; na mesma área existía, asemade, a variante *ningún* co mesmo valor absoluto (Monteagudo 2008: 226). Remitimos á mesma obra para o estudo dos primeiros pasos de *nullo*, *ninguén* e *ningún* (autónomo).

Nos nosos textos atopamos as variantes *ninguén* {*ninguén*, *ninguèn*, *ninguen*, *ningen*}, *nadia*, *naide* e *nadie*. Non nos imos deter na forma maioritaria *ninguén*, para centrar o noso interese e a nosa análise nas outras variantes¹⁸. Entre estas óptase, de xeito que non aparece máis dunha variante por texto/autor:

- Os únicos que empregan a occidental *nadia*, sempre en concorrencia con *ninguén*, son os autores anónimos de DAS1-36 (*ninguen* [2r], *nadia* [1r]) e CCX-46 (*ninguen* [1r], *nadia* [1r]), e mais Vicente Turnes (VT4-43: *ningen* [1r]; VT5-45: *nadia* [1r]).
- Escollen a centro-oriental *naide*, con senllos rexistros, Manuel Fernández Magariños, os autores anónimos de TQ1-20 e PC-36, e mais, como era de esperar, o mindoniense Nicomedes Pastor Díaz. A segunda entrega da *Tertulia da Quintana* (TQ2-20) testemuña a concorrencia de *ninguèn* (1r); tamén o autor de PC-36 acolle *ninguen* (2r). Estes datos suxiren que na altura o límite entre *nadia* e *naide* se situaba na contorna compostelá.
- Optan pola forma coincidente co castelán *nadie*, con cadanseu rexistro, o notario ordense Florencio Pol (FP2-sd) e mailos autores anónimos de TC-36 e TP2-36 (santiagueses) e de DGM-36 (coruñés), testemuñando coa súa práctica que na altura xa estaba en marcha o proceso de substitución de *nadia* e *naide* por *nadie*, polo menos no eixe Coruña-Ordes-Santiago. En TP2-36 concorre con *ninguèn* (2r) e en Florencio Pol con *ninguen* (2r: FP1-38, FP3-sd).
- Os únicos que non mostran pegadas de *ninguén* —e poderían integrar un Grupo V¹⁹— son N. P. Díaz (NPD2-28), Fernández Magariños (OSP1-40) e os anónimos de TC-36 e DGM-36.

¹⁸ Testemuñan só variantes de *ninguén* as seguintes obras e autores: DE1-07 e DE2-07, ABF1-12 e ABF4-14, CR-12, CFRA-13, MPA2-13, PB2-23, PBS-23, CPCh-37, OPG(RV)-37, C1836-43, RM-44, FA2b-45, JMP2-45 e RVV-sd.

¹⁹ Preferimos incluílos dentro do Grupo formado polos que fixeron a mesma opción formal entre os descendentes de NATI.

GRUPO I SÓ NINGUÉN		GRUPO II VARIACIÓN CON NADIA			GRUPO III VARIACIÓN CON NAIDE			GRUPO IV VARIACIÓN CON NADIE		
OBRAS	ninguén	OBRAS	ninguén	nadia	OBRAS	ninguén	naide	OBRAS	ninguén	nadie
DE1-07	3	DAS1-36	2	1	TQ1-20		1	TC-36	--	1
DE2-07	1	VT4-43	1		TQ2-20	1		DGM-36	--	1
ABF1-12	4	VT5-45		1	NPD2-28	--	1	TP2-36	2	1
ABF4-14	1	CCX-46	1	1	PC-36	2	1	FP1-38	1	
CR-12	2				OSP1-40	--	1	FP2-sd		1
CFRA-13	1							FP3-sd	1	
MPA2-13	1									
PB2-23	1									
PBS-23	3									
CPCh-37	3									
OPG[RV]-37	1									
RVV-sd	1									
C1836-43	1									
RM-44	1									
FA2b-45	1									
JMP2-45	1									

Táboa 7. Presenza relativa de *ninguén* e {*nadia*, *naide*, *nadie*} en *Papés*

5. AS FORMAS DE PLURAL DOS PRONOMES TÓNICOS DE PRIMEIRA E SEGUNDA PERSOAS

5.1. Nós e nosoutros, vós e vosoutros

Nós e *vós* son as formas maioritarias neste corpus textual —coma na escrita galega en tódolos tempos—, con tres de cada catro rexistros. Na Táboa 8 advírtese que o número de rexistros de P4 é moito máis elevado, pero a proporción interna das dúas persoas é moi semellante, cunha lixeira vantaxe de *nosoutros* sobre *vosoutros*. No cadro, e na análise que segue, tense en conta só o emprego de *vós/vosoutros* como forma de plural (para *vós* ‘2P sg. cortés’, véxase máis abaixo § 5.2).

	NOMINATIVO		COMPLEMENTO				TOTAIS	
			TRAS PREPOSICIÓN		SINTAGMA COMPARATIVO			
	P ₄	P ₅	P ₄	P ₅	P ₄	P ₅	P ₄	P ₅
<i>nós, vós</i>	65 (69,89%)	16 (69,57%)	52 (78,79%)	24 (92,31%)	3 (50,00%)	1 (33,33%)	120 (72,73%)	41 (78,85%)
<i>nosoutros, vosoutros</i>	28 (30,11%)	7 (30,43%)	14 (21,21%)	2 (7,69%)	3 (50,00%)	2 (66,67%)	45 (27,27%)	11 (21,15%)
TOTAIS	93 (100%)	23 (100%)	66 (100%)	26 (100%)	6 (100%)	3 (100%)	165 (100%)	52 (100%)

 Táboa 8. Cómputo das variantes *nós* e *nosoutros* (P₄) e *vós* e *vosoutros* (P₅) en *Papés*

1. A escolla *nós/nosoutros, vós/vosoutros* é un importante criterio caracterizador da lingua destes autores. O número de formas é desigual, nuns casos tan baixo que a selección é pouco significativa, mais noutros non parece deixar lugar a dúbidas sobre cal era a opción preferente; por iso, para valorar a incidencia, indicamos en cada caso o número de ocorrencias no corpus (Táboa 9):

- Un bo grupo de textos ou autores presentan só formas reducidas, tanto no nominativo coma no caso complemento (Grupo I).
- Son excepcionais os que empregan só as formas compostas (Grupo V), sempre cun número de rexistros pouco determinante. Con todo, non podemos pasar por alto quen son estes usuarios preferentes de *nosoutros, vosoutros*: Antonio Benito Fandiño, Pedro Boado Sánchez, Nicomedes Pastor Díaz, Marcial Valladares²⁰ e o autor anónimo de DGM-36. Dos coñecidos, só N. P. Díaz pertence á área que denominamos “área *nosoutros*” por manifestar hoxe un uso normal, non marcado, da forma composta (Álvarez 2010).
- Cando concorren as dúas formas, case sempre é a simple a máis frecuente, en distintos graos. No treito máis elevado, formando o Grupo II, están Florencio Pol, Alberto Camino e dous anónimos, o que supoñemos autor único dos tres diálogos da Alameda e mailo de CFRA-13; séguenlles en orde decrecente Vicente Turnes, o anónimo de PB1-23 e Pardo de Andrade. Nun

²⁰ Na súa gramática, Valladares parece dar preferencia ás formas compostas, as únicas que cita na exposición: “*En, nosoutros, nosoutras* son las personas que hablan” (1970: 41-42). As variantes *nós* e *vós* aparecen incluídas no paradigma, co comentario de que estas valen para ámbolos xéneros, se callar en contraposición non explícita con *nosoutros / nosoutras* e *vosoutros / vosoutras*. O uso mostrado nestes textos confirma esa preferencia.

nivel de equilibrio entre ambas (Grupo III) están o anónimo de *Cacheiras* (PC-36), Fernández Neira, Juan Manuel Pintos, o anónimo de DDF-20 e o que asina como Ramón González Senra (CR-12). Só dous autores deixan en minoría, ben que feble, a forma simple (Grupo IV): Fernández Magariños (OSP1-40) e o anónimo dos dous diálogos dos esterqueiros (DE-07).

GRUPO I NÓS, VÓS			GRUPOS II, III E IV NÓS E NOSOUTROS, VÓS E VOSOUTROS						GRUPO V NOSOUTROS, VOSOUTROS		
OBRAS	nom.	comp.	OBRAS	nominativo		complemento		% simple	OBRAS	nom.	comp.
				simple	comp.	simple	comp.				
TQ1-20	2		FP1-38	2	1	6		90,00	ABF1-12		1
TQ2-20	8	2	FP2-sd		1	6			PBS-23	2	
APP-22	2	8	FP3-sd			3			NPD1-26-28	1	
CPCh-37	4	3	FP5-sd			1			DGM-36		1
AC-13	3	1	CFRA-13	5		3	1	88,89	MV3-46		1
RPV-05	3		DAS1-36	2				88,89			
CCBM-13	2	1	DAS2-36	3	1						
TP1-36	2	1	DAS3-36	3							
DLCG-20		2	AC2-46	1		2	1	75,00			
RM-44		2	VT2-40	2	1		1	71,43			
OPG[RV]-37	1	1	VT3-42	1			1				
OPG[GF]-37	1		VT4-43		1	1					
FA2-44	1		VT5-45	3		1					
LSSA-08	1		VT6-46			1					
TC-36		1	VT7-46			1					
			PB1-23		1	2		66,67			
			MPA2-13	4	2	5	2	63,16			
			MPA6-20	2	2	2	1				
			PC-36	4		5	6	60,00			
			PG-10	9	8	5	2	58,33			
			JMP1-43				1	57,14			
			JMP3-45			1					
			JMP4-46	1	2	2					
			DDF-20	1	1						
			CR-12		6	7		46,15			
			OSP1-40		1	2	2	40,00			
			DE1-07	1	1			33,33			
			DE2-07		1						

Táboa 9: Presenza relativa das formas simples e compostas en *Papés*

Como se pode apreciar, hai textos de ambiente compostelán en todo o arco, mostrando, na nosa opinión, que ámbalas solucións estaban moi vizosas nas variedades diatópicas da comarca e que foron outros os factores que determinaron a escolla. Vistos os datos actuais (Álvarez 2010), non sorprende nin a escolla de *nós* por autores que, mesmo participando da vida compostelá, se sitúan máis ao S ou SW (p. ex., APP-22 e CPCh-37) nin a opción mindoniense de N. P. Díaz. Si chama a nosa atención a alta frecuencia que tiña aínda a forma composta na variedade pontevedresa de Pintos e o testemuño inequívoco do ourensán Pedro Boado; e, en contrapartida, a forte presenza da forma simple en textos e autores próximos a rexións que hoxe seleccionan adoito *nosoutros* e *vosoutros* como variantes non marcadas (Gómez de Ferrol, Florencio Pol, Alberto Camino, Fernández Neira, Pardo de Andrade...).

2. As formas compostas *nosoutros* e *vosoutros* alcanzan a proporción máis alta no nominativo, con preto dun terzo do total de formas empregadas (*nosoutros* + *vosoutros*, 30,17% / *nós* + *vós* 69,83%). A tendencia á especialización funcional entre as dúas variantes, con preferencia da forma composta no suxeito e da forma simple tras preposición, foi observada como un feito de variación diatópica nas derradeiras décadas do século XX (Álvarez 2010; con maior desenvolvemento en Álvarez 1998: 25-35), polo que resulta interesante comprobar ata que punto esta reasignación de funcións se daba xa na época que estudamos e se tiña protagonistas destacados entre os nosos autores.

O compostelán que asina CR-12 é un claro modelo desta especialización, con seis rexistros de *nosoutros* como forma do nominativo (5 sux., 1 atr.) e outros sete de *nós* como complemento (6 tras preposición, 1 en sintagma comparativo); tamén o é o autor de PB1-23, como se pode advertir nos tres rexistros que ofrece (*vosoutros* sux. / *ai de vós*, *tras vós*). Outros parecen apuntar con menor rotundidade á mesma tendencia, en distintos graos: Florencio Pol usa *nosoutros* na metade das ocorrencias como suxeito (2 *nós*, 2 *nosoutros*), pero como caso complemento emprega sempre formas simples (10 *nós*, 6 *vós*); nalgúns textos obsérvase a forma composta no suxeito, soa ou en concorrencia coa simple, pero non hai rexistros de ningunha variante con outras funcións (DE1-07 e DE2-07 [1 simple / 2 composta], DDF-20 [1/1], PBS-23 [0/2], NPD1-26-28 [0/1], DAS2-36 [3/1]).

Con todo, son varios os autores que contradín coa súa práctica a existencia dunha regra universal nese sentido. Testemuñan formas simples e compostas, tanto no nominativo coma no complemento, Pintos (nom. simple / nom. composta / compl. simple / compl. composta: 1/3/2/1), Turnes (6/4/2/2), Pardo de Andrade (6/7/4/3), Fernández Magariños (7/2/2/2) e Fernández Neira (9/5/8/2). Presentan cadanseu rexistro de formas compostas só como complemento Fandiño (ABF1-12), CFRA-13, DGM-36, Camino (AC2-46) e Valladares (MV3-46). Pero, sobre todo, cómpre salientar o anónimo de *Cacheiras*, que emprega só formas simples como suxeito (3 *nós*, 1 *vós*), reparte os complementos con preposición entre as formas simples (5) e as compostas (2), e escolle sempre *vosoutros* no segundo termo da comparación (4).

Esta obxección non invalida a conclusión anterior sobre a especialización funcional. Ao noso xuízo confirma a variación gramatical, pois en distintos autores —e en distintas variedades sociais ou territoriais— a escolla entre *nós* e *nosoutros* se guiaba, entón coma agora, por criterios diferentes.

3. Nestes textos non hai apenas datos en que comprobar se a conveniencia de expresar o xénero guía a escolla das formas compostas —como suxire Saco (1868: 57)²¹, que puido percibir este trazo noutras variedades diatópicas—, pero os indicios que recollemos no noso corpus non apuntan nesa dirección. Non abonda con localizar exemplos en que *nosoutros* e *vosoutros* se refiran a un grupo marcado como masculino (p. ex., “Eu ben sei q[u]e á muller ten alma, entendem[en]to memoria voluntâ é sentidos como *nosoutros*”, PC-36: 696). O determinante é que nunca se rexistran *nosoutras* e *vosoutras*, e nos contados casos en que o grupo é feminino emprégase a forma simple:

Ás miñas curmans. Moito decirvos quixera se á miña sanguinidá que á *vos* tan chegada está un freno non me puxera (FP3-sd: 4).

¡Malpocadas meniñas! [...] para da-l’ o tal vez á un falso amante, que con falsos cariños vo-l’ o estrague, cal *vos* os pajariños! (FA2-45: 143).

²¹ “De las dos clases de formas plurales *nos*, *vos*, *nosoutros*, *vosoutros*, las primeras *nos*, *vos*, idénticas a las latinas, son las que se usan de ordinario: las segundas, formadas por composición (*nos-outros*, *vos-outros*) se emplean principalmente cuando se quiere hacer resaltar la diferencia de género” (Saco 1868: 57).

4. En cambio, si parece ser determinante o carácter contrastivo que aínda hoxe se comproba en falantes maiores de gran parte do territorio galego: *nosoutros* e *vosoutros* son formas marcadas, fronte ás simples correspondentes, porque chaman a atención sobre a delimitación do grupo por un trazo que comparten os seus membros, e en consecuencia exclúen tódolos individuos que están fóra desa comunidade. Non podemos afirmar sen marxe de dúbida que este trazo motivase a escolla en tódalas ocorrencias do noso corpus nin que os distintos autores fosen conscientes desta característica do sistema, pero si que estas formas compostas se poden interpretar recorrentemente como contrastivas. Estes son só algúns exemplos:

Non falemos de eso, Diego, porque mais temos *nosoutros* con que dar na cara á ingratos, que oxe votan por *vosoutros*; cando foi do Diputado algúns do partido noso foron sacados da cama a maneira do raposo [‘os do meu partido / os do teu partido’] (VT-40: 70, 72). mais dixso para consigo, tamen *vosoutros* abendes de boar para ó inferno [‘os gabachos, os nosos inimigos’] (PG-10: 333).

Estes negrumantes, estes farouteiros, cuidan que *nosoutros* c’os ollos non vemos, que non descubrimos, que non conocemos, que non tras da moza, mais dos seus arreos, veñen estes demos galans calaceiros? [‘os da nosa aldea, fronte aos señoritos de lonxe e os seus recadeiros’] (JMP4-46: 63).

Eu ben sei que á muller ten alma, entendemento memoria voluntá é sentidos como *nosoutros* [‘os homes, aos que está contrapondo a muller’] (PC-36: 696).

5.2. Vós como forma de tratamento cortés

Como forma de cortesía emprégase sempre *vós* (39 rexistros como P2²²), nunca *vosoutros*. Este é un uso amplamente representado no corpus, sobre todo en textos composteláns; débese ter presente que foi precisamente no occidente da Coruña, entre Santiago e a costa occidental, onde permaneceu máis vivo ata os nosos días²³.

²² Limitamos a análise ao uso das formas pronominais tónicas, que nos interesa por complementariedade ou contraste co exposto neste apartado. Non nos detemos noutras marcas que testemuñan este tratamento, como a concordancia do verbo ou o uso de clíticos.

²³ Así describíamos a situación ao inicio do derradeiro cuartel do século XX, a partir do traballo de campo realizado entre 1974-1980: “Este uso de *vós* como forma de tratamento segue vivo na lingua falada

A decadencia de *vós* como forma de cortesía é antiga e arrinca dun cambio nos usos sociais, en certo modo inducido desde as instancias de poder, que excede o ámbito do galego (Cintra 1972). Ora ben, *vós* presenta o problema de que só marca adecuadamente a distancia cando o alocutario é singular, pois se é plural conflúe coa forma non cortés; de feito, no noso inventario clasificamos como ‘segunda persoa de plural non cortés’ tódalas formas *vós* con referente plural ao carecermos de elementos para procedermos doutro xeito (aínda así *vós* sg. acada o 45,35% das formas pronominais tónicas de cortesía). Non descartamos que o uso de *vosoutros* fronte a *vós* pl. tivese algún sostén na vixencia de *vós* sg. como forma cortés (*vós* ‘cerimonia’ [P2, P5] / *ti* [P2] e *vosoutros* (*vós*) [P5] ‘non cerimonia’); se así fose, o esmorecemento de *vós* sg. arrastraría consigo a suposta maior conveniencia de *vosoutros* no plural²⁴.

Non é o noso propósito tratar neste lugar as distintas formas e fórmulas de tratamento cortés presentes en *Papés*, a pesar de considerarmos que este é tamén un trazo de grande interese para a caracterización lingüística dos textos e os seus autores. Na

actualmente na parte occidental da provincia da Coruña. Sabemos da súa existencia en aldeas próximas ó Son (Baroña e outras), en Baio e zona de influencia, na Picota (Mazaricos), nos Ánxeles [Brión], en Páramos [Val do Dubra] (máis frecuente nas aldeas próximas, como Quintáns e A Cavada), en Carnota e aldeas veciñas, en Marzoa (Oroso) e en puntos da Mahía. É un tratamento dirixido a veciños e familiares que por idade merecen un respecto ou consideración especial; aplícase de fillos a pais, de netos a abós, de novos a vellos... pro non ó contrario. Na Picota recollémo-lo testemuño dun home duns sesenta anos [nacido por volta de 1920] que o usa sempre referíndose ós “patróns” [‘persoas maiores desde a súa óptica’], pro non coa xente da súa idade, de non ser que merezan unha consideración especial por razóns doutro tipo; é dicir, a forma *usté* non suplantou totalmente a *vós*, senón que reduciu o seu campo de aplicación, establecendo distintos grados de respectuosidade. [...] este modelo está abocado á desaparición (en Páramos, p. ex., trataban de agachalo, intentando atribuírllelo, en exclusiva, ós das aldeas próximas: “na carretera non se di”) (Álvarez 1980: 156-158).

²⁴ Non temos rexistros galegos do *vós* sg. entre iguais nin do usado con inferiores, ben testemuñados en español (Lapesa 1970: 149ss), pois en Galicia sempre é de respecto, mesmo dun respecto superior ao mostrado polas variantes de *vostede*, que poden concorrer nos mesmos falantes (especialmente o cast. *usté*). Tamén está ben testemuñado en español o *vos* sg. respectuoso entre 1650 e 1800, mais, aínda que “no es fácil determinar hasta cuándo refleja una realidad efectiva del habla y cuándo empieza a ser convencionalismo arcaizante [...] A fines del siglo XVIII debía de estar consumada la desaparición del *vos* respetuoso en el coloquio ciudadano de España” (Lapesa 1970: 151). A queda do uso de *vós* sg. de respecto tamén se produciu en portugués durante ese século: “É no século XVIII que este último residuo da apóstrofe directa mas cortês, herdada do latim, num momento que me parece situar-se nos meados do século, e portanto na passagem do reinado de D. João V [1706-1750] para o de D. José I, cai em desuso (ou se torna traço arcaizante e um tanto ridículo da fala de pessoas velhas ou provincianas), ficando o campo dos tratamentos de cortesía completamente entregue ao domínio das formas nominais e da 3ª pessoa verbal” (Cintra 1972: 34).

Táboa 10 achegamos só os datos precisos para podermos facer o contraste entre as variantes de *vostede* {vosté, voste, v[o]stè, vusté, boste, bosté, uste, vusted', vostede, bostede, bustede; vostedes, vostés}, con fórmulas que implican concordancia en P3 ou P6, e *vós* (P5). A táboa mostra que, en liñas xerais, a opción vai a un ou outro aparato formulario, cunha secuencia cronolóxica bastante ben marcada²⁵: forman o Grupo I os oito textos que sempre presentan *vós*, case todos das primeiras décadas do período considerado; no Grupo III, os sete textos que sempre presentan *vostede*, case todos da segunda parte do período. Entre ambos, no Grupo II, obras do último treito en que hai oscilación: a única que varía internamente é PC-36, con clara preferencia da fórmula máis conservadora; o suposto autor común de DAS-36 só usa *vós* no primeiro dos tres diálogos; compórtase do mesmo xeito o autor anónimo de TP-36; canto a Florencio Pol, só emprega *vostede* na única obra que temos datada.

GRUPO I <i>vós</i>			GRUPO II <i>vós, vostede</i>					GRUPO III <i>vostede</i>		
OBRA	NOM.	COMPL.	OBRA	<i>vós</i>		<i>vostede</i>		OBRA	NOM.	COMPL.
				NOM.	COMPL.	NOM.	COMPL.			
DE2-07	9	2	DAS1-36	1				AC-12	2	2
CFRA-13	13	3	DAS2-36			1		CLB-33	5	2
CCBM-13	4		DAS3-36			2		TC-36	2	1
MPA2-13	1		PC-36	3	2	1		OPG[GF]-37	3	1
TQ1-20	2		TP1-36	1				C1836-43	8	
TQ2-20	1		TP2-36			8	4	JMT-44	2	
APP-22	2	1	FP1-38				1	CCX-46	1	
VT5-45	1		FP3-sd		1					
			FP5-sd		2					

Táboa 10: Presenza relativa de *vós* e *vostede(s)*, como formas de respecto, en *Papés*

Así pois, os nosos textos, ademais de caracterizaren a lingua dos distintos autores pola súa práctica cortés, testemuñan un proceso de cambio e permiten datar

²⁵ Tódolos rexistros de *vós* cortés identificados e computados na Táboa 10 teñen referente singular, polas razóns expostas máis arriba. En cambio, con *vostede* e variantes, contabilízanse as formas de singular e plural, o que pode producir unha distorsión os datos que debe terse en conta. As formas de plural rexistradas son as seguintes: *vostedes* (DAS3-36, TQ2-36 [3r], JMT-44), *vostés* (TQ2-36).

unha mudanza nos hábitos sociais e o abandono regular de *vós* sg. como forma de cortesía popular por volta da fin do primeiro cuartel do séc. XIX. Prodúcese esta, con algún atraso, no ronsel da datada por Cintra a mediados do séc. XVIII para o portugués e da apuntada por Lapesa para o español de España por volta de 1800 (cf. *supra*, nota 24).

6. ALÁ E ALÓ

Seleccionamos tamén como obxecto de análise a opción entre *acá* e *acó*, *alá* e *aló*, porque a cartografía actual destas variantes (Mapa 5) mostra que están sometidas a procesos de cambio lingüístico de longa data, que tratamos por extenso noutros lugares e tentaremos resumir a seguir.

No galego actual, na lingua espontánea, as formas en *-ó* só existen cun grao suficiente de normalidade ao norte dunha liña que vai da Costa da Morte á serra Segundeira (Zamora); cómpre advertir de que nese territorio, con maior ou menor incidencia, tamén existe *alá*. Santiago de Compostela e a súa comarca sitúanse ao sur desa liña, próximas, mais na parte de Galicia onde non se emprega *aló*. Tódolos datos do galego falado que obtivemos por distintos medios nas catro últimas décadas apuntan no mesmo sentido (Álvarez/Xove 2008a).

Hai información histórica abonda para podermos afirmar, sen xénero de dúbida, que noutrora estas formas ocuparon tamén o sur do territorio (Álvarez/Xove 2008b). Neste repregamento cara ao norte e leste, as formas en *-ó* deixan bandas de maior ou menor incidencia: un gran territorio suroccidental en que *aló* se descoñece (área A no Mapa 5), con só algún que outro rexistro testemuñal en falantes excepcionais e puntos illados; unha banda de incidencia baixa ou media (área C), sen rexistros constantes pero recorrentes; e, ao norte da liña mencionada, un territorio en que *aló* é forma única ou ten unha incidencia altísima fronte á concorrente *alá* (área B) (Álvarez/Xove 2008a). O concello de Santiago de Compostela e a súa contorna suroccidental están no territorio abandonado por *aló*; en cambio, os concellos da contorna nororiental atópanse na banda de transición mencionada (área C).

Tamén se observa unha difusión ao longo do eixe atlántico, de xeito que na liña Ferrol-Tui se vai instalando de xeito exclusivo a forma en *-á*. Nese corredor atópase Santiago de Compostela, xunto coa maior parte dos centros de produ-

ción destes textos. Nos espazos urbanos nótase, ademais, en toda Galicia, a presión do castelán, que favorece *-á* como forma non diferencial.

Esta é a situación que se deseña con datos das derradeiras décadas do século XX. Neste contexto, a análise deste trazo en *Papés* revélase importante non só para o mellor coñecemento destes textos e a súa variación interna, con vistas a algúns dos obxectivos declarados, senón tamén para o estudo dos procesos de cambio históricos en galego e para a historia da configuración do modelo lingüístico do galego culto. Nos textos que nos ocupan non hai progresión dunha forma ou outra ao longo do tempo, pero si un tratamento diferenciado en obras e/ou autores.

Mapa 5: Distribución territorial de *alá* e *aló*. Fonte: Álvarez/Xove 2008a

GRUPO I SEMPRE -Á		GRUPOS II, III E IV VARIACIÓN -Á, -Ó				GRUPO V SEMPRE -Ó	
<i>acá</i>	<i>alá</i>	<i>acá</i>	<i>alá</i>	<i>acó</i>	<i>aló</i>	<i>acó</i>	<i>aló</i>
	LSSA-08	DE1-07	DE1-07 (2)				CFRA-13 (2)
PG-10 (8)	PG-10 (12)	DE2-07	DE2-07 (3)		DE2-07	CCBM-13	CCBM-13 (3)
	ABF1-12 (2)	TQ1-20			TQ1-20 (2)	CLB-33	CLB-33 (4)
	CR-12 (2)		TQ2-20 (2)				DGM-36
DDF-20	DDF-20		TP1-36				C1836-43 (7)
	PBS-23	TP2-36	TP2-36		TP2-36	CCX-46 (5)	CCX-46 (4)
	NPD2-28	MPA2-13	MPA2-13 (2)		MPA2-13		
PC-36 (7)	PC-36 (6)				MPA5-14		
CPCh-37	CPCh-37 (3)	MPA6-20			MPA6-20 (2)		
OPG[RV]-37 (2)	OPG[RV]-37 (8)	APP-22			APP-22		
	RM-44	PB2-23		PB2-23			
	JMP3-45 (2)	VT1-29	VT1-29				
	JMP4-46		VT3-42 (2)		VT3-42 (3)		
MV2-45	MV2-45 (2)				VT5-45		
MV3-46	MV3-46 (2)			DAS1-36 (3)	DAS1-36 (4)		
		DAS2-36		DAS2-36	DAS2-36 (2)		
				DAS3-36			
			OPG[GF]-37	OPG[GF]-37	OPG[GF]-37 (6)		
		FP1-38		FP1-38 (4)	FP1-38 (6)		
					FP2-sd (3)		
					FP3-sd (2)		
			JMT-44	JMT-44 (2)	JMT-44 (3)		
					AC1-45		
			AC2-46		AC2-46		

Táboa 11: Presenza relativa de *acá* e *acó*, *alá* e *aló* en *Papés*²⁶

Algúns deles nunca empregan formas en -ó (Grupo I). Como era de esperar, non as usan o pontevedrés Juan Manuel Pintos, o estradense Marcial Valladares, o noiés Ramón Malvárez (RM-44r), o dezaio Ramón Varela Vahamonde (OPG[RV]-37) nin o ourensán Pedro Boado. En cambio, sorprende que escolla sempre -á Fernández Neira —cun número tan alto de rexistros que non ofrece dúbida—, pois non podía descoñecer as formas *acó* e *aló*, que tiñan que ser habituais na bisbarra da Coruña e non puideron pasar desapercibidas noutros lugares

²⁶ Só indicamos o número de rexistros cando non son formas únicas.

ao fino sentido dun autor tan atento á incorporación de variantes dialectais. ¿El será que Neira as omite por razóns de prestixio?, ¿ou simplemente sacrifica o diferencialismo en aras da comprensión²⁷? En calquera caso, hai nel unha escolla consciente, feita en contra da forma que, sobre ser diferencial respecto do castelán, é a que corresponde á súa presunta variedade lingüística de orixe. Tamén se inclina por *acá* e *alá* Antonio Benito Fandiño, compostelán a tódolos efectos, aínda que tampouco podía descoñecer as formas en *-ó* habituais na aldea da súa familia (Albixoi-Mesía), coa que seguiu mantendo contacto toda a vida; proba de que non a descoñece é que forma parte dunha cántiga que introduce nun artigo en castelán no *Heráclito*, xornal do que era fundador, director e único redactor: “Aló arriba no monte, / habia non sey que santo, / quen lle rezar non sey qué, / ganará non sey que tanto.” (*Papés*: 577). En principio pode sorprender tamén que o único rexistro do vivariense Nicomedes Pastor Díaz sexa de *alá*, pois aínda hoxe os falantes mindonienses se identifican plenamente coa outra variante; consignemos o dato sen tirarmos conclusións, pois pode ser casual que só quedase rexistrada a forma secundaria na área.

Seguindo cos autores identificados, tódolos que empregan *acó* e *aló* proceden do norte de Galicia ou están dalgún xeito en estreito contacto con esas terras; ora ben, ningún deles usa sempre formas en *-ó*, testemuñando coa súa práctica a variación do tipo {*aló*, *alá*} que, como dixemos, se dá no amplo territorio marcado como B e C no mapa. Mostran clara preferencia por *-ó* (Grupo IV), Florencio Pol (de Ordes, 1 *acá* / 4 *acó* e 11 *aló*) e mailo autor da versión OPG[GF]-37 (1 *alá* / 1 *acó*, 6 *aló*, que pola cadea onomástica da atribución, Juan Gómez del Ferrol, cabería vincular á comarca ferrolá²⁸; repárese en que neste trazo se separa da versión que chamamos OPG[RV]-37); son tamén as preferidas por Juan Montero [Telinge] (JMT-44: 1 *alá* / 2 *acó* e 3 *aló*), nacido en Santiago, con conexións familiares en Lugo e actividade profesional na Co-

²⁷ Lembremos unha vez máis a súa advertencia lingüística no inicio: “La diversidad que se observa en la pronunciación y significación de términos en cada una de las siete Provincias del Reyno de Galicia, me ha precisado á omitir muchos, que ciertamente no se entenderían, y solo me valí de aquellos mas claros aunque del país, á fin de que con la mayor facilidad puedan todos comprender su lectura.” (*Papés*: 55).

²⁸ Non atopamos datos biográficos nin outras informacións da súa existencia real. Couceiro Freijomil limítase a recoller a súa pegada literaria: “Es autor de la poesía humorística *O Pleiteante*, muy celebrada. Se inserta en el *Álbum de la Caridad*.” (Couceiro 1952: s.v).

ruña²⁹, e en menor medida por Alberto Camino (1 *alá* / 2 *aló*), que se despraza de Ferrol á Coruña e Santiago. As dúas solucións aparecen equilibradas (Grupo III) no mariñán Manuel Pardo de Andrade, de Oleiros, con conexións familiares nunha alargada área coruñesa dentro do dominio de *aló* (2 *acá* e 2 *alá* / 4 *aló*), e no compostelán Vicente Turnes (1 *acá*, 3 *alá* / 4 *aló*)³⁰.

- Ata agora, os distintos autores foron confirmando bastante ben as nosas expectativas: usan {-ó, -á} os do norte, os do sur só -á; hai autores do norte que optan pola forma xeral -á; non hai autores do sur que opten pola forma diferencial -ó. Neste contexto, ¿que práctica lingüística mostran os autores anónimos e que conclusións podemos tirar dela?
- Escolle sempre -á (Grupo I), cunha cantidade de rexistros que non deixa marxe de dúbida, o crego carlista autor de PC-36 (7 *acá* / 6 *alá*); tamén o autor de CPCh-37 (1 *acá*, 3 *alá*), nas proximidades da vila de Noia, que Barreiro suxire identificar con Ramón Malvárez (*Papés*: 401), que como vimos ten a mesma práctica. A eles súmanse, ben que con menor número de rexistros, que non eliminan a intervención do azar, outros tres: o autor absolutamente descoñecido e ilocalizable de LSSA-08 (1 *alá*); o de CR-12 (2 *alá*), que asina con pseudónimo en Combarro [lugar do Castiñeiriño-Santiago]; e o de DDF-20 (1 *acá*, 1 *alá*), tamén saído do ambiente liberal compostelán.
- Por contra, outros anónimos só usan formas en -ó (Grupo V). Así o fai quen asina como F.R.A. (CFRA-13: 2 *aló*) e como F.R. (CCBM-13: 1 *acó*, 2 *aló*), confirmando o mesmo uso e avalando cun novo dato a hipótese da autoría única. Tamén o remitente de CLB-33 a un periódico de Madrid, que é ou simula ser de Betanzos (1 *acó*, 5 *aló*); o autor de DGM-36 (1 *aló*), escrito e publicado na Coruña; o de C1836-43 (7 *aló*), que di concluír en “Madrid 16 de Nre de 1843”; e mailo de CCX-46 (5 *acó*, 4 *aló*), residente na Coruña,

²⁹ Barreiro Fernández, Xosé Ramón (coord.) (2003): *Parlamentarios de Galicia. Biografías de deputados e senadores (1810-2003)*. 2ª ed. corrixida e aumentada. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Real Academia Galega.

³⁰ Está por facer a biografía de Turnes (Santiago 1786-1865), que viviu entre a casa de Santiago e a de Oza (Teo) (De la Iglesia 1861:169). Axudaría sabermos onde tiñan os seus vencellos familiares os Turnes, apelido que se concentra no occidente coruñés, co epicentro nos concellos da Baña e Santa Comba, onde ademais se localiza o único topónimo *Turnes* (Bazar-Santa Comba). Os Río Maldonado proceden da Casa de Poulo (Ordes), desde onde se trasladan a Santiago no século XVIII.

que usa significativamente como pseudónimo *Cristobo de Xallas*. Todos eles deben ser autores con instalación ou forte conexión coa metade norte de Galicia, a partir da liña debuxada no Mapa 5.

- Os demais mostran mestura de formas, como vimos fan adoito os autores das variedades do norte, con distintos graos de preferencia. En DE-07 (Grupo II: 2 *acá*, 5 *alá* / 1 *aló*) a presenza de *-ó* é ocasional, do mesmo xeito que o é *-á* en DAS-36 (Grupo IV: 1 *acá* / 5 *acó*, 6 *aló*); corresponden a dúas variedades distintas, coa presenza testemuñal dunha ou outra variante minoritaria, que ben poden situarse no gradiente dunha área fronteiriza. A preferencia de *-á* existe tamén, de forma menos contundente (Grupo II), en TQ-20 (1 *acá*, 2 *alá* / 2 *aló*) e en TP-36 (1 *acá*, 3 *alá* / 1 *aló*); as dúas opcións equilíbranse en APP-22 e PB2-23 (Grupo III).

O estudo deste trazo confirma o carácter fronteirizo de Santiago de Compostela, desde o lado sur da isoglosa, xa na altura da composición destes textos, unha situación moi similar á actual. Dáanos tamén unha característica que debemos buscar nos posibles autores dos diálogos anónimos: a maior/menor presenza de *acó* e *aló* desprázanos en dirección NE/SW pola xeografía de Galicia.

Seguimos sen saber quen foi o autor anónimo de CCBM-13, agochado baixo as siglas F.R., posiblemente o mesmo que edita CFRA-13, baixo as siglas F.R.A. Comparten o uso de *acó* e *aló*, nos dous textos sen testemuños concorrentes de *-á*; non é a exclusividade o que máis chama a nosa atención, pois seguramente cunha maior cantidade de texto o autor, coma outros coterráneos, usaría ámbalas opcións. O uso de *-ó* oríéntanos cara a un autor que proceda da parte norte de Galicia ou que, sendo compostelán, teña conexións biográficas con ese territorio ou na contorna NE. Isto avalaría a atribución a un Rúa Figueroa (Antonio ou Manuel)³¹ —ata agora baseada na similitude das siglas e nun rumor de que se fai eco Carré (Carvalho 1984)—, santiagués, de familia oriúnda da banda de Arzúa e Vilasantar (seguindo a Pérez Constanti: 294); tamén podería apoiar a de

³¹ Antonio Rúa Figueroa faleceu en 1819, polo que podería ser autor de CFRA-13 e CCBM-13, pero non das tertulias da Quintana (1820), de Picaños (1836) e da Alameda (1836), involucradas na argumentación de Carballo e Carré (Carballo, “Diálogos gallegos...”, 15 e nota 5). Véxase tamén Carvalho 1984.

Manuel Pardo de Andrade, que apunta Odriozola (1983, apud Carvalho 1984: 726); non desbota por completo, pero engádelle un punto de dificultade, a hipótese de que se trate de Juan Bautista Caamiña, santiagués oriúndo de Cerdedo, director da *Gazeta* (suxerida por Barreiro, en *Papés*: 135-136); si anula, ao noso entender, a atribución a Manuel Acuña Malvar (Salcedo-Pontevedra 1757), sostida por Isidoro Millán e apoiada por Álvarez Blázquez.

7. PODEREMOS TRAZAR UN PERFIL LINGÜÍSTICO E PÓRLLES NOME A ESTES AUTORES?

Ao longo da nosa exposición, trazo a trazo, con base nas formas empregadas e a frecuencia relativa, fomos anunciando conclusións parciais, debuxando liñas para uns posibles perfís dos autores anónimos, apoiando ou rebatendo algunhas atribucións ou identificacións... Cremos ter mostrado, nos sucesivos comentarios, que o método de análise é válido para este obxectivo, toda vez que, na maior parte dos casos, os autores coñecidos mostran prácticas lingüísticas congruentes co que se espera deles á luz do coñecemento da variación diatópica sincrónica e diacrónica. Nos distintos lugares salientamos, ademais, as diverxencias comprobadas nalgúns destes autores identificados, que ou ben anuncian unha práctica de abandono de trazos diatópicos á procura dun modelo de galego culto menos connotado ou menos local, ou ben reclaman unha revisión sobre o noso coñecemento acerca da extensión e vixencia dalgúns trazos dialectais naquela altura.

A pesar dos avances notables producidos nos últimos anos, son aínda moitos os autores anónimos que agardan a que os investigadores desvelemos os seus nomes e lles devolvamos o protagonismo na historia da lingua e literatura galegas e mais na construción do galego moderno. En síntese, estas son as semellanzas e diferenzas a partir dos trazos analizados por nós nesta contribución:

	§ 2.1	§ 2.2	§ 3.1	§ 3.2	§ 4	§ 5.1	§ 5.2	§ 6
	non + v.	non + acu	lles = lle	llelo = llo	nadia...	no-soutros	vós P2	aló, alá
OAS-01	V	-	IV	-	-	-	-	-
RVP-05	-	V	IV	-	-	I	-	-
DE-07	IV	V	IV	-	I	IV	I	II
LSSA-08	I	-	-	-	-	I	-	I
AC-12	V	V	III	I	I	-	III	-
CR-12	V	V	V	-	-	III	-	I
AC-13	V	-	-	-	-	I	-	-
CCBM-13	V	-	III	-	-	I	I	V
CFRA-13	V	IV	-	I	I	II	I	V
DLCG-20	-	-	-	-	-	I	-	-
DDF-20	V	I	II	-	-	III	-	I
TQ-20	V	III	IV	IV	III	I	I	II
APP-22	III	V	IV	-	-	I	I	III
PB1-23	-	V	V	-	-	-	-	-
PB2-23	-	-	-	-	-	-	-	III
CLB-33	-	V	V	-	-	-	III	V
DAS-36	V	V	IV	II	II	II	II	IV
DGM-36	V	V	V	-	IV	V	-	V
PC-36	IV	II	IV	II	III	III	II	I
TC-36	-	-	-	I	IV	I	III	-
TP-36	V	V	IV	-	IV	I	II	II
CPCh-37	V	IV	III	I	I	I	-	I
C1836-43	IV	V	II	-	-	-	III	V
CCX-46	III	III	III	-	II	-	III	V

 Táboa 12. Cotexo dos textos anónimos editados en *Papés*

Somos conscientes da necesidade de ampliar o estudo coa análise de moitos máis trazos antes de tirar conclusións suficientemente apoiadas. Ora ben, por continuar coa exposición do método seguido, parece que os trazos analizados comprobán, por exemplo, a gran similitude entre DAS-36 e TP-36, o que non desmente a hipótese lanzada de maneira reiterada de que poidan ser da mesma man, da que se fai eco Couceiro Freijomil, xunto co rumor da posible autoría: “Se le atribuyen [a Vicente Turnes del Río Maldonado] los periódicos redactados en gallego *Dialogos en la Alameda de Santiago* y su continuación *La Tertulia de*

Picaños, que saían irregularmente” (1953: 423-424). Os nosos datos tampouco desmenten esa posible atribución: Turnes usa sempre *non* ante verbo comezado por vogal (grupo V); ante pronome acusativo emprega as dúas opcións (Grupo III) —fronte á constancia de *non* dos textos anónimos—, mais con só dous rexistros, un de cada forma; no uso de *lles* móvese en proporcións semellantes (VT: 69,23%; DAS: 77,78%; TP: 81,25%); non hai datos do uso de *llelo* e variantes, a falta de contextos adecuados; coincide con DAS na concorrencia de *ninguén* con *nadia* (1), da que se desvía TP (*nadie*, 1); tamén coinciden Turnes e DAS na alternancia entre *nós* e *nosoutros*, en proporcións semellantes (respectivamente, 71,43% e 88,89% de formas simples); non é unha diferenza a ter en conta o feito de que o único rexistro de formas de tratamento en Turnes sexa de *vós* (Grupo I) e que en DAS e TP haxa variación entre as dúas opcións (Grupo II); coincide tamén con DAS e TP na concorrencia de {*acá*, *acó*} e {*alá*, *aló*}, ben que os tres en proporcións desemeillantes (*-á / -ó*: VT 4/ 4, DAS 1/11, TP 3/1).

Podería concluírse que, con algunha distancia, tamén TQ-20 se asemella moito a DAS-36 e TP-36, ao fin e ao cabo todos producidos en ambiente compostelán, e con só estes datos non poderíamos dicir afirmar nin negar con seguridade que son do mesmo autor. Pero non ocorre o mesmo con DDF-20, editado na mesma cidade, que mostra unha práctica lingüística moi diverxente e para o que se ten proposto a mesma autoría ca CR-12 (*Papés*: 147). Se cotexamos os resultados da análise da variación en ámbolos textos, debemos concluír que non hai base para a identificación como obras dun mesmo autor: coinciden só no uso de *non* ante verbo comezado por vogal, na concorrencia de *nós* e *nosoutros* (uso da forma simple: CR-12 46,15%, DDF 50,00%) e na selección de adverbios en *-á*; difiren, situándose como contrarios nos dous extremos do arco, no uso de variantes reducidas do adv. *non* ante acusativo e da forma do dativo; non hai datos dos outros trazos considerados.

Investigacións recentes doutro teor permitiron establecer que RM-44, asinado coas siglas J. P. V., é da autoría de Ramón Malvárez, párroco de Miñortos (Noia), que algúns postulan como autor tamén de CPOCH-37. Apenas temos datos para apoiar ou contradicir esta hipótese, pois o texto de atribución segura só nos dá datos de catro dos fenómenos considerados: en tres deles móstranse coincidentes (*ninguén*, *nós* e *alá*) e noutro a dixerencia é máxima (RM-44: *n'* ante vogal [3r]). En cambio, si podemos afirmar que non hai unha base

segura para atribuír CPCh-37 ao mesmo autor ca DAS-36 e TP-36, como fora suxerido (cf. Carvalho 1984), pois mostran unha práctica lingüística ben diferenciada.

Rematamos esta mostra co cotexo de DE-07 coa dos outros autores que os editores poñen en conexión con este diálogo: dunha banda, Fandiño, que segundo afirman nolos transmite coa súa letra (*Papés*: 27); doutra Freire Castrillón, que postulan como un autor verosímil pola súa desmesura, razón pola que xulgan tamén pode ser autor de AC-13 (*Papés*: 153; a falta dun texto de autoría segura, tomaremos este como referencia). Os datos considerados non apoian a intervención autoral de Fandiño, que prefire formas abreviadas de *non* ante verbo comezado por vogal, alterna as plenas e as reducidas ante acusativo e sempre usa *lles*, *nosoutros* e *alá*; dito doutro xeito, dos seis trazos que podemos confrontar entre ambos, Fandiño e o autor de DE-07 só coinciden na preferencia por *ninguén*. Máis problemática é a comparación con AC-13, con moi pouca base, porque só nos permite contrastar dous trazos; ora ben, neles non hai coincidencia plena, xa que en AC-13 sempre usa *non* ante vogal e os pronomes *nós*, *vós* en forma reducida. Noutro lugar, combinando dez trazos de vario tipo, entre os que non se atopaba ningún dos analizados nesta contribución, chegamos á conclusión de que non hai base lingüística para identificar o autor de DE-07 con ningún dos autores propostos e sinalamos, por contra, a maior similitude con algúns dos diálogos producidos nos círculos liberais composteláns, que hoxe reiteramos (Álvarez 2008). Así pois, é nese ambiente onde cómpre buscar a persoa que tiña a ocasión e cumpría o resto das características.

En definitiva, ante a pregunta formulada no título somos moderadamente optimistas. Confiamos en que os obxectivos propostos se acaden tras un estudo rigoroso da variación lingüística nestes autores e nestas obras, que teña en conta non só a presenza/ausencia senón tamén a incidencia das distintas variantes, e ademais atenda aos posibles procesos de cambio lingüístico que estaban en curso ao longo do período. Sobre esas bases, poderemos lanzar hipóteses mellor fundamentadas sobre os perfís lingüísticos dos autores anónimos e, asemade, avalar ou desbotar posibles identificacións. Esta é unha tarefa importante para a historia da lingua e a literatura galegas, que debe recuperar para a memoria os nomes dos seus protagonistas. É tamén o cumprimento dunha obriga comunitaria, como parte da débeda que todos temos contraída con eles.

BIBLIOGRAFÍA

- ALGa = García, Constantino et alii (1995): *Atlas Lingüístico Galego. Volume II: Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ÁLVAREZ BLANCO, ROSARIO (1980): *O pronomine persoal en galego*. Tese de doutoramento. 2 vols. Universidade de Santiago de Compostela.
- ÁLVAREZ, ROSARIO (1994): “Unha ollada moderna sobre a lingua dos nosos devanceiros”, in *Estudios galegos en homenaxe ó Profesor Giuseppe Tavani*, Santiago de Compostela: CILL Ramón Piñeiro, 153-167.
- ÁLVAREZ, ROSARIO (1996): “As formas de dativo e a expresión do número en galego medieval: *lle/lles, llo/llelo*”, *Verba* 21, 133-166.
- ÁLVAREZ, ROSARIO (1998): *O pronomine persoal. Morfoloxía e variación dialectal*. Traballo orixinal de investigación, concurso de acceso ao corpo de CAT-UN. Universidade de Santiago de Compostela.
- ÁLVAREZ, ROSARIO (2008): «Denuncia pública e autor anónimo. O *Diálogo dos esterqueiros* (1807)», en X. L. Axeitos / E. Grandío Seoane / R. Villares (eds.): *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela: CCG / RAG / USC, 953-972.
- ÁLVAREZ, ROSARIO (2010): “As razóns da norma: *nós e nosoutros, nosoutras*”, *Estudos de Lingüística Galega* 2, 205-220 [DOI 10.3309/1989-578X-10-10].
- ÁLVAREZ, ROSARIO / XOSÉ LUÍS RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO (2006): «Un prego solto en galego en defensa do liberalismo: «A parola poléteca», de 1822», *Boletín da Real Academia Galega* 367, 2006, 141-193.
- ÁLVAREZ, ROSARIO / XOSÉ XOVE (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- ÁLVAREZ, ROSARIO / XOSÉ XOVE (2008a): «Os adverbios *alál/aló, acá/acó*. Unha perspectiva dialectal», en M. Brea / F. Fernández Rei / X. L. Regueira (eds.) (2008): *Cada palabra pesaba, cada palabra medía. Homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: USC, 193-224.
- ÁLVAREZ, ROSARIO / XOSÉ XOVE (2008b): «Os adverbios *alál/aló, acá/acó* en galego medieval», en E. Corral Díaz / L. Fontoira Surís / E. Moscoso Mato (eds.): *A mi dizen quantos amigos ey*. Homenaxe ao profesor Xosé Luís Couceiro, Santiago de Compostela: USC, 377-403.
- CARBALLO CALERO, RICARDO (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- CARBALLO CALERO, RICARDO (1983): “Diálogos gallegos de tradición renacentista (1810-1837)”, *1616: Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada* 5, 13-21.
- CARVALHO CALERO, RICARDO (1984): “Conjecturas sobre a autoría dos diálogos compostelanos de principios do século XIX (1812-1836)”, en *Actas. I Congreso internacional da lingua galego-portuguesa na Galiza*. Ourense: AGAL.
- CINTRA, LUÍS F. L. (1972): *Sobre “Formas de Tratamento” na Língua Portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.
- DUBERT GARCÍA, FRANCISCO (1999): *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: USC.
- IGLESIA, ANTONIO DE LA (1861): “El poeta gallego D. Vicente de Turnes”, *Galicia: revista universal de este reino* 11, 1-III-1861, 169-170.
- LAPESA MELGAR, RAFAEL (1970): “Personas gramaticales y tratamientos en español”, en *Homenaje a Menéndez Pidal*, IV. Separata de *Revista de la Universidad de Madrid* 19, 141-167.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacementa. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Anexo de *Revista Galega de Filoloxía*, A Coruña, Área de Filoloxías Galega e Portuguesa, Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística.

- MARIÑO PAZ, RAMÓN / X. R. BARREIRO FERNÁNDEZ / ROSA ANEIROS DÍAZ (eds.) (2008): *Papés d'emprenta condenada. A escrita Galega entre 1797 e 1846 (I)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MONTEAGUDO, HENRIQUE (2008): *Letras primeiras. O Foral do Burgo de Caldelas, a emerxencia da escrita en galego e os primordios da lírica trobadoresca*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.
- PÉREZ CONSTANTÍ, PABLO ([1911-14] 1998): *Linaxes galicianas*. Santiago de Compostela: Ara Solis / Consorcio de Santiago.
- SACO ARCE, JUAN A. (19868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- TMILG = Varela Barreiro, Francisco Xavier (dir.): *Tesouro medieval informatizado da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/tmilg/> [set.-nov. 2009].
- VALLADARES NÚÑEZ, MARCIAL (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.
- XOVE, XOSÉ (1999): “O primeiro texto galego coñecido de Juan Manuel Pintos”, en X. L. Couceiro et alii (coords.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Santiago de Compostela: USC, II, 731-740.

NOTAS SOBRE A FUNCIONALIDADE DO POPULARISMO LÉXICO NOS TEXTOS GALEGOS DO PRERREXURDIMENTO

Ernesto Xosé González Seoane
Instituto da Lingua Galega,
Universidade de Santiago de Compostela

1.

Hai pouco máis de vinte anos, o profesor Klaus Bochmann, da Universidade de Leipzig, presentaba no *XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (Santiago de Compostela, 1989) unha comunicación titulada “Valeurs et fonctions pragmatiques des premiers textes modernes en galicien issus de la Guerre d’Indépendance de l’Espagne (1808-1814)”. Nela, tras analizar diversos textos producidos no período indicado, o noso autor concluía:

Les premiers textes modernes en galicien avaient pour but unique l’instruction politique et l’entraînement des couches populaires non castilphones dans les actions politiques de la Guerre de l’Indépendance et de la première révolution espagnole. Tout autre interprétation qui y verrait un signe prématuré du Rexurdimento serait hasardée.

(Bochmann 1992: 78-79)

Case simultaneamente, a comezos de 1990, o profesor Ramón Mariño publicaba en *Grial* un extenso artigo, “Motivacións para o emprego da lingua galega na literatura política dos primeiros anos do século XIX”. Neste traballo, o autor concordaba en liñas xerais co parecer do profesor alemán e xustificaba o emprego do galego apelando, en primeiro termo, ao “decoro poético”, entendido como adecuación ou correspondencia entre o estilo ou, neste caso, a lingua adoptada e o tema tratado ou a extracción social dos personaxes que interveñen no coloquio. Ademais, sinalaba que o emprego do galego estaría ao servizo dunha “estratexia didáctica destinada a posibilitar que as diversas mensaxes espalladas chegasen eficazmente ás camadas máis humildes da poboación” (Mariño 1990: 66). Deste xeito, fronte a outros textos de carácter tamén propagandístico aparecidos nesta mesma época, escritos tamén por autores galegos e destinados tamén a un público galego, só que redactados en castelán, os nosos textos responderían máis ben a un “desexo de chegar con máis eficacia a unha clase de receptor galego que quizais

tiñan abandonado os escritores na outra lingua: campesiños, mariñeiros e outra xente humilde que malamente coñecería o castelán. As obras redactadas nestoutro idioma presentaban xeralmente un carácter culto, serio, e semellaban estar destinadas, principalmente, a persoas cultivadas que, ou falaban castelán a cotío, ou non tiñan problemas para entendela ou utilizalo” (Mariño 1990: 66-67).

De acordo con isto, o emprego do galego na produción escrita publicada ao longo da primeira metade do século XIX, recollida toda ela ou case no volume *Papés d’ emprenta condenada*, respondería maioritariamente a esta finalidade pragmática e utilitaria. A través da adopción do galego como lingua vehicular os autores destes textos aspirarían a conseguir a máxima eficacia na transmisión dunha mensaxe que se desexaba difundir entre unha masa de poboación popular eminentemente galego-falante.

Con algunhas leves matizacións, esta presentación é xeralmente aceptada na historiografía lingüística galega. De feito, afirmacións de corte semellante tivemos oportunidade de escoitalas noutras sesións deste simposio. Pois ben, partindo desta concepción, aínda que con algún que outro matiz que logo teremos oportunidade de ver, nas páxinas que seguen tentaremos analizar en que medida e de que xeito isto condiciona a interpretación dos trazos lingüísticos e, en particular, dos elementos léxicos, de certos elementos léxicos, presentes nos textos.

2.

Segundo acabamos de ver, a presenza do galego nos textos das primeiras décadas do século XIX persegue un obxectivo pura ou, polo menos, primariamente utilitario. Pola razón que sexa, os seus autores entenden que lles resulta máis *útil* adoptar o galego e fano. Para sermos máis precisos, esta afirmación é válida para unha boa parte dos textos producidos no período; se se quere, precisamente para un conxunto deles que poderíamos considerar como os máis característicos ou representativos do período. Referímonos, obviamente, aos textos de “axitación e propaganda”, que sen dúbida son, de entre toda a produción do prerrexurdimento, os que presentan uns perfís máis singulares, fronte a outro grupo de textos, tamén bastante nutrido pero de feitura máis convencional, formado principalmente por poemas líricos, satíricos, costumistas ou de circunstancias, que en certo modo manteñen unha liña de continuidade cos producidos durante os Séculos Escuros.

De acordo con isto, na produción textual recollida nos *Papés* imos establecer unha distinción básica entre (a) textos literarios (entendendo por tales os que manifestan pretensións literarias, independentemente da súa calidade) e (b) textos de axitación e propaganda, é dicir, de intencionalidade abertamente política e proselitista.

Parece evidente que o emprego do galego nuns textos e noutros persegue finalidades diferentes e obedece a motivacións así mesmo diferentes. Neste sentido, a concepción utilitaria da que vimos falando poderíase predicar do segundo grupo de textos, pero sería máis dificilmente atribuíble ao primeiro. Naturalmente, esta aseveración non contradí o afirmado por Bochmann ou por Mariño, que se refiren, respectivamente, aos textos escritos durante e inmediatamente despois da Guerra da Independencia e á “literatura política” dos primeiros anos do XIX.

3.

En todo caso, por máis que a intencionalidade sexa diferente en cada un destes grupos de textos, tanto uns coma os outros vense en maior ou en menor medida afectados polas esixencias do “decoro poético” de que fala Mariño ou, se se prefire, polo imperativo da verosimilitude. Deste xeito, nunha boa parte dos textos de corte máis ben literario a presenza do galego xustifícase polo feito de se tratar de composicións que empregan metros e estrofas populares e que están postas en boca de campesiños ou, en xeral, de personaxes populares. Tal acontece, por exemplo, na *Casamenteira* (1812), onde os parlamentos dos personaxes, populares todos eles, están en galego en tanto que as indicacións escénicas aparecen escritas en castelán; en boa parte dos poemas de Turnes, que portan títulos tan significativos como “Letrilla de los labradores gallegos a los Regios Desposorios de S.M.” (1829) ou “Felicitación crítica por dos labradores gallegos” (1842); nos “Contos da aldea” de Xoán Manuel Pintos (1846), ou en “Taresa e Tomás” de Marcial Valladares (1846), por citar algúns casos que parecen máis claros.

4.

Nos textos de axitación política, que pretenden difundir determinadas ideas e, sobre todo, conseguir a adhesión a elas de sectores da poboación que tiñan o galego como lingua de instalación, a presenza do galego debe estar tamén xustificada de acordo coas regras do decoro poético. Esta xustificación conséguese basicamente a través de dous artificios.

Deste xeito, temos, por unha banda, textos en que o propio autor finxe ser un personaxe de extracción popular ou humilde, normalmente un labrego. Estes textos adoitan ir asinados cun nome ficticio, mais inequivocamente popular. Tal é o caso, por exemplo, do “Artículo comunicado” que publica a *Gazeta Marcial y Política de Santiago* o 29 de setembro de 1812, que vai asinado por un tal Xan de Mingucho; ou da *representación* dirixida ao rei Carlos IV en 1805 polos veciños da Pontedeva, asinada en nome deles por Pedro de Cima de Vila; ou da carta que en 1846 Cristobo de Xallas lle escribe a seu tío para relatarlle o levantamento protagonizado nese mesmo ano por Solís.

En boa parte destes casos o autor ficticio dos textos reforza a imaxe da súa filiación popular escusándose por se expresar mal (talvez implicitamente por facelo en galego) e xustifícase apelando á súa falta de instrución formal. Aínda así, para saír ao paso da tentación de interpretar que estes feitos menoscaban a credibilidade do autor ou a veracidade dos sucesos relatados, a miúdo esta falta de preparación formal se presenta compensada polo sentido común. Vexamos algúns exemplos.

Na “Representación que hicieron los vecinos de Pontedeva a S.M. sobre la imposición de quatro mrs. en quartillo de vino”, o suposto autor ou transcriptor da queixa coloca despois da súa sinatura un texto de desculpa a modo de posdata:

Perdone su Mercé o mal parlado, porque nonos quixo facer un Abogado si no lle dabamos sesenta réas, é nos ¡mal pecado! si non vamos á Portugal, ou Castilla nonos vemos en todo o ano.
(*Papés* 23; subliñado noso)

En 1812 a *Gazeta Marcial y Política de Santiago* publica unha “Carta recomendada” asinada por un descoñecido Ramón González Senra, que, en opinión de Mariño e Barreiro (*Papés* 78), é moi probablemente un pseudónimo. Sexa como for, o que a nós nos interesa salienta é que o autor se presenta como un labrego carente de instrución —“eu non sei falar con retronicas, porque non andiben na escola dos jasuitas” (*Papés* 79)— que ten que interromper abruptamente a escrita da carta para atender a horta:

Non lle podo decer mais porque me saltaron na horta os carneiros do escribano [...] é voume á botalos fora nunha carreira.
(*Papés* 83)

Como mencionabamos pouco máis arriba, neste ano de 1812 o mesmo xornal publicaba un “Artículo comunicado” asinado por Xan de Mingucho. Ademais do regusto popular do nome, o personaxe preséntase a si mesmo diante do “Sr. Redautor”, e implicitamente do lector, salientando todos e cada un dos trazos a que nos vimos referindo:

Eu solle Xân de Mingucho, que vivo no lugar dos Abruños, é escribolle ésta po lo que levo dito, á mais porque oín decer que moitos levan correspondenza con bustede sin verse. Eu, *aunque son borrico sin poderme expricar como quixêra, por non ter á sabenza estrutiva, no me faltan os sentidos pra difrenciar é conocer as cousas.*

(*Papés* 85; subliñados nosos)

Temos, daquela, un grupo de textos en que o autor ficticio se presenta a si mesmo como unha persoa de extracción popular e sen instrución formal (“non andiben na escola dos jasuitas”; “por non ter á sabenza estrutiva”), circunstancias que, en principio, xustificarian o emprego do galego sen vulnerar con iso as regras do decoro.

Por outra banda, atopamos outro nutrido grupo de textos en que a voz do que se presenta como autor, e que as máis das veces nin sequera proporciona o seu nome, aparenta ser unha persoa cultivada (de feito, exprésase a miúdo en castelán) que por azar foi testemuña directa ou indirecta dunha conversa entre labregos ou personaxes populares e que, por considerala interesante, decidiu transcribila e dala a coñecer ao público en xeral. Nun número significativo de casos, o autor ficticio preocúpase de poñer de relevo a fidelidade da súa transcripción. Vexamos uns cantos exemplos.

De 1807 datan os chamados *Diálogos dos esterqueiros*, dous textos satíricos en forma de diálogo acerca das disputas suscitadas no seo do Cabido compostelán por mor da provisión dunha praza de doutoral. Cada un deles vai encabezado por un parágrafo introdutorio en castelán, redactado en terceira persoa, en que se presenta os intervinientes no coloquio e o contexto en que este se produce. O primeiro deles resulta pouco significativo, pois tras presentar os protagonistas simplemente se limita a sinalar que “*se sabe que* pasò entre ellos dos la siguiente conversación” (*Papés* 28; subliñado noso). O segundo, en cambio, ofrece unha xustificación moito máis extensa e interesante. Nela, o autor, aínda escribindo en

terceira persoa, preséntase como testemuña directa e como simple transcritor do encontro dos participantes no diálogo:

Pasando una de estas tardes el Autor del Diálogo de los Estercoleros por la Calle de Pitèlos, hallò á Pedro de Avelleira, que estaba al parecer tomando el sol, al tiempo que subia la cuesta de Sar Diego de Carbia. Luego que viò este à su compadre se dirige à el, y abrazandole empieza *una graciosa conversacion, que por la diversidad y rareza de noticias juzgò digna de escribirse, y asi lo hizo en la manera siguiente.*

(*Papés* 37; subliñado noso)

Unha perspectiva semellante adopta, por exemplo, o anónimo autor da *Conversa no adro da igrexa*, publicada en 1813 na *Gazeta Marcial y Política de Santiago*:

Habiendo salido á fuera de la ciudad me quadró oír misa ayer domingo en una parroquia distante de aquí una legua, y al salir de ella vi en el átrio un gran corro de labradores, y acercándome á ellos *observé por un largo rato una acalorada disputa que tennian [...]; y lo que de ella pude retener en mi memoria, se lo copio por si merece insertarse en su periódico.*

(*Papés* 144; subliñado noso)

Unha xustificación case idéntica encontrámola na *Conversación entre os compadres Bértolo e Mingote*, aparecida na mesma publicación tamén en 1813:

Hallándome el domingo 31 del pasado tomando el sol en la plaza del hospital, *observé una conversación entre dos paisanos, la que procuré retener en mi memoria, y se la copio por si gusta insertarla en su gazeta.*

(*Papés* 136; subliñado noso)

Outros textos reproducen en liñas xerais o mesmo artificio, se ben introducen lixeiras aínda que significativas variacións, como son a identificación do autor ficticio, que lle dá ao texto unha certa aparencia de autenticidade, e a declaración de que o relatado se corresponde fielmente co sucedido. Tal é o caso, por exemplo, do *Diálogo entre dos labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo* (1823), coñecido tamén como *O tío Farruco*, de Pedro Boado Sánchez:

Francisco Gonzalez y Manuel Ribeira, labradores ambos y vecinos de lugares que aqui no se quieren nombrar, se encontraron casualmente en la antesala de un abogado y principiaron en ella *la siguiente conversacion, que por fortuna oyó y tuvo la curiosidad de escribir literalmente el amanuense* del mismo abogado.

(*Papés* 243; subliñado noso)

ou da *Parola de Cacheiras* (1836), que engade ademais algún detalle humorístico:

Parola k' houbo entre Goriño Antelo, Farruco Allende, é Anton Terelo a tarde de carta feira d' a outra semana n' a taberna de Cacheiras, *relatada o pé da letra p[o]r un urbano q[u]e à oeu agachado tras d' unha pipa*; ó q[u]e viña de camiño

(*Papés* 377; subliñado noso).

Por outra banda, temos outro grupo de textos, tamén dialogados coma os anteriores, en que o autor ou transcritor ficticios non interveñen coa súa propia voz. Tal acontece, no *Diálogo entre Dominjos y Farruco* (1820), nas dúas *Tertulias na Quintana* (1820), na *Parola poléteca* (1822), no *Diálogo entre Gorecho e Mingos* (1836), nos tres *Diálogos da Alameda* (1836), nas *Tertulias de Picaños* (1836) e no *Coloquio da Pontella da Chaínsa* (1837). Aínda así, nalgunha destas obras suxírese a existencia dunha testemuña ou espía responsable da transcripción e publicación da conversa. Así, por exemplo, na *Segunda Tertulia na Quintana* os personaxes que interveñen refírense á aparición en letra impresa do falado no seu anterior encontro (“tamen me estibo lendo un deareo, en que està escrito todo o que parolamos dia de Còrpus pola miñan”), refíren algunha conxectura sobre como se puido chegar a difundir o coloquio (“¿Que Gudas fue lo que habráchedes alí, que aljien vos escoitó, y lo ha ponido en letras de molde?”), e, en todo caso, reivindicán a súa capacidade, e o seu dereito, a formular opinións sobre calquera tipo de asuntos (“Sinon sabemos retrónicas comós da Vila, temos as tres potencias da alma tan boas comós que vesten de seda, porque a sensia nonchestá na vistimenta”) (*Papés* 202-203).

En cambio, no *Diálogo entre Gorecho e Mingos* (1836) son os propios protagonistas os que ao final da súa conversa toman o camiño da imprenta para que o “redactor do Bolatin” a poña en “letras de molde” (*Papés*, p. 319). Nesta mesma liña, tampouco os contertulios do *Terceiro diálogo na Alameda de Santiago* (1836) parecen estrañarse da repercusión alcanzada polas súas conversas xa publicadas.

En definitiva, o emprego do galego nos casos que acabamos de ver estaría plenamente xustificado de acordo coas regras do decoro. Trátase de textos en que alguén indeterminado ou identificado de maneira imprecisa transcribe *fielmente* e en estilo directo o falado por personaxes populares. Como corolario do anterior podemos afirmar que será tamén o imperativo do decoro o que determine que outros personaxes de extracción social máis elevada ou de maior nivel de instrución, como é o caso dos curas, tanto carlistas como liberais, que interveñen en varios dos diálogos, do avogado do *Tío Farruco*, ou mesmo do narrador ou autor ficticio, empreguen o castelán, ofrecendo, deste xeito, unha elocuente representación da diglosia.

5.

En todo caso, nos textos de axitación e propaganda o emprego do galego vai moito máis alá de constituír unha simple consecuencia da aplicación das regras do decoro. Pola contra, tal e como dicíamos ao comezo, forma parte dunha estratexia despregada para conseguir que a mensaxe que se pretende difundir chegue eficazmente aos seus destinatarios, e non tanto para evitar posibles dificultades de comunicación como para reforzar a identificación do emisor cos receptores. Esta intención está implícita en xeral en todos estes textos. Aínda así, nalgúns deles o autor ficticio preocúpase por poñer de relevo esta identidade, como acontece no romance de Manuel Pardo de Andrade titulado *Os servís e os liberás* (1820), que se inicia coa seguinte apelación ao lector:

Palurdos que vos vestides,
Como eu, de sayo de lá,
 Polainas, zocos, monteira,
 E un bo baloco na man
 (*Papés* 209; subliñado noso).

Así e todo, o texto que máis abertamente revela a intencionalidade deste artificio retórico é o *Seor Pedro* (1840). Por se non estivese suficientemente claro, é a voz do propio personaxe a que, para non deixar ningún espazo para a dúbida, se preocupa de explicitar as conclusións que se derivan desta identificación cos lectores:

Xa sabedes, meus amigos,
 que eu son ó peisan Seor Pedro:
 como vos revolve á terra,
 como vosoutros eu bebo,
 é como, é ando arrastrado
 por ganar un pan ben negro:
pois, sendo así, eu confío
que me darés moito creto
no que vos vou á decir,
que e tan certo como o credo:
 non teñas medo que minta,
 poño por testigo ó Ceo
 (*Papés* 443; subliñado noso).

6.

Xa que logo, e sen que isto supoña desbotar necesariamente outras posibles motivacións concorrentes, o emprego do galego forma parte dunha estratexia de aproximación aos destinatarios da mensaxe a través da asunción por parte dos autores, entre outros elementos, da súa lingua de comunicación habitual. De acordo con esta estratexia, a lingua empregada nos textos debe conter trazos ou elementos que o destinatario ha de recoñecer como propios. Trátase, sen dúbida, dunha operación arriscada, pois, de non conseguir o seu obxectivo, pode producir precisamente o efecto contrario do que se busca.

De acordo con isto, cabe supoñer que a lingua empregada nos textos que viñemos chamando “de axitación e propaganda” aspira a reflectir un galego marcadamente “popular”; dito doutro xeito, un galego no que se puideran sentir representados e co que se puideran identificar os sectores de filiación popular que constitúen o destinatario dos textos.

Doutra banda, dado que unha boa parte dos textos están pensados para unha difusión “local” (tratan temas locais, satirizan personaxes reais, coñecidos sen dúbida polos lectores, están publicados en medios de prensa de distribución local...), cabe supoñer tamén que, en coherencia con esa estratexia de aproximación ao destinatario, reflectirán un galego significativamente coloreado desde o punto de vista dialectal. A este respecto podería aducirse como proba en sentido

contrario a coñecida observación sobre a diversidade do galego oral introducida por Fernández Neira a modo de advertencia nas *Proezas de Galicia* (1810). A este respecto, debe terse en conta que este texto, aínda que formalmente moi semellante a outros textos dialogados, presenta certos trazos que o singularizan fronte a eles. Así, neste caso temos un autor histórico, unha persoa que asina co seu nome, que ofrece datos da súa peripecia vital e que non se presenta como simple testemuña fiel dunha conversa, senón que desde o mesmo prólogo da obra desvela o artificio retórico da obra ao afirmar que vai “*referir baxo una conversacion rústica* una pequeña porcion de la multitud de echos héroicos que hasta ahora ignoran muchas personas, y harán eterna la gloria de mis caros compatriotas los Gallegos. Me lisongeo de haber sido exácto en la relacion de los hechos y sus circunstancias” (*Papés* 55; subliñado noso). Con todo, na advertencia citada chega moito máis alá cando confesa a súa intervención sobre a lingua do texto:

La diversidad que se observa en la pronunciacion y significacion de términos en cada una de las siete Provincias del Reyno de Galicia, *me ha precisado á omitir muchos*, que ciertamente no se entenderian, y *solo me valí de aquellos mas claros del país*, á fin de que con la mayor facilidad puedan todos comprender su lectura (*Papés* 55; subliñado noso).

Estamos, pois, diante dun texto que, cando menos en aparencia, e a diferenza dos anteriormente citados, aspira a unha difusión xeral, e non simplemente local; de aí que o seu autor prescinda daqueles trazos que interpreta como menos difundidos. Daquela, seguindo este argumento, nos textos de difusión máis restrinxida caberá esperar en principio unha explotación dos trazos máis característicos do galego local co fin de facilitar a identificación emisor-receptor de que viñemos falando ata aquí.

7.

Debemos inferir de aquí que a lingua dos textos, e máis especificamente dos textos de propaganda política, constitúe sen máis unha representación fiel do galego popular e, eventualmente, dialectal? Certamente non, ou polo menos non de maneira mecánica. Un claro exemplo podemos encontralo na presenza frecuente de formas verbais perifrásticas no galego de Fernández Neira, que de ningún xe-

to podería ser interpretada como unha proba da súa vixencia ou da súa difusión no galego popular da primeira década do século XIX.

Ora ben, o que si cabe presumir é que a lingua que reflicten estes textos contén un número significativo de elementos que os seus autores identifican, acertada ou desacertadamente, como característicos dos sectores populares sobre os que pretenden influír. Como é evidente, estes trazos característicos poden ser de carácter fonético (gheada, seseo), morfosintáctico (formas de tratamento, morfoloxía verbal ou nominal), léxico ou estilístico.

8.

Máis concretamente, no terreo do léxico son varios os recursos que se explotan para producir o efecto dunha lingua popular e auténtica. En primeiro lugar, cabería citar a presenza frecuente de solucións que, na terminoloxía lingüística actual, denominariamos popularismos ou vulgarismos. Así, os textos que estamos a comentar rexistran todos os procesos de vacilación fonética que aínda hoxe caracterizan a lingua oral e popular. Ademais do léxico común, resultan particularmente afectados os vocábulos pertencentes ao ámbito da administración, civil ou eclesiástica: *alacayo*, *apodrado*, *audante*, *canonego*, *consequiero*, *dotoral*, *fensión*, *fnsión*, *lecencia*, *oposeson*, *outensilios*, *perdicar*, *pervisor*, *sacretario*, *su Selensia*, *títalo*, *trabutos*, etc.

A inmensa maioría destas solucións corresponden, con toda seguridade, a formas rexistradas ou rexistrables no galego oral. Outras, en cambio, constitúen evidentes manipulacións por parte dos autores para conseguir un efecto humorístico, como o *Napoladrón* de que fala Manuel Pardo de Andrade no seu romance *Los serviles y los liberales* (1820) (*Papés* 222), ou o reino de *Bolanda* ‘Holanda’ que aparece mencionado na *Carta recomendada* de González Senra (*Papés* 82), ou o *don Antendente da Cruña* que se cita na *Representación dos veciños da Pontedeva* (1805) interpretando a denominación dun cargo como nome de persoa (*Papés* 22).

9.

Nesta mesma liña podería inscribirse o recurso relativamente frecuente, tamén con finalidade satírica ou humorística, a situacións escatolóxicas, como o episodio de *O litigante labrador* (1837) en que o protagonista, atacado de diarrea, se

ve primeiro obrigado a defecar na rúa e logo é obrigado por un soldado a recoller á man os seus propios excrementos:

Fíxoma sacar do sitio
e coa man apañala,
botándoa na monteira
sen quedar unha migalla,
e coberto cô capote
y a manteiga ben tapada,
marchéi d'aquela maneira
conducindo a empanada
hasta chegar ao Orzán
e naquel mar valeirala
(*Papés* 433-434)

Non é difícil atopar exemplos deste mesmo tipo. Sirva de mostra estoutra pasaxe do *Diálogo entre Dominjos e Farruco* (1820):

Farruco.- ¿Con que eses papès que leche non balen nada, exâ podo fimalos ou limpiar ò cu con eles?
Dominjos.- No fasas, que pode que aljun home de ben, è da queles que son próximos chos pida para faser presente os novos mandons as picardias è maldades que nos fixêron, he que cheje ò día en quelle demos con eles uns bos bomitorios é purgantes, e voten po la voca è cu canto mal comeron, dandolle un dolor de tripas, de maneira que os palasios se desfajan, è os nosos potes con as mantas è leyras volvan para à casa, è asi mismo as bacas, cabras è ovellas volvan outra vez ò quinteiro.
(*Papés* 181)

10.

Por outra banda, detectamos tamén con algunha frecuencia un recurso que consiste na evitación de certos vocábulos cultos ou, máis ben, desusados na lingua popular ou que desginan conceptos ou obxectos novos ou pouco comúns no mundo rural galego da época. Para substituír estas palabras os autores recorren comunmente á súa descrición con palabras comúns e, sobre todo, á comparanza con obxectos da vida

cotiá que sen dúbida resultarían máis familiares para o destinatario das obras. Deste xeito, as aguias imperiais dos estandartes do exército francés convértense nas *Proezas de Galicia* (1810) en “paomas cos brazos abertos” espetadas nuns paus (*Papés* 57) e, de xeito semellante, as olivas encurtidas aparecen descritas no *Primeiro diálogo dos esterqueiros* (1807) como “unas que vi[n]an en agua / que eran como siriguelas; / pro pra min estas non eran, / que metin una na boca / é huben de botar os figados” (*Papés* 33). Tampouco escapan a este tipo de comparanzas os morrións que levaban os dragóns do exército imperial francés, que en dúas ocasións son descritos como bacías de barbeiro polos guerrilleiros que dialogan nas *Proezas* (1810). A segunda desta pasaxe resulta especialmente significativa na medida en que mostra a resistencia dun dos interlocutores a aceptar a precisión léxica con que trata de corrixilo o seu compadre:

Mingote.- [...] Nosoutros mais ben nos tirabamos os Dragons que ò mismo era coller un que aber disputas sobre quen lle abia de tirar mais polo rabo de besta quelles colgaba na quelas que son coma as bacénicas dos Barbeiros.

Chinto.- Esos chamanse Morrións.

Mingote.- Non quero saber como se chaman, porque para min non teñen mais nome que bacénicas.

(*Papés* 59)

Esta sorte de comparacións vulgarizadoras proporcionanlles aos autores, ademais dunha excelente oportunidade para producir un efecto humorístico, a posibilidade de achegarse aos destinatarios da obra, evitando o emprego de léxico descoñecido ou pouco familiar para eles, e ao tempo, reforzar a súa verosimilitude. Estas son, sen dúbida, as razóns que algúns anos atrás impulsaron a Sarmiento a botar man con frecuencia deste recurso. En efecto, o “estilo pueril” que adopta nas *Coplas* constitúe un excelente caldo de cultivo para este tipo de comparacións. Deste xeito, e por citar só un par de exemplos, nas coplas 183 a 185 os abanos das damas descríbense por contraste cos que se empregan para aventar o lume nas lareiras e, pouco máis adiante, o embalsamamento do rei preséntase, de xeito abertamente irreverente, como se se tratase da limpeza e condimentación dun peixe:

Dempois non-ho vim,
mais supen, por certo,

qu' 'o corpo do rey
ó lañaran presto.
Sacaronlle á maga,
botaronlle drento,
sal è mais vinagre,
allos é mais cheiros
(Sarmiento: 1995: 151-152).

En cambio, noutras ocasións en que o vocábulo potencialmente escuro non se evita os autores optan por introducir unha aclaración a través do propio diálogo. Isto acontece, por exemplo, a propósito do adxectivo *inxurioso*, que non comprende un dos participantes na *Segunda Tertulia na Quintana* (1820):

Alberte.- Pois aínda non vos hé esa burricada sola, sinon que polo que me dixô meu amo, foron ó Xûes de primeira istancia, e este despois de haberlles aconsellado que non fixêsen caso, vendo que non se guiaban por el, dixôlles que fosen à Xûnta de Sensúra da Cruña: así o fixêron, e a Xûnta, segun contas, dou o tal deareo por *inxúrioso en parte*.

Xâcobe.- ¿E que quer dísir, *inxúrioso*?

Alberte.- Hé o mesmo que quitar o créto á alguén, ou de obra, ou de palabra.
(*Papés* 203)

O mesmo sucede coa voz *axente*, que lle causa problemas ao Mingote da *Conversa entre os compadres Bértolo e Mingote* (1813):

Bértolo.- Eu tampouco; solo sí me dixô ó da quintà que era un coma él, que corria con preytos, é que era axênte dos canónejos; que estivera en Madril, é que agora estaba en Cais.

Mingote.- Basta, basta. ¿E que quer decer axênte compadre?

Bértolo.- Sodes muy burro. O mesmo que precursor que corre con preytos.
(*Papés* 139)

Estas pautas obsérvanse de maneira xeral nos textos de intencionalidade satírico-política, mais isto non impide que se rexistre algunha que outra excepción notable. A máis destacada constitúea sen dúbida a *Parola de Cacheiras* (1836), un

texto certamente singular, e non só por esta razón (é, de feito, dos poucos textos en galego que defenden un programa político abertamente reaccionario). Nela o léxico culto e abstracto aparece profusamente empregado (*duodécima, sumptuoso, quebradizo, efusión, pontífice, calamitoso, incontinencia*, etc.), aínda que alternando con popularismos de toda clase.

11.

Outro medio empregado a cotío para subliñar a autenticidade do galego posto en boca dos personaxes populares é o recurso constante ás interxeccións e aos enunciados e expresións formularias utilizados para maldicir ou para bendicir, para expresar sentimentos ou estados de ánimo (alegría, sorpresa, desagrado, enfado, etc.), para captar ou manter a atención do interlocutor, para saudar ou para despedirse, etc. Sen pretensión ningunha de sistematicidade ofrécese a seguir unha pequena mostra de solucións escasamente difundidas na actualidade:

Afellas

Aydapuxa

Ayga (ayga que astrusia)

Canté

Caracha

Cata

Dou ao demo

Malas fadas te faden

Mama frade

Rape o deño

Testos días

Tou, tou, rabela

Vállacho a perdamá

Véigacho o demo

Voto aos cravos do carro

12.

Non moi diferente é a función que desempeñan as locucións e unidades pluri-verbais que aparecen profusamente empregadas nos parlamentos dos personaxes

populares, e que contribúen a reforzar a imaxe de autenticidade que se pretende imprimir aos textos. A continuación poden verse uns poucos exemplos:

Bater os dentes ‘tremor co frío ou co medo’

Botar (gastar) borra ‘fachendear, presumir’

Botar algo á palla perra ‘botar a sortes’

Botar de perda ‘notar ou percibir a ausencia de algo’

Botar os figados ‘esforzarse ata o esgotamento’

Cagar chispas e demos ‘estar moi enfadado’

Contar algo por punto e coma ‘relatalo con todo detalle’

Coñecer algo como as mans ‘coñecelo perfectamente’

Dar pasaporte ‘matar’

Facer de caso (de conta) ‘supoñer’

Ir aos pelos ‘pelexar’

Pisar en ovos ‘facer algo ou moverse con moito coidado ou con cautela’

Saír a porca mal capada ‘saír mal un asunto’

Ter algo boa traza (en sentido irónico) ‘ter poucas posibilidades de levarse a cabo, de realizarse’

Tratar a alguén como besta de bagaxe ‘tratar mal a alguén’

Capítulo á parte merecen as comparacións ponderativas lexicalizadas, que se empregan para salientar a posesión dunha determinada calidade a través da comparación cun elemento a quen convencionalmente se considera que a posúe en grao máximo ou, polo menos, moi elevado. Velaquí uns poucos exemplos:

Bonita coma unha prata

Ledo coma un cuco

Longo coma unha palla

Máis feo que o Trasto

Teso coma un garabullo

13.

Por último, considero que a este mesmo obxectivo de procura da autenticidade e dunha identificación da lingua dos textos co galego popular responde o emprego

de certas solucións léxicas que neste momento é case seguro que se encontraban xa en franca recesión (cando menos a vulgar polos datos que ofrecen os textos inmediatamente posteriores). Moi probablemente, isto é o que explica a presenza frecuente de palabras en *-zón* alternando coas rematadas na solución maioritaria *-ción*. Tal e como se pode ver no Anexo I, a distribución destas dúas formas non parece obedecer a ningún criterio claro. De feito, despois de analizar os exemplos rexistrados neste período, Mariño (1998: 739) conclúe que “a escolla entre *-ón* e *-ión* é por unha banda, opcional, mais, pola outra, arbitraria e case aleatoria. É opcional porque a aparición, en maior ou menor medida, da solución *-ón* depende en primeira instancia da vontade de autores como Fernández Neira, Fandiño [...]. E é arbitraria e case aleatoria porque non se advirten claramente criterios firmes que guíen a elección dos resultados dentro de cada un dos textos [...]”. Parece, pois, que de momento podemos conxectar que a presenza ou ausencia da terminación *-ón* nestes textos non depende tanto do xénero que se cultive (diálogo, poema ou artigo, con aire “culto” ou con aire “popular”), como da decisión individual, non sempre coherente, de determinados autores, ou da posible vontade colectiva da dirección dalgunha publicación como a *Gazeta Marcial*’.

En calquera caso, o que parece fóra de toda dúbida, e así o sinala tamén Mariño (1998: 754), é que por volta do primeiro terzo do século XIX as formas en *-zón* debían estar aínda vixentes na lingua oral. Aínda máis, analizando as formas rexistradas nos textos, podemos descartar con seguridade que a distribución entre *-zón* / *-ción* fose de natureza léxica; pola contra, tanto unha solución coma a outra parecen funcionar nesta altura como sufixos produtivos para a formación de substantivos verbais indicadores de acción.

Por outra banda, se atendemos á distribución porcentual dunhas e outras, semella claro tamén que as formas en *-ción* estaban gañando claramente a partida ás súas rivais, sobre todo contra finais do período considerado, onde a presenza de voces con *-zón* se reduce moi significativamente.

Ademais, parece obvio que a selección dunha ou doutra solución ou a alternancia de ambas nos mesmos textos é o resultado dunha “decisión individual” ou da “vontade colectiva” dos seus autores. En todo caso, o verdadeiramente relevante non é tanto isto como identificar cal ou cales podían ser nesta altura os factores determinantes ou condicionantes da variación *-ción* / *-zón* e, en consecuencia, que efecto podían buscar os autores destes textos ao seleccionar unha solución ou outra.

Con respecto á primeira destas cuestións, á vista da distribución dos exemplos, podemos afirmar que as formas en *-zón* mantiñan unha certa vitalidade, cando menos, na comarca de Compostela. De feito, a inmensa maioría dos textos que rexistran estas solucións, xa como formas únicas, xa en concorrencia con formas en *-ción*, proceden desta área. Tamén é certo que hai textos composteláns (as dúas *Tertulias de Picaños* e o segundo e terceiro *Diálogos da Alameda*) que rexistran unicamente solucións en *-ción*. Mesmo así, isto non desmentiría necesariamente a afirmación inicial. Polo que se refire a outras áreas xeográficas, os datos de que dispoñemos na actualidade non permiten avanzar ningunha conclusión.

Por outra banda, se tomamos en consideración o feito de que as formas en *-zón* aparecen nos textos precisamente en boca de personaxes de extracción popular, como son os que interveñen nos coloquios, e a carón de trazos inequivocamente populares como os mencionados máis arriba, non parece moi arriscado supoñer que a súa selección é debida á súa condición de solución propia da linguaxe popular e se cadra tamén característica dos falantes máis vellos, o que explicaría ademais a súa rápida desaparición do galego escrito nas décadas seguintes.

A falta de coherencia, ou máis ben de regularidade, na selección tampouco constituiría un grave obstáculo, na medida en que este é un fenómeno que non afecta nin de maneira exclusiva nin sequera de xeito particular a este caso concreto. Por mencionar só algúns exemplos en que a variación afecta a outros elementos á parte do sufixo, no segundo *Diálogo dos esterqueiros* atopamos ata catro variantes diferentes para o galego *función*, tres delas con iode (*finsion*, *fonsion*, *fursion*) e unha sen el (*finson*); na *Parola de Cacheiras* rexistramos as variantes *adeministrasón* e *administrazón*; no *Diálogo entre Dominjos e Farruco* (1820), a variación non afecta en ningún caso ao sufixo, que se presenta sempre baixo a forma seseante *-són*, mais si ao radical dalgunhas palabras (así, temos tres ocorrencias de *constituson* por cinco de *costituson*).

14.

En definitiva, se a adopción do galego é unha decisión instrumentalizada ao servizo dunha estratexia de aproximación aos destinatarios das obras, a presenza nelas de solucións popularizantes claramente recoñecibles como tales debe entenderse como un recurso que lles permite aos autores reforzar esa estratexia mediante a identificación deses destinatarios coa lingua empregada nos textos.

ANEXO I

DISTRIBUCIÓN DE *-CIÓN/ -ZÓN*

TEXTO	-CIÓN		-ZÓN	
1807Esterq1			confeson esplicason (2) leuson oposeson (3)	poseson proporson relazon votason
1807Esterq2	fnsion fonsion	funسیون	finson	poseson (3)
1810Proezas	accion comision confesion contribucion contusion determinacion direccion disposicion (2) division (4) divisions municions (8)	porcion posicion prebencion precision racion racion (2) reconvencion rendicion (2) resolucion xsurisdicions	imitazon indagazon	prevenzon
1812ABF1	estimacion moniciós (2)	municiós		
1812ABF2	composicion	constitucion		
1812Senra	diversiós eleccion	nacion nacios	jurisdizon (3) maldizos	obrigazon
1813Adro	nasion		abolison administrason constituson (2) decrarason informason	inquisison (18) inquisisós invenson nason xênerson
1813Artigo	bendicions			

TEXTO	-CIÓN		-ZÓN	
1813Bértolo			confeson	elecsón
			constituson (4)	elecsós (2)
			elecson	mison
1813Décima			constituson	composeson
1813MPA	absolucion	nacios		
	apelacion	naciós		
	comparacion	obligacion		
	condenacion	opinion		
	condicion	opresion (2)		
	confesion (4)	opresios		
	consolacion	oracion		
	constitucion	perdicion (5)		
	cuestios	posesion		
	decraracion	procesion		
	devocion (3)	profesion		
	exôrtacion	proteccion		
	expresion	question		
	ficciós	redencion		
	habitacion	salvacion (2)		
	imaginacion	satisfacion		
	inquisicion (26)	separacion		
	instituciós	sumision		
	intencion	tentacion		
	invencion (4)	traicion (7)		
	invencios	uncion		
	lexislacion	veneracion		
	maldicion (2)	visiós (3)		
	moderacion	xurisdicion (5)		
	nacion (9)			
1814MPA1	porcion			
1814MPA3	constitucion	incrinacios		
1820ABF3	intencion		certificazon	

TEXTO	-CIÓN		-ZÓN	
1820Domingos			administrason conduson (2) condusons constituson (3) contribuson	costituson (5) obligason ouservasòn xûrisdison (2)
1820MPA	conciliacion constitucion decraracion	inquisicion nacion (2) traicion		
1820Quintana1	fension (2) fundasion fundasios nasion	nasíon prosision prosisios	administrason conseuson	costituson (4) obrigason
1820Quintana2	fursion nasion	satisfausion	costituson (7)	
1822Parola	conservacion constetucion (14) constitucion contestaciós	inquisicion nacion perdicion prubicacion		
1823PBS	conciliacion devocion disposicion (2) estrema-uncion intencion	munióiós obligacion posesion relacion velaciós		
1826NPD	afliccios	ilusios		
1829VT	bendision	nasion		
1833Compadres	conversacios	inquisicion		
1836Alameda1	consilasion (3) consilasiós	faccion	administrason (2) consilason	costituson (6)
1836Alameda2	aministracion comparacion	fausion intensions		

TEXTO	-CIÓN	-ZÓN
1836Alameda3	averiguacion espresion fausion informaciós informasion (2) intenciós nasion pension (3) persicion	
1836Cacheiras	admiracion confesion conservacion (2) consideracion consumacion corporacions corporaciós constitucion creacion despoblacion efusion espulsion formacion habitacion liciós migracion mortificacions municíós municíós (2) nacion (6) naciós (3) oracions pension perfeccion persecucion persecucions poblacion (2) posesion (2) predicacion (2) procesion reflexion reprensios representacion (2) representaciós resolucion revoluciones sucesion traslacion veneracion	adeministrasón administrazon ambizon ambizôn condizons contribuzôs (5) corporazós corporazôs (2) creazôn destruzon destruzôn educazon fundazôs humillazón manifestazôn orazôn poblazôs posesôn proposizon revoluzôn sucêsôn usurpazôn xenerazôs
1836Gorecho	combinacions (3) combinaciós conbinacions costutucion eleuciós nacion proposicions	
1836Picaños1	adeministracion constitucion (2) costitucion direusion proporcion	

TEXTO	-CIÓN	-ZÓN
1836Picaños2	contribusions costitucion (2) costitusion (2) faucion	inquisicion leuciós nasion (2)
1837Chaínsa	atension conversasion eleusion	eleusión ocasions
1837Litigante	conclusión disquisición oración	prevencion relación
1837Preiteante	condición	relación
1840Seor	aficion	bendicion
1840VT	votasion	
1842Tirabeque	admisttriciom apricacion	lexíslacion ouservaciós
1843Cambados	fencion (2)	percesion
1843VT	intencios	nasion
1844Rosa	atencion	
1845JMP2	aficion ausolucion bendicion composicion confesion	devosiós legislaciós maldiciós procesiós
1845VT	contribuciós	
1846AC	contribusion nasion (2)	nasios
1846Cristobo	revulusion	devisón
1846JMP	procesion	
1846MV1	condicions	oracions (2)
1846VT1	nasion nasios	subcesion
1846VT2	inauguracion	

BIBLIOGRAFÍA

- BOCHMANN, KLAUS (1992): “Valeurs et fonctions pragmatiques des premiers textes modernes en galicien issus de la Guerre d' Indépendance de l' Espagne (1808-1814)”, en Ramón Lorenzo (ed.) (1992): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989)*. Vol. III. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 73-79.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (1990): “Motivacións para o emprego da lingua galega na literatura política dos primeiros anos do século XIX”, *Grial* 105, 35-67.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (1998): “Notas sobre a historia das terminacións -ión / -ón en galego”, en Dieter Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Vol. II. Vigo: Galaxia, 735-760.
- Papés = MARIÑO PAZ, RAMÓN / XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ / ROSA ANEIRO (2008): *Papés d' empreita condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- SARMIENTO, MARTÍN (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

**CONTRIBUCIÓN A
UNHA ANÁLISE DA *PAROLA*
*DE CACHEIRAS***

Carme Hermida Gulías

Instituto da Lingua Galega,

Universidade de Santiago de Compostela

1. O TEXTO

O texto que analizamos é un manuscrito procedente do fondo Barreiro Fernández-López Morán que foi transcrito e publicado por Ramón Mariño Paz (2008) nas páxinas 376-400 do libro *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*, edición en que están baseados os comentarios que se fan nesta intervención.

A súa datación sitúase nos anos da Primeira Guerra Carlista (1833-1840)¹ entre o momento en que se expulsa os cregos regulares dos conventos pero escrito antes de que as monxas vivisen o mesmo proceso. A data fornecida por Mariño, que aceptamos sen reservas, é o ano 1836.

De acordo co título da obra, *Parola k'houbo entre Goriño Antelo, Farruco Allende é Antón Terelo a tarde de carta feira d'a outra semana n'a taberna de Cacheiras, relatada ó pé da letra por un urbano que à oeu agachado tras d'unha pipa; ó que viña de camiño*, os tres participantes no diálogo están situados nunha taberna de Cacheiras, lugar do que non se dá ningunha outra indicación.

No *Diccionario Geográfico* de Pacual Madoz (1846:109) aparecen recollidas unha Cacheira, en Narón, e dúas Cacheiras. A primeira, un lugar da provincia de Pontevedra no concello do Grove; e a segunda unha “felig. en la prov. de La Coruña (11 $\frac{3}{4}$ leg.), dioc. de Santiago (1 $\frac{3}{4}$), part. jud. de Padron (2 $\frac{1}{2}$) y ayunt. de Teo (1) : SIT. cerca del camino que desde Santiago se dirige á la Estrada, con buena ventilación y CLIMA sano: comprende los lugares de Atante, Barcia, Cobas, Constenla, Cruces, Guldrís, Iglesia, Lamas, Noenlles, Pedrouso, Penelas, Poboa, Procelas, Riquian, Sisto, Sebe, Feros, Torre, Tras do Ejo y Vilar, que reunen

¹ A ese momento histórico remite, sen dúbida, o seguinte fragmento: “ó Señor abade que nos daba as meiciñas, que bèn sabès qu’é moi entendido, teñeno preso esos démos, e cartos nos hai, p[o]rq[u]e anque un home teña algo que vender non hay quen ó merque, si ó pode esconder dá tropa principalm[en]te dós cristinos que canto vén, canto apaña” (377:9-12).

unas 200 casas de pocas comodidades: hay escuela pública elemental incompleta á la cual concurren 70 niños y 26 niñas; el maestro carece de título y disfruta de la dotación de 730 rs. y casa para la escuela (...); le baña el r. denominado de La Puente Nueva que baja a unirse al Ulla, recogiendo varios arroyuelos ó derrames de diversas fuentes de buen agua. El TERRENO participa de monte y llano de mediana calidad. El CAMINO que se dirige á la Estrada, así como los locales, se halla abandonado; y el CORREO se recibe por Santiago. PROD.: maíz, centeno, patatas, algún trigo, hortalizas, frutas, lino, pocas legumbres y vino; cria ganado vacuno, cabrío, lanar y algo de caballar; hay caza de perdices, liebres y conejos y se pescan algunas truchas. IND.: la agrícola, telares para lino y lana, molinos harineros y algunos artesanos que alternan en las labores de su oficio y operaciones del campo. POBL.: 217 vec., 1206 alm.”

No momento actual, se nos guiamos polo *Nomenclátor de Galicia* (Xunta de Galicia, 2003) só existe un lugar chamado Cacheiras, o situado na parroquia do mesmo nome, pertencente ó Concello de Teo, moi próximo a Santiago de Compostela. Esoutro Cacheiras do Grove que aparecía no Madoz está aquí recollido como Cacheirás.

A restrición de lugares con esta denominación que fai o *Nomenclátor* actual permítenos aventurar que o Cacheiras ó que se refire o texto é o do concello de Teo. E así o confirma a invocación que fai Farruco, un dos personaxes do faladoiro, a San Simón (“San Simon me valla Dios mio”, 309)², santo que é o patrón e advocación principal da Cacheiras de Teo. Unha outra referencia que axuda a considerar que este é o lugar en que está localizado a obra, é a mención a Santa Baia³, que non sendo un lugar, si é a patroa da parroquia de Oza, lindante coa de Cacheiras.

² As citas do texto están tomadas da edición de Ramón Mariño Paz (2008): “Parola de Cacheiras (Ca. 1836)”, en R. Mariño, *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Santiago: Consello da Cultura, pp. 376-400. Para evitar a profusión de números, prescindirase da referencia á páxina e só se mencionarán as liñas.

³ “O que mais farolaba berraba é adoecía era ó noso viciño de Santa Baia, ó que fixo àquela casa tan pintada ¿no conoces?” (40-41).

2. O AUTOR

Segundo nos informou o seu descubridor, o profesor e historiador Xosé Ramón Barreiro, o manuscrito apareceu entre un conxunto de documentos que o citado estudoso lle comprou no ano 1973 a un anticuario de Lugo. O texto estaba cosido a uns folios que formaran parte dun proceso, pero nada había nesas follas que dese pistas sobre o nome do procesado.

Na edición do texto que serve de base para este estudo (Mariño 2008:376) afírmase que o autor da *Parola*, do que se descoñece o nome, “debeu ser un clérigo, por suposto de Santiago, porque coñece perfectamente non só as persoas senón tamén os alcumes, e evidentemente carlista”.

A ideoloxía do redactor do texto, manifestada a través dos postulados que defende, é claramente carlista pois dedica un importante número de liñas a demostrar que as mulleres non están en condicións de gobernar. Neste sentido segue a liña argumental do anónimo *Demostración del incontestable derecho que el Señor D. Carlos de Borbón tiene al Trono de España* publicado no ano 1833, aínda que vai máis alá ca este texto na medida en que a súa descualificación das mulleres para gobernaren non se basea só na súa ausencia do trono de España senón no conxunto do mundo. Ademais aponlle á muller impedimentos por cuestións de xénero que non aparecen no texto base carlista. A utilización da palabra *cristino* (12), nome popular na época para referirse ós seguidores da rexente María Cristina, incide no alíñamento do autor coas teses carlistas.

Gran parte do texto da *parola* está centrado na defensa dos relixiosos —na exculpación dos seus pecados terreaís en tanto que homes—, dos seus dereitos e dos beneficios que obtén a sociedade do seu labor, tanto na cura de almas coma no coidado dos edificios. Estas argumentacións, polos coñecementos que demonstra de teoloxía e pola propia retórica empregada para defendelas, moi propia das predicacións, fan pensar que o autor era sacerdote.

Do autor da *Parola* adóitase afirmar que era santiagués. E, efectivamente, así o confirman as referencias a Santiago de Compostela, que é mencionado directamente, a relación das rúas da capital compostelá e a nómina de personaxes citados polo seu nome ou alcume, coa indicación da súa profesión e, no caso dos comerciantes e artesáns, do lugar en que a exercen:

Ó tolo que acá lle chaman D. Xacobe ó da praza, ó fillo dô xastre Eiras, que despois que xogou a malgastou as talegas que lle deixou seu pai, anda à ver si pode rapiñar; outro era ó fillo de D. Mauro ò boticario do canton, que tamen está tronado; un longo d'un reloxeiro q'ái frente ó calexon da porteria de San Payo, que non lle chega pràs p... todo o que gana, nin tén en que caerse morto, nin e viciño, etc. un macaco da rua travesa que chaman Ramon Barros, sin oficio nin beneficio, etc. un frances beleiro dó calejon dá pescadaria que lle chaman cau..cau, valgate coa vila hom. O fillo dá puta de Fociños, ou muller de estarís que he noso visiño tambien, que ten á casa escontra ó rio. Un tal sanchera que tén o día e a noite por seus. Un neto dó abogado Xunqueira, que ten ò que Dios lle dou, ó catalán Pou, que veu de criado de mulas à ser Señor à Santiago còs miles da reigier, óu judia que si he coñecida, un peluqueiro dó franco, que veu de Madride có cú ó aire, un linterneiro chamado impropriamente Justo Fraga, que xá foi dos que àfogaron nó ano vinte e tres, o gundiano é outros; un carpinteiro chamado brandaris, un zapateiro gordo. (41-57)

E se o escritor non era compostelán de nación, é seguro que vivía na cidade no momento de redactar o escrito. Así o demostra a referencia a comportamentos anecdóticos, pero precisos, dalgúns personaxes nomeados no texto. Ós contidos na cita anterior pódeseles engadir a referencia a “cara de bella, ó xenro dó bello caneda, D. Benito Losada, ó que levou ó guión ná procesion de S. Roque” (69), que ía ese día “caio aquí caio acola, cunha turca que partia á alma” (70-71).

3. DESCRICIÓN SOCIOLINGÜÍSTICA

A *Parola de Cacheiras* resulta ser a transcripción dun diálogo entre tres personaxes: Goriño Antelo, Farruco Allende e Antón Terelo. Dous deles, Goriño e Farruco, exprésanse en galego; o terceiro, Antón, faino nunha fala que soa así: “pues logo echade por esa boca que yo tamen quiero saber algo de bueno” (25-26). A este castelán agalegado ou galego acastelanado que usa Antón ímolo denominar convencionalmente castrapo, código lingüístico resultado de mesturar formas galegas con formas castelás.

Hai varios textos dialogados da época que nos ocupa que son bilingües. Isto é: dos varios personaxes que neles interveñen, algún exprésase en castelán (ou algo parecido). O primeiro deles é o *Diálogo entre dos labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo* escrito por Pedro Boado Sánchez no

ano 1823 (Mariño 2008: 242-285) . Como é fácil de deducir, aquí a distribución das linguas segue criterios de clase social: os labregos, como membros da clase inferior, falan en galego; e o avogado, brillante exemplo de burguesía acomodada e culturizada, exprésase nun castelán correctísimo⁴.

Na *Tertulia de Picaños* (Mariño 2008:332-340; 357-366), do ano 1836, interveñen catro personaxes: Farruco, Pepe, Andruco e Catuxá, que se expresan en galego. Na segunda das entregas deste diálogo aparece un novo personaxe, un ‘abad recién llegado’ que, como corresponde á súa posición social, se expresa nun correcto castelán.

Nas entregas do *Diálogo en la Alameda de Santiago* (1836) (Mariño 2008: 320-329; 342-355; 368-375) tamén hai un cura, que aparece na segunda e terceira entregas, que usa o castelán. Dos seus protagonistas principais, Cristovo, Farruco, Bartolo e Freitoso, os tres primeiros exprésanse sempre en galego, pero Freitoso emprega o castrapo (‘este lo atopé en la calle así envolveyto, y atado con una liña: veremos ahora lo que es: no tiene nada, y solo está escrito todo’, Mariño 2008:345). As indicacións do texto non nos permiten deducir que existan diferenzas de clase social entre este personaxe e os galego falantes, pois sabemos que é criado, profesión que non lle permitía diferenciarse socialmente dos outros compadres seus, labregos. Existe, iso si, unha diferenza de hábitat, os outros viven en Villestro e el, na vila. Por se esta razón non fose abonda para xustificar o emprego do castelán, no primeiro diálogo tamén hai referencias ó feito de que é un emigrante retornado de ‘Cais’. Podemos considerar pois que estes dous elementos —vilego ou ‘urbano’, segundo denominación da época, e ex-emigrante— xustifican ós ollos do autor do texto que a súa lingua de expresión sexa unha aproximación ó castelán, que non pode ser correcto porque nin a clase social, nin o nivel de estudo llo permitirían.

No caso da *Parola de Cacheiras* non hai ningunha indicación que faga albiscar sequera que os tres personaxes pertencen a distintos ámbitos culturais ou profesionais; de feito, trátanse de compadres. Así e todo, un destes tres compadres, Antón, exprésase en castrapo.

“*Ant.* Hombres non sabés lo que decides; porque para que se queren tantos frades mongas é cregos? Para comer, rascar la panza, é andar á la que salta, sin degar soltera nin casada, metendo-

⁴ Para un maior coñecemento da distribución do galego e do castelán durante o séc. XIX véxase Hermida 1992:23-58

las en el beaterio, para megor hacer la suia con capa de hipocresia, teniendo los que estan afuera las amas por mugueres, y á los higos por sobrinos, etc. Las mongas ya sabés que entran por el capricho de los padres, por codicia de un tio ò hermano, o porque no las degano casar con quien querian, o porque algun guapo las degó en aunas, etc. Tanvien vedres que todas las riquezas estaban en ellos y que con sus escesivas rendas conspiraban en favor del perro Carlos contra la legitima reina Ysabel 2ª, y otras cosas que calo porque vos non quiero escandalizar”. (380).

O único dato biográfico de Antón en que este se estrema dos seus veciños é en que estivo en ‘Cais’ (“yo cando estive en Cais tiben unos amos que corran las catro partidas del mundo”, 129-140). Este dato, así e todo, non parece abondo para xustificar o uso idiomático diferente. Máis ben cremos que este está inducido polos posicionamentos ideolóxicos do personaxe. Farruco e Goriño defenden posturas absolutistas, carlistas e favorables ó clero, mentres que Antón apoia posturas progresistas e anticlericais que lles serven de pé ós seus compañeiros, especialmente a Goriño, para argumentaren polo miúdo os seus posicionamentos. Coidamos, pois, que colocar na boca de Antón ese código lingüístico tan deturpado —tanto se se mira dende o galego coma dende o castelán— pretende ridiculizar as ideas que representa e, sobre todo, mostrar que estas se arredan moito da esencia do pobo galego e da cultura das súas xentes, igual que se afasta a lingua de Antón da dos seus compadres⁵.

4. CARACTERIZACIÓN LINGÜÍSTICA GLOBAL DA *PAROLA DE CACHEIRAS*

Ramón Mariño (2003:291) na caracterización lingüística global dos textos anteriores a 1840 considera que a estes lles cadra a etiqueta de ‘galego populista ou popular’ que Fernández e Monteagudo (1995) lle aplican ó galego escrito do século XIX. Non obstante, este estudioso considera que “tal etiqueta é menos apropiada para as composicións poéticas de ton máis ou menos solemne, elevado ou mordaz (...) e tamén aqueloutras obras que, baixo unha vestimenta populizadora transmiten impor-

⁵ A recriminación que lle fai Farruco (“Ai Anton esa non é á ley en que vos criou voso pai, donde ou quen vos ensinou tal modo?”, 135-136) incide nese comportamento antinatural do personaxe, tanto ideolóxico coma lingüístico.

tantes contidos doutriniais de inspiración libresca (...). Sen dúbida, no galego escrito deste tempo hai moito fondo e moita forma que se pode definir como popularista, pero había tamén algunhas mostras dun discurso un pouco máis elaborado literariamente que se utilizou para discutir ou disertar sobre política, sobre administración civil e eclesiástica, sobre a separación de poderes no nacente estado moderno, sobre historia, e mesmo sobre filosofía e teoloxía, como se fai na *Parola de Cacheiras*”.

A lectura dun pequeno fragmento desta obra —da liña 666 á 708— que trata de xustificar a imposibilidade de que as mulleres consigan cotas de poder e cheguen a gobernar é un bo exemplo de discurso argumentativo moi elaborado:

- 1 E evidente que ó que naceu sudito non pode ser señor: é así que a muller naceu su-
- 2 dita ó home logo non pode ser señora dél. Á primeira proposizon entendese mentras
- 3 exista ó primitivo señor, pois anque é posibre, é se vé todos los dias que osudito se
- 4 calza co señorío, non é legalmente sinon por usurpazón. Que a muller è sudita dó
- 5 home consta desde á sua creazôn, pois Dios puxo á Adam por cabeza é Señor d'Eva,
- 6 mandando áquel que a amase, amparase e protexese; é á esta que ó amase respetase
- 7 é obedecese; deixandoa por tanto baixo tutela. O que está baixo tutela, non pode
- 8 señorear ô titor, logo tampouco á muller ó home. Nesta ley xa vedes que non sô se
- 9 cifra ó governo domestico sinon tamen ò comun é pubrico; é vese millor no feito de
- 10 presentarlle todo los animâs prâ que lles puxese nome, dandolle con este acto pose-
- 11 sion real, civil, seu quasi, como din os Escrivanos. Dios para gobernar ò seu pueblo
- 12 non escolleu mulleres, pois tanto no espirital como no politico puxo homes que ó
- 13 dirixisen, é asta prâ as figuras domesias se valéu domes, coma Abel, Isac, Salomon.
- 14 Cando ó governo foi aristocratico, escolleu os ancianos, non as bellas; é cando ó
- 15 Santo Samuel lle pideu rey ó pueblo, nin pideu reina nin Dios lle la deu sinon que
- 16 nomeou á Saul, é despois á David, habendo sido varôs todos os reis de Xuda, de
- 17 Ysraël, é de todas as naciôs conocidas. E sabido que en todas las partes dô globo,
- 18 naciôs é creencias [...] é formas de governo foron sempre homes os que rexiron á
- 19 nave dô estado politico e religioso. Os Pharaos, os Nabucos, os Darios, Alexandros,
- 20 motezumas, Yncas, Kans da china etc. etc. entre os idolatras; os califas, sultâs, Beyes,
- 21 Bagâs, etc. entre os mahometanos. Os que compuñan ó Areopago dôs gregos; os
- 22 reyes, senadores, consules, dictadores é emperadores romanos; en fin, os Fernan-
- 23 dos, Filipes, Alonsos, Xorges, Estevos, Alexandros, Franciscos, Eduardos, Xacobes,
- 24 Leopoldos, Luises etc. etc. entre os cristianos, hereges, cismaticos e puros todos foron

25 homes. É si n'algunha parte reinou ou quixo reinar [unha muller] sempre houbo loi-
 26 tas, guerras, e desazôs. É si algunha chegou áreinar pacificamente, un paxaro nunca
 27 fixò brán. Pois quen non é capaz para un fielato dunha porta, ou cadrileira dunha
 28 parroquia, como ha deser capaz de gobernar un Estado? Eu ben sei que á muller ten
 29 alma, entendemento memoria voluntá é sentidos como nosoutros, que estâ obrigada
 30 á obrar lo ben é detestar ó malo debaixo das mesmas penas que nosoutros (anque os
 31 turcos as teñan en menos) prô tamen é certo que non teñen generalmente ó grado
 32 de perfeccion que se necesita prâ gobernar; pois Dios criador é Señor nos dotou á
 33 todos cô necesario segun ó lugar que debia ocupar, é así como ó home o fixo mais
 34 forte, robusto, é atrevido para os menesteres que lle confiou así á muller á fixo mais
 35 dilicada, sensible, e sedentaria como que ó seu empleo debia ser de portas adentro.
 36 Tamén mirando á sua costitucion como femia, xa vé que durante á sua vida adulta
 37 estâ cando en cinta, cando criando, cando coestereco etc. é seria bén que cando esti-
 38 bese a parir lle chegasen á dar parte d'unha guerra, dunha provincia, óu d'unha perda
 39 dunha armada? Seria ben que corria prisa ô despacho dalgun negocio grave lle dese
 40 unha cigallada, que outros chaman ramo cativo?

As referencias inseridas no texto presentado, os datos históricos e bíblicos son de seu indicativos abondo do carácter culto do discurso. Pero hai máis aspectos que se poden salientar, entre eles, por exemplo, o emprego de estruturas metafóricas propias dun nivel elevado como “foron sempre homes os que rexiron a nave do estado político e religioso” (684-685), ampliacións de significado como o de *cifrar* en “non sô se cifra ó goberno domestico sinon tamen ò comun é pubrico” (674-675) ou o *globo*, co valor de ‘mundo’, e o uso dun léxico culto pouco común na fala popular e, nomeadamente, nos textos en galego.

Unha pequena consulta ó TILG —*Tesouro Informático da Lingua Galega* que o Instituto da Lingua Galega ten a disposición do público na rede— demóstranos que moitas das palabras empregadas neste pequeno fragmento da *Parola* documéntanse neste texto por primeira vez en lingua galega, como acontece con *sultán* (a seguinte documentación é de 1853⁶), *doméstico* (ss. 1853), *espiritual* (ss. 1853), *idólatra* (ss. 1853), *globo* (ss. 1857), *robusto* (ss. 1861), *perfección* (ss.

⁶ As documentacións datadas no ano 1853 corresponden á listaxe de palabras da mostra de dicionario etimolóxico que Pintos (2002:223-250) inseriu en a *Gaita Gallega*.

1861), *encinta* (ss. 1878), *súdito* (ss. 1882), *costitución* ‘figura física’ (ss. 1886), *califa* (ss. 1889), *dictador* (ss. 1912), *sensible* (ss. 1912), *faraón* —grafado como *Pharaón*— (ss. 1918), *aristocrático* (ss. 1918), *usurpazón* (ss. 1919), *sedentaria* (ss. 1944), *Xudá* (ss. 1957), *señorear* (ss. 1982), *cismático* ‘herexe’ (ss. 1996). Os nomes propios *Samuel* e *Nabuco* non están documentados no *Tesouro*.

A evidente busca dun nivel culto para o texto non evita, como non podía ser menos nun escrito dunha época en que non existía un modelo para o galego, a utilización de popularismos, con ou sen distribución dialectal perfilada, ós que o autor parece querer elevar a formas modélicas. No léxico observámoslos en *siñor* (l.1), *siñora* (2), *millor* (11), *voluntá* (696), *dilicada* (40), *estereco* (43), *cigallada* (46), *ramo cativo* (47)⁷, ós que se poden engadir expresións como “o sudito se calza co señorío” (669) (3-4) ou “un paxaro nunca fixò brán” (693) (26).

Entre as solucións morfolóxicas populares usadas no texto son merecentes de ser sinaladas tres:

- O plural de respecto entre compadres:

G. ¡Ou Anton! Évos tamen sodes dese bando? Ai home no no creia devos! Farruco voume indo prâ a Aldea que me he noite, é deixalo á Dios que ó governe.

F. tendes razon, eu tamen me fou retirando, k'o fin nos non hemos de gobernalo, é deixar andar ótempo k'el dirá ó que ó for.

G. F. Pois logo Anton quedá con Dios, é perdoá, astra outra ocasión, vaia á Dios si, dadelle moitas memorias á Margarida, é mais á Sabela, é mais á Martiña (l. 98-104).

- A desinencia verbal *-no* para a P6 do pretérito: *pidino* (59), *aferrano* (60), *pagano* (67), *viñeno* (86), *votano* (118)⁸.
- O uso da desinencia *-s* na P5 do presente —indicativo e subxuntivo—, do copretérito, do antepretérito e do futuro: *sabês* (9), *seás* (17), *tomarés* (19), *podás* (24), *habés* (32), *conozás* (40). Á beira desta solución —e en concordanza con ela— temos a ausencia de desinencia na P5 do imperativo: *calá* (30), *quedá* (103), *perdoná* (103)⁹.

⁷ Ó longo da *Parola* pódense atopar outros como *romedio* (13), *viciño* (40), *escontra* (50), *estrevéndose* (71), *vulver* (163), *estonces* (175), *despidilo* (176), *turrar polo alento* (8-9)...

⁸ Esta solución innovadora non é de uso exclusivo no texto, xa que concorre coa tradicional *-ron*: *tocaron* (38), *retocaron* (38), *xuntaron* (38), *afogaron* (55), *quixeron* (67)

⁹ Ó longo do texto tamén hai exemplos coas desinencias *-des*, *-ndes* e *-de*: *sodes* (98), *vindes* (13), *tendes* (101), *vede* (12).

Con todo, cando a solución popular e a culta entran en contradición o texto non toma unha opción clara e mantén usos alternantes. Iso é o que acontece cos grupos cultos: que nalgúns casos desaparecen (*súdito* 666, *costitución* 703), mentres noutros se manteñen (*exista* 668, *consta* 670, *dictadores* 688, *perfección* 699).

A abundante presenza de castelanismos léxicos revela que para o autor da *Parola* o modelo culto do galego estaba totalmente mediatizado polas solucións adoptadas pola lingua de Castela, mesmo en palabras que teñen e tiñan unha solución propia coñecida popularmente: *Dios* (6), *escrivanos* (13), *pueblo* (13), *asta* (15), *ancianos* (17), *reina* (18), *conocidas* (20), *creencias* (21), *reyes* (25), *cristianos* (28), *grado* (37), *menesteres* (40), *empleo* (41)¹⁰...

A sintaxe do texto aparece moi pouco interferida polo castelán (*caerse* 46), pero si é posible detectar máis castelanismos na morfoloxía: *esos* (10), *sed* (17), *válgate ca vila* (49), *ese orden* (202), *habrá* (161), *óieme* (163), etc.

5. DO ORAL Ó ESCRITO. ANÁLISE GRAFEMÁTICA

Cando a *Parola de Cacheiras* se escribiu eran moi poucos os textos en galego que saíran do prelo e que o seu autor podía tomar como modelo ortográfico. Por esa razón, resulta de moito interese para establecer unha datación dos nosos grafemas saber como se resolven aqueles aspectos da fonética da palabra e do enunciado que son propios do galego e que non teñen correlato no castelán nin no latín, linguas que o autor dominaba.

5.1. A grafemática da palabra

Dentro da grafemática da palabra resulta prioritaria a análise da representación da consoante nasal velar e mais da fricativa palatal. No texto que nos ocupa tamén é relevante o estudo da representación da consoante oclusiva velar xorda, especialmente no nexa *que*.

¹⁰ Ó longo do texto poden atoparse outros como *calexón* (45), *calles* (77), *auntamento* (61), *perdoná* (102), *astra* (103), *consiguiente* (166), *pudese* (171), *envidioso* (180), *olvidouna* (189), *tablas* (190), *creían* (191), *poblacion* (200), *yglesias* (202), *amenazasen* (211), *en vano* (213), *solos* (219), *obliga* (318)...

5.1.1. *Representación da nasal velar*

A solución adoptada polo autor da *Parola* para representar a nasal velar en posición intervocálica é o dígrafo <nh>¹¹:

Tras *d'unha* pipa (3)
Cunha turca que partia á alma (70)
 Con *unhas* palabras tan feas (120)
Algunhas verdades (160)
Algunhas veces (416)

Só nunha ocasión aparece outra grafía, neste caso o <mh>, en “*umha* artimaña”(499).

5.1.2. *Representación da fricativa palatal*

As palabras que na lingua común actual teñen unha fricativa palatal aparecen representadas na *Parola* cos seguintes grafemas:

<g>:

Sugetos (62)
 Generales (58 e 252)
 Inteligencia (175)
 Hereges (206, 281 e 691)
 Sufragios (261)
 Salvages (296)
 Regeneradores (404)
 Argel (469)
 Religiosos (474), religioso (685)
 Xorges (679)

<j>:

Calejon (48)
 Justo (55)
 Justicia (59), justiza (623)
 Juntos (59)
 Jogador (278)
 Judia (53)
 Despojo (555)

¹¹ Para evitar a pesadez das listaxes exhaustivas limitárase ao número de exemplos de cada caso.

<x>:

Deixa (8)

Oxe (21)

Puxose (37)

Xastre (43)

Xunqueira (51)

Xeromeno (64)

Quixeron (67)

Xenro (68)

Monxas (118)

Correxisen (211)

Enxemplo (250)

Xâ (262)

Indulxencias (263)

Xuro (365)

Lonxe (388)

Perxudicial (389)

Peixe (390)

Axa (396)

Ventaxas (417)

Alaxas (425)

Ciruxanos (428)

Manexei (436)

Puxo (437)

Xesuitas (470)

Monxa (482)

Xenerazôs (510)

Xan (540)

Evanxelica (587)

Vasallaxe (623)

Xornâs (631)

Xiran (645)

Rexiron (685)

Xacobes (690)

Paxaro (693, 599)

Fixo (693)

Esta tripla representación presenta as seguintes características:

a) O grafema <x> é o maioritariamente escollido para representar a consoante fricativa palatal xorda.

b) As palabras grafadas con <j> tamén poden aparecer grafadas con <x>, elas mesmas ou algún outro membro da súa familia léxica:

Calexon (45) -

Xusto (164, 280) -

Xusticia (567) -

Xuntos (217) -

Xogou (43) -

Xudios (206, 281) -

Despoxaron (482) -

c) Algunhas palabras grafadas con <g> tamén o son con <x>:

Xente (58, 512, 513), xentiña (7) - Gente (76), gentes (577).

Protexer (410), protexiano (427), protexidos (740) - Protegidas (253).

d) Fronte ó grafema <j> que non aparece como grafía única en ningunha palabra, hai un número significativo de casos en que o <g> é a única representación gráfica da consoante fricativa velar.

Afirma Mariño (2003:49-50) que *A Parola de Cacheiras* é un dos poucos textos da primeira época do século XIX¹² en que se percibe unha certa “vontade dos seus autores de practicaren a tradicional distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>” coa que buscarían seguir o exemplo de idiomas coma o portugués ou o francés. Máis improbable lle parece a este estudoso que pretendesen seguir criterios etimolóxicos ou tomar como referencia a escrita castelá.

Tendo en conta as duplicidades e restricións presentadas con anterioridade, xunto coa circunstancia de que se trata dun manuscrito que o propio Mariño (2008:376) non dubida en cualificar de “borrador pendente aínda dunha severa revisión”, considero que o autor da *Parola* non pretendeu manter a distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>. A súa opción era o <x>. A presenza do <g> e do <j> hai que entendela como un influxo gráfico do castelán, acentuado pola presenza no mesmo texto de parágrafos neste idioma, que ó tratarse dun manuscrito en borrador, non tivo a oportunidade de corrixir. Así quedaría xustificada que haxa tanta duplicidade de grafías para a mesma familia léxica e tamén que o <g> e o <j> aparezan en palabras que usan esa grafía en castelán e non en ningunha outra indiscutiblemente galega (*xenro*, *xa*, *lonxe*, *hoxe*, etc.).

En relación con este punto está a interpretación que se lles debe dar ás formas *Gose* (313), *Guesus* (157), *Virguen* (311) e *religuiou* (163, 350, 555). A consideración de que se trata de casos de *guegueo* por ultracorrección coas formas con gheada que se empregan no lugar en que está localizada a *Parola* parece quedar excluída ó apareceren as formas *Xesus* (312), *virxe* (256, 612) e *religion* (533) na boca do mesmo personaxe. Tamén para este caso convén invocar o carácter de borrador do manuscrito: trátase de vacilacións ortográficas produto de descoidos na escrita.

¹² As restantes obras son *O Tío Farruco*, de Pedro Boado, a *Carta recomendada*, de González Senra, e o vilancico “Vamos a Belén, amigos”, de L. Corral.

5.1.3. A representación da oclusiva velar xorda. O nexa QUE

A consoante oclusiva velar xorda represéntase co grafema <c> ante as vogais *a*, *o*, *u* e as consoante líquidas:

Causa (162), casa (179), cargo (187), pecados (187)
Corpo (160), cousas (167), acordase (174), compañía (176)
Cumplir (177), custodia (192), culto (196), persecucions (236)
Criador (164), escrito (190), sacrificando (196), cregos (199)
Declarado (180), esclavitud (187), eclesiasticas (261)

Cando a vogal seguinte é un *e* ou un *i* a presentación da consoante asúmea o dígrafo <qu>:

Anque (160), aquel (175), quer (179), quebradizo (185)
Quixo (167), parroquia (277), quitados (287)

Esta norma amplamente maioritaria vese alterada cando se trata de grafar o nexa *que*, conxunción ou pronome, que presenta varias heterografías:

<Q>: *q'outro* (40)
<K>: *k'ai* (5)
<C>: *c'alá non fora* (14)
<Que>: escrito completo (*que todos ó fan* 280) ou abreviado (*falta q[u]e cometa un* 275).

En xeral, cando unha palabra que comeza por vogal vai precedida por un *que*, este tende a perder a súa vogal final. Neses casos a grafía máis común do nexa é <k>, seguido dun apóstrofe para marcar a apócope da vogal final:

Parola *k'houbó* (1)
K'ai meu compadre (5)
Vede *k'un* home tén que morrer (12)
K'aproveite (21)
Mais *k'alá* non fora (27)

Teño mentres *k'as* vulver en tí (162)
K'axa (396)

Con todo, tamén se poden atopar as outras grafías:

Q'õ que tal non ve (30),
 Pensás *q'an* d'estar moito tempo (119),
Q'eu creo (216);
Qu'é moi entendido (9);
 Mais *c'alá* non fora (14).

A representación na escrita desta elisión, común na lingua falada, non é, así e todo, constante. Algúns exemplos hai en que o nexo aparece na súa forma completa:

O tolo *q[u]e acá* lle chaman (41)
 E eso *q[u]e os* vuscaban (39)
 Con ser o *que* eran (81).

A duplicidade de solucións obsérvase claramente en dous enunciados moi semellantes que aparecen a moi pouca distancia:

Mandou tamen *k'unha* das doce tribus (192)
 Mandou Dios *que unha* das doce tribus (195)

Aínda que o apóstrofo aparece maioritariamente cada vez que hai unha elisión, tamén se atopan algúns exemplos en que esta se transcribe sen ningunha marca:

Imposibre *cô* mesmo demo non fale pola bosa boca (157).
 Porque un *coutro* teña mala vida (323)

Son peores *quos* cafres (352)
 Sin acordarse *queles* o teñen (408)

Pouco importa *cun* home teña (435)
É sabido *côs* cartos logo se ván (460).

Nega *kai* Dios, *k'ai* ceo, *kai* inferno (532-3)
Despois *kacáben* (608)
He certo *kunha* vila (648)

A grafía <que>/<q[u]> aparece principalmente en casos en que a forma do nexo se escribe completa por ir seguida de palabra que comeza por consoante:

Pero ó mais donoso é *q[u]e* de todo teñen à culpa os frades (755).
Que con sua bolsa intrigaban (760).

Aínda que son moi minoritarios, algún caso hai en que a apócope do *-e* tamén se transcribe deste xeito: *bén sabês qu'è moi entendido* (9).

5.2. A grafemática do enunciado

A lingua oral galega caracterízase por unha gran febleza das sílabas átonas finais e moi especialmente das vogais finais, xordas. Se en palabras illadas esas vogais case non se escoitan, no enunciado teñen unha forte tendencia a desaparecer, especialmente cando se trata de vogais de formas gramaticais átonas situadas ante palabras que comezan por vogal.

5.2.1. A preposición *a* e mailo artigo determinado

Na lingua falada o encontro da preposición *a* co artigo determinado *o* resólvense nunha contracción que dá como resultado unha vogal anterior media aberta /ɔ/. Na escrita da *Parola de Cacheiras* recóllese maioritariamente este fenómeno sen adscribirle unha grafía concreta:

Non mirarse *ó* espello dos demais (341)
Chegar *ó* termeno (406)
Cen mil réas *ó* ano (435)

Dés ou doce millôs *ó* ano (457)
 Deixaron *os* xesuitas (470)
 Capote *ó* lombo (494)
 Ó mesmo tempo (513)
 Ou *o* menos desminuir (520)
 Q[u]e creto darán mañan os nosos fillos *ó* que oxe nos fixemos (576-7)
 Non pode señorear *ô* titor (673)
 Como *ó* home o fixo mais forte asi á muller á fixo mais dilicada (701-2)

Con todo, *ó* longo do texto tamén hai exemplos en que a contracción non se manifesta graficamente e a preposición e mailo artigo manteñen a súa individualidade:

Ao mesmo tempo (445)
 Oposto *ao* direito (576)

Na lingua falada actual dúas vogais centrais en contacto contraen dando como resultado unha vogal máis longa e máis aberta. O exemplo máis común e visible desta contracción é o encontro entre a preposición *a* e o artigo *a*, que na escrita actual se representa como *á*. Na *Parola* aparece esta contracción pero sen unha clara marca gráfica:

Volveu *à* gracia (326)
 Xá pode ir *as* cortes (383)
 Chegará líquido *as* arcas do fondo (452)
 Cousas que se me veñen *á* memoria (472)
 Establecer despois *á* conta nosa os dereitos feudás (521)
 Grandes males *à* nacion (713)

Do mesmo xeito que calquera encontro de *a + o* e *a + a* se pode resolver, de se daren as condicións fonéticas concretas, na lingua falada cunha contracción, na *Parola* hai exemplos de crase que afectan a artigos, pronomes e preposicións que, en consecuencia, perden a súa individualidade para seren subsumidos pola vogal anterior ou seguinte doutra palabra que ten un maior corpo fónico:

Para *toda* eternidade (170)
Así ó decían ás panadeiras é *toda* xente (33)
Tanto as casadas *comas* solteiras (501)
Xá ten acomodada (483)
Xa aniquilaran bastante (768)
D'aquí *algun* tempo (86)
Destonces à *cá* (403)
Mandando *áquel* que a amase (671)
Corria prisa ô despacho (707)
Como xos levo dito (547)

5.2.2. A preposición ***pra*** en contacto co artigo determinado

A preposición *pra* ó entrar en contacto cun artigo determinado presenta no texto dous comportamentos, a representación da contracción ou o mantemento da individualidade dos dous elementos:

Moitos homes *prás* armas (396)
Dous iban *prô* rey (475)
Prô cultivo (493)
Prás artes (493)
Prâ España (512)
Prâ os acomisionados (455)
Prâ ó ano (459)
Mirando *pra* ó ceo (495)

5.2.3. A preposición ***de***

Cando o termo da preposición é unha palabra que comeza por consoante, a súa representación gráfica é *de*:

Mais teño *de* louco que *de* cordo (28)
Estiben sin vendelo mais *de* catro días (31)
Ó noso viciño *de* S[an]ta Baia (41)

Se o relator da frase preposicional vai acompañando un termo que comeza por vogal —tanto se aquela é unha palabra gramatical (determinante, pronome) ou un substantivo, verbo, adverbio...—, a vogal da preposición desaparece:

Seica vindes *dá* vila? (13)

Carta feira *d'a* outra semana (2)

Folgome *d'acharvos* (6)

Cando despois da preposición vai un artigo, un indefinido, un demostrativo, un pronome... a desaparición da vogal final é constante, aínda que varía o xeito de representala:

- Unindo directamente a preposición coa palabra seguinte. Nalgún caso o termo pode recibir un acento —agudo ou circunflexo— usado para marcar a desaparición da vogal da preposición:

Desto (74)

Dese (98)

Del (168)

Dela (230)

Dos (174)

Do (19)

Da (47)

Dá tropa (11)

Dós cristinos (12)

Dó Canton (44)

Dás promesas do demo (183)

Dô seu poder (181)

Dâ representacion (68)

Dôs fieles (558)

- Como foi unha constante ó longo de todo o século XIX e da primeira metade do século XX, marcando a unión cun apróstrofo:

D'un reloxeiro (45)
D'aquela casta (121)
D'a outra (2)

Con palabras non gramaticais alternan o mantemento da vogal da preposición (*de entendimento* 172; *de obrar mal* 282) coa súa desaparición, que se marca maioritariamente cun apóstrofo:

D'oxe n'un ano (21)
D'abondo (113)
D'estar (119)
D'urbanos (34)
D'acharvos (6)
D'aqui (86)
D'ouro (763)

Nalgún caso, o substantivo únese directamente á preposición (*dalabanza* 197, *domes* 679) ou prodúcese unha mala segmentación (*dâ trás* 281; *ademaís dá queles* 422).

Aínda que elisión da vogal final da preposición é moi común, algún exemplo se atopa en que non se produce a perda agardada: *dé algun establecemento de esa crase* (639).

A perda da vogal final de palabras gramaticais non se reduce á preposición *de*; outras formas sofren esta mesma amputación, aínda que a súa representación na escrita é moi pouco común:

Un catarro que *m'afoga* (8)
Tamén *teu* oín (163)
Canto mais *s'arreden* dô comercio humano (273)
Est'home perdeu a chapeta (309)
Si'l [é] home de calzôs (710)

5.2.4. A preposición *en*

O encontro da preposición *en* co artigo, cos indefinidos e cos demostrativos, que se resolve coa desaparición da vogal inicial da preposición e coa resilabación das palabras do enunciado, aparece no texto:

- Sen ningunha marca:

Noutro día (32)

No balcón (74)

No ano (85)

Neste convento (279)

- Coa unión directa, pero sinalando o feito con algunha marca das que a máis común é o acento agudo (*ná procesión* 69, *ná formación* 75), aínda que tamén hai casos de acento grave (*nà pirinola* 331, *nà rateira* 207) ou circunflexo (*nâ sua hermandade* 264).
- Cun apóstrofo que sinala a unión pero marca as diferentes palabras:

N'a taberna (2)

N'un ano (21)

N'o escuriño (73)

N'aquel lugar (279)

N'algús cregos (548)

Aínda que parece que era vontade do autor realizar sempre a amálgama entre a preposición e os artigos, pronomes e indefinidos, algúns casos se poden presentar tamén en que as palabras manteñen a súa independencia e integridade: *en esto* (486); *en ela* (629)

5.2.5. A preposición *con*

O encontro da preposición *con* co artigo e co indefinido márcase:

- Separando o resto das dúas palabras que se unen cun apóstrofo:

C'un pouco gran (30)
un amo *c'un* criado (178)

- Unindo directamente as dúas palabras pero colocando sobre a vogal resultante un acento grave ou un circunflexo:

Côs miles de reigier (53)
Cô cú ó aire (54)
Para *côs* homes de ben (735)
Señalados *cò* dedo (287)

- Xuntando as dúas palabras sen ningún tipo de marca:

Cunha turca (70)
Facer compañía *cos* demos ó inferno (174)
Que Dios fixera *co* home (182)
Coa boca aberta (216)
Coas catro tempas (322)
Válgate *ca* vila (49)¹³

Hai casos, os menos, en que non se recolle a amálgama entre a preposición e o determinante:

Con unhas palabras tan feas (120)
Con os terribles castigos (211)
Con os sermons (282)
Con o seu exemplo (250)

¹³ Este é o único caso que documentamos coa solución evolucionada *ca*. O texto opta maioritariamente pola solución *coa*.

5.2.6. O adverbio **non** seguido da terceira persoa do pronome persoal de acusativo

Na fala actual cando o adverbio *non* vai seguido dun pronome persoal de acusativo de terceira persoa o común é que o /ŋ/ pase a pronunciarse como alveolar ou que, unha vez que se produciu o cambio anterior, se continúe coa eliminación do —n— intervocálico e que contraian as dúas vogais

/noŋ/ - /nono'kɛro/

/no'kɛro/

/noa'kɛro/ /na'kɛro/

Na *Parola*, cando o adverbio negativo vai seguido do pronome de acusativo atopamos tres solucións:

1. A perda da velaridade do -n, que se transcribe separando a consoante final do adverbio e uníndoa coa vogal do pronome:

No nos coñecisin por seus netos (83)

No no creia devos!

No no veneran (206)

No nos tén xâ (633)

2. A perda do -n do adverbio mantendo a escrita separada das dúas palabras o que parece remitir á ausencia de contracción entre as dúas vogais contiguas:

No o confesan (206)

No á insultan (748)

Estas *no as* quer ó Rey (479)

3. A perda do -n do adverbio coa contracción das dúas vogais, o que se manifesta graficamente coa escrita do resultado nunha única palabra:

Cartos *nos* hai (10)

No conoces (41)

Porque *nos* axa (497)

No pensás co corazon (519)

Eso *no* han de ver (612)

O relativo *quen* e a conxunción *nin* sofren na lingua falada actual, aínda que non de xeito tan xeral, unha evolución semellante na súa primeira fase á do adverbio negativo: o /ɲ/ perde a súa velaridade ante a vogal pronominal.

Na *Parola*, á beira de mostras de casos sen evolucionar, tamén hai exemplos da evolución comentada:

Que no paga somos os labradores (742)

Quen'as ha de soster (637)

Vede *que nos* empetaban (420)

Ni'n'a derribará (338)

Quen ó merque (11)

Quen o matou (222)

5.2.7. *A representación do alomorfo -lo/-la do artigo determinado*

Ramón Maríño (2003:100) afirma que nos textos do Prerrexurdimento predomina “a ausencia da representación gráfica do alomorfo *-lo(s) -la(s)* naqueles contextos fonéticos e morfosintácticos que en xeral o fan aparecer na lingua oral, pero faise necesario precisar que tras a preposición *por* o que acontece é xustamente todo o contrario”.

Efectivamente, na *Parola de Cacheiras* é case sistemática a aparición das solucións *pola* (*pola* bosa boca, 158; *pola* causa do Demo, 162), *polas* (*polas* catro esquíñas, 360; *polas* portas é ventanas, 467), *polo* (*polo* balcón, 73; *polo* alento, 9), *polos* (*polos* impios, 285; *polos* ollos, 364). Así e todo, hai algún exemplo de uso de *o* neste contexto (*p[o]r os* nosos pecados, 614) e tamén outros en que convive a forma *por* co artigo *la*, *lo* (*p[o]r la* mesma senda, 251).

Co indefinido *todas, todos* hai algúns casos de aparición do alomorfo *-la, -lo*:

Todolos los frades (61)

Todolos Siglos (236)

Todo los currunchos (496)

Todo los militares (757).

Esta solución convive coa que representa o indefinido seguido dos alomorfos *a(s)*, *o(s)*:

Todos os sacrificios (416)

De *todos os* tempos (391)

Todas as demais cousas (168)

En *todas as* materias (266)

Con este determinante, igual que acontecía coa preposición *por*, tamén é frecuente atopar este na súa forma plena seguido da forma *la*, *lo* do artigo:

De *todas las* cousas (165)

Todos los que foran fieles (734)

Despois dunha forma verbal rematada en *-r* ou *-s*, o alomorfo do artigo que aparece é *a*, *o*:

Para *discernir ó* bô dô malo (173)

Cumplir os seus mandatos (177)

Cumplir á súa palabra (242)

Merecer o seu agrado (178)

Conseguir ó deseado fin (250)

Conocer ó noso Redentor (328)

Que no paga *somos os* labradores (742)

Así e todo, algún exemplo atopamos de ocorrencia de *-la*, *-lo* e tamén da forma verbal completa e mais do artigo *lo*:

Facela mastrugada (62)

Que ambiciòsos *somolos* homes (622)

Metela cisma con Cristina (730)

Obrar lo ben é detestar ó malo (697)

Chegado este punto, cómpre analizar a interpretación que se lle debe dar ós casos en que temos a palabra rematada en *-s* ou *-r* seguida polo artigo *la(s)*, *lo(s)*. Ramón Mariño (2003:102) considera que os artigos *el* e *la* que se atopan en varios dos textos da renacementa son castelanismos usados de xeito consciente para provocar unha enfatización da secuencia. Os exemplos que se poñen da *Parola de Cacheiras* son:

Como os homes sempre fomos malos, somos é seremos astra la fin.

La Virgen Santísima vos abra as alas dô corazon.

Non porfiés en facer torres nel aire.

Os empleados, horfas, viudas, retirados é todos, todos estaban al corrente.

Aínda que para exemplificar a súa afirmación Mariño non utiliza ningún caso dos aquí analizados, poderíase seguir a súa liña interpretativa e considerar que os artigos *la(s)*, *lo(s)* que van precedidos de *por*, de *todos*, *todas* e dunha forma verbal rematada en *-r* ou en *-s*, son castelanismos conscientes ós que o autor quere dotar dun valor enfático.

- Estas fundazôs foron aprovadas *p[o]r lo* papa, *polos* concilios gen[erale]s nac[ionale]s é provinciale]s e *polos* obispos, protegidas *p[o]r los* Reyes, emperad[ore]s, cortes, republicas é governos seculares, consentidas *p[o]r los* pueblos (251-254).
- Dios pode mais q[u]e *todos os* demos, *todos los* homes, *todos los* elementos, é todo canto existe (239-240).
- Eu ben sei que á muller ten alma, entendemento memoria voluntâ é sentidos como nosoutros, que està obrigada á *obrar lo ben* é *detestar ó malo* debaixo das mesmas penas que nosoutros (697).

Os exemplos anteriores, en que aparecen as distintas formas dos artigos en concorrencia, condúcenos a considerar que as formas *la*, *lo* non son un castelanismo. A súa proximidade a outros morfos galegos que están en contextos simétricos deixa constantacia de que con elas non se buscan enfatizacións. O carácter de borrador que ten o manuscrito, indúcenos a ver estes artigos como descoidados do escritor, que na velocidade da escrita se deixou levar pola práctica escritolóxica do castelán.

Aínda máis, dende a nosa opinión estamos ante o alomorfo *-la*, *-lo* que, pola heterografía existente na época que nos ocupa e neste texto en particular, pode ser unido directamente á palabra precedente, que aparece sen a súa consoante final (*polo río*, *pola boca*), ou pode transcribirse separado da palabra precedente, que tamén mantén a súa consoante final:

Todas as partes (632) / *Todas las partes* (683)

Todos os reis (682) / *Todos los días* (669)

Todos os espíritus puros (171) / *Todos los animâs* (676)

Todas as suas trampas (293) / En *todas las epocas* (260)

Todos los apostoles (229)

Todos los que se opuxesen (234)

Escritores de *todas las* edades (265)

Oubo ó demo e *mais la* mona (66)

Son *tantos los* cregos monxas efrades (199)

BIBLIOGRAFÍA

- FERNÁNDEZ SALGADO, B. / MONTEAGUDO ROMERO, H. (1995): “Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea”, en H. MONTEAGUDO (ed.): *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, pp. 99-176.
- HERMIDA, C. (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdiemento (1840-1891)*. Vigo: Xerais.
- MADOZ, P. (1846): *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid. Tomo V.
- MARIÑO PAZ, R. (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento*. Monografía da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa.
- MARIÑO PAZ, R. (2008): *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (1)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- PINTOS, X. M. (2002): *A gaita gallega*. Vigo: Xerais. Edición de Carme Hermida.
- TILG = INSTITUTO DA LINGUA GALEGA: *Tesouro informatizado da lingua galega*. www.ti.usc.es/TILG.
- XUNTA DE GALICIA (2003): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

ANÁLISE LINGÜÍSTICA DA OBRA EN GALEGO DE ANTONIO BENITO FANDIÑO

Ramón Mariño Paz

Universidade de Santiago de Compostela

1. APUNTAMENTOS SOBRE A BIOGRAFÍA LINGÜÍSTICA DE ANTONIO BENITO FANDIÑO E SOBRE AS LINGUAS UTILIZADAS NA SÚA OBRA

1.1 Biografía lingüística¹

Antonio Benito Fandiño veu ao mundo en Santiago de Compostela o 22 de xullo de 1779, e fíxoo no seo dunha familia que Barreiro Fernández (2000, 19) cualifica como integrante da que daquela era a “fidalguía en ascenso”. En efecto, a dedicación profesional á avogacía e ao acomodado traballo burocrático e a cobranza de considerables rendas agrarias configuraron o podente ambiente familiar en que naceu e se educou o noso personaxe. Manuel Fandiño, seu pai, era avogado real e procedía da parroquia de Albixoi, situada no concello de Mesía, unhas decenas de quilómetros ao leste de Compostela. Era alí onde Bartolomé Fandiño, avó de Antonio Benito, tivera a casona de Guimarás, na que xa percibira contiosas rendas. Este don Bartolomé fora escribán da Audiencia Arcebispal e procurador xeral do concello de Santiago en varias ocasións; segundo Barreiro (2000, 18), tratábase dunha “persoa ben situada na elite compostelá”. A nai do noso escritor, dona Raimunda Martínez, era filla do xuíz ordinario de Arzúa e achegara ao xa importante patrimonio familiar de don Manuel Fandiño o vínculo de Présaras, unha parroquia do municipio de Vilasantar situada a non moitas leguas de Albixoi.

Santiago e Albixoi foron, con certeza, dous lugares de referencia inescusable na traxectoria vital de Antonio Benito, como el mesmo había de sinalar cando, estando preso no cárcere de Compostela, publicou un artigo na *Gazeta Marcial*

¹ Bastantes dos datos biográficos de Fandiño aquí escolmados proceden de Barreiro Fernández (2000), Couceiro Freijomil (1952, 8-11), Murguía (1862, 192-194), Pérez Costanti (1905, 69-79) e V[ilanova] R[odríguez] (1974). Outros proveñen das miñas lecturas das obras do propio Fandiño.

y *Política de Santiago* do 8 de decembro de 1812 en que pedía que se chegaba a morrer “en el horror de la prision” se lle puxese na súa sepultura algunha das inscricións que a seguir propoñía. Pois ben, entre outras, había unha na que el mesmo se presentaba como “Antonius Benedictus Fandiño, Compostellana civitate oriundus et Santa Marina Alvijoi, jurisdictionis Messiae ejus provinciae, vicinus” (*Gazeta Marcial y Política de Santiago*, nº 90, 08.12.1812, p. 1104).

Os abondosos recursos familiares serviron para lles proporcionar aos seus irmáns e irmás quer proveitosas colocacións eclesiásticas ou segres, quer convenientes matrimonios, mais o rebelde Antonio Benito, despois de estudar as primeiras letras e mais un pouco de arte, negouse a facer unha carreira superior. Renunciaba así a un dos postos na administración, na audiencia ou na universidade que adoitaban cobizar os mozos da súa posición, e facíao para se lanzar a unha vida bohemia, unha miga libertina², extravagante e en certos aspectos transgresora dos usos establecidos para a xente do seu status na sociedade do seu tempo. Con todo, a renuncia á universidade non o converteu, nin moito menos, nun individuo de cultura superficial e escasos coñecementos. Polo contrario, un asiduo e pertinaz trato cos libros³ fíxoo dono de numerosos saberes que de continuo afloran en todas as súas obras, con maior ou menor oportunidade. Barreiro Fernández (2000, 21) considérao, con razón, un bo lector de textos en latín e en castelán⁴, pero tamén un excelente coñecedor da paremioloxía popular galega e castelá, da que bota man con frecuencia nos seus escritos, trufados adoito con aforismos ou versos latinos, galegos, casteláns ou mesmo portugueses.

Cónstanos que Fandiño estivo en Madrid en novembro do ano 1814⁵, mais, polo que sabemos, case toda a súa vida transcorreu en Galicia, principalmente

² Así o declaraba el nun folleto publicado en 1812: “yo en este pueblo [Santiago de Compostela] soy sobradamente conocido, porque en mis verdores, y quando lo mismo me daba ocho que ochenta, no habia café, casa de juego, botica, serrallo de mozas, música de noche, aguardentería, taberna ni figon, donde no tuviese asiento pago, y fuese señalado individuo de su gremio y claustro: que estos fueron mis estudios, y los cursos que he ganado; pues nunca pasé de medianos, ni gasté opalandas en mi vida” (Fandiño, 1812b, 6).

³ El mesmo se recoñece así en 1820: “yo soy un gran desocupado y toda mi vida lo he sido, y siempre me dió la locura por leer, cavilar, y hablar, y reir solo” (*Heráclito*, X, 23.05.1820, p. 77).

⁴ Dos latinos, Fandiño cita con certa frecuencia a Ovidio, Cicerón, Horacio, Terencio ou Virxilio; dos casteláns, sobre todo Quevedo, mais tamén outros autores do Século de Ouro como Góngora e Calderón, ou ben o máis tardío Torres Villarroel.

⁵ Así o di el mesmo nalgúns dos seus artigos: *Heráclito* XII (30.05.1820), p. 92; *Heráclito* XVI (13.06.1820), p. 124; *Heráclito* XXXVII (25.08.1820), p. 289.

entre Santiago e a comarca de Albixoi⁶ e durante longas tempadas na cadea (en Compostela ou na Coruña), rodeado de delincuentes comúns pero tamén de persoas instruídas e politicamente perseguidas⁷. Entre todos eles asumiu sen aparente desmaio o rol de líder e apaixonado defensor. O inicio dos seus infortunios data de 1809, cando recibiu o encargo de perseguir o bandidismo polas terras de Arzúa, Présaras e Sobrado dos Monxes desde a súa casa de Albixoi. Nesta conxuntura, Fandiño non só non fixo o que as autoridades esperaban del, senón que chegou a actuar contra escribáns e sacerdotes corruptos e ineptos de toda a redonda. Por esta razón, a instancias da Real Audiencia do Reino de Galicia ingresou na prisión no ano de 1810, comezando así unha longa e intermitente experiencia carceraria que había de dilatarse ata o momento da súa morte, acontecida ao redor de 1834. Esta experiencia marcouno tan intensamente que en agosto de 1820 afirmou en *El Heráclito español y Demócrito gallego* que as prisións foran as aulas onde el aprendera a verdadeira filosofía:

Ahora me alegro haber padecido prisiones que fueron mis seminarios, y las grandes aulas donde cai en la cuenta y aprendí la verdadera filosofía. Pobre de mi si no hubiese padecido tanto, que jamas me despreocuparía de una infinidad de errores que habia adquirido à costa de descejarme, que tal es el resultado del comun estudio.

(*Heráclito* 35, 18.08.1820, p. 274)

Dedúcese desta breve exposición que durante a súa infancia, adolescencia e mocidade Antonio Benito Fandiño debeu de acadar unha notable competencia en galego, castelán e latín. O galego tivo que aprendelo desde os seus primeiros anos tanto en Compostela coma en Albixoi e ao longo de toda a súa existencia, case por completo transcorrida en Galicia, acompañaríao constantemente, tanto

⁶ En agosto de 1820 refírese a unha recente estadía súa nas parroquias de Deixebre (concello de Oroso) e Poulo (concello de Ordes) (cf. *Heráclito* XXXVII, 25.08.1820, p. 290). Por 1823 debeu de vivir na súa casa de Albixoi, pois afirma que o folleto *Burra de Balaam, y profecía de Bandarra* escribiuno “en la soledad de su aldea” (Fandiño, 1823, 1).

⁷ Sobre as compañías que frecuentou na súa estadía no cárcere da Coruña escribiu o seguinte en xuño de 1820: “El tiempo que por desgracia estube preso en la carcel de la Coruña, tube la fortuna de que me acompañasen en la prision hombres muy ilustrados, y aunque diga verdaderamente grandes; no será ponderacion. El sr. Arcediano Daniel, y el Maestro Caminero benedictino sabios: Peña, Rodriguez, y otros varios politicos y eruditos; hombres instruidos” (*Heráclito* XIX, 23.06.1820, p. 153).

en liberdade coma estando preso nos cárceres de Santiago e A Coruña. O castelán xa circularía, con certeza, tanto no seo da súa afdalgada familia coma no seu máis amplo círculo de parentes e amizades, ao paso que o latín sería unha adquisición escolar que a lectura dos clásicos debeu de apuntalar e arrequentar.

1.2. Galego e castelán na obra de Antonio Benito Fandiño

Coma a xeneralidade dos galegos instruídos do seu tempo, Fandiño tivo como linguas de cultura básicas o latín e o castelán⁸, e en castelán escribiu a maior parte da súa obra. Ora ben, tamén é certo que, coma algúns dos seus coetáneos, tampouco non desdeñou o uso do galego en certas composicións ou ben a xeito de pequenas pingas de estilo coas que adobiou ocasionalmente o castelán dos seus artigos.

O indómito fidalgo de Albixoi deu ao prelo varios folletos entre 1812 e 1814 e entre 1820 e 1823, e do 21 de abril ao 20 de outubro de 1820 sostivo como único redactor unha publicación bisemanal compostelá chamada *El Heráclito español y Demócrito gallego*. O seu labor publicístico desenvolveuse, por tanto, durante dous breves períodos de tempo en que na España da época se decretou a liberdade de imprenta. Alén disto, en 1812 escribiu en galego e por encargo *A casamenteira*, unha breve peza teatral de ambientación rural que estando preso en Compostela lle pediu o impresor Juan María de Pazos, quen ademais lle indicou o asunto que tería que tratar e o número de personaxes que debería ter a obra, publicada postumamente en 1849 (cf. ABF1, 524-539)⁹. Semella evidente que n'*A casamenteira* o uso do galego viña esixido polo respecto ao decoro poético, e coido que aboa esta afirmación o feito de que as indicacións escénicas, nas que o autor fala realmente por si mesmo, estean escritas en castelán.

Case toda a prosa de Fandiño está tamén en castelán. O galego só aparece nela excepcionalmente, e a miúdo faino en ocasións en que o autor, no canto de reproducir un pensamento propio, invoca a voz do pobo para utilizala quer

⁸ No *Heráclito* (VIII, 16.05.1820, p. 62) fai unha alusión á súa (cativa) instrución en castelán: “Para aprender de nuevo voy talludo: los libros por donde en mis verdores procuré instruirme algo en el castellano, ó no dieron mas de sí, ó yo no los entendí bien, y de cualquier modo la cosa es ya irremediable”.

⁹ Nas referencias aos textos en galego de Fandiño que fago ao longo deste traballo utilizo o sistema de abreviaturas empregado en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz (2008). Cando sexa preciso, despois da abreviatura indicarei a liña ou liñas en que se encontra a palabra ou a pasaxe sobre os que chamo a atención.

como reforzo da súa argumentación, quer como simple adobío dos seus artigos. Dado que nos inicios do século XIX as clases populares galegas eran, salvo raras excepcións, monolingües en galego, o uso deste idioma resultáballe nestes casos ineludible ao escritor de Santiago e Mesía. Ocorre isto coas non poucas sentenzas e cántigas populares que incrusta no encabezamento, no corpo ou no remate de bastantes dos seus artigos¹⁰, ou ben cando nun traballo de 1814 insire catro cántigas¹¹ entoadas por unha “barahunda de paisanos” que unha noite o sacaron do seu soño ao pasaren barullando por diante da súa casa:

En este regocijo me paladeaba muy á mi sabor, cuando el diablo quiso que pasase por la calle una barahunda de paisanos, que sin duda venian de algun casamiento ó romería, los que con gayta, pandero, sonajas y castañetas, y cantando á gritos como acostumbran, me despertaron para mi desgracia, pues me hallé *sicut erat in principio*, sin rastro de Redactor ni otra alguna noticia. Aburrido de que fuese sueño lo que tanto es de justicia, me incomodaba conmigo mismo, á no ser el ruido de la paisanage, cuyo alto desentono me distrajo é hizo escuchar como á la fuerza sus *cántigas*, que eran estas:
(Fandiño, 1814b, 7-8).

Idénticas características reúne a cita dos cantares galegos que os presos no cárcere público de Compostela, compañeiros de prisión de Fandiño, entoaron na Noiteboa do ano 1812. Pódense ler no traballo inserido no *Diario Cívico-Patriótico* do 26 de decembro de 1812 (ABF2), onde se di que “los sonos gallegos [cantados polos presos] estan arreglados á música gaiterina, á la Betancéira” (p. 251).

Non igual, pero si paragonable con estes é o caso seguinte, no que Fandiño reproduce unha expresión que, escrita nun “pretendido idioma portugués”, estaba contida nun anónimo remitido á redacción de *El Heráclito español y Demócrito gallego* en maio de 1820:

En el correo de viernes y con sello del de Vigo, recibí un anónimo en pretendido idioma portugues, que es tan gallego como las vacas. De clérigo ó frayle no escapa su autor, y es

¹⁰ Unha recolleita destas cántigas e adaxios ofrézoo como Apéndice I ao final deste traballo.

¹¹ Son as que comezan cos versos “Tanto teño d’ir é vir”, “Non por que sempre trunfases”, “O acabar á ninguén” e “Asnos d’ir á nosa festa” (ABF4).

idiota en su ministerio, atento sin señalarme motivo, se atreve á echar el fallo de que por lo que leyó de mi Heráclito, saca que tengo *tanta religion como ó seu cabálo*, y es mucho hablar éste, y el bueno del hombre, falta en lo mismo que reprende. ¡Valgame Dios padre *ornéa*, ó señor Cura rebuzno, y que de cosas hay en el mundo!

(*Heráclito* 10, 23.05.1820, p. 73).

Finalmente, unha das formas con que con máis frecuencia se infiltra o galego na prosa de Fandiño é a de voces illadas que, pola súa reiteración, acaban configurándose como un trazo de estilo que achega un toque de viveza ou de cor local ao castelán libresco e unha miga barroco do autor¹². A que máis se repite é, con certeza, *godallo*, case sempre empregada como insulto aplicado a xuíces, escribáns ou avogados; desta palabra saca Fandiño os derivados *godallería*, *godallada* e *godallar*. Outros galeguismos léxicos que o lector atopará na súa obra en castelán son *ornear*, *cara lavada* (polo castelán *carirraído*, ou *caradura*), *remorso* e *lambarote*.

Só dous brevísimos textos xornalísticos de Fandiño están escritos en galego sen adoptar a forma de cita, é dicir, sen que se trate da reprodución de palabras proferidas ou escritas por outras persoas. Trátase de carraxentas interpelacións tinguidas con evidentes trazos de oralidade que dirixiu contra dous individuos contra os que sentiu unha violenta animosidade. A primeira delas, de só catro liñas, dedicoulla en 1812 ao cóengo compostelán Manuel Acuña y Malvar (ABF3). A segunda (ABF7), de apenas quince, inspiroulla en 1820 Tomás Canabal y Mariño, xornalista liberal e redactor do *Observador Constitucional* de Santiago. Podemos afirmar, xa que logo, que estes textos en galego son como dúas minúsculas illas perdidas no océano da prosa xornalística en castelán de Antonio Benito Fandiño.

Recentemente, Xosé Ramón Barreiro apuntou a posibilidade de que tamén se debesen á súa inspiración dous *Diálogos de los Estercoleros* de 1807 en que os protagonistas conversan en galego e que no seu tempo permaneceron inéditos (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz, 2008, 27). Con todo, Barreiro semellaba inclinarse a favor da hipótese de que o autor de tales pezas fose Manuel Freire Castrillón, experto nos temas curiais e do Cabido compostelán e probable responsable dalgunha outra composición en castelán de ton semellante ao que

¹² Unha mostra destas incrustacións ofrécese como Apéndice II deste traballo.

teñen os diálogos dos esterqueiros. Sobre esta cuestión volverei máis adiante.

Así, pois, Fandiño só escribiu en galego algúns textos que ou teñen un aire ou unha ambientación rural ou popular ou están animados por unha intensa carga emocional que lles confire trazos propios da coloquialidade, xa que adoptan a forma de iracundas imprecacións lanzadas contra algunhas persoas que por distintas razóns o alporizaron. No primeiro tipo de textos o galego aparece *de facto* como a reprodución do que outros —non o propio Fandiño— dixeron, escribiron ou cantaron, quer se trate dos aldeáns que interveñen n'*A casamenteira*, quer dos presos do cárcere de Santiago na Noiteboa de 1812, quer dos emisores e transmisores de adaxios e cántigas, quer do autor dalgunha carta supostamente chegada á redacción do *Heráclito*. Nos textos do segundo tipo si é Fandiño o que se expresa en galego, e a excepcionalidade do caso débese vincular ineludiblemente co feito de que estas dúas pezas reproducen violentas explosións de ira en que certos trazos da oralidade semellan infiltrarse de propósito na expresión escrita. Coido, en definitiva, que a obra deste escritor revela un desenvolvemento funcional do cultivo da lingua galega aínda moi limitado, xa que nela se observa que o seu minoritario uso está estreitamente vinculado á oralidade e á cultura popular e mais ao rexistro coloquial. Ora ben, no contexto histórico en que se materializou, este comportamento non pode de ningún xeito considerarse excepcional¹³. Naquel tempo, escribir en castelán era en Galicia o normal, pois para iso eran adestrados os aínda moi escasos rapaces que chegaban a ter un trato non anecdótico ou superficial coa institución escolar. Pola contra, facelo en galego esixía un plus de experimentación que só uns poucos estarían dispostos a afrontar. Fandiño foi un destes poucos que con evidentes limitacións o intentaron e, ao meu modo de ver, a mediana destreza que alcanzou como escritor en castelán tivo que axudalo e orientalo nas súas incursións como escritor en galego, incursións nas que, como decontado veremos, acadou resultados que revelan un máis ca notable dominio do que naquela altura era comunmente referido como “dialecto gallego”.

¹³ Verbo das grandes limitacións funcionais do cultivo escrito do galego nesta época cf. Mariño Paz (2005a, 204-209).

2. ANÁLISE LINGÜÍSTICA DOS TEXTOS EN GALEGO ASINADOS POR ANTONIO BENITO FANDIÑO

2.1. Reflexión sobre o contexto sociolingüístico e sociocultural e estratexia expositiva deste traballo

En 1849 o impresor Juan María de Pazos abriu a súa publicación póstuma d'*A casamenteira* de Fandiño cunha “Protesta” que poñía sobre a mesa un dos problemas da lingua galega sobre os que máis habería de debaterse nas décadas seguintes: “nuestro dialecto gallego —lamentábase o impresor— no tiene según debiera arregladas una ortografía y una prosodia peculiares, resultando de aqui la gran variedad en escribirlo, faltando muchas veces á la propiedad, alterando otras el significado de las voces y dejando la pronunciacion sin reglas fijas al arbitrio del que lee” (ABF1, 14-17). A meu parecer, esta “protesta” de de Pazos pódese considerar o chamamento público que inauguraba unha das liñas de acción máis sobranceiras da actividade desenvolvida por aquelas persoas que moi pouco tempo despois sostiveron o noso Rexurdimento: refírome á demanda non só dunha ortografía galega unificada, senón tamén dunha variedade culta ou literaria en que, por riba das inevitables e desexables variacións lingüísticas entre a obra duns autores e a doutros, fose perceptible unha certa referencia homoxénea de corrección e de bo uso (cf. Alonso Montero, 1970; Hermida, 1992, 180-203). Como ben se sabe, as propostas de creación dunha Academia Galega encargada de traballar neste asunto que se lanzaron naquela época acabaría en 1906, mais esta institución non empezou a desenvolver con decisión e eficacia a tarefa que tiña encomendada ata bastante máis tarde.

Fronte a isto, non temos constancia de que durante os inicios do século XIX se producise en Galicia ningún debate público nin sobre este problema nin sobre o futuro do galego en xeral, o que é lóxico dadas as raquílicas dimensións que daquela tiña a comunidade das persoas que escribían (ou lían) en lingua galega ou que se preocupaban publicamente por ela. Nestas condicións, é obvio que no tempo de Fandiño, cando o proceso de desenvolvemento cultural e político da consciencia da identidade galega estaba nun momento que só con benevolencia se podería cualificar de “auroral”, o noso país aínda se atopaba lonxe de poder contar nin con institucións nin con escritores de prestixio indiscutible, adornados

de *auctoritas* e equipados cuns coñecementos e uns medios que lles permitisen consagrar e socializar un modelo de lingua que puidese ser aceptado por moitos.

En efecto, o primeiro escritor en galego que na Galicia moderna acadou un recoñecemento xeneralizado non publicou o seu primeiro poemario na nosa lingua ata 1863 (*Cantares gallegos*), mentres que o seu segundo e último libro en galego, *Follas novas*, só apareceu dezasete anos despois. E, aínda así, é preciso subliñar que o recoñecemento xeneralizado da figura de Rosalía de Castro tampouco non foi inmediato, como ben pode comproboarse constatando que en 1876 un observador tan cualificado como Saco Arce (1876, 3-4) opinaba que “no ha surgido aun [...] en nuestros horizontes uno de esos astros de primer orden, uno de esos brillantes poetas que en imperecederos monumentos, como el de Camoens, consagrado á las glorias lusitanas, ó el de Mistral que tan pintorescamente describe las costumbres de la Crau, fijan é inmortalizan su idioma”. O certo é que non parece que no terreo lingüístico o autor d’*A casamenteira* buscase inspiración na obra de ningún creador anterior ou coetáneo que gozase xa de certo prestixio no tocante ao bo uso literario da nosa lingua. Na produción galega de Fandiño non se advirte nada que nos recorde o coñecido comportamento imitativo da lingua e o estilo de Sarmiento que en varias das súas obras adoptou o poeta Juan Manuel Pintos.

Non parece tampouco que o galego medieval puidese funcionar daquela como unha referencia operativa, e desde logo non dispoñemos de ningún dato que nos autorice a pensar que Fandiño o tivese en consideración. É certo que xa a mediados do século XVIII o padre Sarmiento defendera a idea de que a verdadeira ortografía galega era a que se empregara nos documentos e nas obras literarias medievais, que el coñecía a fondo polo seu continuado traballo en bibliotecas e arquivos¹⁴. Porén, é moi probable que esta proposta fose descoñecida polo escritor de Albixoi e por bastantes dos seus coetáneos, dada a moi limitada difusión que por decisión propia tiveron no seu tempo as obras do beneditino afincado en Madrid. Na realidade, o primeiro escritor galego do que sabemos que se amosou como bo coñecedor do legado intelectual deste monxe bieito foi Juan

¹⁴ “Mi asunto ha sido juntar muchas voces gallegas particulares y escribirlas con su verdadera *orthografia*, que observé en varios instrumentos en lengua gallega que lei en Pontevedra y en otras partes con singular gusto” (Sarmiento, 1995, 109).

Manuel Pintos Villar (1811-1876), que naceu trinta e dous anos máis tarde ca Fandiño e pertenceu xa á primeira xeración do Rexurdimento. Por outra parte, a maioría dos escritores galegos dos inicios do século XIX debía de ter, se é que o tiña, un coñecemento moi nebuloso do que fora o cultivo do galego durante a Baixa Idade Media; o que sabemos tocante a isto (cf. López, 1991) móvenos a concluír que, se non sería prudente afirmar que todos os precursores dos inicios do oitocentos escribiron ignorando que no pasado baixomedieval se escribira en galego, cando menos si semella improbable que algún deles adquirise un grao de familiaridade tal con certos textos medievais que lle permitise orientar nesa dirección algúns aspectos da súa ocasional escritura en galego moderno. Creo, en definitiva, que a gran maioría dos que escribiron ou publicaron en galego durante as primeiras décadas do século XIX non debía de coñecer o parecer de Sarmiento sobre este asunto e, en todo caso, de coñecelo non estaría en condicións de o poñer en práctica.

Ao contrario dos que traballaron máis tardiamente, estes escritores pioneiros tampouco puideron procurar auxilio en gramáticas e dicionarios do idioma galego, pois entre o XVIII e a primeira metade do XIX só se produciron algúns vocabularios de características e valor diversos que, por non seren entregados no seu tempo ao prelo, deberon de alcanzar unha difusión moi restrinxida e exercer unha influencia case nula (cf. Pensado, 1958; Ferreiro, 1994; Suárez Vázquez, 2007¹⁵). Realmente, na época pregaleguista de Fandiño, Fernández Neira, Pardo de Andrade e outros o galego era unha variedade lingüística que aínda non entrara polo vello que a levaría a ser homoxeneizada pola “gramatización”, é dicir, por un proceso histórico en que linguas con mellor fortuna se iniciaran séculos atrás e que consiste nunha elaboración sostida no tempo de gramáticas e dicionarios que permiten non sóilas describindo e coñecendo cada día con máis rigor, senón tamén empregalas con criterios de corrección firmes asentados en tal coñecemento (cf. Auroux, 1992).

Así as cousas, ante a inexistencia de obras e de escritores en lingua galega, antigos ou modernos, que fosen ben coñecidos e de prestixio indiscutido, e dada tamén a simultánea carencia de gramáticas e dicionarios que amosasen un determinado modelo que se puidese seguir, durante as dúas ou tres primeiras dé-

¹⁵ Verbo desta cuestión véxase tamén a contribución de Damián Suárez Vázquez neste mesmo volume.

casas do século XIX a escritura en galego teríase que orientar basicamente polo coñecemento das variedades orais daquel tempo que cada escritor tivese e polas referencias que para algunhas cuestións (ortografía, incorporación de cultismos e de préstamos doutras linguas modernas, etc.) puidese proporcionar a competencia no castelán escrito e oral que todos adquiriran durante as súas experiencias escolares, persoais e profesionais. Na obra de certos escritores, a súa posible competencia noutros idiomas puido exercer algunha influencia complementaria e é cousa sabida que na nosa tradición moderna, de Feijoo e Sarmiento para acá, o portugués foi, por razóns obvias, unha referencia de suma importancia nestas angueiras, por máis que unha praxe escrituraria reintegracionista non se dese consolidado ata o século XX. ¿Qué opinaba verbo desta cuestión Antonio Benito Fandiño?

Antes de nada, cómpre advertir que, na realidade, non hai na súa obra ningunha reflexión verbo desta cuestión. Por conseguinte, o único que a este respecto nos é dado facer consiste en recadar esporádicas, incidentais e moi tanxenciais alusións a ela que soamente nos poden proporcionar algunha pista imprecisa sobre a maneira como este autor a encararía.

A lectura dun artigo dado á luz no *Heráclito* do 23 de maio de 1820 autorízanos a afirmar que Fandiño distinguía netamente o galego do portugués, que os consideraba dúas variedades lingüísticas diferentes e doadamente diferenciábeles para os non expertos. En efecto, co seu resolutivo e provocador estilo dicía no número dese día que recibira un escrito anónimo que o seu remitente lle quería facer pasar por portugués cando, segundo el, era na realidade “tan gallego como las vacas”:

En el correo de viernes y con sello del de Vigo, recibí un anónimo en pretendido idioma portugues, que es tan gallego como las vacas. De clérigo ó frayle no escapa su autor, y es idiota en su ministerio, atento sin señalarme motivo, se atreve á echar el fallo de que por lo que leyó de mi *Heráclito*, saca que tengo *tanta religion como ó seu cabálo*, y es mucho hablar éste, y el bueno del hombre, falta en lo mismo que reprende. ¡Valgame Dios padre *ornéa*, ó señor Cura rebuzno, y que de cosas hay en el mundo!

(*Heráclito* 10, 23.05.1820, p. 73)

É evidente que non resulta contraditorio con este punto de vista o feito de que o coñecemento que Fandiño tiña do portugués fose imperfecto, de que non fose

quen de escribir con corrección nin sequera algunhas breves sentenzas nese idioma. Teño a impresión de que o publicista de Mesía percibía espontánea ou intuitivamente as diferenzas entre galego e portugués pero, falto dunha formación regrada tanto nun idioma coma no outro, tendía a agalegar o portugués cando tentaba escribilo, é dicir, tendía a reconducir cara ao máis próximo e coñecido o que lle resultaba máis distante ou peor coñecido. Velaquí tres evidentes casos de portugués agalegado diseminados nos seus artigos ou folletos¹⁶:

Mas por fin tiró á asegurar baza y cumplir con quien le tuvo cuento, zampándome el destino de armas *ad libitum*, y por aquello de los portugueses *para que che lembre*.

(Fandiño, 1813c, 18)

Digo que me es sensible, por el cuerdo axioma portugues *canto podes naon farás*, y no quisiera comprometer ni comprometerme con nadie (*Heráclito* 24, 11.07.1820, pp. 188-189).

Amén, amén, al cielo llega, y *do ruxê ruxê fanse os cascabeis*, dicen los Portugueses.

(*Heráclito* 38, 29.08.1820, p. 302)

Debemos dicir, en definitiva, que resulta improbable que adoptase trazos lusitanizantes no seu galego escrito unha persoa que espontaneamente vía o galego e o portugués como dúas variedades lingüísticas diferentes e que ademais tiña un coñecemento limitado da lingua de Portugal.

Este é, a meu ver, o contexto sociolingüístico e sociocultural en que o escritor de Santiago e Mesía afrontou a elaboración dunha breve obra en lingua galega. O estudo que me propoño facer será selectivo e, á luz das reflexións que acabo de facer, só se deterá nos aspectos lingüísticos que me pareceron máis reveladores de cara a definir a posición de Fandiño con respecto ás seguintes dúas cuestións:

- A súa receptividade da fala popular do seu tempo, e nomeadamente o seu comportamento en relación coas variables lingüísticas sometidas a variación

¹⁶ Un pouco máis atinado co portugués amósase noutros casos: “el señor alcalde [...] hizo una de aquellas que los portugueses llaman *asneiras*” (Fandiño, 1812b, 6); “Tino, tino, que el callado Heráclito no enmudeció como los idolos por la copiosa redencion, sino por aquello del portugues en el cambio de la yegua falsa, que viendo que otra tal le habian metido, se consoló diciendo, *fazo* [por *faço*] *de conta que tenho á minha*” (Fandiño, 1821, 12). Con todo, cómpre ponderar o feito de que o substantivo *asneira* tamén se recolle en moitos dicionarios galegos dos séculos XIX e XX (cf. Santamarina, 2003), aínda que, iso si, o TILG demostra que apenas se utilizou na nosa literatura moderna.

diatópica. Como referencias básicas que nos permitan facer unha aproximación ao coñecemento do que poderían ser os dialectos de Santiago, Mesía e todo o territorio colindante a principios do século XIX utilizarei datos provenientes de dúas fontes: o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa), que contén abondosa información sobre os falares conservadores galegos da segunda metade do século XX, e a investigación de Dubert García (1999) sobre Santiago e a súa contorna a finais do mesmo século, na que constantemente se contrastan as formas innovadoras da xente nova e urbanizada cos trazos conservadores propios dos falantes máis vellos e máis rurais.

- O impacto do castelán no galego que escribiu e a súa hipotética oposición, fronte a ela, dunha certa resistencia depuradora.

É obvio que entre os textos en galego que Fandiño escribiu ou publicou entre 1812 e 1820 destaca pola súa extensión o “sainete en gallego” que compuxo na cadea en 1812: esta será, por conseguinte, a referencia principal en toda a exposición que segue. Ora ben, cómpre recordar que *A casamenteira* se publicou en 1849, despois da morte do seu autor, e que o editor Juan María de Pazos advertiu na súa “Protesta” que, aínda que respectara en case todos os pormenores o manuscrito que lle deixara Fandiño, fixera algunhas modificacións excepcionais que, polo que el di, deberon de ser sobre todo gráficas:

Como nuestro dialecto gallego no tiene segun debiera arregladas una ortografia y una prosodia peculiares, resultando de aqui la gran variedad en escribirlo, faltando muchas veces á la propiedad, alterando otras el significado de las voces y dejando la pronunciacion sin reglas fijas al arbitrio del que lee; respetando sin embargo la pericia y buen criterio del insigne gallego que produjo este Sainete, se siguió para su impresion el mismo método con que escribió el original, con muy pocas escepciones. Sin duda le pareció de mejor efecto adaptar la x seguida de la vocal circunfleja para la pronunciacion que nos es peculiar y solo de viva voz puede esplicarse bien, separándose en esto de los idiomas portugués y francés que en iguales casos usan la *j* y la *g*. Para pronunciar las vocales con el sonido abierto ó cerrado, que tienen distintos significados, en algo se ha variado de lo que se propuso el autor, lo mismo que en las sinalefas, con el fin del mejor acierto, y á que accedería si viviese (ABF1, 14-26).

Así, pois, é preciso subliñar no inicio desta análise lingüística que a edición póstuma de 1849 debeu de ser lingüisticamente fiel ao orixinal que o autor escribira trinta e sete anos antes no cárcere de Santiago, mais con excepcións entre as que só podemos mencionar con toda a certeza as tocantes á representación gráfica das vogais de abertura media de palabras homógrafas e á marcaxe das elisións e contraccións (“sinalefas”).

Finalmente, coido que para facer a análise que segue haberá que distinguir, en principio, entre aqueles textos que Fandiño escribiu exercendo a súa plena capacidade creativa no terreo lingüístico (ABF1, ABF2, ABF3, ABF7) e aqueloutros en que a lingua lle veu dada porque conteñen pezas populares de transmisión oral, quer se trate de cántigas (ABF4, ABF5, ABF6, FPVS b, FPVS f, FPVS g), quer de adaxios ou expresións populares (FPVS d, FPVS e, FPVS h, FPVS i, FPVS l, FPVS m e algúns outros incluídos no Apéndice I deste artigo). Neste segundo tipo de textos o escritor de Mesía funcionou como transmisor e non como creador, aínda que, loxicamente, si lle coubo a posibilidade de inserir variantes no discurso recibido. A nosa análise deberá determinar se efectivamente hai diferenzas lingüísticas apreciables entre un e outro tipo de textos.

2.2. Análise dos fenómenos lingüísticos escolmados

2.2.1. Usos gráficos

Acabamos de ver que na súa publicación de 1849 o impresor Juan María de Pazos introduciu no texto d’*A casamenteira* algunhas modificacións da súa man que probablemente foron só gráficas. Non figuraba entre elas ningunha acción que alterase a representación pola que Fandiño optara para a consoante fricativa prepalatal xorda, que consistía en “*adaptar*”¹⁷ la *x* seguida de la vocal circunfleja para la pronunciación que nos es peculiar y solo de viva voz puede explicarse bien, separándose en esto de los idiomas portugués y francés que en iguales casos usan la *j* y la *g*”. Esta *adaptación*, que era con certeza unha acomodación para o galego do valor /ks/ que a Real Academia Española lle asignara ao signo gráfico <x^> entre 1741 e 1815 (*exâgerar*, *máximo*), supoñía unha innovación simplificadora para a representación

¹⁷ A énfase é miña.

do fonema /ʃ/ que tivo moito éxito nas imprentas que traballaron en Santiago de Compostela durante as primeiras décadas do século XIX (cf. Mariño Paz, 2003, 46-47). Preso na cidade apostólica en 1812, Fandiño acolleu esta adaptación cando compuxo *A casamenteira* e, salvo en casos excepcionais, atívose tamén a ela en dúas publicacións breves de 1812 e 1820, a primeira no *Diario Cívico-Patriótico* (ABF2) e a segunda no *Heráclito* (ABF7): *Xâ* (ABF1, 48), *quixêres* (ABF1, 83), *fuxîr* (ABF1, 224), *propuxô* (ABF1, 55), *xûdas* (ABF1, 67; ABF7, 4), *âxâ* ‘haxa’ (ABF2, 7), *xûéces* (ABF2, 13), *puxô* (ABF2, 19), *Dixên* (ABF7, 7)... As excepcións a este uso gráfico son tres e rexístranse en traballos de 1812, 1813 e 1820:

- <x> sen ningún signo diacrítico posterior aparece unha vez en ABF2, outra nunha cántiga reproducida en 1813 e dúas máis nunha frase en galego inserida nun texto do *Heráclito* de 1820: *Xan* (ABF2, 55), *Abaixo* (FPVS b), *dixo* (FPVS h), *dixera* (FPVS h); o caso de ABF2 debe de ser o resultado dunha omisión involuntaria do autor ou do operario da imprenta, xa que, como acabamos de ver, nesa peza prepondera o uso de <x^>;
- o solitario emprego de <j> en *baijar* (ABF2, 11) inspirouse sen dúbida no castelán *bajar*, que se rexistra moito nas fontes da época (cf. CORDE) aínda que a RAE mantivese a prescrición de escribir *baxar* ata a reforma ortográfica de 1815;
- <ch> foi o recurso elixido en dúas ocasións: a brevísima resposta a Acuña Malvar dada á luz no *Diario Cívico-Patriótico* en 1813 e unha frase integrada nun artigo do *Heráclito* de 1820: *deichou* (ABF3, 12), *vecho* (*Heráclito* 39, 01.09.1820, p. 308); este uso supón a adaptación para o valor /ʃ/ do dígrafo empregado para representar a outra consoante palatal xorda do galego moderno e creo que revela unha certa premeditación ao respecto, xa que entre os dous casos rexistrados mediou un lapso de sete anos.

Non consta que houbera tampouco intervención do impresor de Pazos noutras tres cuestións gráficas que referirei sucintamente.

A consonate nasal velar en posición intervocálica represéntase por <nh> tanto n’*A casamenteira* coma nos restantes textos de Fandiño: *algunha* (ABF1, 63, 121, 122, 501), *unha* (ABF1, 92, 127, 211, 306, 358, 478; ABF2, 43; ABF4, 4). Trátase dun dígrafo que con este valor xa atinxiu unha alta frecuencia de uso na época pregaleguista, xunto a algunhas outras fórmulas menos empregadas daquela (cf. Mariño Paz, 2003, 50-53).

Para a representación de /b/ obsérvase unha aplicación ao galego das normas de orientación etimolóxica que a RAE viñera preconizando para o castelán desde 1726. Como cabía esperar, Fandiño atívose a elas tamén na coñecida excepción *boda* (ABF1, 77, 387). Os únicos tres casos en que se contraviñeron esas normas están motivados polo vello costume de non empregar nin dous nin dous <v> nunha mesma palabra, que tiña séculos de existencia en castelán e que resistiu durante moito tempo fronte ás disposicións da Real Academia: refírome a *bolven* (ABF1, 267), *bólvome* (ABF1, 241) e *embolvedora* (ABF1, 52), que de todos os xeitos alternan n’*A casamenteira* con *volva* (ABF1, 81) e *volverá* (ABF1, 312). Xa que logo, tamén nos tres casos do lexema *bolv-* acusou Fandiño a influencia dos usos gráficos vixentes —aínda vixentes— no castelán da súa época.

Unha norma de tendencia etimolóxica atemperada polo respecto aos usos establecidos foi tamén a que desde 1726 defendeu e foi propagando a RAE en relación co emprego do grafema <h>. En xeral, os que escribiron en galego no abrente da Idade Contemporánea aplicáronlle á nosa lingua as pautas de utilización deste signo gráfico que se observaban adoito para o castelán da época (cf. Mariño Paz, 2003, 53-54), e Fandiño non constituíu unha excepción no tocante a isto. Con toda a certeza, a súa preferencia por *oxê* (ABF1, 126, 151, 289, 330) antes que por *hoxê* (ABF1, 364) estará en relación co vello hábito de escribir *oy* en castelán, referendado pola Academia en 1737 aínda sendo consciente a institución madrileña de que así contraviña o principio etimolóxico que preconizaba: “Viene del Latino *Hodie*, por cuya razon parece se debia escribir con *h*, pero el uso comun lo escribe sin ella” (Real Academia Española, 1726-1739, s.v.); é preciso subliñar que, a pesar de que no dicionario de 1780 a institución decidiu canonizar xa *hoy*, a variante gráfica *oy* aínda se le bastante nas fontes do século XIX (cf. CORDE), o que quere dicir que Fandiño tiña que estar familiarizado tamén con estouta solución. É así mesmo o castelán o que está detrás do uso de <h> en *ahí* (ABF1, 251, 281, 325, 400), *hirmaos* (ABF1, 260) —que alterna con *irmao* (ABF1, 73)—, *hombros* (ABF2, 69) e, obviamente, nos préstamos substitutivos *hasta* (ABF6, 4) e *hastra* (ABF1, 68, 91, 103, 153, 469). A mesma tutela hai que postulala nos casos de *axâ* (ABF1, 128, 199; ABF2, 7) e *ei* (ABF7, 16), xa que durante moito tempo tivo a RAE que perseverar no esforzo por que se impuxese o uso etimolóxico de <h> para escribir as formas do verbo *haber*. Polo contrario, o de Mesía liberouse desa influencia non só no mencionado *irmao*, senón tamén

en *achamos* (ABF1, 71) e *ôvos* (ABF1, 198). Finalmente, o seu frecuente mais non sistemático uso de <h> na P3 do presente de indicativo do verbo *ser* (*he*: ABF1, 49, 110, 141...; ABF4, 10; FPVS m; *eche*: ABF1, 449; *é*: ABF7, 12, 13) ten un valor diacrítico fronte á conxunción copulativa *e*.

Entre as “muy pocas escepciones” que se alzarían contra a súa decisión de non actuar sobre o orixinal d’*A casamenteira* que Fandiño escribira en 1812, o impresor Juan María de Pazos só declarou explicitamente dúas na súa “Protesta” de 1849: “Para pronunciar las vocales con el sonido abierto ó cerrado, que tienen distintos significados, en algo se ha variado de lo que se propuso el autor, lo mismo que en las sinalefas”. Quere isto dicir que o impresor alterou “en algo” o que Fandiño fixera trinta e sete anos antes cando menos nos seguintes dous casos: 1) no tocante ao uso de tiles diacríticos co obxectivo de distinguir graficamente palabras que só se diferencian pola altura da vogal media que levan en posición tónica; e 2) no relativo aos recursos gráficos con que se marcaron as contraccións entre palabras rematadas en vogal e palabras iniciadas tamén por vogal (“sinalefas”).

Canto á primeira destas dúas cuestións, resulta evidente que de Pazos quixo utilizar os tiles selectivamente, é dicir, só para resolver as dúbidas que puidesen suscitarse a propósito da interpretación de palabras homógrafas que unicamente se distinguen pola altura da vogal media situada en posición tónica. Ora ben, coido que a análise dos usos visibles na publicación de 1849 apunta á conclusión de que esa norma só se aplicou cun certo rigor nos casos das distincións entre *o* (artigo ou clítico) e *ô* (contracción da preposición *a* e o artigo *o*) e —supoñendo que o impresor percibía estoutra oposición tamén como unha oposición de altura— entre *a* (artigo, clítico ou preposición) e *â* (contracción da preposición *a* e o artigo *a*)¹⁸. O signo <ô> é, en efecto, a representación máis frecuente da contracción ‘a + o’ en ABF1 (72, 156, 184, 196, 217, 254, 360)¹⁹, onde así e todo tamén se rexistran *a-o* (513), *o-o* nun caso de sinalefa (“canto-o demais, non sei nada”, 481) e *O-o* (315, 394) tras pausa (quizais porque na imprenta non habería medios técnicos que permitisen compoñer un <o> maiúsculo con til

¹⁸ A distinción entre *e* conxunción copulativa e *é* P3 do presente de indicativo do verbo *ser* non é de altura, senón de tonicidade, e en ABF1 sostense, como acabamos de ver, sobre o case constante uso de <h> só coa forma verbal.

¹⁹ Tamén se representa con <ô> o resultado da sinalefa que se dá en *rape o demo* > *rapi-ô demo* (ABF1, 62), con desnuclearización da vogal final da forma verbal e abertura nun grao da vogal seguinte.

circunflexo sobreposto). Pola súa parte, <â(s)> é a representación máis utilizada para a contracción da preposición *a* co artigo feminino (ABF1, 48, 64, 70, 209, 213, 219, 361, 401, 405, 432, 455), en alternancia con *á* (ABF1, 126), *a* (ABF1, 145) e *a-as* (ABF1, 393). Noutros textos de Fandiño non se observan tales pautas distinguídoas: en ABF2, *ó* artigo (6, 25, 41, 60), *ó* clítico (46) e *ó* ‘a + o’ (37); en ABF4, *ó* artigo (12) e *o* ‘a + o’ (2); etc.

A referencia ás sinalefas que se fai na mencionada “Protesta” (“lo mismo que en las sinalefas”) esíxenos falar brevemente do uso do apóstrofo e do guión n’*A casamenteira*, onde con certeza interveu a man de de Pazos con resultados que poderían ser mellorados, xa que o emprego destes dous signos, que non sempre indican sinalefas *stricto sensu*, revélase promiscuo e asistemático nalgúns aspectos. Así, a variante *n’* do adverbio *non* que aparece ante formas verbais que empezan por vogal (cf. epígrafe 2.2.16) márcase unhas veces cun apóstrofo e outras cun trazo: *n’he* (94, 244), *N’hai* (494), *n-inventase* (235), *n-he* (329), *n-ha* (396), *n-hai* (140, 174, 258, 512), *n-habia* (503), *n-entervenin* (472). Acontece o mesmo coas formas aglutinadas resultantes do encontro da preposición *en* co pronome persoal *el(es)*, cun demostrativo ou co identificador *outro*, para as que nunha ocasión tamén se bota man da opción da soldadura gráfica completa: *n’este* (203), *n-él* (322), *n-eso* (472), *n-outra* (447), *neles* (335); porén, para as formas aglutinadas con *de* só se utiliza o apóstrofo: *d’un* (208), *d’aquelo* (412). En xeral, é este o signo empregado para marcar a elisión da vogal final de *de*, *que*, *como*, *sobre* e *catro* cando preceden a outra palabra que comeza por vogal (*d’escarmento*, 96; *d’enfadar*, 112; *d’oxê*, 330; *qu’he*, 300; *qu’engañadiña*, 456; *com’home*, 304; *sobr’esto*, 307; *catr’anos*, 334; etc.), mais por veces non se ve marca ningunha da sinalefa cando podería habela: *sobre enganada fun tonta* (495), *que acostumbbran de casarse* (515), *Xústo solasmente Dios* (418; con omisión da forma verbal *he*), etc. O guión é a marca seleccionada para delimitar os compoñentes de certas formas contraídas, aínda que non con sistematicidade: o alomorfo *lo(s)/la(s)* do artigo determinado tras a preposición *por* (*po-lo*), a preposición *a* e o artigo *o* nunha soa ocasión (*a-o*), o segmento *co* da preposición *con* e o artigo (*co-o*, *co-a*) ou o pronome persoal *el/ela* (*co-el*, *co-ela*), a preposición *pra* e o artigo *o* (*pra-o*, 496; tamén *Pró*, 118), o clítico posposto ao adverbio *non* (*non-o*) ou á súa variante *no* (*no-o*), etc. (cf. epígrafe 2.2.16). Fóra de ABF1 non se rexistra ningún uso do guión, ao paso que o apóstrofo se ve en ABF4 e nalgunha frase solta do *Heráclito*:

xa que logo, parece que o emprego do guión n'*A casamenteira* pode ser atribuído con bastantes posibilidades de acerto á man de Juan María de Pazos.

A meu ver, é posible que entre as “muy pocas escepciones” non declaradas explicitamente polo impresor na devandita “Protesta” inicial d'*A casamenteira* figurase algún tipo de intervención sobre a maneira de grafar a vogal /i/ en certos contextos. En efecto, chama a atención o feito de que, mentres que na publicación de 1849 da peza teatral de 1812 <i> é o signo que se emprega sempre en posición posnuclear anteconsonántica interior de palabra (*puido, embusteira, carreiriñas...*) e practicamente sempre en sílaba final²⁰ (*hai, pai, caléi...*), nos outros textos de entre 1812 e 1820 aparecen bastantes ocorrencias de <y> en posición interior anteconsonántica e mais en posición final de palabra: *MOIÑE-YRA* (ABF2, 20), *arrieyro* (ABF3, 13), *estreyto* (ABF7, 4)²¹, *moyto* (FPVS i), *fungueyros* (FPVS m), *fayme* (FPVS i), *mentireyro* (*Heráclito* 43, 15.09.1820, p. 340), *moy* (ABF2, 74), *EY* (ABF2, nota 2), *Ay* (ABF3, 12; FPVS b), *hey* (ABF4, 4), *hay* (ABF4, 7, 8), *muy* (ABF7, 12, 13), *Vay* (ABF7, 13), *sey* (FPVS f, 3 veces), *fay* (FPVS i), *vay* (*Heráclito* 38, 29.08.1820, p. 300)²². Aínda que os hábitos adquiridos a este respecto non serían erradicados de inmediato, só na *Ortografía* de 1815 dispuxo a RAE que se empregase <i> cando [j] aparece como marxe posnuclear en posición anteconsonántica interior de palabra (escribírase *aire, reino...*, e non *ayre, reyno...*) e que, polo contrario, se usase <y> nos ditongos decrecentes situados en posición final (*soy, estoy, muy*, etc.) (cf. Real Academia Española, 1815, 35-37, 56-58). Así as cousas, semella factible que en 1849, atendendo ao criterio propugnado pola RAE para o castelán e tamén a un uso xa daquela bastante consolidado, o impresor de Pazos decidise introducir <i> no caso dos ditongos decrecentes en posición anteconsonántica interior de palabra que no autógrafo d'*A casamenteira* que el manexaría quizais aparecían aínda con <y>, cousa que, como acabamos de ver, acontece a miúdo nos outros textos que Fandiño produciu entre 1812 e 1820. E, se cadra, foi tamén a man de de Pazos a que, agora nun sentido descastelanizador, impuxo case sen excepcións o emprego de <i> cando o ditongo decrecente se daba no final da palabra: non me parece

²⁰ Só atopei dúas excepcións: *hay* (ABF1, 334, 511).

²¹ En ABF7 utilizouse <i> en *embusteiro* (7), *campaneiro* (9) e *dereito* (13).

²² Fóra de ABF1, en posición final de palabra só localicei <i> en ABF6 (*pensei*, 1) e, minoritariamente, en ABF7 (*Ai*, 10; *ei*, 16).

aventurado lanzar esta hipótese porque, de feito, nas outras obras do escritor de Albixoi aquí exploradas, todas de entre 1812 e 1820, <y> comparece moi maioritariamente neste contexto. Na marxe prenuclear intervocálica o uso de <y> que se observa en ABF1 está sen dúbida inspirado no castelán da época, tanto no dos inicios coma no de mediados do século XIX: *oyeu* (104), *Caya* (203), *rayo* (203), *sayo* (206), *bayuras* (457), *vaya* (508).

2.2.2. Fenómenos de indución, transposición, subtracción e aumento de unidades segmentais e suprasegmentais

Canto a estes fenómenos propios da oralidade popular, o escritor de Santiago e Mesía amosa na xeneralidade dos seus textos un bo coñecemento deles e unha moderada disposición a adoptalos. Compórtase, pois, de modo paragonable co que adoptou a maioría dos autores do seu tempo e tamén unha boa parte dos do século XIX.

Entre os fenómenos de alteración ocupan un lugar senlleiro as asimilacións e as disimilacións: hai asimilación vocálica en *municiós*²³ (ABF1, 78) e *repitiréi* (ABF1, 210) e disimilación tamén vocálica en *delor* (ABF1, 121), *fertuna* (ABF1, 278, 478) e *romedio*²⁴ (ABF1, 187; con labialización). O paso de *baldón* ‘inxuria’ a *bandón* (ABF1, 145) podería ser o resultado dunha asimilación exercida pola consoante nasal final da palabra. Se non se trata dunha simple errata (*perrazo* por *porrazo*), no castelanismo *perrazo* (“meu pai he duro e perrazo”; ABF1, 110) a alteración da vogal átona inicial viría inducida polo cruzamento léxico de *porrazo* (aumentativo do castelán *porro* ‘torpe, necio’) co substantivo *perro* ‘moi malo’. Dado que Fandiño tende a acomodar con /e/ (é dicir, ao xeito popular) os cultismos e os castelanismos con /i/ átono (*Aràcreto* ‘Heráclito’, ABF7, 15; *entervenin*, ABF1, 472; *indómeto*, ABF1, 513), non estraña o paso de /i/ a /e/ en *desponte* (ABF1, 64), onde houbo un cambio de prefixo *dis-* > *des-*²⁵. Canto a *milloriñas* (ABF1, 279) —que convive n’*A casamenteira* con *mellor* (ABF1, 60, 122)—, cómpre advertir que a variante *millor* (< lat. MĒLIŌRE) xa está amplamente rexistrada no galego medieval (cf. TMILG) e que no seu caso o paso de /e/

²³ Tamén se rexistra *moniciós* (ABF1, 220, 383).

²⁴ Tamén *remedio* (ABF1, 428; ABF7, 12).

²⁵ Unha asociación co prefixo *con-* puido ser o estímulo que produciu o resultado *concodrilo* (ABF7, 5).

pretónico a /i/ debeu de ser provocado polo antigo influxo asimilatorio do iode ([lj]). Outras formas coa vogal átona inicial alterada son *nemorada* (ABF1, 417), *nemoríadas* (ABF1, 293) e *padricar* ‘predicar’ (ABF1, 272). Destrución do hiato e perda do carácter nuclear da vogal /e/ hóuboa na exclamación *rape o demo!* (‘jo demo me leve!’), que no verso 62 de ABF1 se presenta coa forma *rapi-ô demo*:

Sin *rapi-ô demo* eu saber
cousa algunha, o vello onte
dixôme â noite “desponte,
que vou a darche mullér.”

Abundan na obra de Fandiño as variantes resultantes de cambios de posición de unidades segmentais e cabe mesmo a posibilidade de que haxa un caso de desprazamento dunha unidade suprasegmental. Son numerosas, sobre todo, as metáteses da consoante vibrante: *birbon* (ABF1, 486; de par de *bribon*, ABF1, 394), *empástros* (ABF1, 201; por *emprastos* ‘emplastos’), *padricar* (ABF1, 272), *perguntarme* (ABF1, 75), *pertenden* (ABF1, 42), *pertendida* (ABF1, 282), *perto*²⁶ (ABF1, 217), *premitir* (ABF1, 396), *presona* (ABF1, 499), *probe* (ABF1, 358, 402) e *probeza* (ABF1, 501). Cabo destas formas, cómpre situar as resultantes dos trocos de consoantes líquidas que temos en *bolra* ‘borla’ (ABF2, 32, 62) e *frolida* (ABF1, 286). Canto ás unidades suprasegmentais, puido haber desprazamento acentual en *caniba*, que semella utilizarse por *cáneba* ‘renda, imposto’:

A sua xênte está frolida
desde que co-o crego entrou,
como que a ollo medrou,
e oxê he *caniba* escollida (ABF1, 286-289).

²⁶ A orixe desta voz é controversa (cf. DCECH), de modo que en perspectiva histórica ampla cabería discutir sobre se a forma con metátese é *perto* ou é *preto*. Ora ben, polo que a este rexistro de ABF1 en concreto respecta, abonda con saber que na literatura galega do século XIX *preto* é con moito a variante máis empregada por moi diversos autores (Pintos, Rosalía de Castro, Lamas Carvajal, Francisco Anión, Marcial Valladares, Lago González, Losada Astray...), cun pequeno monllo de excepcións entre as que se encontra a d’*A casamenteira* de Fandiño (cf. TILG). Xa que logo, desde esta perspectiva temporalmente restrinxida podemos considerar que *perto* é a variante “desviada” e *preto* a “recta” ou, cando menos, a máis frecuente.

O máis probable é que esta voz deba lerse como grave, xa que en ABF1 as esdrúxulas levan constantemente til agudo: *Déixâte* (290), *deparádeme* (240), *Técola* (34, 36, 215...), *Séntate* (252), etc. Así e todo, é obvio que non podemos desbotar de plano a posibilidade de estarmos ante unha simple omisión involuntaria do til.

Normalmente, as vogais que desaparecen en posición interna son as átonas, como en *broa* (ABF1, 266), *sincura* ‘sinecura’ (ABF1, 135) e *sobrana* (ABF1, 430), mais as necesidades métricas poden aconsellar tamén a síncope da vogal tónica, como aconteceu con *parce* ‘parece’ no octosílabo “se parece que os mesmos démos” (ABF1, 40)²⁷. Dada a posición proclítica que estoutra unidade adoita ocupar, semella correcto considerar tamén como síncope de vogal átona a que se dá na preposición *para*, que Fandiño usou en ABF1 en alternancia con *pra* (78, 182, 244, 296, 358, 376, 409, 437, 446, 496, 514, 521) dependendo das esixencias de medida coas que en cada verso tivese que lidar.

Casos de aumento achámoslos en *oyeu* (ABF1, 104), con iode antihiático, e mais en *enamorada* (ABF1, 179) e *enemorado* (ABF1, 356), con próteses talvez inducidas polo castelán *enamoradol/enamorada*. Na nosa literatura do século XIX a variante *namorad-* predomina sobre *enamorad-* nunha proporción de arredor de 6 a 1 (cf. TILG).

Unha tendencia característica da oralidade popular galega é a que consiste na eliminación dos ditongos crecentes, xa pola omisión da semiconsoante palatal (*convenencias*, ABF1, 57), xa pola abertura e conversión da semiconsoante palatal ou velar en núcleo silábico (*lengoa*, ABF7, 5; *male á morte que te deichou*, ABF3, 12; *moelles* ‘muelles’, ABF7, 4; *remedeou*, ABF1, 505). O mesmo cabe dicir dos hiatos, que na obra de Fandiño poden destruírse semiconsonantizando un núcleo silábico (*doille*, ABF1, 254; *traí* ‘trae’, ABF1, 306) ou suprimindo a vogal átona (*tran* ‘traen’, ABF2, 57). Sexa ditongo ou hiato o que temos en *triunfases*, a secuencia vocálica simplifícase tamén na variante popular *trunfases* (ABF4, 5), que precisamente aparece nun dos versos dunha cántiga que o autor de Mesía transcribiu en 1814.

²⁷ Noutros versos de ABF1 usa *parece* (143, 338, 407).

2.2.3. Os ditongos decrecentes /oi/ e /ui/

Con excepcións irrelevantes, as solucións que se achan nos diversos textos de Fandiño para esta variable son as maioritarias na Galicia moderna, é dicir, as propias da gran mancha centro-occidental do territorio galegofalante en que se encontran, xunto a outras moitas, as terras de Compostela e de Mesía (cf. Fernández Rei, 1990, 48-51; ALGa 1, mapa 361). En efecto, *oi* é o resultado case único que detectamos nos seguintes casos: 1) grupo latino -ŎCT-: *noite* (ABF1, 64), *oito* (ABF1, 386); 2) grupo latino -ŬLT-: *Escoita* (ABF1, 100), *escoitar* (ABF1, 273), *moito* (ABF1, 95; ABF2, 21; FPVS e), *moyto* (FPVS i), *moi* (ABF1, 49, 71, 284...), *moy* (ABF2, 74); 3) grupo latino -ŎRĬU-: *casoiro* (ABF1, 235); 4) grupo latino -ŬRĬU-: *agoiro* (ABF1, 234), *agoirarán* (ABF1, 392); 5) P3 do pretérito de indicativo dos verbos *ir* e *ser*: *foi* (ABF1, 164, 453, 469, 503). Só dúas excepcións se poden aducir, as dúas na resposta a T.C.M.B. de 1820 (ABF7): *muy* (12, 13). Ora ben, como xa observei nun traballo anterior (cf. Mariño Paz, 2003, 58), nos textos dos principios do XIX o predominio de *moito* fronte a *muito* como variantes plenas coexiste cunha notable predisposición favorable á adopción de *mui* como forma reducida. A meu ver, debe de ser a atonicidade propia desta forma proclítica apocopada o factor que facilita a inflexión de [o] para [u] provocada polo contacto con [j].

No tema de perfecto do verbo *poder* o radical *puid-*, que é o que usa Fandiño (*puido*, ABF1, 44), amósase no ALGa 1 (mapas 311, 312) como propio das terras de Mesía, onde con todo pode alternar con *poid-*, sobre todo nas formas arrizotónicas (*puideches/poideches*, *puidemos/poidemos*, etc.). Compostela, pola contra, é modernamente territorio de *pud-*.

2.2.4. Grupos consonánticos tautosilábicos nos cultismos e nos castelanismos

Se xa as fontes do galego medieval e do galego medio revelan unha tendencia a substituír por /r/ o /l/ dos grupos consonánticos tautosilábicos que presentaban os latinismos e os préstamos doutras linguas, tal tendencia, sen dúbida ben inspirada no galego oral da época, tivo natural continuidade nos textos dos inicios do século XIX (cf. Mariño Paz, 2003, 85-87), entre os que se integran sen estridencias os de Fandiño. En efecto, na obra deste autor só rexistramos dúas voces

cun grupo tautosilábico con /l/, e ningunha delas pode considerarse patrimonial: non o é, indubidablemente, o cultismo *simplista* (ABF2, 34), nin tampouco, como xa analicei noutro artigo (cf. Mariño Paz, 2005b), o sufixo *-ble* que contén o adxectivo *Imposible* (ABF1, 233). Fronte a isto, grupos con /r/ son os que se achán non só nos semicultismos antigos no idioma (*crego*, ABF1, 59, 70, 84... e ABF2, 33; *cumprir*, ABF1, 173, 274; *emprego*, ABF1, 60; *obr[i]gado*, ABF7, 11; *préitos*, ABF2, 8, 56), senón tamén nos cultismos (*afrixê*, ABF1, 426; *Aràcreto* ‘Heráclito’, ABF7, 15; *empástros* ‘emplastos’, con metátese, ABF1, 201; *frolida*, con troco de líquidas, ABF1, 286; *pruma*, ABF7, 6), nos semicultismos para os que non semella haber rexistros medievais relevantes (*pranto*, ABF1, 45)²⁸ e nos castelanismos (*afroxê*, ABF1, 129; *empreada*, ABF2, 68).

2.2.5. Grupos consonánticos heterosilábicos nos cultismos e nos castelanismos

A orientación popularizante que conduce á supresión ou á simplificación da coda silábica nestes grupos é a que predomina n’*A casamenteira*, mentres que en ABF2 e ABF7 sucede o contrario.

Na peza teatral de 1812 (ABF1) as consoantes oclusivas elimínanse sen excepcións cando van en posición posnuclear, tanto se as segue outra oclusiva coma se van antes dunha fricativa ou dunha nasal: *acetóu* (61), *escusada* (449), *escusas* (320), *Escuso* (223), *iñoras* (299), *repuna* ‘repugna’ (277). A palatalización da consoante nasal que se dá en *iñoras* pódese conectar co carácter tamén palatal da vogal que a precede e non se debe xulgar como unha invención diferencialista de Fandiño, xa que a variante *iñorar*, ademais de alcanzar moi numerosos rexistros no galego escrito do século XIX e do XX ata 1980 (cf. TILG), mereceu un recoñecemento explícito na gramática de Saco Arce (1868: 20), que a meu ver é a máis rigorosa descrición do galego da súa época: “En *indino*, indignus; *iñorar*,

²⁸ O TMILG non ofrece ningún rexistro medieval de *pranto*, mais si tres de *planto* nunha fonte que pouco creto lingüístico merece como reveladora do auténtico uso galego da época: refírome á obra poética de Garçi Ferrandes de Gerena (ca. 1390-1430), da chamada “escola galego-castelá”. Na realidade, a forma medieval que mostra o TMILG é a voz patrimonial *chanto*, que se le do século XIII a principios do XV na lírica profana, nas *Cantigas de Santa María*, na *Geral Estoria*, na *Crónica Troiana* e nos *Miragres de Santiago*. Pola súa parte, o TILG amosa que no galego escrito moderno o uso moi maioritario de *pranto* coexistiu con escasas ocorrencias do castelanismo *llanto*, máis frecuentes no século XIX ca no XX; o resultado patrimonial *chanto* non aparece en ningunha ocasión neste corpus moderno.

ignorare; *año*, agnus, cordero, se suprimió por igual razón²⁹ la *g*, compensándose en las dos últimas palabras con el cambio de la *n* en *ñ*". A xeito de confirmación de todo isto, reparemos en que García (1985, s.v.) rexistrou modernamente *ño-rar* como forma propia de Sobrado dos Monxes, é dicir, de terras moi próximas ao Albixoi onde se atopaba a casa señorial dos Fandiño.

Como forma pronominal tónica ligada á preposición *con* na primeira persoa de singular Fandiño emprega en máis ocasións *conmigo* (ABF1, 345, 460; ABF7, 6) ca *comigo* (ABF1, 252) e, aínda que o modelo de *contigo* e *consigo* debeu e debe de pesar no mantemento do grupo <nm> neste pronome, coido que a referencia do castelán se comporta con certeza como factor coadxuvante neste asunto. A conservación, probablemente derivada de momentáneas suspensións da atención xeralmente prestada á oralidade popular, predomina na brevísima réplica en prosa a T.C.M.B. (ABF7), onde, xunto a *malino* (6), achamos *constaba* (9), *expreso* (13), *texto* (13) e mais o devandito *conmigo* (6). Conservación é o que achamos tamén nunha ocasión en ABF2: *Constitución* (40). É certo que estes rexistros son tan poucos que non permiten tirar conclusións, mais coido que nestes casos de mantemento dos grupos consonánticos deberon de pesar os hábitos contraídos por Fandiño non só durante a súa escolarización, senón tamén na súa cotiá actividade como lector e produtor de textos en castelán. Sen dúbida, a formación lectoescritora deste e doutros autores galegos daquela época funcionou como un factor que por veces mediatizou e estorbou o seu probable propósito de reproducir con toda a fidelidade posible os trazos máis sobranceiros da oralidade popular do seu tempo³⁰.

2.2.6. Resultados do latín clásico QUA- en posición tónica e do latín vulgar GUA- (< xermánico W-)

Na obra de Fandiño só se rexistran as solucións propias das terras de Compostela e Mesía, que son ademais as maioritarias no moderno galego popular e no actual es-

²⁹ Esta razón explicitáraa Saco na páxina anterior: "No hay en gallego combinaciones de dos consonantes mudas, ni de muda seguida de *m* ó *n*, combinaciones todas difíciles de pronunciar y ásperas al oído" (Saco Arce, 1868, 19).

³⁰ Pola súa parte, a supresión do <g> posnuclear en *pronosticas* (ABF2, 48) débese explicar, sobre todo, polo feito de que esa era a forma normal en castelán desde o século XV (cf. CORDE) e tamén a única que acolleron os dicionarios da RAE desde a aparición do de Autoridades (1726-1739) (cf. NTLLE).

tándar: *agardandote* (ABF7, 18), *cal* (ABF1, 142, 476), *cando* (ABF1, 89, 278, 310; ABF2, 22), *canto* (ABF1, 217, 229, 271, 274, 343, 350, 481), *cantos* (ABF1, 154), *catro* (ABF7, 14), *catr* ‘catro’ (ABF1, 334). Só nun verso en castrapo de ABF1 se le unha forma distinta, que na realidade debe interpretarse non como galega, senón como castelá: “*Cuando* quise non quisistes / agora quieres non quero” (368-369).

2.2.7. Seseo e ceceo

Nos textos que estamos a analizar non se aprecian marcas gráficas explícitas nin para a gheada nin para o seseo. Porén, o seseo si está latente en varias das palabras colocadas en posición de rima consoante que se empregan en diferentes estrofas d’*A casamenteira* (ABF1). En tres ocasións as rimas do sainete esixen lecturas seseantes en posición de marxe silábica prenuclear:

Escoita, mira, detente, / non seas desesperada, / que, así Dios me salve, nada / souben hastra o de presente. / ¡Probe de min, non me oyeu! / Por un lado ten razon, / que lle sobra, pero non / en pensar que o sabía eu. / ¿Como demonios faréi / para empantanar o **caso**? / meu pai he duro e **perrazo**, / e por tema non ten lei (100-111).

Gor. Séntate comígo un pouco. / *Per.* Se quer parola a Xân Rouco, / que ô fillo doille a **cabeza**. / *Gor.* Peruchiño: a min me **pesa**, / que podendo casar ben, / non o fagas: val quen ten; / n-hai peor mal que a **probeza**. Anque teu pai ten de seu, / rés hirmaos con quen partir, / e tempo chegará a vir / que che pese; e dígo eu (252-262).

Atende aquí, sospeitoso: / o crego quérlle por boa, / e porque o sirve hay catr’anos: / e neles ten desenganos / de que o vento non l[í]e zóa. / Nunca nada se lle véo / do que a tí se che **parece**, / nin tiveron aí que **pese** / todo o tempo que o servéo (332-340).

Noutras catro acontece o mesmo en posición posnuclear:

Viejo. ¿Que estás facendo **rapáz**? / ¿por qué non te vas choér? / *Per.* Prô que teño de comer, / traballe quen tiver **mans** (116-119; aquí a rima é imperfecta).

Pro muller, ti non-o **ves**, / o que co-él teño gastado / prá libralo de soldado; / ¿e agora tal **altivéz**? (180-183).

Se outras che bolven o miolo, / para tí o daño **fas**; / véte e revéte **rapáz**, / ten xúicio, e non seas tolo (267-270).

!Ai qu'engañadiña **estás!** / Non te creas de bayuras, / nin de quen faga medidas, / que a culpa tívoo o **rapáz** (456-459).

Unha vez máis, por tanto, observamos que, aínda que fose encubertamente, Fandiño incorporou á súa obra en galego unha variante lingüística propia da contorna en que se desenvolveu a maior parte da súa vida. Dado que no seu tempo o seseo prenuclear debía de darse por terras do leste da actual provincia da Coruña (cf. Mariño Paz, 1996, 85-86), coido que este autor puido tomalo non só do galego utilizado na comarca de Santiago, senón tamén do que falarían os seus veciños de Albixoi e da súa redonda.

Se non se trata dunha simple errata, o substantivo *bacilisco* (ABF7, 5) contería un caso de ceceo, único na obra de Fandiño e raro en xeral no moderno galego escrito. O TILG amosa que nas fontes do séculos XIX e XX se utilizaron, a carón da do escritor de Albixoi, as variantes *basilisco*, *baselisco*, *basilisque* e *basalisco*, ningunha delas ceceante.

2.2.8. Outros fenómenos fonéticos

Outros trazos fonéticos revelan tamén a fidelidade básica de Fandiño aos falares propios das comarcas de Mesía e Compostela. En primeiro lugar, observamos que en dous textos distintos de 1812 e 1820 emprega denominacións do órgano musculoso da cavidade bucal que teñen <e> e non <i> como vogal tónica: *lengua* (ABF1, 272), *lengoa* (ABF7, 5). O ALGa 5 mostra que cara ao final do século XX Mesía dicía *lengua* (con [(ɛ)]) e Compostela *lencua* (tamén con [(ɛ)]), e en ningún caso *lingua* (a non ser no uso de falantes que adoptaban o estándar ou se aproximaban a el).

Polo que se refire ao desenvolvemento de consoantes nasais en posición interior de palabras que experimentaran antiga nasalización anticipatoria dunha vogal e posterior caída da consoante nasal intervocálica que a seguía, debemos dicir que Fandiño usa *tendes* (ABF1, 309) e non *tedes*, e que *tendes* (ABF5, 2) é tamén a variante que comparece nunha cántiga popular que el probablemente oíu cantar nas comarcas en que residiu e que logo publicou en 1820: “Meu señor santo Tomé, / tendes dous nomes nun só, / sodes castrón polo mé, / é sodes cán polo tó”. Así mesmo, *tend-* é o lexema verbal da P5 do imperativo que se le no

dito popular *home que estades nese sacón, tendeme conta desta raxon* (Heráclito 3, 28.04.1820, p. 18). Pois ben, o ALGa 1 (mapa 373) sitúa *tendes* e *tedes* en Mesía e soamente *tedes* en Santiago de Compostela, mais neste caso a moi poucos quilómetros da isoglosa que marca a transición cara á zona occidental e meridional de *tendes*; no imperativo, *tende* e *tede* recolléronse en Mesía e en Santiago unicamente *tede* (ALGa 1, mapa 378). Con todo, os datos relativos á capital galega poden ser precisados acudindo ás informacións fornecidas por Dubert García (1999, 202-203), quen sinala que na actualidade *tendes* e *vindes* son, dentro da comarca compostelá, formas occidentais e meridionais, mentres que *tedes* e *vides* se usan preferentemente na cidade e na zona oriental.

Sen vinculacións etimolóxicas con ningunha consoante nasal en posición intervocálica está a variación entre *esquencer* e *esquecer*. Fandiño decantouse pola primeira (*esquénce*, ABF1, 218), que é precisamente a que o ALGa 3 (mapa 265) coloca tanto en Mesía coma en Santiago, aínda que en Compostela semella alternar con *esquecer*.

2.2.9. O artigo

Canto á representación do alomorfo *lo(s)/la(s)* do artigo determinado, Fandiño comportouse coma moitos dos escritores galegos dos séculos XIX e XX, pois só a realizou tras a preposición *por*: *po-lo* (ABF1, 135), *polo* (ABF5, 3, 4), *po-la* (ABF1, 199, 377), *po-las* (ABF1, 389). En efecto, despois de formas verbais ou conxuncións terminadas en /t/ ou en /s/ utilizou sempre *o(s)/a(s)*: *empantanar o caso* (ABF1, 109), *Amais o demo tamen* (ABF1, 162), *¿Qués o teu gusto cumprir?* (ABF1, 173), *comer o pan do rei* (ABF1, 214), *he capáz d[e] por a vida* (ABF1, 318), *levarás a vida triste* (ABF1, 370), *comer o pan e porco* (ABF1, 509), *que as mandara tocar ó Ilustrísimo Cabildo* (ABF7, 7-8).

O uso soldado de preposicións e artigos está consolidado nos textos de Fandiño cando as preposicións implicadas son *con* e *en*, e aproxímase á plena consolidación cando se trata de *a*, *de* e *pra* (mais non coa variante plena *para*). Verbo disto, por tanto, obsérvase nas fontes sometidas á análise máis proximidade á escritura de orientación fonética ca á baseada en principios analíticos que procuran a distinción e expresión rigorosa de todos os elementos que entran en xogo na cadea elocutiva.

Parécenme pouco relevantes os datos relativos aos encontros con *de*³¹ (*do*, *d'un...*) e *en* (*no*), pero creo que si merecen algún comentario os de *con*, *a* e *pra*. No tocante á primeira destas tres preposicións, a contracción márcase sempre, como *co-o* en ABF1 (287, 365, 416, 420), como *co(s)* en ABF3 (14, 15) e, no feminino, como *co-a(s)* en ABF1 (138, 218, 272, 293, 465). Non se rexistra nunca a variante reducida *ca*, pouco frecuente nas fontes desta época.

Coma na maioría dos textos do período pregaleguista, na obra de Fandiño predominan con toda a clareza as representacións explícitas da contracción entre a preposición *a* e o artigo *o(s)*³². Fronte á solitaria ocorrencia de *a-o* (ABF1, 513) sitúanse a maioritaria *ô* (ABF1, 72, 156, 184...), *O-o* (ABF1, 315, 394, con reduplicación gráfica) e, fóra de ABF1, *ó* (ABF2, 37; ABF4, 2) e *Ó* (*Heráclito* 27, 21.07.1820, p. 211). Mención á parte reclama *canto-o demais* (ABF1, 481), onde se percibe a vontade de analizar e separar na escrita dous elementos que na lingua oral adoitan soldarse en [(ɔ): *canto ao*. Con *pra* observamos soldadura gráfica e fónica en *Prô* (ABF1, 118) e soldadura fónica pero non gráfica en *pra un* e *pra-o*, que deben lerse como monosílabos nos versos octosilábicos en que se atopan: “que o casar n’he pra un día solo” (ABF1, 244), “que pra-o caso tanto monta” (ABF1, 496). Separación gráfica e sinalefa é o que se dá entre *para* e *as* no seguinte verso: “xâ para as galas che deron” (ABF1, 384).

En situacións de contacto lingüístico prolongado coma a nosa, o momentáneo cambio de código en calquera das dúas direccións posibles cárgase de evidentes valores expresivos, a miúdo enfatizantes. Este recurso, utilizado adoito na lingua oral, foi levado á escrita por varios escritores galegos de principios do século XIX (cf. Mariño Paz, 2003, 101-102), e entre eles cóntase Fandiño. Ocorre isto nunha ocasión n’*A casamenteira*, onde a adopción dun castelanismos lexical pertencente ao campo semántico da relixión (*demonio*) arrastra canda ela a do artigo *el*: “Imposible que *el* demonio / que decote he mal agoiro / n-inventase este casoiro, / mal chamado matrimonio” (ABF1, 233-236). A meu parecer, valor enfatizante poderíase atribuír tamén ao uso de *del* no seguinte contexto: “é probar do demo remedio tés ou quedar muy porcamente,

³¹ Só nun caso se le unha forma non contracta de *de*: *de un arrieyro* (ABF3, 13).

³² É o mesmo que acontece cando o encontro se produce co artigo feminino, pois fronte ás habituais solucións contractas (entre as que predomina *â*), álzase nunha ocasión *a-as* (ABF1, 393).

porque che é de dereito, é texto muy expreso del *actori incumbit probatio*, en latin é todo” (ABF7, 12-13).

2.2.10. Formas e usos dos pronomes persoais

Nos textos sometidos á análise obsérvase en xeral unha notable fidelidade ás formas e usos pronominais propios do galego popular, ao paso que os usos e formas castelanizantes impropios de tales falas son minoritarios. Vexámolo nunha concisa exposición.

En relación cos pronomes persoais, as escollas de Fandiño volven a ser respectuosas coas características dos falares das súas terras de nacemento e residencia habitual:

- uso de *ti*, con ou sen til agudo, para a segunda persoa do singular en función de suxeito, tanto en ABF1 (121, 166, 180...) coma en ABF2 (47) e ABF7 (4, 9);
- utilización de *el* (ABF1, 178), *él* (ABF1, 181, 322, 342, 403), *eles* (ABF1, 516) e *neles* (ABF1, 335) para o masculino da terceira persoa, en función de suxeito ou como termo de preposición³³;
- agás nun caso castelanizante que se atopa no interior dun anacoluto³⁴, emprego do clítico *te* como acusativo reflexivo e non reflexivo e de *che* como dativo, de acordo non só co uso moderno de Compostela e Mesía, senón

³³ Canto ao pronome feminino de terceira persoa, non é posible determinar cal sería o uso persoal do autor, xa que *ela* rima nalgúns ocasións con voces que teñen /'e/ (*comedela*, ABF1, 265; *bebedela*, ABF1, 455; *apela*, ABF2, 53; *tréla*, ABF2, 61) mentres que noutras o fai con palabras con /'e/ (*escollela*, ABF1, 296; *teña*, ABF1, 316). Certamente, Fandiño amósase en toda a súa obra moi pouco escrupuloso en relación co grao de abertura das vogais medias das palabras que utiliza en posición de rima: *mullér* (ABF1, 54)/*escoller* (ABF1, 57), *saber* (ABF1, 62)/*mullér* (ABF1, 65), *onte* (ABF1, 63)/*desponte* (ABF1, 64), *ten* (ABF1, 84; P2 do imperativo)/*ben* (ABF1, 85), *quixèr* (ABF1, 319)/*tér* (ABF1, 322), *peste* (ABF2, 15)/*este* (ABF2, 16), etc. O noso autor rimou antes pola vista ca polo oído.

³⁴ Trátase do seguinte uso de *te*: “Mais che valera ser besta de un arrieyro, que *te* dé en tomar da miña conta” (ABF3, 12-13). Convén recordar, a propósito disto, que os textos do *Heráclito* abundan en erratas e mesmo en pasaxes que resultan inintelixibles por estaren mal redactadas. Así llo recoñecía Fandiño a un lector anónimo da Coruña que lle afeara este defecto: “En lo que dice del papel, letra, y ortografía de mi Heráclito; tiene sobradísima razón, é yo soy inculpable. Crea V. que mas tiempo me lleva corregir en la imprenta, que escribir el periodico, y no obstante sale mal. A fin de mes, se pondrán las erratas en papel separado, que algunas alteran el sentido, y otras le hacen aspero y vicioso, á mas de las puramente de prensa” (*Heráclito* 8, 16.05.1820, p. 63).

tamén co da maior parte do territorio galegofalante: “¿por qué non *te* vas choér?” (ABF1, 117), “Queda agardandote Fandiño” (ABF7, 17-18), “vou a darche mullér” (ABF1, 65), “a tí pouco *che* debin” (ABF1, 88), etc.;

- distinción de número entre os clíticos de dativo *lle* (singular) e *lles* (plural), que o ALGa 2 (mapa 182) amosa tanto en Mesía coma en Compostela, se ben neste segundo concello a investigación de Dubert García (1999: 147-148) descubriu recentemente unha tendencia, non xeneralizada, a prescindir de *lles* como forma específica do plural: “o crego se ha d’enfadar / se *lle* digo que non quero” (ABF1, 112-113), “Ai Xân, á tua casa oxê / non *lle* da o vento unha volta (ABF1, 126-127), “Nunca nada se *lles* veo” ‘ao cura e á criada’ (ABF1, 410), etc.³⁵ Hai usos de *llo* con complemento indirecto singular, mais no corpus explorado non se ofrecen contextos que permitan verificar se Fandiño utilizaría ou non a solución soldada *llelo* con complemento indirecto plural.

Hai outros aspectos relativos ás formas ou aos usos pronominais que Fandiño soubo recoller das falas populares do seu tempo mais que non teñen unha distribución diatópica tan definida. Sinalarei sucintamente algúns deles.

Cando a preposición *con* conflúe cos pronomes persoais de terceira persoa que poden ser suxeito, o escritor de Albixoi flutuou entre as variantes populares con supresión da consoante nasal e soldadura e as solucións analíticas con mantemento da separación gráfica e fónica das dúas unidades: *co-el* (ABF1, 178), *co-él* (ABF1, 181), *co-ela* (ABF1, 295, 342), *con él* (ABF1, 403), *con ela* (ABF1, 466; ABF2, 51).

En dúas ocasións marcou explicitamente a realización alveolar da consoante nasal final do adverbio *non* situado antes dun clítico complemento directo. Trátase, con certeza, dun trazo característico da lingua popular que Fandiño (ou se cadra o seu impresor de Pazos, como antes vimos) foi quen de advertir e representar. O medio gráfico utilizado para conseguir este fin foi o guión: “Pro muller, ti *non-o* ves” (ABF1, 180), “eu *non-o* hei de escoitar” (ABF1, 273). Marcaxes análogas a estas xa se len nas fontes medievais e abundan nas dos inicios do XIX (cf. Mariño Paz, 2003, 112), mais, evidentemente, non se produciron de manei-

³⁵ Cabe a posibilidade de interpretar como *lle* plural o caso de “Nunca nada se *lle* véo / do que a tí se che parece” (ABF1, 337-338), mais é probable que o referente dese *lle* sexa só “a criada”, e non “o cura e mais a criada”.

ra sistemática, como poñen en evidencia, entre outros moitos, os seguintes tres rexistros d'*A casamenteira*:

- Algunha teño; (*aparte*) o mellor / será non a descubrir (ABF1, 122-123)
- non a lograba ninguén (ABF1, 147)
- non o fagas: val quen ten (ABF1, 257)

Unha alternativa a *non-o* igualmente popular e antiga que tamén se usa en ABF1 é *no*. Esta variante, posto que xa se le en textos dos séculos XIII ou XIV, puido nacer como resultado dun proceso fonético consumado cando aínda operaba no noso romance a caída da consoante nasal en posición intervocálica: *non lo > nonno > nōno > nō o > no o > no*). A pesar de que o ALGa 2 (mapas 176, 177) mostra a existencia de solucións bisilábicas *no o(s)* / *no a(s)* no galego popular de finais do século XX, cómpre advertir que os *no-o* d'*A casamenteira* deben lerse como monosilábicos, xa que de non o facer así os versos en que se atopan resultarían hipermétricos³⁶:

- Por min fai o que quixêres, / a ama do crego ten: / que se o ganou mal, ou ben, / *no-o* deben decir mulleres (ABF1, 83-86).
- O termo hastra aquí encuberto / foi unha gran picardía, / e o decir que *no-o* sabías, / eso, Perucho, n'he certo (ABF1, 91-94).
- O casarse quér cariño / e se *no-o* hay sale mal, / que n-hai ningún animal / indómeto a-o aloumiño (ABF1, 510-513).

Sobre a base desta forma *no* 'non o' e por un proceso analóxico debeu de se crear a variante *n'* do adverbio *non*. Esa variante tamén alcanzou moito uso en ABF1 (cf. epígrafe 2.2.16).

N'*A casamenteira* hai un caso certo de emprego do popular tratamento cortés por *el* ou *ela*, hoxe en día xa en transo en extinción na lingua oral. Na seguinte pasaxe Técola, a moza enganada, dispénsallo á tía Goras, que por súa vez trata a rapaza de *tí*:

³⁶ Por outra parte, é evidente que a decisión tomada para *no-o* é congruente coas que conduciron a representar *co* como *co-o* (ABF1, 287, 365, 416, 420), *ó* 'ao' como *O-o* (ABF1, 315, 394), *ás* como *a-as* (ABF1, 393) e *cantó* 'canto ao' como *canto-o* (ABF1, 481).

Gor. Tecoliña, para min, / a tua queixâ eche escusada, / que do que dís non sei nada, / e he falarme latin.

Téc. ¿Como non sabe, se *ela* / foi a que á Rouco tratou / o casamento, e levou / o seu fillo â bebedela? (ABF1, 448-455).

Este uso pronominal de respecto é congruente coa aplicación a Goras do tratamento de *tía*, que, a pesar de que na actualidade tamén se vai perdendo, aínda foi rexistrado por García (1985, s.v.) como fórmula aplicada por deferencia a persoas anciás. Pola súa parte, o tratamento cortés por *vós*, moi vivo no galego dos inicios do século XIX, rexístrase nun dito popular recollido por Fandiño para un artigo do *Heráclito*: *home que estades nese sacón, tendeme conta desta razon* (*Heráclito* 3, 28.04.1820, p. 18).

Por último, o moderado emprego do dativo de solidariedade resulta natural neste monllo de textos en que o ton coloquial e popular predomina sen excepcións: “eu de nada *che* me espanto” (ABF1, 331); “levarás a vida triste, / que eu ben alegre *cha* levo” (ABF1, 370-371); “Tecoliña, para min, / a tua queixâ *eche* escusada (ABF1, 448-449); “canto-o demais, non sei nada, / que *che* he tarabeleada, / ou mais ben cousa de nenos” (ABF1, 481-483); “mira, vaite á modo, / é conta con ela, / que nunca *che* he bobo / todo aquel que apela” (ABF2, 50-53); “porque *che* é de dereito” (ABF7, 12-13); “non *che* me tallei” (Fandiño, 1812a, IV); “*Eche* verdá mentireyro” (*Heráclito* 43, 15.09.1820, p. 340).

Non faltan, con todo, algúns usos castelanizantes que, a meu parecer, deben apoñerse antes aos hábitos do individuo bilingüe que compuxo os textos ou ás esixencias métricas ou de rima que se lle presentaron na construción dalgúns versos que á súa presunta presenza ou preponderancia nos falares populares de principios do século XIX:

- a preferencia por *conmigo* (ABF1, 345, 460; ABF7, 6) en detrimento de *comigo* (ABF1, 252);
- o calco *que eu* inspirado no castelán *que yo* como segundo termo de comparación no canto da forma propia *ca min* en “Era mais probe *que eu*” (ABF1, 402); con todo, coido que este uso veu forzado pola busca dunha rima coa forma verbal *deu*, que se le no verso 405;
- a próclise do pronome átono na seguinte oración non dependente: “o crego *se* ha d’enfadar / se lle digo que non quero” (ABF1, 112-113); neste caso

a énclise coa forma modotemporal podería provocar hipermetría (“o crego hase de enfadar”).

2.2.11. *Paradigma dos demostrativos*

No tocante ao paradigma dos demostrativos Fandiño actuou de novo como fiel reproduutor do moderno uso propio das terras de Mesía e Compostela, que é tamén o da maior parte do territorio galego³⁷. Na Táboa 1 presento os demostrativos que detectei no conxunto dos textos do escritor³⁸, entre os cales non se advirten discrepancias relativas a esta cuestión.

	MASC. SING.	FEM. SING.	MASC. PL.	FEM. PL.	INVARIABLE
I	este	esta	---	---	esto
II	ese	---	---	---	eso
III	aquel	aquela	---	---	aquelo

Táboa 1. Demostrativos rexistrados na obra en galego de Antonio Benito Fandiño

2.2.12. *Morfoloxía nominal*

Cunha solitaria excepción forzada polas esixencias da rima (*mans*, en ABF1, 119, que debe rimar co substantivo *rapáz*, situado tres versos antes), as variantes que utilizou Fandiño para as variables relacionadas coas flexións nominais resultantes da desnasalización vocálica son as do bloque central do galego moderno, é dicir, aquelas que en xeral caracterizan as falas de Mesía e Compostela, se ben cómpre recoñecer que a este respecto Santiago constitúe un enclave fronteirizo entre o centro e o occidente³⁹. Como xa indiquei noutro lugar, no conxunto dos textos de ambientación compostelá dos inicios do século XIX rexístranse os sistemas de transición, ou as alternancias, que caracterizan a(s) fala(s) da comarca

³⁷ Para a variación diatópica no paradigma dos demostrativos no galego contemporáneo cf. ALGa 2 (mapas 223-235) e Fernández Rei (1990, 69-73).

³⁸ Ás formas consignadas neste cadro débeseles engadir *estoutro* (ABF2, 16).

³⁹ Para a descrición dos usos observables actualmente neste concello no tocante a estas variables morfolóxicas cf. Dubert García (1999, 83-87, 96-99).

de Compostela, polas que “discorren, baixando máis ao leste ou máis ao oeste, as liñas que no mapa separan as zonas de irmán das de irmao, as de (a) irmán das de (a) irmá e as de irmáns das de irmás” (Mariño Paz, 2003, 161). Deixando de lado precisións que creo non veñen ao caso, pódese dicir que a bisbarra de Santiago de Compostela está situada a cabalo entre os que a dialectoloxía galega actual denomina bloque occidental e bloque central, de tal xeito que, en xeral, as terras do oeste compostelán se integran no primeiro e as do leste no segundo.

Canto ás variables *-ao* / *-an* (< -ANU) e *-a* / *-an* (< -ANA), os resultados recadados na obra de Fandiño son, coa excepción xa sinalada e deixando á parte o castelanismo *campana(s)* (ABF1, 154; ABF7, 7), *-ao(s)* para -ANU e *-á* para -ANA: *irmao* (ABF1, 73), *hirmaos* (ABF1, 260), *mao* (ABF1, 419, 519) e *mañá* (ABF1, 68). Coido que é significativo que, mentres que *mans* se usou unha soa vez e só por estritas necesidades de rima, en posición interior de verso a mesma palabra adoptou a variante diatópica *mao*. Polo que se refire aos plurais das palabras polisílabas agudas e monosilábicas rematadas en consoante nasal, as variantes preferidas son igualmente as centrais coa xa mencionada salvidade de *mans*: *cas* (*Heráclito* 39, 01.09.1820, p. 308), *mandós* (ABF2, 9), *moniciós* (ABF1, 220, 383) e *municiós* (ABF1, 78). No tocante a estas variables morfolóxicas, non se perciben diferenzas entre os distintos tipos de textos en galego producidos por Antonio B. Fandiño.

O autor de Santiago e Mesía emprega ambas as variantes da variable *-dade(s)* / *-dá(s)*, mais non libremente. Nas composicións en verso a súa escolla está determinada, coma noutros casos, polos requisitos de medida e rima, que n’*A casa-menteira* e nunha das cántigas populares de ABF4 obrigan ao uso das solucións terminadas en *-dá*. Son os dous requisitos antes mencionados os que impoñen a elección das variantes truncadas nos seguintes versos:

- Anque algo me turbóu / o xúdas da *novedá*, / caléi; hastra esta *mañá* / que consigo me levóu (ABF1, 66-69).
- Canto dixô esta mullér / he a mesma *realidá*, / e sendo a pura *verdá* / non ten mais certo que ser (ABF1, 350-353).
- ¡Ai birbon! esta mullér / non contou mais da *verdá*, / e a picardía, e *maldá*, / en tí a chego a conocer (ABF1, 486-489).

Nestoutros catro casos é só a necesidade de lles dar aos versos a medida xusta o que determina a escolla do poeta:

- Que qués Técola ben sei, / e que tés *amistá* co-ela, / mais pra muller escollela, / Perucho nunca o pensei (ABF1, 294-297).
- Canta tí pra eu chorar, / po-la *ruindá* que me fas (ABF1, 376-377).
- O-o gran bribon de teu pai / heino de ver eu pedir, / que Dios n-ha de premitir / esta *maldá* que me fai (ABF1, 394-397).
- O acabar á ninguen, / sobre *maldá*, he burrada; / solo aventura quen tén, / que ó outro, leve Dios nada (ABF4, 9-13).

Polo contrario, en ABF2 Fandiño optou por *abade* e non por *abá*, pois nesta ocasión só a primeira destas variantes lle satisfacía as necesidades de rima: “Non valía peluca, / nin valía baston, / nin ter nena cuca, / nin ser farolón, / nin bolra, nin grado, / nin crego, nin frade, / simplista, ou *abade*, / conde, nin marqués” (ABF2, 28-35). Así e todo, cómpre non esquecer que *abá* é unha variante truncada só discretamente utilizada nos textos galegos dos inicios do século XIX (cf. Mariño Paz, 2003, 182).

Na breve resposta en prosa a T.C.M.B. comparecen unha forma plena e outra reducida: *voluntade* (ABF7, 15) e *verdá* (ABF7, 17).

É evidente, por tanto, que estamos ante unha variable lingüística para a que o galego de principios do XIX ofrecía dúas variantes que os escritores daquel tempo, e entre eles Fandiño, utilizaron a conveniencia.

2.2.13. *Morfoloxía verbal regular*

En xeral, as variantes seleccionadas por Fandiño no ámbito da morfoloxía verbal regular son solucións que se utilizan popularmente en Compostela, no sueste da actual provincia da Coruña ou en ambas as zonas a un tempo, unhas veces en exclusiva e noutras ocasións en alternancia con outras formas. Nas liñas que seguen repasarei con brevidade algúns dos trazos que corroboran esta afirmación inicial.

A vogal temática da P3 dos pretéritos de indicativo da terceira conxugación e do verbo *ver* é /e/, e non /i/, como en xeral por todo o sur e o leste da actual provincia da Coruña, entre outras zonas (cf. Fernández Rei, 1990, 83-84; ALGa 1,

mapa 402): *oyeu* (ABF1, 104), *servéo* (ABF1, 340), *véo* (ABF1, 337), *veo* (ABF1, 410). Con todo, Santiago é unha cidade que está próxima de áreas en que o que domina é ou ben a utilización de /e/ como vogal temática para os verbos da CII e /i/ para os da CIII (*colleul/partiu*), ou ben a indistinción a favor de /i/ (*colliul/partiu*). No seu ámbito municipal Dubert García (1999, 165-168) chegou a rexistrar os tres sistemas devanditos.

Digno de mención paréceme tamén o caso da vogal temática da P3 do presente de indicativo do verbo *valer*, que é sempre ‘cero’ na obra de Fandiño, con documentacións en tres textos distintos: *val* (ABF1, 257; ABF2, 60; ABF3, 15). Modernamente, o ALGa 1 (mapa 123) sitúa o uso desta variante no concello de Ames, veciño do de Compostela, e tamén nos de Vilasantar e Sobrado, moi próximos a Mesía polo leste⁴⁰.

Se durante a primeira metade do século XIX o SNP ‘cero’ para a P5 dos imperativos debía de ter un considerable nivel de uso á par de *-de* polo sur da actual provincia coruñesa ao tempo que *-s* sería no mesmo espazo xeográfico unha variante moi utilizada xunto con *-des* como SNP da P5 da maior parte do resto dos tempos verbais (cf. Mariño Paz, 2003, 214-221), podemos afirmar que os rexistros da obra galega de Fandiño cadran con tales hipotéticos usos das terras en que naceu e viviu: *deparádeme* (ABF1, 240), *facede* (ABF1, 431) e *quedá* (ABF1, 231) no imperativo e *estirés* (ABF2, 21), *sodes* (ABF5, 3, 4) e *estades* (*Heráclito* 3, 28.04.1820, p. 18) noutros tempos⁴¹. Aínda que *sodes* aparece nunha cántiga e *estades* nun dito popular, non temos datos suficientes que nos permitan afirmar que o uso propio de Fandiño sería diferente: tal afirmación non se podería soste-ter sobre o solitario rexistro de *estirés*. Do SNP *-stedes* para a P5 do pretérito de indicativo (*anduvéstedes*, ABF2, 26) podemos dicir que é digno de consideración o feito de que nos nosos días se rexistrase nos falares de diversos barrios composteláns (cf. ALGa 1, mapas 10, 57, 146; Dubert García, 1999, 176-177).

⁴⁰ Fandiño tamén se decanta polo emprego de *quér* (ABF1, 177, 328, 333, 510) ou *quer* (ABF1, 253; ABF2, 22) fronte a *quere* (ABF1, 439). O ALGa 1 (mapa 337) non rexistra o uso moderno de *quer* nos enclaves do sur e o leste da provincia da Coruña en que si sitúa o de *val*, mais, en todo caso, a preferencia de Fandiño por *quer* está en consonancia coas tendencias observables noutras fontes lingüísticas e metalingüísticas do século XIX (cf. Mariño Paz, 2003, 210).

⁴¹ Non tomei en consideración nin *tendes* (ABF1, 309; ABF5, 2) nin *tende* (*Heráclito* 3, 28.04.1820, p. 18), onde, por non estar en posición intervocálica, non foi posible a caída de [ð].

Como SNP da P3 dos pretéritos de indicativo da terceira conxugación e do verbo *ver* o noso autor decantouse n'*A casamenteira* a prol de *-o*, mais de par dun caso de *-u*: *oyeu* (ABF1, 104), *servéo* (ABF1, 340), *véo* (ABF1, 337), *veo* (ABF1, 410). Pois ben, se o padre Sobreira (1979, 443), que viviu un tempo en Santiago, estaba no certo, *-o* sería o uso predominante para este sufixo na Compostela de finais do século XVIII, na que Fandiño naceu, medrou e se educou. Hoxe, en troques, semella ser *-u* a variante utilizada tanto por Santiago coma por Mesía, mais o ALGa 1 (mapa 55) mostra rexistros de *-o* (*colleo*) en puntos non moi distantes destes dous que están situados no norte da provincia de Pontevedra.

Como SNP da P2 dos pretéritos de indicativo a variante que emprega con máis frecuencia o noso autor é *-che*, con dúas excepcións para *-ches*. A primeira das variantes predomina n'*A casamenteira* e non coñece competencia nos poemas de ABF2: *andiveche* (ABF1, 417), *entendiche* (ABF2, 74), *foche* (ABF1, 379, 414), *foches* (ABF1, 90, 382), *naciche* (ABF1, 151), *serviche* (ABF2, 71). Na lingua popular de finais do século XX tanto Santiago de Compostela coma Mesía eran concellos en que en xeral triunfaba a variante *-ches*, mais non sen unha residual resistencia de *-che*. En efecto, se aínda na Compostela actual *-che* adoita alternar libremente con *-ches* na actividade lingüística de bastantes falantes (cf. Dubert García 1999: 176), o ALGa 1 mostra que en Mesía, a pesar de que a norma era xa *-ches* hai uns trinta anos, chegaron a rexistrarse cando menos algúns usos de *colliche* e de *viche* (cf. ALGa 1, mapas 54, 401). Tamén é certo, por outra parte, que cara ao final do século pasado Mesía se presentaba como un territorio que xa entestaba coa zona centro-oriental en que os investigadores do ALGa detectaron un uso sólido de *-che*, quer como solución única, quer alternando con *-ches* (cf. Fernández Rei, 1990, 87, 88). En efecto, *-che* e *-ches* convivían, preto de Mesía, nos concellos coruñeses de Vilasantar, Sobrado dos Monxes e Aranga e, pola banda occidental da provincia de Lugo, nos de Guitiriz, Friol e Palas de Rei. En solitario, *-che* detectouse nun concello tan próximo ao de Mesía como é o de Toques. Se ademais destes datos ponderamos o feito, para min incontrovertible, de que nos últimos séculos o uso de *-che* veu recuando a prol do de *-ches* (cf. Mariño Paz, 2003, 213-214), reuniremos argumentos suficientes para soste que no tempo en que viviu Fandiño *cantache*, *naciche* ou *serviche* tiñan que gozar de bastante vitalidade no sueste coruñés.

2.2.14. Morfoloxía verbal irregular

Tamén no eido da morfoloxía verbal irregular as variantes seleccionadas por Fandiño son, quitando algunhas excepcións, as propias quer de Compostela, quer de Mesía, quer de Compostela e de todo o sur ou o sueste coruñés en xeral. Xa que logo, creo que na obra deste autor houbo poucas concesións ao préstamo ou á mestura dialectal tamén neste terreo.

No tema de perfecto do verbo *ter*, o lexema *tiv-* é, segundo o ALGa 1 (mapa 36), unha variante que na actualidade se usa tanto en Mesía coma en concellos veciños deste situados tanto ao seu leste coma ao seu oeste, normalmente en concorrencia con *tuv-*. Esta, por súa vez, é a solución predominante hoxe en Compostela, cidade que con todo está rodeada de puntos en que se usa tamén *tiv-*, variante que, segundo Dubert García (1999, 209), é na actualidade “patrimonio do exterior da cidade [de Santiago], da área rural”, onde semella predominar en “informantes de fala moi conservadora”. En xeral, *estiv-* e *andiv-* rexistráronse modernamente tamén por todo o sur e o sueste coruñés, non poucas veces en alternancia con *estuv-* e *anduv-* (ou ben con *and-*, no caso de *andar*) (cf. ALGa 1, mapas 200, 246). Neste marco intégranse sen estridencias os usos detectados na obra de Fandiño, que na súa inmensa maioría presentan /i/ como vogal radical do tema de perfecto destes tres verbos: *tivér* (ABF1, 119), *tívoa* (ABF1, 459), *estiven* (ABF1, 440), *andiveche* (ABF1, 417), *andiveron* (ABF1, 383), *anduvéstedes* (ABF2, 26). Pódese dicir basicamente o mesmo a propósito da escolla de *tendes* e *tende* no canto de *tedes* e *tede*, como xa indiquei anteriormente.

No tocante aos presentes de subxuntivo de *ser*⁴², *estar* e *dar*, o ALGa 1 (mapas 366, 248, 230) mostra que Compostela⁴³ e Mesía —e en xeral o sueste coru-

⁴² Como P2 do presente de indicativo de *ser* lese *es* en ABF7 (4). Esta, que é na actualidade a solución máis espallada na lingua oral popular, é tamén a que se impón por todo o sur da provincia da Coruña, por máis que en Compostela se rexistrase *eres* e en Sobrado dos Monxes a alternancia entre *es* e *eres* (cf. ALGa 1, mapa 353). Ora ben, o traballo de Dubert García (1999, 207) permite afinar estes datos do ALGa, xa que amosa que “a forma tradicional [*es*] aparece nos informantes de procedencia rural, mentres que a castelanizada domina o territorio urbano”.

⁴³ A investigación de Dubert García (1999, 205-207) tamén permite precisar estes datos no relativo ás falas da Compostela actual. Na realidade, *dea* e *estea* úsanse nesta comarca alternando con *dé* e *esté*, cunha distribución social: as variantes converxentes coas do castelán son as preferidas polos falantes máis novos e polos máis urbanos. Canto ao presente de subxuntivo do verbo *ser*, este investigador só rexistrou *sex-* na actividade lingüística dun universitario neofalante, en tanto que *se-* foi o lexema que detectou nas entrevistas realizadas ao resto dos seus informantes (cf. Dubert García, 1999, 208). Xa que logo, *dea*, *estea* e *sea* debían de ser as variantes propias da Compostela en que viviu Fandiño.

ñés— son terras de *sea*, (*es*)*tea* e *dea*, ao paso que os concellos de Aranga, Sobrado dos Monxes, Toques e Santiso, situados un pouco máis cara ao levante, son xa territorio de *seña* e de *esteña*. Fandiño atívose tamén a estes usos composteláns e mesiaos reflectidos no *Atlas Lingüístico Galego* ao final do século XX, cunha soa excepción: *seas* (ABF1, 101, 270; ABF7, 4), *sea* (ABF2, 41), *estea* (ABF1, 301), *deas* (ABF1, 291), *dea* (ABF1, 196, 265). Probablemente non será produto da pura casualidade o feito de que esa única excepción anteriormente aludida compareza nun brevísimo texto que, afeado polos anacolutos, semella escrito con precipitación e con pouca ou nula revisión previa ao acto da impresión:

Ay Manuel, Manuel: male á morte que te deichou si me descoso. Mais che valera ser besta de un arrieyro, que te *dé* en tomar da miña conta. Podesme creer que aunque te volvas demo; encontranse os guardias cos metedores; é conta co dito, que nada val ó licenciado contra ó licencioso (ABF3, 12-15).

A meu ver, é probable que este *dé* obedeza simplemente a un descoido castellanizante que podería explicar igualmente o emprego do *te* proclítico inmediatamente anterior.

Como P3 do pretérito de indicativo deste verbo o galego moderno presenta, ademais da minoritaria *diu*, as variantes *dou* e *deu*. É *dou* a que o ALGa 1 (mapa 225) sitúa por todo o centro e o sur da provincia da Coruña, mais o certo é que o concello de Mesía se atopa preto da fronteira que marca a transición para a área oriental de *deu*: de feito, *dou* e *deu* coexisten na fala de Feás, mentres que Toques, no extremo sudoriental da provincia da Coruña, xa é territorio de *deu*. Pois ben, Fandiño, que sen dúbida estaba afeito a oír ambas as variantes, utilizounas en dous versos consecutivos con vontade estilística, reservando *deu*, por motivos obvios, para a posición de rima:

Era mais probe que eu
antes de con él entrar,
e logo *dou* en medrar
porque â gandaina se *deu* (ABF1, 402-405).

Polo que atinxe ás P2, P3 e P6 do presente de indicativo de *dicir* (nos textos de Fandiño, sempre *decir*), Compostela e todo o sueste da provincia da Coruña están inseridas no que hoxe é a área de *dis*, *di* e *din*, mais convén reparar en que no seo desta área non son poucos os puntos con variación *dis/dices*, *di/dice* e *din/dicen* en que as variantes con raíz *dic-* adoitan ser as máis utilizadas polos máis vellos (cf. ALGa 1, mapa 234; Fernández Rei, 1990, 95). Este detalle paréceme congruente cos datos que ofrece o conxunto dos textos coñecidos da época de Fandiño, que, tendo nunha elevada porcentaxe de casos procedencia ou ambientación compostelá, acolleron con abundancia as formas *dices*, *dice*, *dicen* (ou *deces*, *dece*, *decen*) (cf. Mariño Paz, 2003, 228-230). N' *A casamenteira* o escritor de Albixoi utilizou preferentemente as variantes innovadoras: *dicen* (ABF1, 313), *dis* (ABF1, 450), *dí* (ABF1, 79), *di* (ABF1, 326) e *dínme* (ABF1, 387). Cada unha delas, nos seus respectivos versos, satisfai diferentes necesidades de medida e rima.

A vogal radical das P2 dos pretéritos de indicativo de *ir* e *ser* que utiliza Fandiño é sempre <o>: *foches* (ABF1, 90, 382), *foche* (ABF1, 379, 414). É certo que o ALGa 1 (mapa 360) presenta tanto Compostela coma o sueste coruñés como terras de *fuche(s)*, mais tamén o é que Santiago se sitúa na mesma fronteira coa faixa occidental en que a vogal radical desta forma é /'o/. Segundo Dubert García (1999, 216-217), *fuche(s)* é basicamente a variante da parte oriental da comarca.

No presente de subxuntivo de *poder* o lexema *poid-*, con [(ɔ) ou con [(o), triunfa hoxe tanto en Compostela coma no sueste coruñés, mais convivindo con algún rexistro illado de *pod-*, que é sobre todo a solución propia do extremo occidental da provincia (cf. ALGa 1, mapa 314). Por outra parte, Mesía e a súa contorna son zonas de *puido* e Compostela, a pesar de presentar só *pudo* no ALGa 1 (mapa 311), encóntrase poucos quilómetros ao sur da área de *puido*. N' *A casamenteira* o que lemos é precisamente *poida* (ABF1, 271) e *puido* (ABF1, 44).

Pór e *poñer* coexisten nesta peza teatral escrita na cadea santiaguesa en 1812: *por* (ABF1, 318), *poñer* (ABF1, 277). Santiago é no noso tempo territorio de *poñer* (cf. ALGa 1, mapa 333), mais debemos ponderar o feito de que nas tertulias compostelás das primeiras décadas do oitocentos, aínda predominando *poñer*, aparecen tamén ocorrencias de *pór* (cf. Mariño Paz, 2003, 238-240). Canto a Mesía, é certo que o ALGa o presenta como concello en que se usa *poñer*, pero tamén o é que o veciño Vilasantar, situado ao leste, aparece na mesma fonte como

territorio con variación entre *pór* e *poñer*, con preponderancia da primeira destas dúas variantes entre a xente máis vella.

Souben (ABF1, 103, 179, 467), a P1 do pretérito de indicativo de *saber* que ata en tres ocasións empregou Fandiño n'*A casamenteira*, é unha variante localizada polo ALGa 1 (mapa 348) non só en Mesía, onde concorre coa moito máis infrecuente *soupen*, senón en xeral polo oeste, centro e norte da actual provincia da Coruña. O concello de Compostela, onde segundo a mesma fonte leva a primacía a solución castelanizante *sup-*, está na realidade moi próximo da área coruñesa en que triunfa *soub-*, variante que, consonte Dubert García (1999: 211), non só se usa hoxe en Santiago en alternancia con *soup-* e *sup-*, senón que ademais “debeu de ser a raíz propia do tema de perfecto de *saber*” no seu dialecto.

Vall-, que é o lexema do presente de subxuntivo de *valer* polo que optou o noso autor (*Vállame*, ABF1, 221; *Valla*, ABF1, 323), é tamén hoxe a solución propia de Mesía e a súa contorna, mentres que para Compostela o ALGa 1 (mapa 133) amosa tamén neste caso a variante castelanizante: *valg-*. Ora ben, Dubert García (1999, 190) recolleu usos de *vall-* en boca de galegofalantes de máis de cincuenta anos residentes na comarca de Santiago ao final do século XX.

Neste contexto, só me semella netamente arredada das escollas dialectais anteriormente sinaladas a forma *qués* (ABF1, 120, 173, 294), P2 do presente de indicativo de *querer* que n'*A casamenteira* alterna con *quéres* (ABF1, 222, 378). Na realidade diatópica descrita polo ALGa 1 (mapa 336), a solución reducida *ques* só aparece como propia do extremo occidental coruñés e dalgúns puntos illados espaxados polo noso territorio entre os que non se achan nin Compostela, nin Mesía, nin ningún outro do sueste coruñés. A meu ver, Fandiño optou por unha ou outra variante dependendo das necesidades de cómputo silábico que en cada caso tivese para elaborar versos octosílabos: “¿En eso que *qués* decir?” (120), “¿*Qués* o teu gusto cumprir?” (173), “dime ¿qué *quéres* que faga?” (222), “Que *qués* Técola ben sei” (294), “E tí que *quieres* que faga” (378).

2.2.15. Oír e tragner

Tamén me parecen fieis a solucións que a principios do XIX debían de estar vivas nas falas das terras que durante os días da súa vida máis tripou Fandiño as escollas

a prol de *oír* (*oir*, ABF7, 7; *oyeu*, ABF1, 104) e *traguér* (ABF1, 130). O ALGa 1 (mapas 308, 394) sitúa no concello de Mesía tanto *oír* coma *ouvir*, e tanto *traer* coma *tragner*. Para Compostela só presenta *oír* e *traer*, mais convén non esquecer que nos textos composteláns dos principios do século XIX abundan os rexistros de *tragner* (cf. Mariño Paz, 2003, 248-251).

2.2.16. *Adverbios*

Xa vimos anteriormente que Fandiño soubo recoller do galego popular dúas variantes do adverbio de negación *non* que se xeran cando este vai seguido dun clítico complemento directo: *nono*, con realización alveolar da consoante nasal final do adverbio, e *no* ‘non o’. Ao dito máis arriba na epígrafe relativa aos pronomes persoais debemos engadir agora que este adverbio de negación presenta aínda dúas variantes populares máis na obra de Fandiño: unha en posición átona (*n*) e outra en posición tónica (*no*, presumiblemente /nɔ/).

Como apunta Álvarez (1994, 157), en distintas variedades do galego moderno utilízase unha variante *n*’ do adverbio *non* ante formas verbais que empezan por vogal. Dado que na actualidade esta variante semella ter vitalidade no mesmo espazo xeográfico en que se estila o uso de *no* por *non o* (*no vin* por *non o vin*), é probable que exista un vínculo xenético entre ambas as formas. Poida que este *no* ‘non o’, ao ser interpretado e segmentado como a combinación de *n-* (negación) e *-o* (clítico), inspirase a xeración de *n*’ como variante de *non* utilizable ante outras palabras que tamén comezan por vogal. N’*A casamenteira* o emprego das variantes *non* e *n*’ ante forma verbal con vogal en posición inicial está regulada polas necesidades métricas que en cada verso se imponen. Así, fronte a *n’he* (ABF1, 94, 244), *n-he* (ABF1, 329), *n-ha de premitir* (ABF1, 396), *n’hai* (ABF1, 494), *n-hai* (ABF1, 140, 174, 258, 512), *n-habia* (ABF1, 503), *n-entervenin* (ABF1, 472) e *n-inventase* (ABF1, 235), achamos cinco casos en que a escolla de *non* é precisa para conseguir que os versos en que o adverbio de negación se atopa sexan octosilábicos⁴⁴:

⁴⁴ Esta variante rexístrase tamén noutros dous textos: unha cántiga popular (“Asnos d’ir á nosa festa, / asnos, non has de faltar”, ABF4, 13-14) e un breve artigo en prosa de autoría imputable en exclusiva a Fandiño (“non estou”, ABF7, 11).

- non hai medo que ela afroxê (ABF1, 129)
- que xâ ves que non he pouco (ABF1, 155)
- Non has de ser mal pensado (ABF1, 324)
- na miña mao non está (ABF1, 419)
- que por teu gusto non era (ABF1, 491)

Canto á variante *no* utilizada en posición tónica e como negación absoluta, cómpre sinalar que semella usarse hoxe por todo o territorio galegofalante (cf. ALGa 2, mapa 305) e que Fandiño a empregou nun verso d'*A casamenteira*: “¿Qués o teu gusto cumprir? / *Nó* eso, n-hai que pensar!” (ABF1, 173-174).

Segundo o ALGa 2 (mapa 337), o adverbio de tempo *decote*, que ademais de n'*A casamenteira* (ABF1, 234) se le en ABF6 (2), úsase por todo o centro e o oeste da actual provincia da Coruña e tamén nalgúns outros puntos do territorio entre os que se atopa, próximo a Mesía, o concello de Sobrado dos Monxes. *Estonces* (ABF7, 11), pola súa parte, é unha variante de *entonces* que Fandiño debía de coñecer tamén polo seu asiduo contacto cos falares composteláns e do extremo sudoriental coruñés, visto que na actualidade se ten rexistrado en Compostela e mais en Curtis (cf. ALGa 2, mapa 340; Dubert García, 1999, 221).

Na breve obra en galego do autor de Albixoi non se usan nunca nin *onde* nin *só*, senón sempre as variantes *donde* (ABF1, 309, 477)⁴⁵ e *solo* (ABF1, 156, 244; ABF2, 38; ABF4, 11; ABF7, 7), coincidentes coas propias do castelán. *Só* unicamente aparece unha vez —e como adxectivo— en todo o corpus explorado para este artigo e, significativamente, faino cristalizado nun cantar popular en que o uso de *solo* desbarataría tanto a rima como a medida do verso:

Meu señor santo Tomé,
tendes dous nomes nun *só*,
sodes castrón polo mé,
é sodes cán polo tó (ABF5).

⁴⁵ Tamén se rexistra *donde* no seguinte contexto: “La nota o juicio del correspondal de la Miscelanea, es otro desatino que me recuerda el gracioso y sencillo equivoco de un gallego que consultó cierto caso sobre la irritante cláusula de un testamento que malamente le excluía de heredar parte de lo que directamente le tocaba, y diciendole el letrado que la tal clausula era irrita y nula, contestó el graciosisimamente, *con que logo señor, por donde pensa (hablando del testamento) que me desherda, por ali m'erda*” (Heráclito 46, 26.09.1820, p. 367).

A meu ver, é probable que isto queira dicir que por volta de 1810 ou 1820 a variante *solo* (adxectivo ou adverbio) sería empregada decote por moitos galegos nos seus actos de fala diarios, en tanto que *só*, que na lingua escrita medieval tiña *soo* como antecedente de uso habitual (cf. TMILG), debía de constituír xa unha alternativa en retirada que, iso si, permanecería fosilizada en diversas manifestacións da literatura e do saber popular, como adoita suceder nestes casos. Na mesma dirección apunta o feito de que *solo* sexa unha forma sistematicamente utilizada nas fontes escritas de principios do XIX, nas que *donde*, pola súa banda, tamén se rexistra con moita frecuencia, aínda que non sen unha competencia non desdeñable de *onde* (cf. TILG). En todo caso, é obvio que nin Fandiño nin moitos dos escritores coetáneos del se sentiron impelidos a buscarlles nin a *solo* nin a *onde* alternativas libres de toda posible sospeita de castelanismo. O purismo e o diferencialismo aínda eran daquela sentimentos e comportamentos de baixa intensidade e limitada difusión entre os moi reducidos círculos de escritores en lingua galega.

2.2.17 Preposicións

Non amosou o xornalista de Albixoi nin interese nin capacidade para lle atopar unha alternativa á preposición castelanizante *hastra* (ABF1, 68, 91, 103, 153, 469), que domina sen competencia n'*A casamenteira*. *Hasta* (ABF6, 4), pola súa parte, é a variante tamén castelanizante que aparece nunha cántiga recadada por el: “Sempre pensei ben de todos / é decote fun punido, / *ningun pensa que se perde / hasta que se vé perdido*”. (*H*)*astra* e (*h*)*asta* son dúas formas que acadaron un uso xeneralizado nos textos dos inicios do século XIX, polo que se impón concluír que tiñan que ter xa daquela un avanzadísimo nivel de penetración nas distintas variedades do galego oral. Evidentemente, nin o galego medieval nin o portugués foron fontes exploradas nin por Fandiño nin polos outros escritores do seu tempo á procura de recambios autóctonos para tales castelanismos.

Integrada nun dito popular, aparece a construción *ir en* + *frase nominal* na que a preposición *en* indica o destino do movemento: “*Outra vay na nasa* suelen decir los gallegos en semejantes casos” (*Heráclito* 38, 29.08.1820, p. 300).

Como xa indiquei máis arriba, o emprego das variantes *pra* e *para* na peza dramática de 1812 está en función das necesidades métricas que en cada caso se impuxesen.

2.2.18. Outros trazos morfolóxicos e sintácticos

Para caracterizar debidamente o galego escrito de Antonio Benito Fandiño xulgo tamén conveniente resaltarlle algúns trazos morfolóxicos ou sintácticos máis aos que coído que podemos apoñerlles o cualificativo de conservadores, se por tal entendemos que estamos a falar de variables para as que o noso autor optou polas variantes máis antigas ou tradicionais, en detrimento das máis innovadoras. Obsérvase que estes trazos comparecen sempre nos textos elaborados persoalmente por este autor, aínda que ocasionalmente poidan rexistrarse tamén nalgunha cántiga ou adaxio popular. Mencionarei con toda a concisión os casos que considero máis significativos:

- Interpolación do pronome persoal suxeito *eu* entre un pronome átono en próclise e a forma verbal da que este depende: “Agora deseo saber / en que a *eu* teño ofendido / pra que me quite o marido / e n-outra o faga caer” (ABF1, 444-447). Trátase dun dos tipos de interpolación máis recorrentes en toda a documentación escrita conservada e que mellor se manteñen no moderno galego oral (cf. ALGa 2, mapas 193, 194). Nas fontes dos primeiros anos do século XIX este recurso explotouse con bastante moderación (cf. Mariño Paz, 2003, 142-143).
- Uso de *delor* como substantivo de xénero feminino (“¿ti tés algunha *delor*?”, ABF1, 121), cando na nosa literatura moderna anterior a 1980 *dolor* adoita empregarse con xénero masculino (cf. TILG).
- Tendencia a manter /'ɛ/ ou /'ɔ/ como vogais radicais das P3 do presente de indicativo de verbos da terceira conxugación que as teñen desde antigo: *mente* (ABF7, 15), *séntea* (ABF1, 148), *sobe* (ABF1, 361). Só nunha ocasión emprega unha forma con vogal radical innovadora: *sirve* (ABF1, 334).
- Frecuente aínda que non sistemático uso do futuro de subxuntivo en cláusulas relativas, tanto n’*A casamenteira* coma nun cantar popular reproducido en 1820: “Por min fai o que *quixêres*” (ABF1, 83), “traballe quen *tivér* mans” (ABF1, 119), “Paira as veces que *quixêr*”, (ABF1, 319), “Aló arriba no monte, / habia non sey que santo, / quen lle *rezar* non sey qué, / ganará non sey que tanto” (FPVS, f). En troques, noutras cláusulas de relativo con orientación temporal de non-anterioridade o que Fandiño utilizou foi o presente de subxuntivo: “Orasme, sobr’esto hai, / que a dous parizos que

teña, / non tendes donde vos veña, / cando ela non colla un mal” (ABF1, 307-310); “¡Ai qu’engañadiña estás! / Non te creas de bayuras, / nin de quen *faga* medidas, / que a culpa tívoa o rapáz” (ABF1, 456-459). Ora ben, é obvio que en textos poéticos coma estes a escolla entre o futuro de subxuntivo e outros tempos alternativos que se lle ofrecía ao autor non era libre, senón que estaba condicionada polas necesidades de medida e rima dos seus versos.

- Completa ausencia de usos de perífrases verbais compostas por unha forma do verbo *haber* seguida de participio e con contido semántico estritamente temporal. O galego de Fandiño está libre deste castelanismo que xa circula por distintos textos de principios do século XIX, entre os que sen dúbida salienta pola recorrencia do seu emprego o titulado *Proezas de Galicia* (1810), do coruñés José Fernández Neira (cf. Mariño Paz, 2003, 253-256).
- Omisión da preposición *a* como introdutora de complementos directos desempeñados por frases que teñen como núcleo un nome propio de persoa ou o cuantificador *ninguén*: “Que qués Técola ben sei” (ABF1, 294), “Non quereirei mais ningún” (ABF1, 518).

Con todo, hai tamén algunhas variables —probablemente menos numerosas ca as anteriores— para as que Fandiño optou pola variante máis innovadora, que é tamén, por outra parte, a que camiña na dirección da converxencia co castelán:

- Uso do infinitivo invariable en contextos sintácticos en que no galego popular pouco interferido polo castelán é frecuente o emprego do infinitivo flexionado: “O *termo* hastra aquí encuberto / foi unha gran picardía”, ABF1, 91-92; “¿E ti que chata lle pós / para *estar* tan descontento?”, ABF1, 166-167; “Pro dime ¿ti en que reparas / para *poñer* tal repuna...”, ABF1, 276-277. Sen dúbida, cómpre apuntar unha vez máis que a escolla entre ambas as opcións nos textos poéticos estaba mediatizada polas esixencias métricas, mais tamén é preciso insistir na idea de que na obra de Fandiño non se rexistra ningunha ocorrencia do infinitivo flexionado.
- Notable frecuencia de uso da variante con preposición *a* da perífrase verbal *ir (a) + infinitivo*, pois das dez ocorrencias rexistradas en ABF1 cinco levan a preposición e outras cinco non. Os datos dispoñibles non permiten concluír

que o uso da preposición *a* estea vinculado con ningún contido semántico⁴⁶ na obra deste autor. Con probable significado temporal de posterioridade hai tres casos con *a* e catro sen preposición: “¿por qué non te *vas choér*?” (ABF1, 117), “A nora que *vas a traguér*, / ademais do que ela ten, / fai de conta que tamen / o curato *vas comer*” (ABF1, 130-133), “Eu *vou a fuxir* da aldea” (ABF1, 224), “Con Técola *vou facer* / un casamento cagado” (ABF1, 354-355), “xá para as galas che deron, / e *vainas mercar* Xân Prego” (ABF1, 384-385), “Ti *vas a ser* un cornudo, / que o crego he un fino putón” (ABF1, 398-399). Significado aspectual de fase inminente podería ter nos dous seguintes rexistros, un con preposición e outro sen ela: “Sin rapi-ô demo eu saber / cousa algunha, o vello onte / díxôme â noite “desponte, / que *vou a darche* mullér” (ABF1, 62-65), “Se non me falas, aquí / mesmamente *vou morrér*” (ABF1, 191-192).

2.2.19. Castelanismos lexicais substitutivos e léxico tradicional

Do meu punto de vista, non é a de Fandiño unha obra que destaque particularmente pola súa abundancia de castelanismos lexicais substitutivos, como tampouco, nin moito menos, pola posta en acción de mecanismos defensivos de orientación diferencialista que tanto éxito habían de acadar en épocas máis tardías do moderno proceso de recuperación do uso escrito do noso idioma. Polo contrario, observo nela, con excepcións ás que máis adiante me referirei, un considerable grao de enxebreza léxica, e mesmo nalgúns casos a selección de unidades que a dialectoloxía actual amosa como usadas nas comarcas de Compostela e do sueste coruñés, tales como *choér* (ABF1, 117) ou *parizo* ‘parto’

⁴⁶ Sobre os valores semánticos desta perífrase cf. Álvarez / Xove (2002, 356-357, 364, 370-371). Creo que a construción *ir a + infinitivo* non é perífrástica nos seguintes dous casos: 1) “Nunca paróu con seu pai / hastra que a *foi a pedir*” (ABF1, 468-469; é dicir, ‘ata que camiñou ata a súa casa para pedir a súa man’); 2) “O casamento do torto / morrerei antes que o queira, / pois *vaya a casamenteira / a comer* o pan e porco” (ABF1, 506-509). No caso de “Teu pai está por medrar; / a tí pouco che debin, / cando sin decirmo a min / *te foches a concertar*” (ABF1, 87-90) cabe pensar que *foches* expresa unha idea de movemento e que a construción, por tanto, tampouco non é perífrástica, mais paréceme que non se pode desbotar por completo a posibilidade de interpretar *te foches a concertar* como unha perífrase aspectual de colocación demarcativa. Sobre o uso, non infrecuente, da variante con *a* desta construción verbal no galego escrito do século XIX cf. Freixeiro Mato / Sánchez Rei / Sanmartín Rei (2005, 517-519).

(ABF1, 308), que segundo García (1985, s.v.) aínda se utilizaban hai uns vinte e cinco anos por estas terras: *choer* en Feás, Melide e Sobrado; *paricio* en Curtis, Compostela e Sobrado; e *parizo* en Sobrado. *Tema* (ABF1, 111) e *moíño* (ABF1, 360) son, pola súa parte, variantes fonéticas de *teima* e *muiño* que tamén son hoxe características das bisbarras que máis frecuentou Fandiño: en efecto, *tema* documentouse hai uns anos en Feás, Curtis, Compostela e Melide, ao paso que *moíño* se recadou en Compostela e nalgúns outros lugares (cf. García, 1985, s.v.). *Iñorar* (ABF1, 299), pola súa parte, é variante patrimonial de *ignorar* que o glosario de García (1985, s.v.) localiza en Sobrado dos Monxes, moi preto de Mesía. Vinculacións menos estritas ou menos evidentes cos escenarios básicos da traxectoria vital de Fandiño semellan ter outras palabras léxicas patrimoniais como *bandallo* (ABF1, 49), *galloufeiro* (ABF1, 71), *lambaceiro* (ABF1, 72), *toleirón* (ABF1, 142), *esgazar* (ABF1, 184), *louco* (ABF1, 185), *orasma* (ABF1, 307), *tempero* (ABF1, 341), *ledo* (ABF1, 373), etc., ou interxeccións como *oite* (ABF1, 246) e *do demo* (ABF7, 12). Ao meu modo de ver, todo isto quere dicir que o noso escritor era unha persoa familiarizada cos recursos léxicos do galego popular da súa comarca e do seu tempo e que o seu trato vital e intelectual co castelán non foi quen de agostar a frescura coa que debía de utilizar acotío o idioma propio de Galicia.

O campo semántico da relixión constitúe, como xa é sobexamente coñecido, un dos máis antiga e intensamente castelanizados na historia da lingua galega. Na obra de Fandiño non faltan, desde logo, evidencias disto. *Dios* (ABF1, 81, 102, 149...; ABF2, 22; ABF4, 12) non coñece a competencia da forma histórica galega nin nos textos da propia man do escritor nin nas cántigas e adaxios, como tampouco *campana(s)* (ABF1, 154; ABF7, 7) nin *Cabildo* (ABF7, 8), ao paso que *demonio(s)* (ABF1, 108, 233; ABF2, 10), que chega a empregarse intencionadamente con evidente valor expresivo⁴⁷, comparte espazo con *demo(s)*, que é a solución máis frecuente (ABF1, 40, 62, 162, 204, 323, 326; ABF2, 10, 41; ABF3, 14; FPVS e). Pola contra, non se usa nunca *milagro*, senón só *milagre* (ABF1, 158, 431), unha forma que verdadeiramente ofreceu unha tenaz resistencia ao castelanismo na nosa literatura moderna (cf. TILG).

⁴⁷ Repárese en como nestes versos se usa precedido do artigo castelán: “Imposible que *el demonio*, / que decote he mal agoiro, / n-inventase este casoiro, / mal chamado matrimonio” (ABF1, 233-236).

Así mesmo, é digna de mención a tríade de castelanismos lexicais cos que se designan figuras profesionais vencelladas ao mundo da oficialidade: *xúeces* (ABF2, 13), *escribanos* (ABF2, 13) e *guardias* (ABF3, 14).

A brevidade e a non desdénfable enxebreza da obra en galego de Fandiño non permite facer unha recolleita de castelanismos léxicos que sexa tan abondosa que permita facer outros agrupamentos semánticos nítidos e ben nutridos. Só direi, por tanto, que entre tales castelanismos se atopan voces que designan partes do corpo (*paletilla*, ABF1, 201), días da semana (*xúeves*, ABF1, 386), doenzas (*tabardillo*, ABF2, 15), enfeites máis ou menos novidosos introducidos polos grupos sociais acomodados (*peluca*, ABF2, 28), insultos (*perrazo*, ABF1, 110; *majadera*, ABF1, 492; *bribon* e *birbon*, ABF1, 394 e 486; *farolón* ‘fachendoso’, ABF2, 31) e outras realidades máis dificilmente agrupables: *zalameira* (ABF1, 51), *afroxê* (ABF1, 129), *golosos* (ABF1, 159), *fregado* ‘argallada’ (ABF1, 323), *caballero* (ABF1, 344), *oler* ‘sospeitar’ (ABF1, 493), *empreada* (ABF2, 68), *moelles* (ABF7, 4), *voluntade* (ABF7, 15)... Tampouco debemos ignorar palabras gramaticais como *sin* (ABF1, 62, 75, 89, 140), *misimos* (ABF1, 40) e *misma* (ABF1, 351), *aunque* (ABF3, 14), *mentras* (ABF1, 186), *si* condicional (ABF2, 40), *hastra* (ABF1, 68, 91, 103, 153, 469) e, nunha cántiga popular, *hasta* (ABF6, 4).

Fronte a todo isto, non observo no galego escrito de Fandiño mostras dunha preocupación por exercer unha vixilancia fronte ao castelanismo que caese no exceso diferencialista. A este respecto, a súa conduta como escritor na nosa lingua é perfectamente parangonable coa da gran maioría dos autores do seu tempo.

2.3. Conclusións

Finalizada a análise lingüística dos fenómenos que me pareceron máis pertinentes, debo expresar agora con toda a clareza e brevidade posibles a miña opinión respecto das cuestións que deixei formuladas ao final da epígrafe 2.1.

A lingua popular da súa comarca e do seu tempo é, con certeza, a compoñente fundamental do galego escrito por Antonio Benito Fandiño entre 1812 e 1820. Trátase, a meu parecer, dunha lingua que mantén un alto grao de enxebreza en todos os niveis da súa estrutura e que, contemplada na dimensión diacrónica en que debe inserirse, se revela como conservadora en non poucos trazos: fenóme-

nos fonéticos de alteración, adición e subtracción de antiquísimas raíces na fala popular; tratamento cortés por *el* / *ela*; interpolación do pronome persoal *eu*; uso de *delor* como substantivo de xénero feminino; uso do futuro de subxuntivo en cláusulas de relativo; construción de complementos directos sen preposición *a* cando son desempeñados por frases que levan como núcleo un nome propio ou o identificador *ninguén*; etc. Así mesmo, a análise precedente revelou a existencia dun nutrido monllo de variables lingüísticas para as cales Fandiño se ativo ás variantes que no seu tempo serían propias de Compostela, de Mesía ou, en xeral, de todo o sueste da actual provincia da Coruña: ditongo /oi/ como resultado dos grupos latinos -ŎCT-, -ŬLT-, -ŎŘIU- e -ŬŘIU- e na forma verbal *foi*; seseo prenuclear e posnuclear; pronomes suxeito *ti* e *el*; demostrativos *este/esta/esto*; solucións diversas (con contadas excepcións motivadas por necesidades de medida e rima na elaboración dos versos) nos ámbitos da morfoloxía nominal e da morfoloxía verbal regular e irregular; adverbios de tempo *decote* e *estonces*; determinadas unidades léxicas; etc. Falando en termos moi coñecidos no conxunto dos estudos sobre o cultivo escrito do idioma galego na época moderna, podemos dicir con toda a razón que Antonio Benito Fandiño se comportou como un escritor dialectalista⁴⁸.

O impacto do castelán é ben perceptible en bastantes dos usos gráficos analizados, mais neste terreo houbo tamén espazo para a autonomía ou a experimentación cando cumpría dar resposta a necesidades específicas da lingua galega: tiles diacríticos, representación da consoante nasal velar... Polo contrario, creo que non se advirte unha influencia particularmente pesada do idioma teito noutros niveis da análise lingüística, por máis que a el deban imputarse trazos como o mantemento dos grupos consonánticos heterosilábicos en ABF2 e ABF7, o uso do pronome *eu* como segundo termo dunha comparación (*mais probe que eu*), o

⁴⁸ Hai xa uns anos Carballo Calero (1975, 60) afirmou que “[nas primeiras décadas do século XIX] a prosa galega ensáase, paralelamente ao verso, en panfletos ou comentarios de actualidade que teñen un grande valor pra o coñecimento da historia do noso idioma, que é neles o realmente falado na correspondente comarca. Se Fernández Neira pretende empregar un galego *koiné*, Pardo de Andrade usa o da Cruña, Boado Sánchez o de Ourense, Fandiño o de Santiago”. Coido que esta afirmación debería matizarse en dous aspectos, pois habería que lle engadir algunha observación sobre os préstamos dialectais detectables nas obras de Pardo de Andrade e de Boado Sánchez (cf. Mariño Paz, 2003) e, alén disto, cumpriría precisar que a maior parte das variantes seleccionadas por Fandiño para a súa obra en galego poden ser consideradas como propias non só de Santiago, senón tamén, máis amplamente, do corredor meridional que une o concello de Santiago, onde el naceu, co concello de Mesía, onde estaba a súa casa familiar e onde viviu durante varias tempadas.

emprego de certas unidades léxicas dos campos semánticos da relixión e do mundo oficial ou a utilización de certas palabras gramaticais. Non detectei, fronte a este moderado nivel de castelanización, ningún síntoma inequívoco da posta en práctica dunha acción depuradora que buscasse inspiración no galego medieval, no portugués ou na creación diferencialista.

Finalmente, non detectei diferenzas dignas de mención entre a lingua dos textos producidos polo propio Fandiño e a lingua das cántigas e adaxios que transcribiu, salvo quizais a selección de *solo* nos primeiros cando nunha das cántigas reproducidas se usa *só*. Trátase, sen dúbida, de pezas da literatura de transmisión oral que o noso escritor oiría arreo nas comarcas de Compostela e do sueste coruñés, polas que paseou a súa desacougada e mordaz rebeldía entre o final do século XVIII e as primeiras décadas do XIX.

3. UN REVELADOR INDICIO LINGÜÍSTICO SOBRE A IDENTIDADE DO AUTOR DOS *DIÁLOGOS DE LOS ESTERCOLEROS* (1807)

Datan dos meses de febreiro e marzo de 1807 dous *Diálogos de los estercoleros* en que dous personaxes populares, Diego de Carbia e Pedro Abelleira, conversan criticamente sobre as oposicións a doutoral que daquela se celebraron en Santiago nun ambiente de duro enfrontamento entre os dous bandos en que por aquel tempo estaba fracturado o cabido. Mentres que o arcebispo Rafael de Múzquiz, albo de contundentes acusacións de nepotismo, apoiaba naquela tesitura a Andrés Gil Villaverde, a outra facción capitular sostiña a candidatura de Manuel Ros de Medrano, que foi finalmente o seleccionado malia a oposición de Múzquiz. Nunha recente publicación Xosé Ramón Barreiro Fernández baralla a posibilidade de que os dous diálogos mencionados fosen elaborados por Fandiño, mais tacitamente semella considerar máis plausible que o seu autor fose Manuel Freire Castrillón. Segundo Barreiro,

Esta composición anónima, o mesmo que a seguinte, podería ser de Antonio Benito Fandiño xa que o exemplar que manexamos é da letra deste autor. Pero moi ben podería ser unha copia realizada por Fandiño dunha obra de Freire Castrillón, que era un experto nos temas curiais e do Cabido compostelán. Na súa desmesura parécese moito a outra composición anónima, en castelán, titulada *Cabalgada*, que se conserva inédita e que Murguía non dubida en atribuírlle a Freire (en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz, 2008, 27).

Dado que este meu traballo ten xa nesta altura unha extensión máis que considerable, debo renunciar a facer nas páxinas que seguen unha análise contrastiva entre a lingua destes dous diálogos dos esterqueiros e a dos textos atribuídos con toda a certeza a Antonio Benito Fandiño. Só direi, con obrigado laconismo, que do punto de vista lingüístico non acho argumentos que permitan soste con fundamento que o escritor de Albixoi fose o autor dos diálogos dos esterqueiros de 1807, aínda que tamén teño a sensación de que tampouco resultarían concluíntes as diverxencias de diverso tipo que se poderían sinalar entre a lingua destas pezas e a das obras de Fandiño que ata aquí analicei. Por outra parte, é obvio que a autorizada opinión de Barreiro anteriormente reproducida invita máis a volver os ollos cara á figura de Manuel Freire Castrillón que a considerar devagar a posibilidade de que Fandiño fose algo máis que un ocasional copista dos *Diálogos de los estercoleros*.

Nunha recente contribución Rosario Álvarez (2008), tras pasar revista contrastiva a dez trazos gráficos e morfolóxicos, conclúe que “a análise lingüística canxa mal coa posible atribución [dos diálogos dos esterqueiros] a Freire Castrillón, sempre no suposto de que sexa el o autor do “Artigo comunicado” de 23 de xuño de 1813” (p. 969), que é o que se postula na edición de Mariño Paz, Barreiro Fernández e Aneiros Díaz (2008, 153). Segundo a profesora da Universidade de Santiago, o galego deste artigo de 1813 diverxe do dos *Diálogos de los estercoleros* na súa renuncia a marcar explícitamente o seseo e mais a gheada, na súa maneira de representar a consoante nasal velar e nalgúnhas das solucións adoptadas no eido da morfoloxía nominal, ao paso que só coincide con el no grafema seleccionado para dar conta da consoante /ʃ/ (que é <x>) e na preferencia por *facés* e *facé* sobre *facedes* e *facede*. Así e todo, Rosario Álvarez amósase prudente e, con toda a razón, chama a profundar na obra completa de Freire para dese xeito resolver “con mellor criterio” o enigma da autoría destas obras.

Pois ben, en *El nuevo cosáreo de las candelas. La Piligrina* (1787), unha das pezas atribuídas con xeral consenso a este autor, lese unha locución adverbial de significado aínda ignoto para min que, consonte o TILG, non aparece na obra de ningún outro escritor galego moderno e, segundo o *Diccionario de diccionarios* (Santamarina, 2003), tampouco foi recollida en ningunha fonte lexicográfica galega dos séculos XVIII, XIX e XX. Refírome a *enconcerna*:

¿Sé que quírian que foese
toda la gente así sería,
que se posiese a llorar
como allá por la Coresma?

Vaya que *enconcerna* agora
los de Madril no nos degan
perro tras pagero, i tiran
todas las cosas, que alegran.
([Freire Castrillón], 1787, 8)

Esta mesma locución adverbial aparece ata en dúas ocasións no segundo diálogo dos esterqueiros de 1807:

E eu si fora Dian
nin aínda así lla daba:
¿quen lle manda non faser
a funsion na sua Ygrexe?
¿que dirà o santo Apostolo?
voto os cravos do carro,

que *enconserna*⁴⁹ fai temor
o que lle teña senrreira
hastra o mesmo seu Patron
(DE2, 162-170).

⁴⁹ Ao non conseguir descifrar con toda a certeza o significado de *enconserna*, na edición deste texto que integrei en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz (2008, 40), decidín corrixir para *encons[ensi]a* poñendo a seguinte nota de rodapé: “Ms. *enconserna*, case coma na liña 556, onde se escribiu *concerna* ‘concencia’. Este feito parece aboar a hipótese de que este manuscrito, aínda que producido pola man de Fandiño, non contén unha obra súa, senón unha copia dun diálogo probablemente composto por Freire Castrillón: é probable que Fandiño malinterpretase a voz *consensia* ou *concencia* no orixinal que trasladou”. Loxicamente, hoxe manteño a afirmación de que Fandiño foi só o copista deste diálogo pero xa non creo que se trabucase na lectura de *conserna* ou *concerna*, que tiña que ser a forma que estaba no manuscrito que el manexou. Por outra parte, na devandita edición *enconserna* e *En concerna* deberían ser desprazados desde a sección de notas ata a do texto principal, que é con certeza a que lles corresponde.

Carbia

Non sei se chegarà logo
o Dotoral pra ir o coro
e amañar estas cousas.

Avelleira

En concerna xa podia,
porque vos anda bremando
o Señor D[o]n Xoan Oliva
que està facendo as suas veces (DE2, 551-559).

Do meu punto de vista, resulta moi significativo que, no conxunto das fontes escritas coñecidas do galego moderno, esta locución só pareza rexistrarse nos dous diálogos de 1807 e nunha obra vinte anos máis antiga da que sabemos que foi composta por Manuel Freire Castrillón. Na miña opinión, este indicio lingüístico apunta na mesma dirección en que o fan os argumentos de contido e de estilo aducidos por Barreiro Fernández. Paréceme moi probable, por tanto, que fose Freire o autor dos dous *Diálogos de los estercoleros*.

APÉNDICE I. CÁNTIGAS E ADAXIOS GALEGOS INCRUSTADOS NA OBRA EN CASTELÁN DE ANTONIO BENITO FANDIÑO

- Me supones reo de lesa Nacion, según pude oler por la indagatoria que me tomó el Señor marques, que como no me duelen prendas *non che me tallei* (Fandiño 1812a: IV-V).
- Arriba meu pao das tundas,
Abaixo meu pao tundeiro,
Quen te me dera quebrado
No lombo do moíñeiro.
Contra principia negantes, fustibus est arguendum.
Si señor, si, que *interrogatio et responsio eodem casu gaudent.*
Ay eso miña vida.

[...] Señor editor: Dios me dé paciencia, que bien la necesito, y á V. salud y vida para ser mi paño de lágrimas (*Diario Cívico-Patriótico*, núm. 106, Santiago de Compostela, 15/02/1813, p. 421.)

- Traje á coladilla estos dos casos, porque á la verdad me ocurrieron el mismo día que el Sr. Alcalde 1º constitucional de esta ciudad, por su bondad, por equivoco del arte, el si van mal dadas, ó acaso acaso el caconismo gallego *home que estades nese sacón, tendeme conta desta razon*, se sirvió pasarme egemplar del edicto de la Junta de Censura (*Heráclito* 3, 28.04.1820, p. 18).
- *Satisfaccion al anónimo de la Coruña, recibido en el correo de viernes.*

Meu señor santo Tomé,
tendes dous nomes nun só,
sodes castrón polo mé,
é sodes cán polo tó.

Mi querido: si V. es godallo de los que ladran en el areopago, no doy un cuarto por su lógica, que es bien pedrés é inconsecuente.
(*Heráclito* 8, 16.05.1820, p. 61)

- MOITO CHE QUERO CARA DE DEMO. Con este bestial language, se cuenta que un campesino gallego requebraba á su querida, y aunque locucion barbara; á muchas cosas viene de molde, pues por lo menos á mi, no son pocas las en que se me ocurre. Entre ellas, (con harto dolor lo digo) es la constitucion politica la desgraciada ninfa requerida de muy picaros galanes (*Heráclito* 12, 30.05.1820, p. 91).
- Aló arriba no monte,
habia non sey que santo,
quen lle rezar non sey qué,
ganará non sey que tanto.

En los dias 25, 26, y 27 del pasado hubo sesion, en que apenas se trató cosa digna de la consideracion pública.

(*Heráclito* 13, 02.06.1820, p. 101)

- Y mediante ya no puedo ser util á la sociedad por el espíritu de partido con que se obstina en oponerse á cuanto diga, y en que sin querer me honra pues denota la emulacion; por el tenor de la presente me separo y aparto de ella, y suplico se sirva borrarne de la lista de individuos, respecto trato vivir en paz, y en lo político padezco de agorero, y no sé que aviento.

A tua porta meniña
rompin as miñas polainas,
agora teño outras nobas,
non quero chearandainas
(*Heráclito* 13, 02.06.1820, p. 102)

- No es solo Valladolid en las incomodidades, que en todas partes, sabe Dios lo que pasa, y los políticos tambien, y todo el que no sea ciego lo mismo. El que lea con reflexion los numeros de este periodico, puede que prorrumpe en el gracioso proverbio gallego: *atinou que dixo morcilla, si dixera morcillón, ou atinaría ou non* (*Heráclito* 26, 18.07.1820, p. 209).
- EN CONSERVARSE, ESTÁ EL TINO: PASO QUE DURE... *Y CORDA Ó LEME CHEPIÑO* (*Heráclito* 27, 21.07.1820, p. 211).
- Soy muy amante de lo justo: me precio del mas sumiso subdito de S.M., pero estoy muy escamado de los hombres, y en caso de trabacuenta, como el reyno lo ve todo; la intriga y la barbarie darian conmigo al través, con que ¿que mayor gracia que haber evitado mi ruina? Es ciertamente sabio el refrán gallego, *ó que non me fay mal, fayme moyto ben* (*Heráclito* 30, 01.08.1820, p. 234).
- Valganos Dios, que nunca escarmentamos, á pesar de los sufridos porrazos... y para colmo en el número 148 pegan con los mayorazgos á raja tabla y nada menos que mandando, que ciertamente viene de molde lo que los gallegos suelen decir en caída sobre tropiezo á saber, *sobre mel filloas* (*Heráclito* 31, 04.08.1820, p. 245).

- De Napoles ya os digo lo que hay, y á que podeis añadir que según dice el número 171 de la miscelanea, los ministros y personajes de que hoy consta aquel gobierno, son sabios porque... (aun no es tiempo...) no se valia de tontos. *Outra vay na nasa* suelen decir los gallegos en semejantes casos (*Heráclito* 38, 29.08.1820, p. 300).
- A mi, me parece esto: otros discurriran mejor, pero mucho temo que á no remediarse el mal en su origen; se verifique el proloquio gallego: *ladran os cas, eu estoume na cama; traza lle vecho d' andar com' andaba* (*Heráclito* 39, 01.09.1820, p. 308).
- Hasta en la adversidad es chiripéro, como que en mi concepto aun libra de la capadúra, mas que todos los liberales se desgañiten, pues el tiempo todo lo cura, y este segun doctrina del Sr. fiscal de los asesinos de Cadiz, es sagrado tributo á la justicia. *Eche verdá mentireyro*, suelen decir los gallegos en tales casos (*Heráclito* 43, 15.09.1820, p. 340).
- La nota o juicio del corresponsal de la Miscelanea, es otro desatino que me recuerda el gracioso y sencillo equivoco de un gallego que consultó cierto caso sobre la irritante cláusula de un testamento que malamente le excluía de heredar parte de lo que directamente le tocaba, y diciendole el letrado que la tal clausula era irrita y nula, contestó el graciosisimamente, *con que logo señor, por donde pensa (hablando del testamento) que me desherda, por ali m'erda* (*Heráclito* 46, 26.09.1820, p. 367).
- Entre los abogados que en la Coruña se escusaron de defenderme á pretexto de haberlos consultado Sucado, que es lo mismo que haverle dado la razon, està la firma del Dr. Licenciado D. Manuel Sanches Nuñez, certificando le consultó el Licenciado Camino sobre injurias del Heráclito. *Tal hé ó carro, tales fungueyros leva*, suelen decir los Gallegos en iguales casos (*Heráclito* 53, 20.10.1820, p. 421).

APÉNDICE II. MOSTRA DE GALEGUISMOS LÉXICOS OU MORFOLÓGICOS INCRUSTADOS NA OBRA EN CASTELÁN DE ANTONIO BENITO FANDIÑO

Godallo e a súa familia léxica

- Godallo y preso en la Coruña [A. B. Fandiño] (Fandiño 1812b: 1).

- Lo que nadie hizo en Galicia / creo vá él á intentarlo, / por ver como se sacude / tanto divino godallo ([Fandiño] 1813b: 3).
- Libertad... de todos apetecida, pero sea en términos razonables, ó por explicarme según rutina de los *godallos*, con arreglo á derecho y que este no sea pragmático ni escribanesco (*Heráclito* 1, 21.04.1820, p. 4).
- Que muy chambón ha de ser, si de prosa de *godallo*, no saca una docena de sentidos (*Heráclito* 4, 02.06.1820, p. 28).
- Si es V. godallo de los que ladran en el areopago (*Heráclito* 8, 16.06.1820, p. 60).
- Esto exige prontísima providencia, y para la averiguacion del caso no sirven godallos escuetos por mucho que sepan, sino ojos políticos con la suficiente instrucción legal (*Heráclito* 15, 09.06.1820, p. 122).
- A pesar de esto, es necesario confesar que el foro en España, necesita una grandísima reforma y aun ahorcar mucha chusma de él, residenciándolo lince y no escuetos godallos que no obrando de mala fé, cualquier razon los satisface (*Heráclito* 23, 07.07.1820, p. 180).
- Sirvase preguntarle; á ese hombre de bien que es de la causa sobre extraccion de una matriz del protocolo de un escribano en que el hizo de parte, Limeses godallo á contento, Silva Cedron se porto como un hombre, y todos ellos creyeron dar golpe (*Heráclito* 36, 22.08.1820, p. 288).
- El escueto *godallo* (Fandiño 1820: 2).
- *Godallería*. 1) Co sentido de ‘acción propia dun godallo’: “en la dichosa cuestion no han de valer chapucerías, mal entendidos textos, ni enbrolladas fórmulas, porque articulo *godallería* puedo escotar con los mas pintados, y trato deslindar esto para que se vea, y todos tomen exemplo (*Heráclito* 29, 28.07.1820, p. 226); “GODALLERÍA EN SU PUNTO, Y CONSTITUCION Á LA cola, ó notorio abuso del licenciado D. Jose Camino, alcalde 2.º Constitucional y substituto del Sr. Juez de primera instancia de la ciudad de Santiago” (*Heráclito* 41, 08.09.1820, p. 321); “JURISPRUDENCIA Y NO GODALLERÍA, CLAMAN TODos derechos, y exigen la razon y la justicia, contra pragmaticos y rutinéros” (*Heráclito* 44, 19.09.1820, p. 345); “sacaban testimonios y certificados de que se les forzaba, por lo que pudiese importar y como si a haber un reves les sufragasen semejantes godallerías” (Fandiño 1821: 7). 2) Co probable sentido de ‘lugar en que viven ou actúan os godallos’: “Fuerte despotismo en la Godalleria 23 de febrero de 1814”

(Fandiño 1814a: s.p.). 3) Co sentido de ‘conxunto de godallos’: “hace dos años que refrescando antiguas especies, hago estudio muy diverso los ratos que me deja libre la *godallería*” (Fandiño 1823: 1-2).

- *Godallada* ‘acción propia dun godallo’ “En el número 195 del expresado periódico, hacen sus sabios redactores una elegante, critica, y juiciosa relacion del proceso de la Reyna de Inglaterra, en que claramente prueban que la cosa es una escandalosa *godallada* indigna de un alcalde de monterilla, cuanto mas un ministerio como el de la gran Bretaña” (*Heráclito* 45, 22.09.1820, p. 357); “allí disfrutaré yo y presenciara el público tu godallada que pregonarás por tí mismo” (Fandiño 1812a: III). “el señor alcalde no habia de ser el último juez de esta godallada” (Fandiño 1812b: 5). “quanto se imprima de la godallada ésta” (Fandiño 1812b: 7-8).
- *Godallar* ‘realizar accións propias dun godallo’⁵⁰: “los infatuados de precarios principios, pretenden à fuerza de aforismos embocar sagrado lo que es sacrilego, y si se hiciesen cargo de la preferencia primordial, á cuanto *godallaron* hombres; sacarian por su misma gerga que el petrucio Adàn murio ab intestato, y por consiguiente su pingüe herencia recayó por iguales partes en todos sus hijos” (*Heráclito* 39, 01.09.1820, p. 308); “ambos cambiamos los frenos, porque el, como letrado deviera ostentarse abstracto jurisconsulto y no practico y rutinero escribano: é yo como lego devia *godallar* rapsodicos pedimentos en un castellano bascongado y que hablando mucho digesen nada” [...]; “al momento *godallé* un escrito exiviendo con el, documento auténtico que hace ver la verdad del referido artículo y las estafas de Sucado” (*Heráclito* 41, 08.09.1820, p. 322).

*Ornear*⁵¹

- En el correo de viernes y con sello del de Vigo, recibí un anónimo en pretendido idioma portugues, que es tan gallego como las vacas. De clérigo ó frayle no escapa su autor, y es idiota en su ministerio, atento sin señalarme motivo,

⁵⁰ *Godallar* aparece nos dicionarios de Eladio Rodríguez (1958-1961) e Franco Grande (1972, 2ª) e tamén no *Frampas III* de Elixio Rivas (1978-2001) (cf. Santamarina, 2003). Das acepcións que estas obras propoñen, a que máis lles convén aos usos rexistrados na obra de Fandiño é a de ‘embarullar, enredar unha cousa’.

⁵¹ O DRAE recolle esta voz como propia de Galicia e León desde a súa edición de 1925. Só a define a partir da de 1970, pois nas anteriores remite desde ela para *rebuznar*.

se atreve á echar el fallo de que por lo que leyó de mi Heráclito, saca que tengo *tanta religion como ó seu cabálo*, y es mucho hablar éste, y el bueno del hombre, falta en lo mismo que reprende. ¡Valgame Dios padre *ornéa*, ó señor Cura rebuzno, y que de cosas hay en el mundo! (*Heráclito* 10, 23.05.1820, p. 73).

- Vergonzante doctor, y licenciado Ornéa ¿quieres mas? (*Heráclito* 36, 22.08.1820, p. 287).

Cara lavada

- El M. I. ayuntamiento parece que dio un almuerzo, ambigú, desayuno, ó aparador, que con todos estos nombres le oí mentar, bastante bueno, según he oído, pero como no lo he visto no puedo dar razon. Yo nada se, pues dejé de asistir por la circunstancia del pleito, y que no se me dijese que era un cara lavada (*Heráclito* 26, 18.07.1820, p. 207).
- Los legistas y canonistas, aunque estan en el mismo caso, no se les sigue mas que el descredito, pero este luego lo restauran à lo cara labada, pues los primeros en clasificando las dignidades romanas antes de Julio César y los comicios; sacan lo que han menester para evitar su infamia (*Heráclito* 39, 01.09.1820, p. 315).

*Remorso*⁵²

- Ciscar y Agar seguros, de su conciencia aun en la misma persecucion estaban tranquilos: y los infames protéos que variando colores, tomaron el que les convino ¿que de remorsos no tendran ahora (*Heráclito* 29, 28.07.1820, pp. 231-232).
- De este principio nace el decantado equilibrio, que nada mas es que un manifesto remorso y astuta cautela de precaver el golpe (*Heráclito* 38, 29.08.1820, p. 301).

Outros casos

- El bueno del tal poder / está mal acostumbrado, / á que le toquen la gaita, / *crariño*, clarito, claro ([Fandiño] 1813b: 2).

⁵² Para o castelán, o CORDE só ofrece dous testemuños desta voz, os dous dunha obra de data tan recuada coma 1437. Pola súa parte, o TILG amosa un uso frecuente da voz en obras galegas de entre 1845 e 2002.

- También entrará en la danza / el galopin del letrado, / que unos le llaman das pallas, / y otros el vergantiñao ([Fandiño] 1813b: 4).
- ¡Valgame Dios Gil Blas, y que tu necedad llegue a tanto que aun cuando fuese cierto cuanto dices; no te hagas cargo de que poco ó nada es necesario para convencerte de *lambaróte* y borrico! (*Heráclito* 21, 30.06.1820, p. 164)⁵³.

⁵³ Non aparece *lambarote* nin en Santamarina (2003) nin no TILG, mais é obvio que se trata dun adxectivo galego derivado de *lamber* ou de *lambar*. *Lambar* si está en Santamarina (2003), que o sinala nos dicionarios de Eladio Rodríguez (1958-1961), Franco Grande (2º ed., 1972) e Carré Alvarellos (1972).

OBRAS EN CASTELÁN DE ANTONIO BENITO FANDIÑO CITADAS NO ARTIGO

- FANDIÑO, A. B. (1812a): *Prospecto, preliminar... del manifiesto que Don Antonio Benito Fandiño... dará al público contra... Manuel Acuña y Malvar*, A Coruña, Oficina de Antonio Rodríguez.
- FANDIÑO, A. B. (1812b): *Constitución violada y leyes escarnecidas*, A Coruña, En la Oficina del Exacto Correo.
- FANDIÑO, A. B. (1812c): *Ojo de Dios que todo lo ve: indirectas del P. Cobos ó más bien verdades del barquero, que en obsequio de la justicia constitución de Estado... y cuanto se quiera, escribió D. Antonio Benito Fandiño*, Santiago de Compostela, Oficina de Juan María de Pazos.
- FANDIÑO, A. B. (1813a): *Inaudita aventura y descomunal campaña de D. Antonio Benito Fandiño... sobre el inicuo y amañado fallo de destinarle a las armas por la causa que hace tres años le forjo la justicia de Mesia*, Santiago de Compostela, Oficina de Juan María de Pazos.
- [FANDIÑO, A. B.] (1813b): *Nueva relacion y curioso romance, en que se refiere, trata y apunta lo que verá el curioso Lector. Compuesto por el Poeta de ciegos Juan Perico Cantaclaro*, Santiago, En la Oficina de D. Juan María Pazos.
- FANDIÑO, A. B. (1813c): *Efectos de ociosidad y correo de la cárcel: ó sean cartas críticas que escribió preso en ella Don Antonio Benito Fandiño*, Santiago de Compostela, Oficina de Juan María de Pazos.
- FANDIÑO, A. B. (1814a): *Gaceta extraordinaria, y Suplemento á todos los papeles públicos de España*, Santiago, Oficina de D. Juan María de Pazos.
- FANDIÑO, A. B. (1814b): *A Dios rogando, y con el mazo dando: vuelta muger que baylamos, dale Juana al banastillo, y otra te pego Matías: O traylo, traylo, verás como baylo*, Santiago, Oficina de D. Juan María de Pazos.
- FANDIÑO, A. B. (1820): *Cartel, aviso, pregón, novedad y noticia al público nuestro señor*, Santiago de Compostela, Imprenta de José Fermín Campaña y Aguayo.
- FANDIÑO, A. B. (1821): *Empeleología ó daca la capa por que fuíste al Papa*. Santiago de Compostela: Imprenta de Campaña.
- FANDIÑO, A. B. (1823): *Burra de Balaam, y profecía de Bandarra*, Santiago de Compostela, Oficina de José Fermín Campaña y Aguayo.
- HERÁCLITO: *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, Imprenta de D. José Fermín Campaña y Aguayo / Imprenta de D. Manuel Antonio Rey, 1820 [53 números, do 21.04.1820 ao 20.10.1820: do 1 ao 27 na imprenta de Campaña y Aguayo, do 28 ao 53 na de Rey].

BIBLIOGRAFÍA

- ALGa 1: Instituto da Lingua Galega (1990): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 1: *Morfoloxía verbal*, 2 vols., A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALGa 2: Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 2: *Morfoloxía non verbal*, 2 vols., A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALGa 3: Instituto da Lingua Galega (1999): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 3: *Fonética*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALGa 5: Instituto da Lingua Galega (2005): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 5: *Léxico. O ser humano (I)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALONSO MONTERO, X. (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*, Lugo, Editorial Celta.
- ÁLVAREZ, R. (1994): “Unha ollada moderna sobre a lingua dos nosos devanceiros”, en Fidalgo, E. / Lorenzo Gradín, P. (coords.), *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*, Santiago de Compostela, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro, pp. 153-167.
- ÁLVAREZ, R. (2008): “Denuncia pública e autor anónimo. O diálogo dos esterqueiros (1807)”, en Axeitos, X. L. / Grandío Seoane, E. / Villares, R. (eds.), *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 953-972.
- ÁLVAREZ, R. / XOVE, X. (2002): *Gramática da lingua galega*, Vigo, Galaxia.
- AUROUX, S. (1992): “Introduction. Le processus de grammatisation et ses enjeux”, en Auroux, S. (dir.), *Histoire des idées linguistiques*, Liège, Mardaga, vol. 2, pp. 11-64.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (2000): “A esaxerada vida de Antonio Benito Fandiño”, en Benito Fandiño, A., *A Casamenteira*. Introducción de Xosé R. Barreiro, Laura Tato e Carmen Blanco, Ourense, Linteo, pp. 15-35.
- CARBALLO CALERO, R. (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*, 2ª ed., Vigo, Galaxia.
- CORDE: REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORDE) [en línea]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [abril-outubro, 2009].
- COUCEIRO FREIJOMIL, A. (1952): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*, Vol. II, Santiago de Compostela, Editorial de los Bibliófilos Gallegos.
- DCECH: Corominas, J. / Pascual, J. A. (1987/1989/1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Madrid, Gredos [vol. 1: 1987; vols. 2, 3, 4: 1989; vols. 5, 6: 1991].
- DUBERT GARCÍA, F. (1999): *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Anexo 44 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- FERNÁNDEZ REI, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- FERREIRO, M. (1994): “Contribución á lexicografía histórica do galego: o vocabulario de Payzal”, *Cadernos de Lingua* 9, pp. 55-88.
- [FREIRE CASTRILLÓN, M.] (1787): *El nuevo cosáreo de las candelas. La Piligrina*, Santiago, Imprenta de D. Ignacio Aguayo.
- FREIXEIRO MATO, X. R. / SÁNCHEZ REI, X. M. / SANMARTÍN REI, G. (2005): *A lingua literaria galega no século XIX*, A Coruña, Universidade da Coruña.
- GARCÍA, C. (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe*. Anexo 27 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

- HERMIDA, C. (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- LÓPEZ, T. (1991): *Névoas de antano. Ecos dos cancioneiros galego-portugueses no século XIX*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- MARIÑO PAZ, R. (1996): “Aproximación ó mapa dialectal galego dos séculos XVIII e XIX”, en Lorenzo, R. / Álvarez, R. (eds.), *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 77-105.
- MARIÑO PAZ, R. (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacementa. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Monografía 2 da *Revista Galega de Filoloxía*, A Coruña, Universidade da Coruña.
- MARIÑO PAZ, R. (2005a): “La culture écrite de la langue galicienne pendant l’époque pré-galicianiste”, en Alén Garabato, C. (coord.), *L’éveil des nationalités et les revendications linguistiques en Europe (1830-1930)*. [Université Montpellier III, 2-3 juin 2005], Paris, L’Harmattan, pp. 193-219.
- MARIÑO PAZ, R. (2005b): “Forma e función do sufixo -uel no galego medieval”, *Cadernos de Lingua* 27, pp. 155-193.
- MARIÑO PAZ, R. / BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. / ANEIROS DÍAZ, R. (2008): *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz. Notas histórico-biográficas de X. R. Barreiro Fernández. Coordinadora da edición: Rosa Aneiros Díaz, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- MURGUÍA, M. M[ARTÍNEZ] (1862): *Diccionario de escritores gallegos*, Vigo, J. Compañel.
- NTLLE: REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española* <<http://www.rae.es>> [abril-outubro, 2009].
- PENSADO, J. L. (1958): “Un vocabulario gallego del siglo XIX”, en *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*, Vigo, Galaxia, pp. 275-286.
- PÉREZ COSTANTI, P. (1905): *Historia del periodismo santiagués*, Santiago, Escuela Tip. Municipal.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1726-1739): *Diccionario de la lengua castellana*, 6 vols [vol. 1: Madrid: Francisco del Hierro, 1726; vol. 2: Madrid: Francisco del Hierro, 1729; vol. 3: Madrid: Viuda de Francisco del Hierro, 1732; vol. 4: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1734; vol. 5: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1737; vol. 6: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1739]. Ed. facsímil: *Diccionario de Autoridades*, 3 vols., Madrid, Gredos, 1990.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1815): *Ortografía de la lengua castellana*. Octava edición notablemente reformada y corregida, Madrid, Imprenta Real.
- SACO ARCE, J. A. (1868): *Gramática gallega*, Lugo, Soto Freire; 2ª ed.: Ourense, Gráficas Tanco, 1967.
- SACO ARCE, J. A. (1876): “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”, *El Heraldo Gallego* 1 (5.1.1876), pp. 3-5; 2 (8.1.1876), pp. 9-10; 3 (12.1.1876), pp. 17-18.
- SANTAMARINA, A. (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*, 3ª ed., A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- SARMIENTO, FR. M. (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz, [Santiago de Compostela], Consello da Cultura Galega.
- SOBREIRA, FR. J. (1979): *Papeletas de un diccionario gallego*. Ms. s. XVIII. Edición y estudio crítico por J. L. Pensado, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo”.
- SUÁREZ VÁZQUEZ, D. (2007): “Algunhas notas sobre obras menores e traballos perdidos de lexicógrafos galegos do século XVIII”, *Verba* 34, pp. 355-373.

- TILG: A. SANTAMARINA (DIR.) (2003): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega (<http://www.ti.usc.es/TILG/>) [abril-outubro, 2009].
- TMILG: X. VARELA BARREIRO (DIR.) (2004): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega (<http://ilg.usc.es/tmilg/>) [abril-outubro, 2009].
- V[ILANOVA] R[ODRÍGUEZ], A. (1974): “Fandiño, Antonio Benito”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, Xixón, Silverio Cañada, vol. 11, pp. 84-86.

ALGUNHAS NOTAS SOBRE VOCABULARIOS E OUTROS TRABALLOS LINGÜÍSTICOS DA ÉPOCA PREGALEGUISTA

Damián Suárez Vázquez

Instituto da Lingua Galega,

Universidade de Santiago de Compostela

A contribución que preparamos para este volume recolle, en boa medida, a nosa intervención no Simposio “Lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea”, celebrado en novembro de 2009. Ocupámonos daquela, e facémolo agora por escrito, dos textos de corte lingüístico que chegaron ata nós producidos sobre o galego ao longo do período pregaleguista, entre os cales predominan os traballos de tipo lexicográfico, como veremos máis adiante. Non pretendemos levar a cabo un estudo completo e detallado de cada unha das pezas conservadas, tarefa que xa foi realizada polos seus diferentes editores en maior ou menor medida; a eses estudos, xunto á imprescindible lectura dos propios textos, remitimos a quen desexe profundizar na historiografía lingüística galega das primeiras décadas do século XIX. O que poderá atopar o lector nas páxinas que seguen é unha descrición xeral das obras conservadas, coa indicación precisa da súa localización e reproducións. Na medida do posible, tratarase de achegar informacións novidosas, especialmente no relativo á autoría dalgunhas pezas que pasaban ata o de agora por anónimas. O traballo complétase con mostras fotográficas dalgúns manuscritos e coa edición dunha das obras comentadas, de difícil acceso na actualidade.

A delimitación cronolóxica adoptada para definir o “período pregaleguista” en que nos movemos é a que se manexa no primeiro volume dos *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*¹. Así e todo, aplicamos ese marco cronolóxico de maneira ampla: ao repertorio de textos lingüísticos analizados foron incorporadas dúas obras que rebordan o ano 1846 (as *Apuntes sobre léguas* de Mariano Cubí i Soler e, sobre todo, a *Traducción de algunas voces, frases*

¹ Nesa obra optouse por combinar un criterio de tipo lingüístico-bibliográfico para a fixación do *termino post quem* (1797, “cando o primeiro gran xornalista galego, Manuel Pardo de Andrade, estreou o uso da lingua do país nunha cabeceira periódica”) con outro de tipo histórico para o *termino ante quem* (1846, ano do frustrado levantamento militar do comandante Solís) (Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 9).

i locuciones gallegas de Eugenio Reguera²) e unha terceira de datación dubidosa (o *Vocabulario Gallego-Castellano* de Vicente Payzal³).

Son poucos os materiais conservados deste período de 50 anos que nos ocupa. Constitúen en xeral traballos non moi extensos, de limitada concepción e que permaneceron inéditos no seu momento, algúns mesmo ata non hai moitos anos. En total referirémonos nestas páxinas a oito pezas elaboradas por sete autores diferentes. Como xa indicamos, a maioría son obras de tipo lexicográfico: catro vocabularios de voces galegas e tres glosarios máis de voces da xerga dos canteiros, todos eles redactados en castelán, aos que debemos engadir unha serie de reflexións sobre a orixe das linguas de España, a única peza publicada na época⁴. Ademais, dedicaremos un apartado específico ás breves notas sobre o galego que acompañan dous dos vocabularios. Damos comezo a este traballo cunha breve descrición do contexto social e lingüístico en que foron producidas as obras que constitúen o noso obxecto de estudo.

1. A SITUACIÓN LINGÜÍSTICA E A CONSIDERACIÓN DA LINGUA GALEGA DURANTE O PERÍODO PREGALEGUISTA⁵

Pódese afirmar que a gran maioría da poboación de Galicia a comezos do século XIX, entre 1.300.000 e 1.400.000 habitantes, era monolingüe en galego, unha situación que se mantivo sen grandes mudanzas ata ben entrado o século XX. Para as maioritarias camadas populares de campesiños, artesáns e mariñeiros, o uso do castelán non era nin posible (debido á precariedade do sistema escolar nas zonas rurais e tamén aos baixos índices de escolarización⁶) nin necesario naquel

² Non quixemos desatender estas obras concibidas e iniciadas dentro do período analizado; non obstante, somos conscientes das importantes diferenzas que separan a *Traduccion* do resto dos traballos.

³ Elaborado en data posterior a 1791, pero do que non podemos ofrecer maior precisión cronolóxica.

⁴ Non van ser obxecto da nosa análise, debido á súa escasa entidade, dúas coleccións de voces galegas compiladas ou publicadas entre 1797 e 1846. Referímonos á listaxe de nomes de aves de Amandi recollida por frei Tomás Guitián en 1800 (Suárez Vázquez 2007: 358-359) e mais ás palabras que Ramón Cabrera (1754-1833) manexa no seu *Diccionario de etimologías de la lengua castellana* (1837: 233 e 269-270) para exemplificar algunhas diverxencias evolutivas entre esta lingua e o galego, posiblemente extraídas dalgún escrito do padre Sarmiento.

⁵ Neste apartado seguimos fundamentalmente as opinións e informacións de Ramón Mariño Paz, o principal coñecedor desta etapa da historia lingüística de Galicia.

⁶ Os datos de que dispoñemos para o ano 1845 falan de apenas un 3,34% de poboación galega escolarizada (Mariño Paz 2008: 188).

contexto histórico caracterizado por unha escasa mobilidade social e xeográfica (Mariño Paz 2003: 13). Así e todo, nalgúns escritos conservados daqueles anos que reproducen diálogos de personaxes populares, conséntase o emprego do castelán por parte de individuos singularizados “quer polo relativo progreso social que ostentan, quer polas súas estadías fóra de Galicia” (2003: 14). Son, en realidade, variedades de castelán moi agalegadas, que responden a unha finalidade humorística, pero que testemuñan unha situación de cambio lingüístico que se foi consolidando co paso do tempo.

Por outra parte, aínda que minoritario, o castelán era o idioma dominante. O seu uso estaba cada vez máis asentado entre as clases acomodadas dos espazos urbanos, que pouco e pouco foron abandonando o galego como lingua de expresión familiar e coloquial⁷. Estes reducidos grupos de castelanfalantes, xunto con outros de procedencia non galega, funcionaron como modelo lingüístico das persoas de estrato social máis baixo que comezaban a empregar o castelán. Hai que matizar, con todo, que o inicio e o desenvolvemento do proceso castelanizador non seguiu o mesmo ritmo en todas as cidades galegas, como se desprende da situación observable hoxe en día. Núcleos como Ferrol ou A Coruña foron os máis rápida e intensamente castelanizados⁸, mentres que o impacto do proceso de substitución lingüística foi menor en Lugo, Ourense ou Santiago de Compostela.

O que parece claro é que nos inicios do século XIX estaba asentada de forma maioritaria, polo menos entre as elites letradas, unha serie de ideas negativas sobre o galego que se foran consolidando en épocas anteriores. Así, non se lle daba a consideración de idioma autónomo, e facíase pasar por dialecto ou variedade vulgar do portugués ou, máis frecuentemente, do castelán. Era unha lingua da que non se coñecía un cultivo literario recente ou antigo (deste só había noticias moi imprecisas), e que polo tanto se cría non apta para produci-lo. Falábase, en fin, da súa gran variación diatópica, máis suposta ca real, que hai que entender tendo en conta a inexistencia dunha variedade de referencia para as diferentes

⁷ Sobre o proceso de desprazamento do galego polo castelán entre os diferentes grupos sociais do século XIX, véxase Mariño Paz (2008: 191-193).

⁸ A este respecto, resultan significativas as opinións e as condutas lingüísticas reflecticas nun longo romance ferrolán de 1777, conservado no Archivo Histórico Nacional de Madrid e de próxima publicación.

variedades lingüísticas, que eran case exclusivamente as da oralidade popular⁹. É certo que fronte a estas ideas xeneralizadas se alzara, xunto a algunha outra, a voz de frei Martín Sarmiento (1695-1772), que en varios dos seus escritos argumentaba enerxicamente contra as opinións imperantes na súa época, acadando, iso si, unha repercusión máis ben escasa. A lingua galega, en definitiva, constituía unha variedade lingüística menosprezada, sobre a que moi poucos autores do período pregaleguista chegaron a facer algún tipo de defensa ou eloxio. Unha das excepcións témola en Manuel Pardo de Andrade (1760-1832), que en 1809 falaba do galego en termos de lingua “muy dulce al oído”, destacando nela a abundancia de ditongos ou as vacilacións vocálicas que lle daban “más variedad y armonía a las palabras”. Porén, non podería dicirse que entre estas tímidas voces houbera unha vontade de promoción social ou institucional da lingua (Mariño Paz 2005: 202).

Interéranos destacar que no período pregaleguista apareceu unha modesta circulación de impresos en lingua galega, restrinxida ás breves etapas liberais en que houbo liberdade de expresión e de imprenta. Son textos de circunstancias en prosa ou en verso, pouco elaborados, que se enmarcan no contexto de resistencia á invasión napoleónica e, sobre todo, no das loitas políticas entre absolutistas e liberais. Con eles, a través da súa difusión mediante a lectura en voz alta en espazos públicos, persoas dun e doutro bando, aínda que en menor número os absolutistas, pretendían influír na opinión das masas populares galegófonas. Estes textos, limitados formal e tematicamente, presentan en xeral unha escasa elaboración lingüística; os seus autores limitáronse a reproducir con maior ou menor acerto a lingua oral e coloquial das clases populares¹⁰, ben porque carecían doutros modelos lingüísticos para imitaren, ben porque deste modo o seu discurso chegaría máis eficazmente ao público destinatario.

Xunto a estes rudimentarios escritos en lingua galega, o período pregaleguista tamén nos deixou algunhas obras de tipo lingüístico, modestas, de que imos tratar a continuación.

⁹ Esta opinión, como veremos máis adiante, é recorrente entre os autores do período pregaleguista que se ocuparon de describir o galego.

¹⁰ Se ben o resultado final puido verse máis ou menos interferido polo castelán en que foron educados e alfabetizados os distintos autores.

2. A PRODUCCIÓN LINGÜÍSTICA DO PERÍODO PREGALEGUISTA

2.1. Vocabularios de lingua galega

2.1.1. O Vocabulario Gallego-Castellano de Vicente Payzal (ca. 1800)

Pódese datar no tránsito dos séculos XVIII a XIX esta obra de 900 entradas¹¹, elaborada polo padronés Bernardo Vicente Payzal de Cruces (1752-1836). O seu manuscrito consérvase na Real Academia Galega desde 1906 (sinatura MO/5.14.2) e foi o primeiro en editalo Manuel Ferreiro (1994)¹², aínda que xa con anterioridade puido ser consultado e aproveitado no seo da Academia por dicionaristas como César Vaamonde ou Eladio Rodríguez. Trátase dunha copia bastante coidada, cos lemas agrupados pola súa letra inicial e talvez incompleta na actualidade, pois faltan as palabras correspondentes ás letras B, T e Z.

En canto ao autor, é moi pouca a información de que dispoñemos. Apenas se sabe que estudou Leis na Universidade de Santiago entre 1777 e 1785 e que morreu solteiro na súa vila natal á idade de 83 anos. Se cadra estaba emparentado con Fr. Fabián Paizal, tamén de Padrón, que foi abade de Oseira a partir de 1807 (Murguía 1862: 75).

O vocabulario de Payzal presenta o formato típico dos repertorios léxicos do século XIX e de boa parte do XX, en canto ao seu carácter bilingüe galego-castelán. Non obstante, xa nos referimos noutro lugar (Suárez Vázquez 2007: 364) á singularidade do traballo, que ten como obxecto preferente de interese as equivalencias do castelán e non tanto as entradas en galego. Todo parece indicar que o autor elaborou un recurso co que poder acceder con facilidade a certas voces “escuras” ou “difíciles” do castelán académico a partir das formas galegas que el coñecía. Vallan como exemplo do que dicimos estes catro artigos da voz *garda*:

Garda, la parte dela llabe que tiene los cortes....Paleton

Garda, dela llabe....Guarda

¹¹ Son 905 en total, pero 5 delas aparecen repetidas.

¹² Unha edición máis recente foi incorporada á versión en liña do *Diccionario de diccionarios* (<http://sli.uvigo.es/ddd/index.html>).

Garda, dela llabe, el Corte largo q.e la coge toda, ô el Paleton enteram.te....Rodaplancha
Garda, de cruz en la llabe....Rodete

Real Academia Galega. Páxinas correspondentes ás letras C e R do *Vocabulario Gallego-Castellano* de Vicente Payzal

Non parece tratarse, pois, dunha obra de recreo feita por un curioso ou erudito interesado na lingua galega, senón máis ben dun traballo de tipo práctico co que Payzal ou persoas do seu contorno poderían perfeccionar a súa competencia en castelán¹³. Se cadra, é algo que non sabemos, a motivación última

¹³ Polo que parece, unha obra feita algúns anos antes ca a de Payzal, o hoxe perdido vocabulario de Losada (Suárez Vázquez 2007: 358), tamén respondeu a unha motivación de tipo práctico, aínda que de signo distinto. Segundo información facilitada por Xosé Ramón Barreiro Fernández, o tal Losada foi cura do mosteiro de San Salvador de Camanzo (Vila de Cruces, Pontevedra) e o seu vocabulario bilingüe galego-castelán ía destinado a cregos de orixe foránea asentados en Galicia, que terían que relacionarse de maneira continua coa poboación galegofalante. Esta información procede dun manuscrito anónimo sobre dicionarios, moi probablemente da autoría do padre Sobreira, que pertence ao arquivo particular de Xosé Ramón Barreiro e sobre o que proximamente ofrecerá un estudo e edición.

deste vocabulario estivo relacionada con actividades de tipo profesional do seu autor.

2.1.2. *O vocabulario de José María Segovia (1823)*

Este modesto repertorio lexicográfico forma parte duns anónimos *Apuntes para escribir la Historia de la Coruña*, manuscrito da Real Academia de la Historia de Madrid (sinatura actual 11/8335), onde vai precedido dunhas notas descritivas sobre o “Dialecto de Galicia”. A “parte lingüística” do manuscrito foi editada por vez primeira en 1958 por José Luis Pensado¹⁴, e máis recentemente fíxoo Javier López Vallo (2004), que publicou todo o texto orixinal do volume¹⁵. O conxunto da obra dista de ser un traballo acabado; está constituído por un compendio de materiais diversos e de anotacións persoais máis ou menos elaboradas cos que talvez se pretendese preparar para o prelo unha historia descritiva da cidade da Coruña. Este carácter provisorio dos *Apuntes* afecta igualmente á parte do vocabulario, que presenta numerosos engadidos e correccións.

Por unha serie de circunstancias editoriais, a edición de Pensado tivo que ser preparada con certa urxencia, como el mesmo reconece no prefacio da edición. Non puido levar a cabo “el estudio demorado de algunas voces y formas [...] que no dejan de suscitar algún problema curioso” (Pensado Tomé 1958: 277), un estudo que anuncia para unha futura publicación e que, polo que sabemos, non chegou a facer. Tampouco puido efectuar máis indagacións sobre a autoría do texto (supona dun militar de orixe castelá) e a súa data de composición (que estima anterior a 1833) ca as que o propio vocabulario deixaba entrever. Ultimamente soubemos que estes e outros puntos tamén suscitaron as reflexións de Ramón Piñeiro (editor do traballo) en carta a Isidoro Millán (intermediario entre Piñeiro e Pensado) nos días en que se ultimaba a publicación da obra:

Totalmente de acordo coa tua opinión sobre a importancia intrínseca de tal vocabulario, que é mínimamente [sic] “lingüístico”, pois a imprecisión sinificativa das voces i a confu-

¹⁴ A súa edición do vocabulario incluíuse no *Diccionario de diccionarios* (<http://sli.uvigo.es/ddd/index.html>).

¹⁵ Prescinde dos folios en que o autor se limitaba a copiar fragmentos de obras xa impresas con informacións da súa utilidade. Curiosamente, López Vallo parece descoñecer a edición previa de Pensado, que non menciona no seu traballo.

sión do galego co castrapo resultan moitas veces pintorescas. A impresión que dá é que se limitou a recoller o que lles ouvía decir as suas criadas, unha das cales debía ser de Mondoñedo e outra de Santiago, e cicais outra de Tuy, pois tales son as referencias xeográficas a que máis espresamente se refire. Por eso abundan tanto os nomes de peixes e de froitas, así como os disparates castrápicos. Bótase de ver que non recabou ningún asesoramento de persoas cultas do país. Por un detallado exemplo cuartelario que pon semella, nefeito, que fose militar. Con todo, algo raro resulta que un militar español de comezos do XIX —e de calquera data— seipa escribir coa relativa precisión terminolóxica con que o autor do vocabulario se manexa dentro do castelán. Podería ser outra cras de funcionario, por exemplo un funcionario xudicial destinado na Cruña ¿Non coidas? Craro que non é cousa de moita trascendencia o identificarlle a verdadeira persoalidade. (Cochón & Villar 2009: 107-108 [a carta ten data do 12/4/1958])

Non ían mal encamiñadas as observacións de Piñeiro, como podemos comprobar grazas ao traballo de López Vallo (2004: 180-181), que dá sólidos argumentos para atribuír o manuscrito ao militar madrileño José María Segovia y Herrera (1786-1848). Pertenceu este personaxe ao estamento nobiliario, e na súa calidade de nobre iniciou a carreira militar en 1802. A súa activa participación na Guerra da Independencia levouno por diversos territorios da xeografía española (Valencia, Navarra, Aragón, Andalucía...), onde se foi familiarizando con algún vocabulario dialectal e coa variación lingüística peninsular, como se desprende da lectura das súas notas sobre o “Dialecto de Galicia”. Despois da volta de Fernando VII a España, José María Segovia remata a súa carreira militar e en 1815 inicia unha escalada por diversos cargos administrativos, que o levarán á Secretaría de Guerra antes de 1820 e á Intendencia Xeral do Exército e Reino de Galicia entre 1825 e 1829. Realista convencido, trasládase precautoriamente a Francia tras o acatamento constitucional do rei en 1820, pero é detido e encarcerado ao seu regreso e, finalmente, confinado na cidade da Coruña durante un ano, de xuño de 1822 a xuño de 1823. Neste período é onde debemos situar a elaboración dos seus *Apuntes* e, por tanto, do vocabulario galego (López Vallo 2004: 181-188).

A meirande parte das voces compiladas por José María Segovia pertence ás esferas dos ámbitos culinario e doméstico (nomes de peixes e mariscos, froitas, verduras, doces, pezas do vestiario, utensilios da cociña...), ademais doutras pa-

labras de uso frecuente. É doado imaxinar que estas voces proveñen do que o vocabularista lles escoitaría falar ás súas criadas, como ben apunta Piñeiro, que atina ao supoñer que unha delas debía de ser de Mondoñedo: cando o autor do manuscrito quere describir a idiosincrasia dos galegos, que fai de maneira non exenta de graza, pon precisamente como exemplo unha criada súa, de 30 anos de idade e natural de Mondoñedo¹⁶ (López Vallo 2004: 284).

A previsión do autor fixo que fose anotando as voces correspondentes a cada letra en follas diferentes, de maneira que se o volume de entradas recadadas dunha determinada letra era amplo (como ocorreu co *C* e co *M*), podería agregar novas follas ao vocabulario sen que se vise desvirtuada a súa organización inicial. Así e todo, o noso autor nunca se propuxo levar a cabo un estudo extenso sobre o galego, que consideraba innecesario pola súa semellanza co castelán e mesmo non pertinente para o traballo que tiña entre mans:

Sería muy molesto si me estendiese a formar un completo diccionario y una gramática de la lengua gallega, diferenciandose tan poco del castellano y siendo ageno de la descripción de un pueblo particular que me he propuesto pero no dejaré de ponerte algunas observaciones que he hecho: una corta nomenclatura de las voces más usuales y una canción del país para que se vean allí reunidas.

(Pensado Tomé 1958: 279)

Á hora de facer unha valoración deste traballo, deberíase ter en conta que o interese de José María Segovia polo léxico galego foi meramente circunstancial e limitado desde un primeiro momento:

He averiguado si se habia formado algún diccionario del gallego y no existe, por lo que he ido recogiendo algunas voces que apuntaré a continuación, para que veas su correspondencia en castellano.

(Pensado Tomé 1958: 278)

¹⁶ Talvez do territorio da antiga provincia e non necesariamente da cidade.

(Vasconcellos 1902: 199-201). Na actualidade estamos en condicións de atribuír con seguranza o traballo ao bibliófilo e erudito madrileño Luis Usoz e datalo nese mesmo ano de 1843.

Hoxe en día, a figura de Luis Usoz y Río (1805-1865) é recordada entre outras cousas pola súa importante colección de libros prohibidos, que se conserva desde 1873 na Biblioteca Nacional. Chegou a reunir máis de 10.000 volumes de autores heterodoxos, sobre todo de reformistas españois, cos que puido documentar as súas edicións da serie “Reformistas Antiguos Españoles”: entre 1847 e 1865 deu ao prelo 24 títulos de autores censurados ou prohibidos e, por tanto, de complicado ou imposible acceso en territorio español (Ricart 1973: 485 e 491). Para levar a cabo esta tarefa compiladora e editorial, empregou unha inxente fortuna e contou coa axuda dunha ampla rede de axentes e colaboradores, imprescindibles para localizar e adquirir os volumes desexados nos principais mercados europeos e poder introducilos subrepticamente en España¹⁸. Pero, ademais, Luis Usoz foi un grande afeccionado ás linguas. Formado en humanidades e dereito en Alcalá de Henares e Boloña, chegou a dominar e a traducir con soltura inglés, francés, italiano, grego ou hebreo. Sabemos agora que o seu interese tamén abrangueu o galego e mesmo a xiria dos canteiros pontevedreses, como veremos máis abaixo.

O manuscrito das *Vozes gallegas* presenta a caligrafía inequívoca de Luis Usoz e aparece redactado coa súa característica ortografía de tipo fonético. Está integrado por un mazo de fichas lexicográficas escritas por unha soa cara e encadernado en tapa dura da época. Na súa parte material é idéntico a outro volume da BN, a un repertorio de voces do *Latín dos Canteiros* (Mss. 7.209), tamén anónimo e datado na Coruña en maio de 1843. Obviamente, as dúas obras comparten a autoría, e grazas a un *Catálogo de manuscritos*¹⁹ do “Fondo Usoz” queda resolta calquera sombra de dúbida: o manuscrito do *Latín dos Canteiros* é atribuído aí ao propio Luis Usoz e descríbese como un “*Manuscrito autógrafo. Un legajo de papeletas*”²⁰. Temos constancia da presenza do insigne erudito en Galicia, polo menos de decembro de 1842 a xaneiro de 1843 (Vilar 1994:

¹⁸ Sobre este particular é moi recomendable a lectura do traballo de Juan Bautista Vilar (1994).

¹⁹ O *Catálogo de mss. de la biblioteca de D. Luis de Usoz y Río* (Mss. 7.207) foi iniciado polo propio Usoz e continuado por algún dos seus colaboradores antes de chegar á BN.

²⁰ Non atopamos o rexistro das *Vozes gallegas* no *Catálogo*, que non parece completo no seu estado actual.

406, en nota), aínda que por causas aínda non ben coñecidas²¹. Non sabemos se a súa estancia en terras galegas foi ininterrompida ata o 24 de maio de 1843, cando data na Coruña o prefacio do *Latín do Canteiros*; en calquera caso, estes meses deben de corresponderse co período de compilación dos materiais das dúas obras coñecidas.

Os materiais recadados en Galicia moi probablemente foron organizados, completados e pasados a limpo xa de regreso en Madrid, onde don Luis tivo oportunidade de consultarlles algunha cuestión aos seus coñecidos galegos:

Fontán, el Diputado, me dijo que llaman *godallo* en Galicia á uno envanecido de su nobleza: á un *vanistorio*, como se dice familiarmente. Por consiguiente, parece que *godallada* será fantasma, ostentacion de vanidad. &c. Sanchez Balsa me dijo, que *godallada* q[uiere] d[ecir], *trampa*, *arteria*, *engaño*.
(Vasconcellos 1902: 216, s.v. *godallada*)

Domingo Fontán Rodríguez (1788-1866), o famoso cartógrafo, foi efectivamente deputado nas Cortes Españolas polo Partido Liberal entre 1836 e 1843. De José Sánchez Balsa, funcionario da aduana de Madrid, trataremos máis abaixo.

Chama a atención que moitas das cántigas rexistradas no vocabulario, coas que se ilustra o uso dalgunhas das voces dicionarizadas, sexan de tipo burlesco ou presenten un contido sexual máis ou menos explícito. En realidade isto non debe de ser alleo á publicación que Usoz acababa de facer do *Cancionero de obras de burlas provocantes a risa*²², un anónimo valenciano publicado orixinalmente en 1519 e do que se conservaba un único exemplar, no British Museum de Londres. Talvez estivese en mente de Usoz incluír estes materiais galegos nun *Cancionero*

²¹ Juan Bautista Vilar (1994: 406) indica que Usoz estivo en Galicia para descansar, mentres que a outras localidades da xeografía española visitadas por esa época, coma Valladolid, se desprazaría para a consulta de arquivos e bibliotecas. Aínda que non hai nada que nos impida supoñer que este tipo de actividade tamén a puido realizar en Galicia (como de feito se comproba lendo a definición de *penedo* no vocabulario), talvez aproveitase a súa visita para establecer contactos cos que garantir a entrada das remesas de libros clandestinos en portos coma o da Coruña, e o seu posterior envío a Madrid, non sempre realizado en condicións idóneas (Vilar 1994: 409).

²² A obra foi editada en 1841 (Ricart 1973: 481), e non en 1843, como pensaba Leite de Vasconcellos (1902: 210, en nota).

privado que precisamente estaba a preparar en 1843 e que deixou inédito. De por parte, o interese do madrileño pola literatura tradicional e popular abrangueu o romanceiro español, sobre o que proxectaba publicar un volume, e a literatura de cordel, da que chegou a reunir unha importante colección de pregos e follas soltas (Ricart 1973: 452-454).

Usoz ampliou o corpus de voces galegas do seu repertorio botando man dalgunhas fontes impresas, fundamentalmente de dúas, que polo seu contido anticlerical ou crítico con certas supersticións serían obxecto especial do seu interese. Foron estas obras os *Rogos dun gallego* de Manuel Pardo de Andrade (na edición coruñesa de 1841) e o romance satírico *La Piligrina* (1787), de Manuel Freire Castrillón, escrito nun castelán agalegado que Usoz denomina *acurrado*. Outras obras impresas, manexadas con menor profusión, foron a *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*²³ de Cornide, os *Refranes o proverbios en romance* de Hernán Núñez ou a *Memoria o ensayo sobre la historia de la Real Cárcel de la Coruña* de Antonio Benito Fandiño. Como ningún destes impresos figura hoxe no “Fondo Usoz” da BN, podemos supoñer que foron consultados nalgunha biblioteca galega. Aínda podemos apuntar que baixo a entrada *leira* o autor chega a facer este curioso comentario: “De *leira* se forma el dimin. *leiriña*, que usa el padre Sarmiento en varias obras suyas”.

Obviamente, non faltan entre as *Vozes gallegas* os materiais léxicos de procedencia oral, que son maioría. Poucas veces consigna Usoz o punto en que foron recollidas as palabras que escoitaba, pero esas chégannos para facérmolos unha idea do territorio polo que se moveu o autor: sobre todo as cidades da Coruña e Santiago, pero tamén Betanzos, Ferrol, Caldas de Reis, Moraña e a provincia de Lugo.

En conxunto, os distintos materiais conforman unha obra modesta, pero sen dúbida interesante tendo en conta a precariedade do período en que nos movemos.

²³ Citada como *Historia de la pesca en Galicia*.

Biblioteca Nacional. Papeletas "Levár" e "Perfreva" das *Vozes gallegas* de Luis Usoz

2.1.4. A Traduccion de Eugenio Reguera (1840-a. 1866)

En 1984 o historiador Ramón Villares atopou entre os fondos do Archivo Histórico Nacional de Madrid esta interesante recolleita de voces galegas (Pensado 1985), que finalmente foi editada por José Luis Pensado en 1995²⁴. O manuscrito (sinatura L.1051) leva por título *Traduccion de algunas voces, frases i locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al Castellano* e é unha obra anónima. Actualmente está ben probada a súa atribución ao pontevedrés Eugenio Reguera y Pardiñas (1806-1866) (Xove Ferreiro 2009: 255-257), pero cómpre saber que cando se publicou, non hai aínda moitos anos, saíu sen nome de autor. Dicia Pensado daquela:

Non sabemos quen foi o seu autor, aínda que D. Ramón Villares suxírenos que foi Eugenio Reguera y Pardiñas, gobernador civil de Lugo. Robustece e confirma a súa opinión a seguinte ficha que aparece asinada coas letras iniciais do seu nome e primeiro apelido: “Sobreira. Alcornoque. Latín *suber*, *suberis*. Díjose 1º sobere(r)ira, 2º después sincopado: *sobreira*. Observación mía. E. R.

(Pensado 1995: 6)²⁵

Así e todo, o editor da peza incide en que “a letra do manuscrito é bastante variada e irregular” e que “parece de diferentes mans e tamaños” (1995: 5). A nosa impresión, sen facermos un estudo caligráfico detido, é que o conxunto dos materiais corresponden a unha mesma persoa, e que as diferenzas apreciables no tamaño e no trazado da letra poderían explicarse tendo en conta o dilatado arco cronolóxico en que foi elaborada a *Traduccion*²⁶, ademais das diferentes circunstancias en que deberon de ser escritos os múltiples retallos que compoñen a obra

²⁴ A edición foi incorporada posteriormente, con anotacións, á terceira versión do *Diccionario de diccionarios* de Antón Santamarina (2003). Na actualidade é posible consultar a reprodución fotográfica do orixinal manuscrito no *Portal de Archivos Españoles* (<http://pares.mcu.es/>).

²⁵ Xosé Xove Ferreiro (2009: 255-256) dá outros argumentos de carácter biográfico para esta atribución autoral. Pola nosa parte, podemos engadir que no folio 114r do manuscrito (non recollido por Pensado na súa edición) a entrada *atador* foi escrita sobre un papel onde se pode ler riscado o nome “S.º D.º Eugenio Reguera” (véxase a imaxe). Seguramente se trate do sobre reutilizado dun envío postal.

²⁶ Probablemente durante máis de 20 anos, entre 1840 e con anterioridade ao falecemento do autor, en 1866. Como observa atinadamente Xove Ferreiro (2009: 256, en nota), a data de remate da *Traduccion* proposta por Pensado, o ano 1858, non é correcta.

tal e como hoxe a coñecemos. En calquera caso, a posible presenza de segundas ou terceiras mans no traballo apenas nos permitiría testemuñar puntuais colaboradores de Reguera.

Precisamente, moitas das follas do volume están compostas por papeis encolados de diferentes tamaños e formas. Vese que o autor quixo darlles orde aos materiais recadados ao longo dos anos agrupando as palabras pola súa letra inicial, aínda que sen chegar a aplicar unha ordenación alfabética interna para cada letra. É probable que fixese unha copia en limpo desta obra, ou mellor aínda, que preparase unha versión máis acabada dela, xa que a maioría das entradas aparecen riscadas. En todo caso, do que non hai dúbida é de que nos atopamos ante un borrador, ante uns materiais en estado embrionario sobre os que Reguera, ou talvez outra persoa, puido seguir traballando. Neste sentido é elocuente a desproporción entre unhas entradas e outras: atopamos desde voces ou expresións definidas simplemente mediante un equivalente en castelán (*a eito, abella, agulleiro, бага, barrela...*) ata outras onde o autor se estende con amplitude recollendo informacións diversas (*carrasco, g, gaita, moca, navos brancos...*). A presenza de materiais duplicados (*cañós, jenos, levado, ouca, saramago, tenza...*), as abondosas correccións na redacción ou os engadidos marxinais reforzan tamén esta idea.

Na opinión de Pensado, a *Traduccion* foi “acaso mejor que los [diccionarios] que le siguieron, porque no da mucha acogida a las voces ciudadanas, que no faltan desde nuestro primer diccionario, aunque sean descarados castellanismos” (1985: 65); ademais, a obra “sigue un poco la tradición dieciochesca, no la decimonónica, en eso de localizar el uso de las palabras” (66). En efecto, para boa parte das 1.161 entradas contabilizadas²⁷ conségñase o lugar de recollida, e mesmo nalgún caso se ofrece información sobre o informante ou o contexto en que foi usada unha determinada palabra. É moi probable que esta práctica estivese inspirada no exemplo de frei Martín Sarmiento, cuxa obra, polo menos parcialmente, coñecía Reguera²⁸.

²⁷ Hai que ter en conta que Pensado crea entrada para voces galegas non dicionarizadas por Reguera, que figuran no corpo dos artigos lexicográficos. Así e todo, cumpriría revisar esta edición para acadarmos unha cifra máis axustada.

²⁸ Xa Pensado aclarou que a etimoloxía proposta para a voz *carvallo* na *Traduccion* provén da *Disertacion sobre las virtudes maravillosas y uso de la planta llamada carqueixa* (1786), e que ademais na propia obra se pode ler unha curiosa mención ás “obras inéditas” de Sarmiento (Pensado 1995: 8). O uso da grafía <hum-ha> (91) tamén revela a influencia do beneditino.

Non sabemos se o autor chegou a considerar nalgún momento a posibilidade de publicar este traballo. Se cadra, a creación en 1856 da Escuela Superior de Diplomática en Madrid, que demandaba materiais para o estudo do galego, supuxo a oportunidade de darlle saída pública á obra e, xa que logo, un bo incentivo para que Reguera preparase unha versión máis acabada dela.

Archivo Histórico Nacional. Folios 113v e 114r (inéditos) da *Traduccion* de Eugenio Reguera

2.2. Vocabularios de falas gremiais

2.2.1. A Verba dos Arginas de José Arias Teixeira (ca. 1810)

A breve peza de que nos ocupamos agora foi dada a coñecer por Xosé María Álvarez Blázquez en 1961. Apareceu copiada nun pequeno caderno escolar que, grazas á súa peculiar caligrafía, o editor puido atribuír sen dificultade a José Arias Teixeira y Co-

rra (1799-1867), futuro Ministro Universal do pretendente D. Carlos e destacado entomólogo. O caderno pertence á época de estudante de Leis en Santiago de José Arias (ca. 1816-1821); non obstante, Álvarez Blázquez suxire a posibilidade de que os materiais conservados fosen colixidos con anterioridade, cara a 1810, durante a estancia do autor no Colexio de Lérez, onde foi cursante de Latinidade. Sexa como fose, esta obra non deixa de supoñer unha contribución modesta, de apenas 62 palabras, que ten como mérito principal o de inaugurar en Galicia unha frutífera tradición de compilacións de voces de falas gremiais que chega ata os nosos días.

Das palabras de Álvarez Blázquez dedúcese que el era o propietario do manuscrito, polo que cabe supoñer que actualmente se conserva no arquivo familiar.

2.2.2. *O manuscrito 7209 da Biblioteca Nacional de Madrid*

Como xa se dixo, a obra que leva por título *Latín dos canteiros*, anónima e datada na Coruña o 24 de maio de 1843, é da autoría de Luis Usoz y Río. É idéntica no seu formato (caligrafía e disposición do texto, forma e tamaño das follas, encadernación) ás *Vozes gallegas*, conservadas tamén na BN. Contén un total de 147 voces ordenadas alfabeticamente, con información gramatical, equivalentes en castelán e, nalgúns casos, propostas etimolóxicas. Nunhas breves palabras limiares, o autor recolle información sobre o uso e extensión da xerga, fai algunha anotación de tipo fonético e dá noticia dunha suposta gramática do latín dos canteiros conservada por un crego de nome N. Vanden. Nun engadido final faise referencia á carta doutro crego, Nicolás Bezares, que nega o punto anterior.

Esta última carta, datada en Morillas (parroquia de Campo Lameiro) o 31 de maio de 1843 e dirixida a José Sánchez Balsa, consérvase dobrada no interior do propio volume. Respondendo nela a un requirimento previo do destinatario, o párroco Nicolás Bezares dá cumprida información sobre a orixe da xerga e o seu uso, ademais de desmentir que se elaborase ningún tratado gramatical sobre a fala gremial dos canteiros; finalmente, describe algúns costumes e o modo de vida dos habitantes da súa contorna.

O feito de o *Latín dos canteiros* ser obra anónima e ir encabezado pola carta dirixida a José Sánchez Balsa, fixo supoñer que este podía ser o autor do traballo (Rodrigues Gomes 2008: 124). En realidade, o personaxe foi un estreito colaborador de Usoz, con quen compartía ideas relixiosas e que mesmo asistía ás reunións

clandestinas e cultos evanxélicos por el promovidos. Sabemos ademais que, desde a súa posición de funcionario da aduana de Madrid, serviu de extraordinaria axuda á hora de introducir as remesas de libros prohibidos que chegaban desde diversos puntos de Europa (Vilar 1994: 406-409). Pola carta de Bezares vese que Sánchez Balsa operou tamén neste caso como intermediario de Usoz: cando se di nela que “he recibido su atenta carta seguida á otra q.^e dirigio a V. el caballero q.^e la suscribe” ou, máis adiante, “Si, como dice ese caballero, le aseguraron haver visto una especie de arte”, estase a facer referencia, sen nomealo, ao bibliófilo madrileño.

No interior do volume que nos ocupa aínda se conservan outros dous vocabularios manuscritos de voces de canteiros, con distintas caligrafías que non demos identificado pero que están claramente relacionados entre si. O primeiro deles recolle 62 voces²⁹ cos seus equivalentes en castelán. O segundo, escrito en dúas follas, contén unha lista de palabras en castelán para as que se consignan ata 168 termos de canteiros³⁰, aínda que non todas as entradas teñen anotado o seu equivalente (*aldea*, *alforjas*, *aquel*, *Castilla*, *cesta*, *coles*...). Jorge Rodrigues advirte da especificidade destas dúas pezas dentro da tradición de repertorios de voces do *verbo* e, tendo en conta varios dos seus trazos lingüísticos, conclúe que os seus informantes deberon de ser canteiros cántabros da comarca de Trasmiera, de onde procede a xiria coñecida como *pantoja*, de base castelá. Os materiais recadados por Luis Usoz son, pola contra, de inequívoca procedencia galega (Rodrigues Gomes 2008: 129).

Cómpre advertir que o máis pequeno dos repertorios foi aproveitado para a elaboración do vocabulario inverso. Desta maneira, a práctica totalidade das voces do primeiro aparecen baleiradas no segundo³¹, algunhas con lixeiras variacións ortográficas (como *algarabayas* e *algarabayos* no canto de *algarabaias* e *algarabaios*) e outras ata melloradas (*calcorros* por *calcoros* ou *chacurro* por *chacuro*). Por outra parte, é posible supoñer que esta segunda peza responde a unha encomenda feita por Usoz a algún colaborador seu, para poder coñecer o vocabulario empregado polos canteiros da rexión cántabra e tamén poder comparalo coas solucións colixidas por el en Galicia. Usoz remitiríalle a ese colaborador

²⁹ Son 63, pero unha aparece repetida.

³⁰ En total son 179, pero 11 deles aparecen repetidos.

³¹ Non ocorreu isto con: *culimaina* ‘puta’, *iriones* ‘bueies’ (pero rexistra *iriona* ‘vaca’) e *jimea* ‘ija’ (recolle *jimeo* ‘ijo’). A entrada *hernamo* ‘hermano’ non aparece no vocabulario inverso por erro de copia, xa que as dúas entradas *yimes yo hernamo hermano* do primeiro manuscrito deron lugar a unha soa no segundo: *Yo Hermano Yimes*.

unha listaxe de palabras en castelán extraída da súa propia recolleita³², para que fose completada cos termos trasmeranos. No traballo de resposta, 19 entradas en castelán quedaron sen o termo equivalente, e para unhas cantas máis houbo que artellar unha perífrase en xiria por inexistencia ou descoñecemento da palabra exacta correspondente (*caldera, estafador, leche, rezar, sartén...*).

A primeira tentativa de publicación destes materiais levouna a cabo Ramón Fernández Pousa (1946), quen en dúas entregas da revista *Finisterre* editou a carta de Nicolás Bezares e 25 voces correspondentes á letra A, procedentes da fusión dos tres repertorios descritos. Descoñecemos as causas reais que levaron a interromper a publicación da obra, pero talvez o criterio editorial da revista desaconsellase incluír certas palabras vulgares ou malsoantes presentes nos vocabularios e que deberían aparecer nas sucesivas entregas. Sexa como fose, só un ano despois, Fermín de Sojo editou os vocabularios no seu estudo sobre *La pantoja*, mesturados (pero sinalando a súa orixe) cos materiais recadados por el mesmo na comarca de Trasmiera, pois consideraba que a xerga galega tiña a súa orixe na cántabra. Lamentablemente, non puidemos consultar este traballo, pero en opinión de Rodrigues Gomes (2008: 125): “na obra de Sojo há numerosos erros de lectura na transcrição do vocabulário dos canteiros galegos”. Esta circunstancia (ademais de que sexa unha obra de difícil localización) animounos a ofrecer agora unha nova edición dos materiais contidos no manuscrito 7209 (véxase Anexo), que tamén poden ser consultados no *Dicionario de dicionarios de xirias* (Santamarina, en liña).

2.2.3. *As Apuntaciones sobre léguas de Cubí i Soler (1846-1847)*

Entre os anos 1843 e 1848, o filólogo catalán Mariano Cubí i Soler (1801-1875) realizou unha serie de viaxes pola xeografía peninsular atento á diversidade das linguas, falas e xergas que nela se usaban, co propósito de reunir datos para unha obra que proxectaba publicar sobre os diferentes idiomas de España. Do seu paso por Galicia, en maio de 1847, conservouse un caderno de viaxe onde rexistrou un breve vocabulario do latín dos canteiros de Pontevedra composto por

³² A práctica totalidade dos equivalentes en castelán do *Latín dos canteiros* aparece como entrada nesoutra obra, mesmo os de tipo perifrástico (*Jugar a los nappes, Muchacha bonita, ó bella, Peso de 20rs. Duro, Pote, jarro ó vasiya...*). Simplemente foron desbotadas nove palabras, dúas talvez por descoido (*cuerno e vaso*) e as restantes por razóns de decoro (*coito, coño, jenitales...*).

50 voces diferentes³³, así como unha serie de notas descritivas sobre o galego, fundamentalmente de tipo fonético (falaremos delas máis abaixo). Estes e outros materiais do caderno, como os referidos a falares asturianos e leoneses, atópanse nun estado incipiente de elaboración, constituíndo apenas un conxunto heteroxéneo de apuntamentos improvisados que Cubí foi rexistrando a pé de campo. O manuscrito pertencía a Andrés Martínez-Morás y Soria cando, en 1969, Ricardo Carballo Calero preparou a edición da parte galega³⁴; na actualidade consérvase entre os fondos da Real Academia Galega (ms. C-338/2).

Aínda que Cubí non chegou a publicar o seu traballo sobre as linguas de España, puido aproveitar as notas recadadas en Galicia para elaborar a “Introduccion” aos *Ensayos poeticos en dialecto berciano* (1861) de Antonio Fernández y Morales, a quen o catalán coñecera en 1847, na viaxe de estudo lingüístico polo noroeste peninsular que o trouxo ata Galicia.

Real Academia Galega. Portada e folla co vocabulario dos canteiros das *Apuntaciones sobre linguas* de Mariano Cubí

³³ Son en total 53, pero tres delas aparecen repetidas.

³⁴ Anos máis tarde, en 1983, Carballo volveu publicar o seu traballo, nesta ocasión traducido ao galego.

2.3. Notas descritivas sobre a lingua galega

Dos autores referidos, José María Segovia e Mariano Cubí i Soler dedicaron algún espazo nos seus traballos a describir a lingua que escoitaron na súa estancia en terras galegas. Trátase en ambos os casos de anotacións breves de tipo contrastivo, en que se dá conta dos trazos máis característicos do galego fronte ao castelán, ou polo menos os que a eles lles resultaron máis rechamantes. O traballo de Cubí, centrado nos aspectos fonéticos, resulta o máis preciso e sistemático dos dous, como cabía esperar³⁵.

José María Segovia fala nas súas anotacións da escasa diferenza existente entre castelán e galego, aínda que esta non lle impide emparentar o galego co portugués, atendendo razóns lingüísticas e históricas, e seguindo tamén o autorizado criterio dos xesuítas Esteban de Terreros (1707-1782) e Juan Francisco de Masdeu (1744-1817). Sorprende que no bloque idiomático que denomina *lusitano* inclúa, ademais de galego e portugués, os falares cántabros³⁶, e que chegue a afirmar que “un pasiego se distingue de un luguense, como un coruñés de un portugués de Oporto, hablando todos una misma lengua” (Pensado 1958: 278). O interese do contido das anotacións lingüísticas de Segovia non é grande, xa que “sus observaciones son muchas veces inexactas y burdas”, segundo a opinión de José Luis Pensado (276). En realidade, o que o autor fai en ocasións, demostrando escasa pericia, é describir o castrapo dalgúns dos seus interlocutores. Por exemplo, apunta que “el artículo masculino suelen confundirlo algunos pueblos con el neutro: v.g. *Lo vinu*, en vez de *el vino*” (279). Observa, en cambio, que “la gente fina no usa de tanto idiotismo” (280), aínda que tampouco lograba subtraerse por completo á influencia do vernáculo; desta maneira, “¿y luego?” era (e aínda é) unha “expresión muy familiar que repiten con mucha frecuencia, aún la gente fina” (283, s.v. *luego*).

Por outra parte, o traballo de Cubí recolle fundamentalmente unha descrición fonética do galego, no que distingue 26 sons diferentes. Da mesma maneira que José María Segovia, Cubí reparou na existencia da gheada, pero a diferenza

³⁵ Aínda así, está lonxe das atinadas “Observaciones sobre la pronunciacion del dialecto gallego”, publicadas algúns anos despois polo príncipe Luís Luciano Bonaparte (1861).

³⁶ Aínda que non se refire expresamente a eles, sobreenténdese que tamén inclúe nese bloque os falares contiguos asturianos e leoneses.

daquel emite valoracións (de tipo negativo) sobre o fenómeno, posiblemente inducidas por algún dos seus contactos en Galicia:

El gallego carece del sonido paladial que representa la *j*. Hay una bastarda pronunciación palatuo-gutural que se oye en algunas limitadas comarcas, usada en vez de *ga, gue, gui, go, gu*; que no puede admitirse cuando se habla de un tipo jeneral que constituya el dialecto gallego. (Carballo Calero 1969: 283)³⁷

Entre outras curiosidades cabe indicar que no manuscrito se describen os dous tipos de *e* do galego pero, como indica Carballo, Cubí non parece percatarse de que tamén hai dous tipos de *o*, coma no catalán (281). De igual modo, non fai mención do seseo, que con seguranza tivo que escoitar nas rúas de Compostela. O autor fala, por outro lado, da gran variación diatópica do galego (que “es diferente en cada «parroquia»”)³⁸ e, en canto ás súas vinculacións lingüísticas, ten claro que forma parte da mesma familia ca o asturiano e ca o castelán antigo. Está claro que, a día de hoxe, o maior valor das observacións de Cubí radica no seu carácter temperán (280).

2.4. As reflexións lingüísticas de Francisco Valle Inclán (1800)

Nas páxinas de *El Caton Compostelano*³⁹, o primeiro periódico galego, publicáronse tres *discursos* cunha serie de reflexións eruditas sobre a orixe das linguas

³⁷ Nos mesmos termos se expresaba en 1843 Antonio María de la Iglesia, nunha nota lingüística ao poema “Cambados. 1836”: “No existe en gallego esa pronunciación gutural de la *j*; o hay que pronunciarla como en francés o se sirven de la *x* los escritores [...] Si dicen *Santiajo* etc los menos instruidos de alguna que otra población de Galicia, no se llame a esto cosa de la lengua sino de un abuso, del prurito de imitar a los castellanos; pero semejante abuso no debe darnos la ley” (Iglesia 2005: 326). O propio Antonio de la Iglesia puido influír na opinión de Cubí, co que parece que mantivo algún contacto (Saurin de la Iglesia 2003: 38-39). En calquera caso, a visión negativa sobre a gheada debía de estar xeneralizada entre as clases letradas de Galicia (Eugenio Reguera (1995: 53) fala dela en termos de *vicio difícil de corregir*).

³⁸ Circunstancia que tamén destacan José María Segovia (Pensado Tomé 1958: 278) e Eugenio Reguera (Pensado 1995: 55-56).

³⁹ A edición facsímil dos 21 primeiros números pode consultarse no portal do Consello da Cultura Galega (<http://www.consellodacultura.org/mediateca/extras/caton.pdf>); posteriormente deuse a coñecer un exemplar do número 22, que se conserva no Seminario Maior de Ourense (<http://www.obispado-ourense.com/inst/ensenanza/mayor/biblioteca/doc/catonXXII.pdf>).

de España, da autoría de Francisco Antonio Valle Inclán de los Santos (1736-1804). Pretendía demostrar o bibliotecario da Universidade de Santiago que “las Lenguas que hoy se hablan en España son en su fondo las mismas que nos han dejado los primeros Pobladores” (33); é dicir, rescataba as vellas teorías seiscentistas sobre a primitiva lingua de España (Mariño Paz 2000: 63-64) e negaba a procedencia latina do galego ou do castelán, contradicindo o pensamento imperante na súa época entre os especialistas e rebatendo autores coma Martín Sarmiento ou Juan Francisco de Masdeu. No escrito advírtese, en cambio, un seguimento das teses de Sarmiento no que respecta á consideración do portugués como dialecto do galego e á superioridade das linguas non escritas, que se estiman puras.

As ideas vertidas polo autor no primeiro dos tres discursos foron refutadas polo propio Masdeu, de maneira irónica e mordaz, nos Discursos XXI e XXII da publicación. Así mesmo, na redacción do periódico recibíuse un anónimo (que non chegou a ser publicado) en que se acusaba a Valle Inclán de copiar as súas ideas de fontes non reveladas. Ramón Mariño ve neste feito

un indicio máis que apunta cara á existencia dun certo debate sobre o galego e as linguas na Compostela e na Galicia de entre o setecentos e o oitocentos, un debate en que o bibliotecario Valle Inclán debeu de xogar, certamente, un papel protagonista.

(Mariño Paz 2000: 68)

Outro froito dese debate sería aquela *Disertación sobre el Origen de la Lengua Gallega* do gramático José Labrada, hoxe perdida, de que nos deu noticia o padre Sobreira (Suárez Vázquez 2007: 367-368).

3. CABO

O percorrido ata aquí feito pola “producción lingüística” do período pregaleguista fai evidente a súa limitación en canto ao número, tipoloxía, volume e alcance das mostras conservadas. O corpus dispoñible consta apenas de oito pezas, fundamentalmente glosarios e vocabularios de reducido tamaño. Todas elas, agás o traballo de Francisco Valle Inclán, permaneceron inéditas no seu momento, e é probable que algunhas nin fosen concibidas para o prelo. Puidemos comprobar,

ademais, que varios dos traballos, tal e como os coñecemos actualmente, non pasaron de ser simples borradores ou quedaron inacabados.

Esta produción lingüística garda algúns paralelismos coa produción literaria en galego das primeiras décadas do XIX. Pensemos, en primeiro lugar, que moitas das pezas literarias (sobre todo as que quedaron inéditas) e tamén os traballos de lingua apenas deberon de ter repercusión fóra de círculos bastante reducidos⁴⁰. En xeral non parece apropiado falar, xa que logo, de correntes nos traballos en e sobre o galego, senón máis ben de esforzos illados, algo especialmente visible no terreo da lexicografía. En calquera caso é certo que a partir da década de 1840 se ven algunhas mostras de cambio nesta situación: conséntase un aumento progresivo na produción literaria en galego (nalgunha medida relacionado coa aparición de asociacións culturais, como a Academia Literaria de Santiago de 1840), e ademais tivo lugar un “descubrimento” da tradición lingüística anterior, grazas á circulación de copias manuscritas dalgúns obras do padre Sarmiento. Se ben este feito non pasa do anecdótico nun traballo coma o de Luis Usoz, resulta en cambio fundamental se pensamos na produción lexicográfica e lingüística de figuras coma Eugenio Reguera ou, xa fóra do noso período, Francisco Javier Rodríguez (1797-1857) e Juan Manuel Pintos (1811-1876).

É sabido que a lingua empregada nas composicións literarias da época se caracteriza por ser pouco elaborada e por presentar un escaso afán de depuración. Ademais, é totalmente allea a calquera tentativa de fixación gramatical ou ortográfica. Como explica Ramón Mariño:

La demande d'unification de l'orthographe galicienne et, en général, la préoccupation pour que se fasse une variété cultivée unifiée pour le galicien a été, postérieurement, une des préoccupations fondamentales de ceux qui ont appuyé le Rexurdimento [...] Mais à l'époque pré-galicianiste, au début du XIXe siècle, on ne donnait jamais les circonstances nécessaires pour que cette fixation puisse se produire, ni même les conditions qui permettraient d'aller de l'avant: la reconnaissance officielle de la langue galicienne étant encore à cette époque une authentique chimère, on ne disposait pas non plus d'institutions ni d'écrivains de prestige entourés d'une *auctoritas* et équipés

⁴⁰ É diferente o caso dalgúns exitosos escritos panfletarios de tipo político, que con todo non tiñan máis vixencia ca a que lles daba o mantemento das circunstancias concretas que os orixinaran.

de moyens qui leur permettent de consacrer et de socialiser un modèle qui sera accepté par tous ou presque tous.

(Mariño Paz 2005: 209)

Nese contexto, os autores dos traballos lingüísticos analizados tampouco sentiron a necesidade de propoñer unha codificación para o galego e non foron máis aló de acomodar unha ortografía improvisada para as súas necesidades puntuais. As dificultades que supoñía naquel entón afrontar a escrita en galego quedan de manifesto, por poñer un exemplo, na diversidade de solucións empregadas nos vocabularios para a representación do fonema fricativo prepalatal xordo, alleo ao sistema fonolóxico do castelán: <x> en Payzal (*alxouxere, desexado*); <ch>, <ch^> e <j> en Segovia (*michillon, ochê, jardas*); <g>, <j>, <x>, <x^> en Usoz (*abrangér, aturrujo, lixoso, xiada*) ou <g>, <j> en Reguera (*agiña, feije*).

Outro aspecto que ilustra o paralelismo existente entre a produción literaria e lingüística da época atopámolo na evidente limitación xenérica ou tipolóxica das mostras conservadas en cada caso. Entre as obras literarias son maioría as máis próximas á oralidade e á cultura popular (mostras de poesía festiva ou humorística, diálogos populares) e só a partir de 1840 comezou a producirse un incremento da poesía lírica e narrativa. O galego foi alleo, por suposto, á literatura científica e técnica, ao ensaio ou ás ciencias sociais, pero tamén á prosa narrativa (Mariño Paz 2005: 206-207). Poñendo a vista nas obras lingüísticas, comprobamos que non se chegaron a elaborar gramáticas e que os traballos de tipo lexicográfico, a maioría, son pequenos vocabularios, sen que se coñeza ningunha tentativa de elaboración de dicionarios, que non xurdirán ata a década de 1850⁴¹.

Parécenos moi significativo o feito de que varias das obras lingüísticas pre-galeguistas fosen elaboradas por non galegos, e en tal medida que o seu esforzo representa a metade dos traballos do período coñecidos ata hoxe. As motivacións

⁴¹ José Luis Pensado indica que na *Traduccion* de Reguera “cabe toda clase de voces usadas por los campesinos” e que resulta “por tanto un diccionario gallego corriente y moliente” (1985: 65). Aínda así, cremos que na vontade do autor primaba facer unha obra máis restrinxida ca un dicionario de lingua, pois noutro caso optaría por escoller un título coma “Diccionario gallego” ou outro similar. Non convén esquecer, por outra parte, que entre os precedentes setecentistas só o padre Sobreira traballou na elaboración dun dicionario (que, cómpre dicilo, careceu de calquera repercusión ata o século xx), pois non ían nesa liña os importantes traballos de Sarmiento nin, moito menos, a modesta contribución de Cornide.

que os levaron a ocuparse do galego hai que buscalas no seu interese xeral polas linguas (Usoz e Cubí) ou na vontade de completar a descrición dunha localidade de interese estratéxico (Segovia). Fronte a estas motivacións, as dos naturais do país poden resumirse na ampla curiosidade erudita dos seus autores, que tamén atinxiu o ámbito lingüístico (Valle Inclán, Arias Teixeira, Reguera), ou na necesidade de dispoñer dalgún material de tipo práctico para o contexto bilingüe en que se desenvolveron (Payzal). Segundo o estado actual de cousas, chama a atención o feito de que durante as catro primeiras décadas do XIX, entre 1801 e 1840, non se coñeza ningún personaxe galego que prestase atención á súa lingua e que procurase estudala, aínda que fose dun modo rudimentario, pois xa vimos que Payzal tiña o seu interese posto no castelán e que Arias Teixeira se ocupou da xerga dos canteiros, pero non da lingua común.

A situación mudou de maneira substancial, como é ben sabido, nas dúas décadas seguintes: nos anos 50 publicouse *A gaita gallega* (1853, 1857²) de Juan Manuel Pintos, xunto ás primeiras entregas dun *Breve diccionario gallego* do mesmo autor, e Francisco Javier Rodríguez, Marcial Valladares e Luis Aguirre del Río iniciaron a elaboración dos seus respectivos dicionarios. Xa nos 60, ademais da aparición póstuma da obra de Rodríguez, moi intervida por Antonio María de la Iglesia, coñecemos a publicación das primeiras descricións gramaticais do galego, debidas a Francisco Mirás, Juan Cuveiro Piñol e, sobre todo, Juan Antonio Saco y Arce. Outros traballos quedaron neses anos sen publicar, como unha gramática histórica de José Rodríguez Seoane, a gramática e o vocabulario anunciados por Ramón Álvarez de la Braña ou o dicionario de Pintos⁴². Esta eclosión de estudos sobre o galego, ademais dalgún outro proxecto non materializado, pódese entender de maneira global como manifestación cultural do progresivo desenvolvemento dunha conciencia identitaria galega diferenciada, da que non se atopan evidencias con anterioridade a 1840. Así e todo, habería que contar coa intervención dalgún outro factor, como a creación da Escuela Superior de Diplomática en Madrid (1856), que demandaba materiais para o estudo do galego, para entender este despegue da lingüística galega no período provincialista, inimaxinable tan só uns poucos anos antes.

⁴² Para completar a nómina destes anos debemos referirnos tamén á edición da *Recopilacion de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega* de Sarmiento, feita por Pintos en 1859.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, JOSÉ MARÍA (1961): “Vocabulario «dos arginas»”, *El Museo de Pontevedra* xv, pp. 83-85.
- BONAPARTE, LUÍS LUCIANO (1861) “Observaciones sobre la pronunciacion del dialecto gallego”, en José Sánchez de Santa María: *El Evangelio segun San Mateo, traducido al dialecto gallego de la version castellana de don Felix Torres Amat. Precedido de algunas observaciones comparativas sobre la pronunciacion gallega, asturiana, castellana y portuguesa*. Londres, pp. v-viii.
- CABRERA, RAMÓN (1837): *Diccionario de etimologias de la lengua castellana*. Tomo I. Madrid: Imprenta de don Marcelino Calero.
- CARBALLO CALERO, R. (1969): “Un manuscrito de D. Mariano Cubí y Soler. (Observaciones sobre el gallego y otras curiosidades lingüísticas)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 24, pp. 275-289. [O autor publicou en 1983 unha tradución ao galego deste artigo, recollida no volume *Da fala e da escrita*. Ourense: Galiza Editora, pp. 84-94].
- COCHÓN, LUÍS E MIRO VILLAR (eds.) (2009): *Epistolario de Ramón Piñeiro a Isidoro Millán González-Pardo (1952-1971)*. [Santiago de Compostela]: CRPIH [é o volume XIII dos Cadernos Ramón Piñeiro] [<http://www.cirp.es/pub/docs/crp/crp13.pdf> (consultado: 23/4/2011)].
- FERNÁNDEZ POUSA, RAMÓN (1946): “Diccionario del «latín dos canteiros» de Galicia”, *Finisterre. Revista de Galicia* 29 [p. 11]; 30 [p. 19].
- FERREIRO, MANUEL (1994): “Contribución á lexicografía histórica do galego: o vocabulario de Payzal”, *Cadernos de Lingua* 9, pp. 55-88.
- IGLESIA, ANTONIO DE LA (2005): *Poesías*. Edición, limiar e notas de M. R. Saurin de la Iglesia. A Coruña: Real Academia Galega.
- LÓPEZ VALLO, JAVIER (2004): “El diario nº 2 de José María Segovia: La Coruña vista por un ilustrado tardío durante el Trienio Liberal”, *Nalgures* 1, pp. 175-290 [<http://www.estudioshistoricos.com/revista/nalgures1.pdf> (consultado: 21/11/2010)].
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (2000): “O debate lingüístico nas páxinas de *El Catón Compostelano*”, en Xosé López García (coord.): *El Catón Compostelano. Estudos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 63-70.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. A Coruña: Universidade [é a “Monografía 2” da *Revista Galega de Filoloxía*].
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (2005): “La culture écrite de la langue galicienne pendant l’époque pré-galicianiste”, en Carmen Alén Garabato (coord.): *L’éveil des nationalités et les revendications linguistiques en Europe (1830-1930)*. Paris: L’Harmattan, pp. 193-219.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN (2008): *Historia de la lengua gallega*. München: Lincom.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN / X. R. BARREIRO FERNÁNDEZ / ROSA ANEIRO DÍAZ (2008): *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz. Notas histórico-biográficas de X. R. Barreiro Fernández. Coordinadora da edición: Rosa Aneiros Díaz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MURGUÍA, MANUEL (1862): *Diccionario de escritores gallegos*. Vigo: J. Compañel. Edición facsímil: Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1999.

- PENSADO, JOSÉ LUIS (1985): “Sobre un nuevo diccionario gallego”, en *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos. (Ensayos)*. La Coruña: La voz de Galicia, pp. 65-67 [artigo publicado orixinalmente en *La Voz de Galicia*, o 28/12/1984].
- PENSADO, X. L. (1995): *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858)*. A Coruña: Real Academia Galega [é o Anexo 2 dos *Cadernos de Lingua*].
- PENSADO TOMÉ, JOSÉ LUIS (1958): “Un vocabulario gallego del siglo XIX”, en *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. Vigo: Galaxia, pp. 275-286.
- RICART, DOMINGO (1973): “Notas para una biografía de Luis Usoz y Río”, en Evelio Verdera y Tuells (ed.): *El Cardenal Albornozy y el Colegio de España*. Tomo III. Zaragoza: Publicaciones del Real Colegio de España en Bolonia, pp. 435-532 [é o volume XIII dos *Studia Albornotiana*].
- RODRIGUES GOMES, JORGE (2008): *Falas secretas. Estudo das gírias gremiais galego-portuguesas e ibéricas*. Ourense: Associação Galega da Língua.
- SANTAMARINA, ANTÓN (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. 3ª versión. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Hai dispoñible unha versión do traballo en liña revisada e ampliada con novas obras: Antón Santamarina (coord.) (en liña): *Diccionario de diccionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega*. [Vigo] / [Santiago de Compostela]: SLI / ILG. [<http://sli.uvigo.es/ddd/index.html> (consultado: 23/4/2011)].
- SANTAMARINA, ANTÓN (coord.) (en liña): *Diccionario de diccionarios de xirias. Corpus lexicográfico da lingua galega*. [Vigo] / [Santiago de Compostela]: SLI / ILG. [<http://sli.uvigo.es/xirias/index.html> (consultado: 23/4/2011)].
- SAURIN DE LA IGLESIA, MARÍA ROSA (2003): *Antonio, Francisco y Benigno de la Iglesia. Una biografía intelectual*. Santiago de Compostela: CSIC / Xunta de Galicia [é o Anexo xxx dos Cuadernos de Estudios Gallegos].
- SUÁREZ VÁZQUEZ, DAMIÁN (2007): “Algunhas notas sobre obras menores e traballos perdidos de lexicógrafos galegos do século XVIII”, *Verba* 34, pp. 355-373.
- VASCONCELLOS, J. LEITE DE (1902): “Estudos de philologia gallega. I. Vozes gallegas”, *Revista Lusitana. Archivo de estudos philológicos e ethnológicos relativos a Portugal* VII, pp. 198-229 [http://cvc.instituto-camoes.pt/bdc/etnologia/revistalusitana/07/revista07_pag_198.pdf (consultado: 27/11/2010)].
- V[ALLE] Y[NCLÁN], F[RANCISCO] (1800): “Discurso II”, “Discurso III”, “Discurso IV”, *El Catón Compostelano*, pp. 17-29, 33-46, 49-62. Edición facsímil: Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2000 [<http://www.consellodacultura.org/mediateca/extras/caton.pdf> (consultado: 20/4/2011)].
- VILAR, JUAN BAUTISTA (1994): “La formación de una biblioteca de libros prohibidos en la España Isabelina. Luis Usoz y Río, importador clandestino de libros protestantes (1841-1850)”, *Bulletin Hispanique* 96, pp. 397-416.
- XOVE FERREIRO, XOSÉ (2009): “Un texto inédito de 1842 de Juan Manuel Pintos”, *Boletín da Real Academia Galega* 370, pp. 253-275.

ANEXO

O LATÍN DOS CANTEIROS DE LUIS USOZ Y RÍO (1843)

Editamos a seguir os materiais que integran o manuscrito 7209 da Biblioteca Nacional de Madrid. En primeiro lugar recollemos a obra que conforma o volume propiamente dito, isto é, o vocabulario que atribuímos a Luis Usoz e, a continuación, as tres pezas que se conservaron ata hoxe no interior do volume: a carta do párroco Nicolás Bezares e os dous vocabularios da xiria dos canteiros de Trasmiera¹.

A nosa edición reflicte escrupulosamente o contido dos manuscritos. Respectamos a ordenación dos orixinais e indicamos en nota ao pé de páxina as dificultades que fomos atopando, xunto con outras observacións que estimamos de interese. Marcamos entre corchetes ([]) algunha restitución levada a cabo nos textos 2, 3 e 4, e mais as equivalencias en caracteres latinos das voces hebreas e arábegas do texto 1².

1. *Latín dos canteiros*

Coruña. Mayo 24.

Latín dos canteiros. (1843).

El dialecto q.^e llaman *jerga*, ó *Latín dos canteiros*, y algunos *Monserga*: se habla en toda Galicia jeneralmente, *solo* por los *canteros* y *carpinteros*; pero, en particular se habla en el Valle de Cuntis, Caldas de Rey, y demás inmediaciones de Pontevedra. Y de esos puntos proceden todos los Canteros de Galicia. Las voces siguientes se han recojido de boca de ellos mismos. Los verbos se conjugan como en Españól. La *x* se pronuncia en el *Latín dos canteiros*, como en gallego, i.e. *sh*. Las demás letras, como en castellano. Dicen que de este dialecto ó *jerga* hay una Gramática mss. q.^e tenia algunos años hace, el clérigo D. N. Vanden, simplista, ó beneficiado simple: pero esto lo niega D. Nicolás Bezares, párroco de Morillas, uno de los pueblos donde se habla esta *jerga*. —El dicho párroco no contestó bien á la carta q.^e se le escribió, quizá por no haberla entendido. En las 140 y tantas voces q.^e recojí hay verbos q.^e el cura no cuenta, puesto q.^e dice no tienen mas³.

Afiañada, a. Vestida. Bien afiañadas. Bien vestidas.

Afuste, s. Taza.

Agaviarrár, v. Prendér.

Alcamonas, s.pl. Alforjas.

Alfaina, sm. Sastre.

Alpurrote, s.m. Ladrón.

Alpurrá, v. Robár.

Andía, sf. Onza. Moneda de oro.

Apiltrár, v.r. Sentarse. it. Acostarse.

Arañota, sf. Trucha. Arañotas. Truchas.

Areona, sf. Vaca. pl. Areonas. Vacas. En Gr. Ἀρνος, -ον, ó, significa *cordero*, que tambien es animal patihendido. Es probable pues q.^e *Areona* proceda de la misma raíz que la voz griega; y sus compañeras = Ἀρνίον. Ἀρν-εἰός. Ἀρν-άκίς. &c. Veas. cualquier Léxicon griego.

Arguina, sm. Cantero.

Arpolido, s.adj. Rico.

Arria, sf. Piedra.

Atrenár, v. Llenar.

Ausca, s. Sol. La etimología de esta voz, procede indudablemente de una de las Lenguas primitivas, pues con las mismas letras, ó raíces, se hallan voces, siempre significando, *sol*, *fuego*, ó *ardór*; en árabe, hebreo, persa, fenicio y otras lenguas. En lenguajes de América sucede lo mismo. En *Aymará*, lengua q.^e se habla en la Paz, Puno y otras partes de la América Meridional

se dice v. g. = “*iscanina apamni*, colque cuchararata, biracocha ataquí”. = “*Fuego* trae en cuchara de plata, para q.^e el caballero encienda”. *Isanina*, fuego: es la misma raíz q.^e *ausca*, sol.

Axoulár, v. Dormír.

Azacrán, s. Vaso.

Barruas, s.pl. Jelitales. Compañones.

Bayo, sm. Vino.

Bayorta, sf. Taberna.

Buxa, s. Maestro.

Bachoa, sf. Sartén.

Caicó, s. Dios. En bascuence *Jaicoa*.

Caicoa, sf. Iglesia.

Caicoeño, s. Santo. Caicoeños. Santos.

Calcurreiro, sm. Zapatero.

Canfos, sm. Reló.

Carrelo, s. sing. y pl. Costilla, y costillas.

Catamua, sf. Cara.

Caxo, sm. Frayle.

Caxubela, sf. Castilla. (La parte de España)

Cernia, sf. Manteca.

Cernillón, sm. Aceyte.

Ciba ó Civa, sf. Casa.

Corcozo, sm. Carpintero.

Cotea, s. Puta. Coteas. Putas.

Curubelas, s. pl. Patatas.

Curubillos, s. pl. Garbanzos. Aluvias. Judías secas.

Chacurro, sm. Perro.

Chirlo, sm. Carro.

Dangre, adj. Grande. Parece la misma voz castellana *grande*, en anagrama, o trastrocadas las letras, para q.^e no se entienda.

Degranxo, v. Correr mucho.

Entalár, v. Joder.

Entalo, sm. Coito. Ayuntamiento carnál.

Escarricoa, sf. Escopeta.

Escurio, sm. Cuchillo.

Ecurias, s. pl. Tijeras.

Ecuriaxe, s. Este es un nombre jenérico, con que expresan toda clase de cosas ó utensilios de hierro como *clavos*, *cuchillos*, *navajas*, *tachuelas*, &c.

Estafado, a. Flaco.

Estafalomaino, s. Risa.

Estafár, v. Morir.

Fiaño, sm. Pantalón.

Forates, part. Fuera.

Fumarreira, sf. Gallina. pl. Fumarreiras.

Fumarro, sm. Huevo. Fumarros. pl. Huevos.

Fustanco, sm. Palo. Fustancos. Palos. Acallar fustancos ó carrelo. fr. por Apaleár. Dar de palos.

Fustaxe, s. Leña.

Fustela, sf. Cuchara.

Galrua, sf. Boca.

Galleira, sf. Galicia. P. de España.

Gandír, v. Comer.

Garlupiar, v. Hablar.

Greda, sf. Carne.

Gruño, sm. Tocino.

Gruño, sm. Cerdo.

Giche, adj. Pequeño. ó adv. Poco.

Gito, sm. Trigo. Lo mismo significa *ouguia*. Veas.

Guicho, pron. Aquél. También significa, *otro*.

Imes, pron. Yo.

Isas, s. pl. Sopas.

Jabiarro, sm. Pelo.

Jorán, s. adj. Pobre.

Labrega, sm. Dueño de una casa.

Lapinga, s. Señora. Lapingas. Señoras.

Lorda, s. Pedo.

Lucerna, s. Puerta. Ventana. Según el adjetivo que le aplican.- Lucerna dangre. es Puerta. Lucerna giche. es ventana.

Luz-giche, s. Mañana (i. e. *luz chica*).

Llastír, v. Andar.

Llastír, v. Escapar.

Llastír oreta por la Galrrua. Escupir.

Marfusiár, v. Fumar.

Melcho, s. Cura. Párroco. Esta voz tiene la raíz en las lenguas orientales מלך [mlk] Heb. o del arab. ملك [mlk]. Tauriz dice sobre esta voz *Melca* ó *Melec* = «Verbum מלכת [mlkt] subegi, á subigenda massa; מלך [mlk] et אמלך [‘mlk] enim veniunt in validissima ejus subactione: potest etiam exponi, in potestate habui actionem ejus, et pro arbitrio manum meam versare valui». Un cura párroco parece que *subegit*

massam y tiene *bajo su potestád* á sus feligreses. También puede derivarse de la raíz مـاـجـ [majd]. Veas. Erpen. Index Arabicus⁴.

Mestea, sf. Uva. Usado siempre en plur. Mesteas. Uvas.

Morcans, s. pl. Hijos pequenos.

Motoa, sf. Oveja. Motoas. Ovejas.

Moutina, sf. Montaña.

Moxoas, s. pl. Barbas.

Muriár, v. a. Trabajar.

Muriante da terrageira, s. comp. Labrador.

Muriár, v. Trabajar. Muriár de graxo. fr. Trabajar lijero, ó mucho.

Nifrado, sm. Vino.

Oreta-ira, sf. Aguardiente.

Oretár, v. Llover. it.

Oretár, v. Llorár.

Oreteiro, sm. Mar.

Oreteiro, sm. Rio.

Ormeár, v. Rezár.

Ouguía, s. Pan. Ouguía, es tamb. Trigo.

Papilosár, v. Leér. Papilosar andiamente. Leér bien.

Papiloso, s. Libro.

Para-perre, v. Estár malo, ó enfermo.

Parár, v. Estár.

Perrez, s. Hambre.

Picoa, sf. Caldera.

Picón, sm. Pote, jarro ó vasiya de cobre.

Piltra, sf. Cama. Esta voz es Jermanesca. La pone Hidalgo en su Vocab.⁵

Polvorosa, sf. Pólvora.

Rangumia, s. Soldado. Rangumias. Soldados.

Raula, sf. Noche.

Rechela, sf. Muchacha fea.

Rechilo, s. Viento.

Rechilár, v. Venteár. Hacer viento.

Rufaleira, sf. Una luz ó resplandór cualquiera.

Rufo, s. Lumbre.

Taburo, sm. Maíz, ó Borona.

Tafarilla, sf. Coño.

Tasca, sf. Tarde.

Todeitos, pron. Nosotros, ó Vosotros.

Tonxe, pron. Tú.

Vedija ó Bedija, sm. Dueño de la casa.

Verdea, sf. Fruta.

Verdeo, s. Sangre.

Verdugo, sm. Estafadór.

Verdulantas, s. pl. Coles.

Viloiro, sm. Ciudad.

Viloiro-guiche, s. Aldéa.

Vixios, s. pl. Ojos.

Xabeca, sf. Cabeza.

Xabrea, sf. Cabra.

Xabreár, v. Andár.

Xaminorio, s. Camino.

Xandoblear, v. Jugár á los naypes.

Xandoqui ó Jandoqui, sm. Gato.

Xarabelo, sm. Caldo.

Xatelo, s. Leche. ó cosa de leche.

Xea, s. Mierda.

Xe de a luz, m. adv. Mediodía.

Xerabia, sf. Camisa.

Xellagoria, sf. Cesta.

Xespear, v. Pagár.

Xido, s. y a. Bueno.

Xumpicha, sm. Compañero.

Xurufa, sf. Muchacha bonita, ó bella.

Zoina, s. Cura. Párroco.

Zollo, sm. Cura. Clérigo.

Zuardo, sm. Cuerno.

Zurita, sf. Peseta.

Zurito, sm. Peso de 20 rs.- Duro.

Zuro, s. Cuarto. (La moneda de cobre).

Zurapaxe, sm. Dinero.

2. Carta do párroco Nicolás Bezares

Sor D.ⁿ Jose Sanchez Balsa

Morillas 31 de Mayo de 1843

Muy S.^{or} mio de mi particular aprecio; he recibido su atenta carta seguida á otra q.^e dirigió a V. el caballero q.^e la suscribe encargando en ella averigüe si en este pais clasico de canteros, ó pica-pedrerros, hay algun arte q.^e enseñe su latin, qual pudo ser el origen de ese dialecto, y si lo usan en sus diversiones; y los usos y costumbres q.^e observan en las bodas, en los entierros, bayles, y metodo de vida; la respuesta la concretaré a los articulos sig.^{tes}

1.º En 37 años de residencia q.^e llevo en este curato y mis feligreses enla mayor parte exercen el oficio de canteros asi como los del partido de Montes, Cotovad, Moraña, y Baños de Cuntis, nunca he savido q.^e el lenguaxe, ó gerigonza le hayan aprendido por reglas gramaticales, ni q.^e haya libros ó arte ni manuscrito ni impreso, y solo una locucion tradicional sin partes de oracion, careciendo por lo comun de verbos y solo los sustantivos dan el sentido a la oracion con un verbo general. Yo atribuyo q.^e este dialecto sigiloso lo habran tomado delos vizcainos por exercer estos provincianos el mismo oficio q.^e los havitantes de esta comarca; y hallandose juntos en las grandes obras, particularm.^{te} quando se costruyó el departamento del Ferrol en tiempo delos reynados de Fernando 6.º y Carlos 3.º estuvo en voga esta algaravia, mas ahora va perdiendo su vida, de suerte q.^e no se oye termino alguno aun alos mismos q.^e siguieron el oficio y subsisten estacionarios en sus casas. Si, como dice ese caballero, le aseguraron haver visto una especie de arte, no temo asegurar fue una equivocacion; seria si un apunte de voces y algunas frases q.^e algun curioso conservaria p.^a retenerlas en la memoria. Las canciones q.^e usan las personas de ambos sexos en sus diversiones son en idioma gallego dela clase de tercetos y cuartetos al sonido

de panderetas y en foliadas como se usa en las Mariñas de esa ciudad y de la de Betanzos.

2.º El instrumento musico mas comun p.^a sus bayles es la gayta de fuelle con acompañam.^{to} de tamboril, y la danza mas general la q.^e se llama Muyñeyra como en todo el antiguo reyno de Galicia, con la diferencia q.^e en unos distritos tiene algunas variaciones en vueltas, pero el compas es uno mismo ó mas apresurado, o mas pausado.

3.º Las costumbres de estos aldeanos y aldeanas es no perdonar ferias y romerias, por manera q.^e las mugeres agoviadas con el trabajo improbo de toda la semana en cultivar sus tierras, (cuya esplicacion ha de ser en otro articulo) no se desaniman en andar una ó dos leguas con los zapatos en la cesta ó lio q.^e llevan sobre la cabeza p.^a disfrutar dela concurrencia y variedad q.^e ofrece la afluencia, y mejor dicho, p.^a ver y ser vistas: los hombres aunq.^e no tan curiosos siguen la misma costumbre como hijos de madres.

4.º Las bodas y entierros no presentan particularidad digna de notarse, las primeras sin mayor aparato se celebran con alegria con bayles y foliadas, y los segundos acompañando a los cadaveres las personas mas llegadas con los llantos y voces lastimeras propias del dolor q.^e es de suponer.

5.º y ultimo. El metodo de vida de estas gentes es el sig.^{te} Los varones cumpliendo 15 años poco mas ó menos siguen asus padres, parientes, o vecinos para el aprendizaje de canteros, y muchos de carpinteros; por enseñarles el oficio generalm.^{te} nose interesan mas q.^e en una parte del jornal, siendo estraños: salen á principios de Abril y vuelven á sus casas por Nov.^{te} y Dic.^{te} se estienden fuera de Galicia al reyno de Leon y el [de] Portugal. En toda esta temporada las mugeres labran sus tierras, siegan los centenos[,] siembran el maiz, lo escardan, caban, y recogen: cuydan del ganado vacuno, q.^e abunda en estas montañas, y finalm.^{te} cuando llegan los hombres de afuera hallan recogida su cosecha enla q.^e se incluyen las patatas, y durante el invierno se emplean los hombres en los mas propios trabajos de su esfera y las mugeres en hilar el lino de su cosecha. Es la razon q.^e puede dar por lo pronto su atento capellan Q. B. S. M.

Nicolas Bezáres [rubricado]

3. Vocabulario da *pantoja*: xiria-castelán⁶

Quicoa es Dios
Drame es Madre
Drape es padre
Jimeo es ijo
Brocino⁷ es Sobrino
Billalon es trigo
oguia es p.ⁿ
aragua es Carne
ordallo es tocino
algarabaios son Garbanzos
algarabaias alubias
Ardoa es bino
oreta clamo es aguardiente
alcaria es aceite
esclamentin es pescao
Papelosos son papeles
Chirron es Carro
iriones son bueies
irionas son Bacas
candiotas son Cubas
Sotanganas son tablas
Sotanganos son Palos
Gumaros son buebos
Gomaras son Gallinas
Mandolas son burras y ieguas
Mandolos son bur[r]os
Jaule es la Cama
Ciba es la Casa
Camargo es el tejao
Maragotas son Castañas
Masteas son ubas
berdegosas son Manzanas y peras

Cabezon es la Sal
Soria es la pez
mota es Sebo
Bringasua es arma de Fuego
Ciba de quicoa es la Yglesia
Caligo el cura
yimes yo
hernamo hermano
chandoco el Gato
chacur[r]o el per[r]o
Calcor[r]os los zapatos
Faratulas los Calzones
arpiona la chaqueta
Sandaniega la camisa
Chapeo el Sombrero
tansos los Santos
Zaime Maiz
chingarras Campan.^s
Mangar[r]ias Soldados
llatres ladrones
Caligo Cura
Farfole Fraile
Villorio pueblo
La ra[c]ha noche
Legun el dia
Culimaina puta
Surguina bruja
arguina Cantero
Candiotero Cubero
ter[r]aguza tierra
Jimea ija

4. Vocabulario da *pantoja*: castelán-xiria

Escopeta. Bringasua.

Cuchillo. Cuton.

Tijeras.

flaco. Nete aguiches de araguaia.

Risa. Llardea.

Morir. Arrupar.

Pantalon. Faratulas.

fuera. Aruefa.

Gallina. Gomara.

Huevos. Gumaros.

Palo. Sutangano.

Dar de palos. Para sutanganazos.

Leña.

Cuchara.

Boca. Gomia.

Galicia. Arengues.

Comér. Jalear.

Hablar. Besbear.

Carne. Araguaia.

Tocino. Ordallo.

Cerdo. Ordeaco.

Pequeño. Chiprin.

Poco. Aguichis.

Trigo. Billalon.

Aquél.

Otro. Yru.

Yo. Eo ó Yimes.

Sopas. Caldosas.

Pelo. Lepo.

Pobre. Drope.

Dueño de una casa. Man de nuga ciba.

Señoras. Ñorosas⁸.

Puerta. Ortea.

Ventana. Chiprina.

Mañana. narama.

Luz chica. Sua chiplina.

Andár. Andarigar.

Escapar. Llascir.

Escupir. Oretear por la gomia.

Fumar. Manfullar.

Cura Parroco. Caligo Drangue.

Uvas. Masteas.

Manzanas, y Peras. Berdegosas.

Hijos pequeños. Jimeos chiprines.

Ovejas. Motonas.

Montaña. Terraguza Drangue.

Barbas. Bizarras.

Trabajar. Murear.

Labradór. Mureador de la Terraguza.

Trabajar mucho. Murear chum.

Vino. Ardoa.

Aguardiente. Oretaclamo.

Llover. Oretear.

Llorár. Oretear por las llampas.

Mar.

Rio.

Rezar. Murear los vervos de Q[u]icoa.

Pan. Oguia.

Trigo. Billalon.

Leér. Morear papelosos.

Leér bien. Morear yemen.

Libro.

Estar malo ó enfermo. Parar dongo en jaule.

Estár.

Hambre. Nejo Ajateo.

Caldera. la Balmaseda donde se muere los arpeos.

Pote, jarro ó vasija de cobre. Cascoso.

Cama. Jaule.

Polvora.

Soldados. Mangarrias.

Noche. Racha.

Muchacha fea. Murcata donga.

Viento. Orza.

Hacer viento. Orza para.

Lumbre. Sua.

Maíz ó Borona. Artifa.

Tarde. Darde.

Nosotros ó Vosotros. Yutes.

Tú. Yutes⁹.

Dueño de la casa. Man de la ciba.

Frutas. Berdegosas.

Sangre.

Estafador. Aticasle á trugos lo que me para de lligue.

Coles.

Ciudad. Villorio Drangue.

Aldea.

Ojos. Llampas.

Cabeza. Morua.

Cabra. Verreonas.

Andar. Andarigar.

Camino. Andariego.

Jugar a los naypes. Morear las pape-
losas.

Gato. Chandoco.

Caldo. Oreta del pinato.

Leche. Oreta clamo de la Yriona.

Mediodía. Yemolegun.

Camisa¹⁰. Atalear los verbos de Quicoa.

Cesta.

Pagár. Zaspear.

Bueno. Yemo.

Compañero. Moncanero.

Muchacha bonita, ó bella.

Cura, clérigo. Caligo.

Peseta. Puda.

Peso de 20 rs. Duro. Sepudorgo.

Cuarto (de cobre). Zaspe.

Dinero. Morras.

Madre. Drame.

Padre. Drape.

Hijo. Jimeo.

Sobrino. Brocino.

Gallinas. Gomaras.

Bacalao. Esclamentin.

Papeles. Papelosos.

Cubas. Candiotas.

Tablas. Sotanganas.

Palos. Sotanganos.

Burras y Yegüas. Mandolas.

Burros. Mandolos.

Cama. Jaule.

Tejado. Camargo.

Castañas. Maragotas.

Sal. Cabezón.

Pez. Soria.

Sebo. Mota.

Arma de fuego. Bringasua.

Yo hermano¹¹. Yimes.

Gato. Chandoco.

Vestida. nopios los arpeos.

Taza. Cascosa.

Prender. Atrengar.

Alforjas.

Sastre. Alfayaque.

Ladron. Llatre.

Robar.

Onza de oro. Llampa.

Sentarse. Atensarse.

Acostarse. Jaularse.

Trucha.

Vaca. Yriona.

Cantero. Arguina.

Rico. Niete chumas morras.

Piedra. Ria.

Llenar. Chinguir.

Sol. Uzquie.

Dormir. Jaulear.

Vino. Ardoa.

Taberna. Bayuca.

Maestro. Tresmo.

Sartén. La cascosa adonque se murea el ordallo.

Dios. Quicoa.

Yglesia. Ciba de Quicoa.

Santo. Tanso.

Zapatero. Calcorrista.

Reló. El q.^e torra la[s] rogas.

Costilla.

Cara. Brusca.

Frayle. Farfole.

Castilla.

Manteca. Restana.

Aceyte. Alcaria.

Casa. Ciba.

Carpintero. El q.^e murea en el maderamen.

Patatas. Verdegosas de la Terraguza.

Garbanzos. Algarabayos.

Aluvias. Algarabayas.

Perro. Chacurro.

Carro. chirron.

grande. Drang[u]e¹².

Correr mucho. Roquer chum.

Bueyes. Yriones.

Perro. Chacurro.

Zapatos. Calcorros.

Calzones. Taratulas¹³.

Chaqueta. Arpiona.

Camisa. Sandaniega.

Sombrero. Chapeo.

Santos. Tansos.

Maíz. Zaimé.

Campanas. Chingarras.

Soldados. mangar[r]ias¹⁴.

Ladrones. Llatres.

Pueblo. Villorrio.

Noche. Siana.

Dia. Legun.

Bruja. Surguina.

Cubero. Candioto.

Tierra. Terraguza.

1. Nugo.

2. Vativi.

3. Vativi irú.

4. Vativi-irulao.

5. Vativi yrulao y nugo.

6. Yemaruquena.

7. Yemaruquena y nugo.
8. Yemaruquena y vativi.
9. Yemaruquena y vativi irú.
10. Yemaruquena y vativi-irulao.

¹ O noso traballo parte dunha lectura previa dos vocabularios feita por Antón Santamarina.

² Debemos a súa transcripción e interpretación, así como a identificación de referencias bibliográficas e outras noticias, a Albert Calles Gallofré e Theo Loinaz, a quen expresamos o noso agradecemento.

³ A parte final deste prefacio, só unhas poucas letras, queda oculta polo cosido da encadernación.

⁴ A obra referida é a *Grammatica arabica cum fabulis Lokmani...* (1767) do erudito orientalista holandés Thomas van Erpe ou Thomas Erpenius (1584-1624), que efectivamente contén un “Index arabicus” (p. 605 e ss.). A cita foi extraída das pp. 490-491 da dita obra (pódese consultar o exemplar que pertenceu a Luis Usoz na BN, sinatura U/5570). Tauriz[ius] é a versión latina do nome Attabrizí (‘da cidade de Tabriz’), o escoliasta (1030-1100) autor dun comentario das *mu‘allaqat*, as alfaías da antiga poesía árabe preislámica.

⁵ Refírese ao “Vocabulario” incluído por Juan Hidalgo na súa compilación do *Romancero de germanías*, publicado orixinalmente en 1609 e con numerosas edicións posteriores.

⁶ Dispuxemos en columnas o texto, que aparece todo seguido no orixinal.

⁷ A lectura é dubidosa e talvez poña *Brosino*; o autor do doc. 4 recolle tamén *Brocino*, seguramente seguindo a lectura do doc. 3.

⁸ Talvez *Ñerosas*.

⁹ No manuscrito, *id*, en alusión á forma *Yutes* da entrada anterior.

¹⁰ Probable erro de copia por *La misa*.

¹¹ Esta entrada provén dunha mala lectura do doc. 3. Mesturáronse nela dúas entradas diferentes que aparecen seguidas na fonte: “yimes yo” e “hernamo hermano”.

¹² Talvez poña *drango*, pero restituímos *drangue* en consonancia co que rexistran as entradas *Cura parroco*, *Montaña* e *Ciudad* deste mesmo vocabulario. A lectura non é clara debido a unha rotura da folla.

¹³ *Taratulas* é un erro de copia por *Faratulas*, como aparece no doc. 3. Cf. *Pantalon Faratulas* no doc. 4.

¹⁴ Escrito *mangarias*, cun só *r* debido á grafía da fonte, o doc. 3; así e todo, tamén se rexistra a forma correcta noutra entrada do doc. 4.

MÁIS *PAPÉS*

**NOVOS TEXTOS E
PRIMEIRAS EDICIÓNS
DE TEXTOS DO
PRERREXURDIMENTO ATA
O DE AGORA ESQUECIDOS
OU IGNORADOS**

Ramón Mariño Paz

Damián Suárez Vázquez

No verán do 2008, douscentos anos despois do inicio da *francesada*, o Consello da Cultura Galega publicou un volume titulado *Papés d'emprenta condenada* no que se integraron “todos os textos escritos en lingua galega entre 1797 e 1846 localizados ata o momento” (López García / Monteagudo 2008: 9). Soamente se excluiron del os vilancicos mindonienses compostos e cantados naquela época, por entender o equipo encargado da elaboración daquel traballo que estas pezas, pola súa singularidade e polos problemas específicos de composición e transmisión que presentan, esixían unha investigación particularizada que en moitos aspectos fora realizada xa por Carlos Villanueva. Os que laboramos nese proxecto propuxémonos ser exhaustivos na recolla de todo o que á altura do primeiro semestre de 2008 coñeciamos, mais, conscientes da práctica imposibilidade de pescudarmos en todo canto lugar puidese acubillar un esquecido texto galego dos inicios do XIX, proclamamos a través do limiar de López García e Monteagudo (2008: 8) que “nada nos satisfaría máis que [que] o peculio documental que ofrecemos se ampl[iase] con novas descubertas, o que constituiría unha gran noticia para a nosa cultura”. Felizmente, cando aínda non transcorreran máis ca tres anos desde o momento en que se publicaron os *Papés* de 2008, estamos xa en disposición de presentarlle ao público interesado, ademais dalgunhas novidades menores integradas na sección de “Frases, proverbios e versos soltos”, catorce textos non inseridos naquela obra e tres primeiras edicións que ata hai moi pouco ignorabamos. De dezaseis destas dezasete pezas podemos dicir con certeza que se escribiron e/ou publicaron entre 1797 e 1846. Da outra, que é un poema en estado fragmentario que do noso punto de vista se pode atribuír con garantías a Nicomedes Pastor Díaz, cremos que se pode afirmar con bastante seguranza que debeu de ser elaborado entre 1826 e 1828¹.

¹ Cómpre aclarar que neste traballo só acolleemos textos en galego publicados entre 1797 e 1846 ou manuscritos en galego elaborados entre eses dous anos pero non dados ao prelo nin durante ese período nin pouco despois de 1846. Desbotamos, por tanto, os textos publicados por primeira vez logo de 1846 que puideron ser escritos polos seus autores antes dese ano.

Dos catorce textos ata o de agora descoñecidos por nós son nada menos que oito os que se imprimiron no seu tempo, case todos en publicacións periódicas non galegas nas que era ben perceptible o seu gusto pola presentación de tipos e costumes populares e, nesta onda, pola inclusión de textos escritos nalgunha das variedades lingüísticas faladas no reino de España, que naquela altura tiñan por forza que estar nimbadas por unha aura rotunda e fundamentalmente popular. Na sevillana *El Tio Tremenda ó los Críticos del Malecon* viu a luz en 1813 unha carta absolutista supostamente enviada a Tremenda por un seu seguidor galego inflamado en contra dos afrancesados e das ideas revolucionarias que daquela estaban a chegar desde Francia. En abril de 1843 o xornal barcelonés *El Constitucional* acolleu unha gabanza en verso da soprano Caterina Mas i Porcell que supostamente fora escrita por un daqueles galegos que, aínda que vestidos “con sayo de estopa ou lán”, tiñan “à alma tan ven posta, / Como os que acô vesten frac”.

Na prensa madrileña da época atopamos tamén varias colaboracións en que o idioma galego se introduciu con similar estratexia. En 1835 o redactor do *Eco del Comercio* de Madrid acordou facerlle sitio nas súas páxinas a unha colaboración en galego non só por se sentir en sintonía coas ideas que nela se expoñían, senón tamén por “la novedad de estar puestas en el mas dulce de nuestros dialectos y en boca de un provinciano sencillo á la par que honrado y liberal”; nun dos traballos recompilados neste libro Xurxo Martínez González defende a hipótese de que o autor desta colaboración fose o demócrata republicano ribadense Vicente Álvarez Miranda. Na madrileña e liberal *Fray Gerundio (Periódico satírico, de política y costumbres)*, da que xa sabiamos que acollera en 1842 a “Carta a un liberal” de Perico Botafumeiro (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 448-454), estampáronse tamén a “Carta de un gallego” de Mingos Mariño (1839), unha crónica en galego inserida na peza titulada “Las funciones, y el papel que hace Tirabeque” (1839) e outra cartiña galega máis incrustada nun artigo que levaba o título de “Lo que mas llena la boca”, de 1840². Certamente, no contexto histórico en que saíu á luz (de 1837 a 1843 e de 1848 a 1849), esta

² Así mesmo, no *Fray Gerundio* do 18 de xuño de 1839 publicouse unha carta en castrapo supostamente remitida á redacción do periódico por un maioral de segadores da provincia de Lugo. Dado que se trata dun texto que, non estando escrito en galego, presenta con certeza interese para os investigadores, decidimos presentalo en sección á parte, ao final deste traballo.

publicación madrileña salientou pola súa limitada pero interesante apertura á inclusión de textos redactados tanto en galego coma noutras linguas de España distintas do castelán.

Noutro papel periódico madrileño (*La Risa, Enciclopedia de Estravagancias*) apareceu o 19 de maio de 1844 a máis antiga edición coñecida do conto en verso de Juan Montero Tellinge titulado *Rosa e Pascual*, que nos *Papés d'emprenta condenada* de 2008 só puidemos ofrecer a través dunha transcripción publicada en 1911 por Eugenio Carré Aldao. Por outra parte, da imprenta coruñesa de Antonio Rodríguez saíu en 1814 a primeira edición do romance de Manuel Pardo de Andrade titulado *Os servís e os liberás*, da que ata o ano 2010 non puidemos atopar ningún exemplar que se dera conservado. En terceiro lugar, presentamos tamén a que para nós é a edición orixinal da proclama “Un labrador que foy sarxento á os soldados do nobo alistamento” (ca. 1808-1809), hoxe conservada nun exemplar sen data nin pé de imprenta que pertence á Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela e do que nada soubemos ata xaneiro de 2011. Nestes tres casos, e como información destinada aos lectores interesados na investigación lingüística, decidimos indicar as variantes de lectura que ofrecen estas primeiras edicións respecto das que foron publicadas nos *Papés d'emprenta condenada* (I). Ao igual que se fixo no volume do ano 2008, prescindimos nestas tres presentacións do cotexo das variantes relacionadas coa puntuación, co uso de maiúsculas e minúsculas e coa acentuación.

Quedan aínda por mencionar os textos en galego que se inseriron nun folleto con caracterizacións dos membros da corporación municipal da Habana de 1821 e noutro máis de semellantes características en que se presentaban os procuradores nas cortes españolas dos anos 1834, 1835 e 1836. Trátase dun xénero bastante cultivado naquela época do que xa ofrecemos unha mostra de 1821 nos *Papés d'emprenta condenada* (I).

Finalmente, seis das novas pezas que agora presentamos son os manuscritos da época sobre a que pescudamos que afortunadamente chegaron ao noso coñecemento de finais do 2008 para acó. O máis antigo deles é unha composición en verso de 1807 que está depositada na colección Barreiro Fernández-López Morán e que vai dirixida contra don Andrés Gil Villaverde, cóengo da catedral de Santiago. Outros dous atópanse nun códice titulado orixinalmente *Poesias*.

*Autógrafos*³ que debeu de reunir unha persoa bastante activa durante a época do primeiro provincialismo mais non moi coñecida ata o de agora: Eugenio Reguera y Pardiñas (1806-1866). Dun destes dous poemas podemos afirmar con certeza que se trata da máis antiga composición de Juan Manuel Pintos ata o de agora rescatada⁴, pois data de novembro de 1842, mentres que do outro cremos que se pode dicir que é moi probable que se trate dun poema fragmentario de Nicomedes Pastor Díaz que ata hoxe permaneceu esquecido no códice elaborado polo laborioso Reguera. Outra destas novidades é un conxunto de tres composicións poéticas que, ambientadas nas terras ferrolás de Esmelle arredor do ano 1827, están adornadas dun interese histórico e dunha riqueza lingüística notables que neste volume son estudados polo noso colega Gonzalo Navaza, a quen debemos o desvelamento da identidade dun festivo cultivador do noso idioma ata o de agora descoñecido: Xosé María Fonte Montenegro, abade de San Xoán de Esmelle durante boa parte da primeira metade do século XIX. Finalmente, nesta entrega incorporamos tamén dous poemas datados en 1840 que se encontran na biblioteca da Real Academia Galega e que María Rosa Saurin de la Iglesia atribuíu a Antonio de la Iglesia, coñecido activista cultural galego da época do Rexurdimento.

Canto aos temas e xéneros abordados nas catorce composicións ata hoxe ignoradas por nós, nada hai nelas que represente unha novidade que nos esixa alterar a doutrina consagrada sobre as limitacións do cultivo escrito do galego durante as primeiras décadas do século XIX. Temos, por unha banda, cinco textos publicados fóra de Galicia en que a nosa lingua se confirma como arma propagandística utilizada na época ben a prol da causa absolutista, ben, con máis frecuencia, a favor da difusión do ideario liberal: a mensaxe implícita nos diálogos e cartas galegas inseridos na prensa sevillana e madrileña era a de que as clases populares de Galicia apoiaban o absolutismo ou, de ser o caso, o liberalismo. Das caracterizacións de concelleiros e procuradores saídas do prelo na Habana (1821) e mais en Madrid (1836) xa dixemos que se inscriben nun xénero do que xa coñecemos outro representante recollido nos *Papés* de 2008. A gabanza de Caterina

³ No catálogo dixital do Archivo Histórico Nacional aparece baixo o título de *Poesías varias en gallego y castellano* e co código “códices, l.1052” (cf. <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/ControlServlet?accion=4&txt_accion_origen=2&txt_id_desc_ud=2610194>).

⁴ Dérona a coñecer recentemente Hermida Gullás (2010) e Xove Ferreiro (2009).

Mas inserida en *El Constitucional* de Barcelona en 1843 pode ser considerada como unha composición de circunstancias, elaborada co gallo da exitosa visita da dita soprano á cidade da Coruña. Xunto a isto, os seis manuscritos que aquí presentamos conteñen novas mostras de poesía satírica (o dirixido a Andrés Gil Villaverde), lírica (o fragmento que nós atribuímos a Pastor Díaz), humorística (os atribuídos a Antonio de la Iglesia), narrativa (a peza de Esmelle) ou de circunstancias (o poema escrito por Pintos co gallo do nacemento do seu segundo fillo). É obvio que de calquera destes subxéneros poéticos poderíamos mencionar outros representantes que si foron incluídos nos *Papés d'emprenta condenada* (I).

NORMAS DE EDICIÓN

Como é lóxico, mantemos neste traballo as normas de edición que se adoptaron para os *Papés d'emprenta condenada* dados a coñecer en 2008. As edicións que facemos son moi conservadoras, pois respectamos mesmo a puntuación, a unión e separación de palabras e o uso de maiúsculas e minúsculas nas fontes que transcribimos, con moi poucas excepcións que, en calquera caso, serán sempre advertidas. Os desenvolvementos de abreviaturas que realizamos van en letra itálica e entre corchetes. As letras, palabras ou signos de admiración e interrogación que faltan ou están borrados nos manuscritos ou orixinais transcritos pero que son necesarios para lle dar sentido ao texto puxémolos en letra redonda e entre corchetes. Cando non nos foi posible restituír con seguranza a palabra ou palabras que ás veces faltan ou non se poden ler nos manuscritos ou nos impresos orixinais, indicamos esta circunstancia con puntos suspensivos entre corchetes. Entre ángulos (<>) sinalamos o inicio de cada páxina nos manuscritos ou nas edicións que transcribimos. No caso dos textos escritos ou editados a dobre columna, indicamos tamén o principio de cada unha delas, denominando <a> a primeira e a segunda. Así, <1> indicará o inicio da primeira páxina, <1a> o inicio da primeira columna da primeira páxina e <1b> o inicio da segunda columna da primeira páxina.

Agradecemoslle a Antón Santamarina as atinadas observacións que nos fixo a propósito dalgunhas pasaxes de diversos textos que resultaban particularmente escuras ou problemáticas. O seus consellos melloraron con toda a certeza as nosas edicións. Tamén agradecemos as atencións que con nós tiveron Nélida Cosme Abollo, do arquivo da Real Academia Galega, e Rosa María Saurin de la Iglesia.

Contra o cóengo D. Andrés Gil Villaverde, provisor da curia de Santiago e opositor á doutoralía do cabido (1807)

“Molesta pordiosería con que acometio en el paseo la viuda de Santa Marta al Señor Provisor para sacarle dos quartos, en el estilo acostumbrado de ridículas Adulaciones que emplea con todo género de personas, con que divierte a los que gustan del paseo de Santa Susana en las buenas tardes de los días festivos”⁵ (Colección Barreiro Fernández-López Morán). Ofrecemos aquí unha reprodución da edición que deste texto presenta Xosé Ramón Barreiro Fernández na súa contribución a este volume de estudos. Nese mesmo traballo atoparanse informacións e reflexións sobre este manuscrito, así como outro texto de 1805 escrito intencionalmente en portugués que debe coñecer tamén o lector.

<p>Viuda: Mi señor Opositor (si esto non é non ma de)⁶ non me da unha limosna para pagar a pousada?</p>	<p>Provisor: Mujer perdone, no tengo no me avergüence la cara Viuda: Pois señor Doctoral deixa ir asi sin nada</p>
<p>5 Provisor: Llámeme⁷ aunque sea burro que en Santiago así me llaman</p>	<p>15 a esta pobre Viudiña desde a semana pasada?</p>
<p>Viuda: Cariña de rosa deama,⁸ dea por a súa alma. ¡Canta cencia din que ten</p>	<p>Provisor: Vaya con dios embustera que aunque bruxa¹⁰ no me engaña Viuda: Dea, que eu sei que pretende</p>
<p>10 sua mercé⁹ nesa cacha!</p>	<p>20 outra esposa, busté se ha engaña</p>

⁵ Son dous os manuscritos que conteñen esta peza. Tras a abreviatura Ms. 2 ofreceranse as variantes de lectura do segundo de tales manuscritos. Ms. 2: “Molesta pordiosería con que acometio en el paseo la viuda de Santa Marta al tío Andrés Villaverde para sacarle dos quartos, en el estilo acostumbrado de ridículas adulaciones que emplea con todo género de personas, con que divierte en las buenas tardes de los días festivos a los aficionados al paseo de Santa Susana”.

⁶ Ms.2 *si esto no e nomeada*.

⁷ Ms.2 *Llámame*.

⁸ Ms.2 *Cariña de rosa dea*.

⁹ Ms.2 *Merced*.

¹⁰ Ms.2 *bruja*.

	ben pode beixar no cu	30	no le doy siquiera blanca ¹⁵
	toda a xente prebendada ¹¹		Viuda: Pois Dios lle dea saud ¹⁶
	Provisor: Si la engaño prometo		tanta como ten na casa
	de darle ¹² un real de plata		o señor Lerin que seique
25	Viuda: Meu diamante! e non a merece		en marzo o rabo recacha
	busté, que en terras estrañas	35	E quen lle ten a culpa
	din que foi xuez furaño ¹³		se non o Pirillan que trata
	e quen lle vota a pranta? ¹⁴		de matar con un tiro dous
	Provisor: Ya por ser tan habladora		pombos? Dou o Demo a trampa ¹⁷ .

¹¹ Ms.2 *a toda a xente prebendada*.

¹² Ms.2 *de darla*.

¹³ Ms.2 *furaño*.

¹⁴ Ms.2 *e quen lle vota diante a prenta?*

¹⁵ Ms.2 *no le doy ni una blanca*.

¹⁶ Ms.2 *salúd*.

¹⁷ Ms.2 *E ningun lle ten a culpa/si ne o Prillan que trata/ de matar con un tiro dous / ponvos, do Demo a trampa*.

Un labrador que foi sarxento aos soldados do novo alistamento (ca. 1808-1809)

Non coñecemos ata o de agora ningún exemplar da edición orixinal desta chamada á mobilización que circulou como folia impresa nos inicios da Guerra da Independencia, e só sabiamos dela a través da versión que décadas despois da francesada se publicou en *Galicia. Revista Universal de este Reino*, núm. 16 (15/05/1861), p. 254. Esta foi, por tanto, a versión que ofrecemos aos lectores na colección de textos de entre 1797 e 1846 que reunimos baixo o título de *Papés d'emprenta condenada (I)* (2008). Felizmente, hoxe podemos presentar xa a transcripción do que con certeza semella un exemplar da devandita edición orixinal da folia, que se encontra na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela (signatura RSE.PAP.VAR 7 25).

Trátase da derradeira páxina dun volume facticio en que, xunto a varios folletos de entre mediados do XVIII e mediados do XIX¹⁸, aparece esta peciña que, carente de data e de pé de imprenta, semella poder situarse pola súa tipografía no tempo da Guerra da Independencia. No seu estado actual, a folia mide 18 centímetros de longo por 15 de ancho e contén o poema disposto en dúas columnas de seis estrofas cada unha que se colocan por baixo do título, que vai centrado. É probable que este impreso fose cortado nalgún momento pola súa parte inferior, como parece desprenderse do feito de que o adorno vertical que separa as dúas columnas de texto apareza mutilado no seu extremo inferior e tamén da circunstancia de que a caixa de composición non estea centrada no papel, senón desprazada cara a abaixo. Así as cousas, podería pensarse que o corte se fixo porque no contexto bélico de 1808 ou 1809 alguén puido considerar que sería perigoso facer pública ostentación da imprenta en que se producira o pasquín. O volume que hoxe custodia a Universidade de Santiago de Compostela procede da Real Sociedad Económica de Amigos del País da mesma cidade, que foi fundada no ano de 1784.

A versión que agora damos a coñecer contén as seguintes variantes respecto da que en 1861 se imprimiu na *Galicia. Revista Universal de este Reino*¹⁹:

¹⁸ Trátase de dúas biografías, un tratado sobre a organización dos tribunais en España, outro tratado sobre matemáticas, varias comedias, un drama e algunhas cousas máis que se publicaron en cidades como Madrid, Barcelona, Santiago de Compostela, A Coruña, Sevilla, etc.

¹⁹ As referencias de liña remiten ás dos *Papés d'emprenta condenada (I)* (Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008, pp. 49-50). Lémbrese que non indicamos as variantes relacionadas coa puntuación, co uso de maiúsculas e minúsculas e coa acentuación.

Ls. 1-6: UN LABRADOR QUE FOY SARXENTO / Á OS SOLDADOS DO NOBO ALISTAMENTO. L. 7: *No hay*. L. 11: *bos*. L. 12: *Bagamundo*. L. 17: *Christianos*. L. 19: *diz, ó*. L. 21: *Pola Patria, é por el Rey*. L. 23: *Si eu*. L. 24: *bo lo*. L. 27: *bello*. L. 28: *catro estornudos*. L. 29: *deixareis*. L. 30: *Si*. L. 31: *Yde*. L. 32: *bos*. L. 35: *Salderán... bolbades*. L. 36: *traerbos*. L. 37: *gaytas*. L. 38: *Todas ás*. L. 40: *Todas ás Bellas*. L. 41: *darbos moytos vicos*. L. 44: *vale*. L. 45: *gardar á*. L. 46: *como*. L. 47: *Xá nó habrá*. L. 50: *moytos*. L. 51: *ventaxas*. L. 52: *proveyto... excuso*.

UN LABRADOR QUE FOY SARXENTO Á OS SOLDADOS DO NOBO ALISTAMENTO

<a> No hay mozos, que relembirse,
Para sacudir en duro,
Das Mulleres, nin dos fillos,
Nin menos, dos Bois do xugo.
5 Líbrenos Dios, que bos pille
Ó Demo do Bagamundo,
Que rapa vidas, facendas,
Gando, é Cartos, todo xunto.
Ó piór do conto, mociños,
10 É, que de Francea, ó Verdugo,
En vez de Christianos, quere
Facérnos á todos, Turcos.
Por esto diz, ó meu Cura,
Todos apreten, ós puños,
15 Pola Patria, é por el Rey,
É morrer por Dios, con gusto.
Si eu fóra alá, meus queridos,
Por esta Cruz + bo lo xuro,
Con mil cabezas francesas,
20 Habia de vir, moy rufo.
Esto con ser xá, tan bello;
Mais vos, con catro estornudos,
Non deixareis, un Gabacho,
Si poñedes ben, os puntos.

25 Yde á Guerra, meus Garridos,
Dios bos axude, meus rulos,
É aquel Patron das Españas,
Que ten, ó pelo moy rubio.
Salderán, cando bolbades,
30 Para traerbos, en trunfo,
Con gaytas, é con Ferreñas,
Todas ás mozas de rumbo.
Verédes, como se botan,
Todas ás Bellas de bruzos,
35 Para darbos moytos vicos,
Por pés, por pernas, é muslos.
Cada Escarpela, vosa.
Dirán que vale un Escudo,
É para gardar á Casa,
40 Tanto como un bón trabuco.
Xá nó habrá Casamento,
Nás Aldeas de este Mundo,
Que non sexa para ó Mozo,
Que gastou moytos cartuchos.
45 Estas, con outras ventaxas,
De honra, é proveyto, que excuso
Nomealas, vos trahe, Amigos
Sacar á Patria de apuros.

UN LABRADOR QUE FOY SARXENTO

Á OS SOLDADOS DO NOBO ALISTAMENTO

No hay mozos, que relembrarse,
Para sacudir en duro,
Das Mulleres, nin dos fillos,
Nin menos, dos Bois do xugo.

Librenos Dios, que bos pille
O Demo do Bagamundo,
Que rapa vidas, facendas,
Gando, é Cartos, todo xunto.

Ó peor do conto, mociños,
É, que de Francea, ó Verdugo,
En vez de Christianos, quere
Facernos á todos, Turcos.

Por esto diz, ó meu Cura,
Todos apreten, ós puños,
Pola Patria, é por el Rey,
É morrer por Dios, con gusto.

Si en fóra alá, meus queridos,
Por esta Cruz de bo lo xuro,
Con mil cabezas francesas,
Había de vir, moy rufo.

Esto con ser xá, tan bello;
Mais vos, con catro estornudos,
Non deixareis, un Gabachio,
Si poñedes ben, os puntos.

Yde á Guerra, meus Garridos,
Dios bos axude, meus rulos,
É aquel Patron das Españas,
Que ten, ó pelo moy rubio.

Salderán, cando bolbades,
Para traerbos, en trunfo,
Con gaytas, é con Ferreñas,
Todas as mozas de rumbo.

Verédes, como se botan,
Todas as Bellas de bruzos,
Para darbos moytos vicos,
Por pés, por pernas, é muslos.

Cada Escarapela, vosa.
Dirán que vale un Escudo,
É para gardar á Casa,
Tanto como un bón trabuco.

Xá nó habrá Casamento,
Nás Aldeas de este Mundo,
Que non sexa para ó Mozo,
Que gastou moytos cartuchos.

Estas, con outras ventaxas,
De honra, é proveyto, que excuso
Nomealas, vos trabe, Amigos
Sacar á Patria de apuros.

Edición orixinal do impreso anónimo “Un labrador que foy sarxento á os soldados do nobo alistamento” (ca. 1808-1809)

O Tío Tremenda (1813)

A que a seguir transcribimos é unha carta absolutista publicada na revista sevillana *El Tío Tremenda ó los Críticos del Malecon*, nº 80 (Sevilla, Imprenta de las Herederas de Sobrino, 1813). Salienta nela o rexeitamento das ideas da Revolución Francesa e dos afrancesados que as difundiran e estaban a difundir por España.

Para nós, o texto é interesante polo menos por dúas razóns: en primeiro lugar, porque amosa que o xénero das tertulias entre personaxes populares con intención propagandística se cultivaba tamén fóra de Galicia e, ademais, porque presenta o tío Tremenda desempeñando a función de tradutor e glosador para os seus compadres das ideas expresadas na carta absolutista enviada a Sevilla desde Galicia.

El Tío Tremenda ó los Críticos del Malecon foi unha publicación sevillana da que saíron un total de 125 números: 101 entre 1812 e 1814 e 24 máis ao longo de 1823. Continuación deste periódico foi *La Tía Norica ó los Críticos del Malecon*, do que chegaron a publicarse, polo que sabemos, 38 números entre 1814 e 1815. O seu director foi o avogado absolutista e carlista José María del Río y Mairena, nacido en Sanlúcar de Barrameda en 1771.

<1> EL TIO TREMENDA, O LOS CRITICOS DEL MALECON.

Tremenda. Entre paréntesis, y paa confirmacion de lo que ixé ayer tarde sobre la estimacion que jacen de nosotros y de nuestra opinion en toas las Provincias d[e]²⁰ España, voy à leerles à ustees esta cartita que acabo de recibir de una zudiá mu lejisimo de aqui.

5 *Castaña.* ¿Es de Tomasillo el Portuguesiño? ó de Ambrosio el....

Tremenda. Es de quien la escribí, y vamos à su contenío. Esa es muncha curiosiaa; y aqui à lo que se convía es à oír la carta.

Castaña. Perdone uste, Maestro, que yo no lo igo por mal: lea uste allá, y mas que sea de Juan de la Encina.

²⁰ No impreso, *ds*.

10 *Tremenda*. “Señor Maestro Lorenzo: adimírase vosté de que haja por acá tamen da jentiña liberal: ¿pois non havia de haver? ¿En que país faltan necios é tunantes? Non nos admiramos nosoutros que nunha terra tan abundante, é en tan grande ciudá coma esa, falten os segundos. ¿Pro necios en Sevilla! En esa patria dos ingenios, que deron mais honor à España!

15 Puedes famoso Bétis dignamente
 Al Mincio, al Arno, al Tibre aventajarte,
 Y alzar contento la sagrada frente,
 Y en nuevos anchos senos dilatarte;
 Pues quiso el cielo, que tu bien consiente,
 20 Tal gloria, tal honor, tal fama darte.

Cervantes.

¿Oh! si esta peste da razon nos collera naquelles tempos das suas glorias é d[e] toda [a] monarquía española²¹! Non faltarian Monipodios, Repolidos, Maniferos, Chi quiznaques no pueblo baixo; ¿pro atreveríanse à <2> levantar à crista esos *foronziños*
 25 que andan por ahi botandoa de escritores prúbicos, diante da aquelles jigantes da litratura divina é humana, da doutrina dó chiste é da gracia? No divino *Rancio*, é no famoso *Tremenda* vemos unha mostra do que digo. Pro quedaron por desgracia reducidos tantos ingenios Sevillanos à estos dous? Todo vai acabado. Pro sabe vosté, que ainda esto é unha providencia de Dios, é que si reynáran as ciencias é artes
 30 nesa ciudá, coma naquelles tempos, é segun à desgraciada propenson dos homes, deran por ó malo, que os ingenios Sevillanos habian de deixar moi atras os sofistas franceses, à quen imitamos con tanta puerilidá é ba[ije]za²²? Os franceses deixaron à Andalucía, é as Castillas, é espero que non duren moito dó Ebro pra lá; ¿pro cando nos sacudirémos das doutrinas con que nos están afrancesando desde os tempos de
 35 Carlos III? A todos esos fachendas de Marengo, Austerlitz é Jena, con todos os seus morriones, coirazas é barbazas os houveramos do principio botado à *paus*, como fijeron os gallegos con Ney ó Soult, se non foran estes afrancesadiños, que de mil

²¹ No impreso, *da toda monarquía española*.

²² No impreso, *bajeiza*, talvez por mal coñecemento do galego por parte dalgunha das persoas que interviñeron na publicación deste texto en Sevilla.

maneiras os deseaban, os ayudaron é sostiveron; é unos se marcharon con eles, é outros se quedaron à usma facendo à gata morta.

- 40 Se por alá houvera chegado ó periódico intitulado *Correo da Comision*²³, especialmente ó número 35, veria vosté que conocemos ben à enfermedad :: Vamoslle dando, que à causa non pode ser mellor, à gloria ainda *no humano* ha de correr mais alá das nosas vidas; é os enemigos con quen as havemos, se non fora po lo mal que fan, non merecian que home, que se lle entende algo de manejo de
45 pruma, se baixase à contestarlles. Non se contente vosté con escribir; inframe os bos Sevillanos, pra que algun dia poida dicir noso Fernando à esa ilustre ciudá (como esperamos na divina misericordia) NO-MADEJA-DO²⁴.

- <3> Vosté pode contar coa boa vontade, é pasion de estos amigos daquende pra con todos os cooperadores d'allende, que estamos prontos ó seu mandar, como
50 afeutísimos Q. S. M. B. = O. E. D. E.”

Castaña. Mu graciosa está la carta, pero algunas cosillas tiene que me se han escapao por alto. ¿Que querrá icir foronziños?

- Tremenda*. Foronzinos quie icir chapuceros; estos aprendices de escritores, que asina que golieron la libertá de escrebir, creyeron que era lo mesmo conceer facultá de
55 escrebir, que tener talento y habeliaa paa el asunto; y à salga lo que salgare nos estan apestando los ojos, los oíos y el corazon con tantísimas simplezas y borricaaas, y heregías y blasfemias como han gomitao las prensas.

Podrio. De quando en quando ice la carta *pro*: ¿qué senificará esto?

Tremenda. *Pro* senifica *pero*.

- 60 *Cascaron*. ¿Y aquello que dice botado à *paus*?

Tremenda. Eso quie icir arrojaos à palos, ó á trancazos. Y no ice mas que la verdá pura. Los españoles se hubieran sacuío de franceses con palos ó con escobas, si no hubiéramos tenío tantísimos pícaros paisanos que hubiesen ayuao y jecho la causa de aquellos indinos. Por fas ó por nefas; por error de entendimiento, ó por
65 maldá del corazon, es lo cierto que los infames, apóstatas, infieles y perversos españoles han tenio la mita de la culpa de toito lo que hemos pasao, de lo que

²³ Refírese ao absolutista *Correo de la Comisión Provincial de Santiago*, que se publicou durante os anos 1811 e 1812.

²⁴ NO-MADEJA-DO (NO8DO) ‘no me ha dejado’ é o lema da cidade de Sevilla, onde pode lerse en numerosos edificios.

- hemos perdío, y de lo que tenemos en toavía que aguantar antes que la cuerda se ponga en tono. Que señalen los franceses una época en la historia, en que hayan insultao de valde à los españoles. No igo yo los franceses; pero los Romanos, que en
- 70 menos de diez años se jicieron dueños de medio mundo, quando la dieron con España, tuvieron que estar arañando cerca de 200 años; y sí las Provincias no <4> hubieran guerreao por separaas, milagrito sería que se hubiesen ellos llevao la novia. ¡Quando habian los arrastraos gabachos de pensar colar en España jasta las columnas de Hércules, si el Leon de España no hubiera estao amarrao! Pues si estando asina
- 75 sujeto, en un esperezo que dió en Baylén, por poco se traga jasta la tierra que pisaban los Marengos y invencibles; si no hubieran entrao con la perfidia que entraron, y si no hubieran jallao tantos errores de entendimientos y corrupciones de corazon, ¿no habian ellos de haber dao al diablo la burla? ¡Y sin embargo de esto, indulto general! Demonios paa ellos y paa toos sus sequaces.
- 80 *Castaña*. Compadre, ¿y aquello que ice ainda *no humano*?
Tremenda. Ice que la causa que sostenemos los hombres de bien no puede ser mas justa; y que la gloria ó el honor, aun en lo humano, ha de correr mas allá de nues tras vidas. Esta sastifacion es el primer premio de los hombres de bien: los pícaros ni aca, ni alla, ni po el camino encuentran mas sastifacion que la de vivir
- 85 isgustaos, morir rabiando, y zambullirse en los infiernos, por mas que no lo hayan creío. Ultimamente añae, que si no fuera por el daño que causan esos tunantes, no merecian que un hombre de juicio se tomase el trabajo de rebatirlos; porque son mas dinos de esprecio, que de entrar con ellos en contestaciones racionales: acuérdense ustees de lo que tantas veces he icho yo, sobre que con
- 90 estos truchimanes no se habia de usar otra contestacion que la chulería y el acibuche. Mañana trataremos otra cosita mu güena.
Epidemia. Naita se ha é tratar jasta concluir un punto que queó pendiente dias pasaos sobre la libertá; y yo pongo el bolo jasta egnacuarlo.

IMPRENTA DE LAS HEREDERAS DE PADRINO. AÑO DE 1813.

O Tanguero [Manuel Pardo de Andrade] (12/3/1814):

Os servís e os liberás

O 12 de de marzo de 1814 e baixo o pseudónimo d'O Tanguero, o liberal Manuel Pardo de Andrade publicou na Coruña unha composición poética antiabsolutista que titulou *Os servís e os liberás: Romance en gallego Os servís e os liberás ou sexa Os odinotes e os constitucionás*. Por O Tanguero (Coruña: En la oficina de Don Antonio Rodriguez, 1814). Sabiamos da existencia desta publicación por unha nota con correccións de varios erros advertidos nela que se inserira en *El Ciudadano por la Constitución* do 31 de marzo de 1814, mais o certo é que non fomos quen de localizar ningún exemplar que puidésemos integrar na colección de textos da época que agrupamos baixo o rótulo de *Papés d'emprenta condenada (I)* (2008), na que optamos por transcribir a edición con tradución libre ao castelán dada ao prelo en Madrid en 1820: *Los serviles y liberales. Romance en gallego y castellano*. [Madrid]: Imprenta de Vega y Compañía, 1820. Afortunadamente, durante o ano 2009 atopamos un exemplar da primeira edición deste romance na Biblioteca Nacional de Madrid, onde leva a signatura V.E. 628-60. Este é o texto que deseguido editamos, que contén as seguintes variantes respecto da edición bilingüe de 1820²⁵:

Ls. 1-2: ROMANCE EN GALLEGO / OS SERVÍS E OS LIBERÁS / OU SEXA / OS ODINOTES E OS CONSTITUCIONÁS. / Por O Tanguero. / Coruña 12 de marzo de 1814. L. 8: *cháu*. L. 12: *fatiga*. L. 18: *Qne*. L. 22: *Quixese*. Mentres que na segunda edición (Madrid, 1820) se utiliza <x^> para representar o fonema fricativo prepalatal xordo, na primeira (A Coruña, 1814) emprégase sempre <x>; de aquí en diante non sinalaremos xa esta variante gráfica nos casos en que se dea. L. 27: *¡mal pecadiños!*. L. 36: *tal*. L. 39: *se*. L. 40: *fui*. L. 47: *conoceron*. L. 49: *mencina*. L. 60: *dispertar*. L. 62: *Escaparanos*. L. 64: *puderon*. L. 72: *gando*. L. 83: *ay*. L. 92: *grau*. L. 132: *Eacultades*. L. 143: *Nua*. L. 145: *tera*. L. 157: *Honrounos*. L. 160: *distinguiron*. L. 176: *Como sea*. L. 214: *paus*. L. 223: *ua*.

²⁵ As referencias de liña remiten ás dos *Papés d'emprenta condenada (I)* (Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008, pp. 209-223). Lémbrese que non indicamos as variantes relacionadas coa puntuación, co uso de maiúsculas e minúsculas e coa acentuación.

L. 252: *á metade*. L. 261: *Embestirvos, e chamarvos*. L. 265: *Pois e*. L. 292: *gras*. L. 301: *Engullan*. L. 303: *non*. L. 313: *a digan [...]* *cociñeiras*. L. 317: *cobren*. L. 318: *á seus irmás*. L. 320: *Inganar*. L. 323: *Tamen no son*. L. 325: *Ua sobervia*. L. 329: *Odinotes*. L. 333: *Con que*. L. 338: *cardenales*. L. 339: *Arguelles*. L. 341: *destingueu*. L. 352: *Ua*. L. 362: *Arguelles*. L. 368: *do seu*. L. 376: *E a*. L. 380: *E en servís*.

A corrección de erros a que anteriormente fixemos referencia dicía o seguinte:

Señor editor: en el Ciudadano de 17 de marzo anunció vmd. la venta de un romance en gallego, titulado *Os servís e os liberás*, que he comprado y leído. Como nacido en la provincia observé las erratas de imprenta que en él se notan, y son: pág. 4 estrofa 3ª lin. 10, *tal*, en vez de *tas*. En la misma página lin. 25 *mencina* por *menciña*. En la pág. 5 lin. 5 *escaparanos* por *escapáronos*. Hai algunas faltas de acento y dicciones juntas, que debieran separarse, como en la pág. 9 lin 10, *como sea ley*; debiendo separar la particula *se* de la *a*, *se a*. El poco uso que se hace de este idioma en la imprenta hace disimulables estas ligeras faltas; que su autor no llevará á mal advierta:mientras las gracias y facilidad con que versifica me mueven á hacerle en el mismo idioma un elogio, en el siguiente [soneto]. (*El Ciudadano por la Constitución*, 31 de marzo de 1814).

Como é lóxico, nesta nosa transcripción da edición de 1814 incorporamos estas catro correccións.

<1> ROMANCE EN GALLEGO
OS SERVÍS E OS LIBERÁS
OU SEXA
OS ODINOTES E OS CONSTITUCIONÁS.
Por O Tanguero.

Coruña 12 de marzo de 1814

En la oficina de Don Antonio Rodriguez.

<p><2> <3> Palurdos que vos vestides, Como eu, de sayo de lá, Polainas, zocos, monteira, E un bó baloco na man: 5 Labradores, que regades Coa vosa suór o cháu²⁶, Mentras a sombra sosega Repantigado o abad. Omes de artes, que ganades 10 Con moita fatiga o pan, Que a traicion comen nas vilas Ruando mil folgazás: Escuitademe, e direivos Vocabros, que á novedá 15 Meteu na terra, despois Q[u]e²⁷ a xente pode falar:</p>	<p>Este tempo comenzou Na era da liberdade; (Cuitado dó omé que antes 20 Quixese falar verdades.) Duques, condes é marqueses, Obispos, curas, é frades Eran os donos da terra E os señores dos lugares. 25 <4> Nosoutros ¡mal pecadiños! Nas nosas necesidás Morriamos, como porcos, E tiñamos que calár. Mandaban o reino todo; 30 E gobernaron tan mal, Que o frances véu, e levóu O rey á cautividad.</p>
--	---

²⁶ Na edición bilingüe de 1820 lese *chán* (l. 8), como tamén *gran* (l. 92) alí onde o texto publicado en 1814 di *cháu* e *grau*. Con todo, conste que no impreso de 1814 hai unha confusión indubitable de <n> por <u>: *Qne* (v. 16).

²⁷ No impreso de 1814, *Qne*.

Chamaron á o pobre entonces,
 Porque solo en casos ta[s]²⁸
 35 Se acordan del; finalmente
 Recobrouse á liberdade.
 Pero, se fixo o milagro
 A nacion, fui porque en *Cádiz*
 As Cortes, que nos nomamos,
 40 Meteron na cousa á man.
 Eran omes de canteira
 Muitos de eles, anque os mais
 Inorabanse na terra,
 Por falta de autoridá.
 45 Como destros, conoceron
 De donde proviña o mal,
 E apricaron a menci[n]a²⁹
 Da ley constitucional.
 O pobro, todo abatido,
 50 Coas leises da libertá
 Cobrou alento, e guerreou
 Para podelas gozar.
 <5> Foronse os *Lidós* a Francia,
 Falandolles por detrás
 55 Ingreses e portugueses,
 Gallegos e castillás.
 Muitos quedaron na dorma,
 Para non despertar mais;
 Outros de millores pernas
 60 Escap[á]r[o]nos³⁰ das mas.

(Malas novas vayan de eles:
 Ben nos puderon librar
 De tanto bribon que queda
 Agachado por aca.)
 65 A xente cando os veu fora
 Pensou de quedar en pas,
 E que a nova ley seria
 Da terra a felicidadá.
 Mais, o deño que non dorme,
 70 Solta o gando do corrál,
 E comenzan á turrarse
Os servís e os liberás.
 Vede aquí novos vocabros
 Que vos quixera espricar,
 75 Para que non trabuquedes
 A mentira coa verdáde.
 Pero se o meu crego sabe
 Esta obra de caridá,
 Aposto que me escomulga:...
 80 Conta, pois, con non falar.
 <6> Omes ay entre nosoutros
 Que dicen ter cristiandá
 E rabian o ver que a ley
 Nos quitou de ser vilás.
 85 Quixeran que o labrador
 Sempre coa pucha na man
 Risetase como á dioses
 Ao escribano, áo xuez, e áo abade.

²⁸ No impreso de 1814, *tal*, corrixido para *tas* na nota de *El Ciudadano por la Constitucion* do 31-3-1814.

²⁹ No impreso de 1814, *mencina*, corrixido para *menciña* na nota de *El Ciudadano por la Constitucion* do 31-3-1814.

³⁰ No impreso de 1814, *Escaparanos*, corrixido para *Escapáronos* na nota de *El Ciudadano por la Constitucion* do 31-3-1814.

Que sufrise fames bravas,
 90 Prontos á quitarlle o grau,
 Ovos, polas, é inda os fillos
 Despois que os pudo criar.
 Non quixeran que tovese
 Cencia nin autoridade,
 95 Para poder bourar nél
 Como en besta de alquilar.
 Non curan de que ao soldado
 Que a terra á defender vai,
 Lle falte abrigo é sostento,
 100 Sempre que eles teñan pan.
 Como pasen boá vida
 O conde, o xuez, o abade,
 E o canonigo, os demais
 Morran de necesidade.
 105 Us traballan, e non comen;
 E os outros, sin traballar,
 Régalanse como reises
 Coa suor de seus irmas;
 <7> Non faltaron omes bos
 110 Alo na xunta de *Cáiz*
 Que vendo o mal que sofrimos
 Trataron de o remediar.
 Para que todos vivisen,
 Era xusto e natural
 115 Non quitarlle ao pobre o seu,
 E manter ao militar.
 Xusto era tamen ao pobre
 Que ganou á liberdade,

Quitalo da escravitude
 120 En que o tiñan os sultás.
 E fui por eso que as Cortes
 Acordaron decrarar,
 Que os pobres non eran servos
 De ningún particular.
 125 Quitaron pois os trabucos
 Do censo dominical,
 E as luitosas, tiranía
 A mais barbara e fatal.
 Deronlles por lei á os pobros
 130 [F]acultades³¹ de nomar
 Alcaldes que os gobernasen
 Con xusticia é con verdade.
 Tamen quitaron da terra
 Aquel negro tribunal
 135 Donde co nome de Dios
 Facian tanta maldá.
 <8> Ali á sombra do secreto
 O que nos quixese mal,
 Vengarse de nos podía
 140 Hasta facernos queimar.
 Nua palabra: volveron
 A xusticia e á verdade
 A ter[r]a³², que orfa, xemia
 Baixo ó mando dos sultás.
 145 E vendo que eran da patria
 Graves as necesidás,
 Hasta das dietas deixaron
 Muitos de eles á mitá.

³¹ No impreso de 1814, *Eacultades*.

³² No impreso de 1814, *tera*.

Entre estos tamen habia
 150 Cregos de gran cristiandade,
 Cabaleiros; pois non todos
 Fuxen de ver as verdades.
 A xente que de estos omes
 Véu a xenerosidade
 155 Honrounos como debia
 Co nome de *liberás*.
 Son pois liberás aqueles
 Que se distinguiron mais
 No amor do pobro, e trataron
 160 Da comun felicidade.
 Outros oubo que non foron
 De este modo de pensar,
 Opoñéndose a que o pobro
 Gozase de liberdade.
 165 <9> Dixeron que era de España
 O rei señor natural,
 Que eran seus servos os pobros
 Que el solo debía mandar.
 Que os grandes e obispos eran
 170 Os señores do lugar,
 E que debemos pagarlles
 O vasallaxe feudal.
 Laudaron a inquisicion,
 Como [se a]³³ lei da verdade,
 175 Igualmente que a mentira
 Da forza necesitase.
 Querian pois, que a luitosa,
 A casa moura, e demais
 Abusos de antes quedasen,

180 Sin facer mais novidade.
 Por querer áo pobro servo
 Chamaron *servís* á os tás;
 E vedes ben craramente
 Que o nome non lles ven mal.
 185 Cando, pois, alguen nas Cortes
 Propoñia de quitar
 As cargas que sofre o pobro,
 Tiñano por liberal.
 Asi chamaron tamen
 190 A aqueles que a liberdade
 Sostoveron de iscribir
 As cousas de utilidade.
 <10> Esta puxo en descuberto,
 E mostrou con craridá
 195 Verdades que non puderon
 Antes os omes falar.
 Viron entonces perdida
 A sua antiga autoridade
 Os *servís*, e comenzou
 200 A guerra cos *liberás*.
 ... Vede aqui de estes vocabros,
 Que tanto dan que falar,
 A orixe, e vede tamen
 Porque se levan tan mal.
 205 Iscriben us contra os outros:
 Papés ven, é papes van:
 A xente leos, e rise,
 Pero inda pode chorar.
 Pois asi como as mulleres
 210 Da lingua pasan as mas

³³ No impreso de 1814, *sea*, corrixido para *se a* na nota de *El Ciudadano por la Constitución* do 31-3-1814.

Poden da guerra de pruma
 A paus de morte pasar.
 Se non foran os da bulla
 Nossos parentes é irmás,
 215 E ispañoles como nos,
 Que se fosen a escardar.
 Que o que ten á lingua aguda
 Como dice aquel refran
 Debe ter dura a costilla
 220 Para podelos levar.
 <11> Mais toda a canalla e ua,
 Pero a razon non e igual:
 Us queren o ben do pobro
 Outros o seu, é non mais.
 225 Se á xente de roupa negra
 De estameña e de sayal,
 E a os da curia preguntades
 ¿O que son os *liberás*?
 Diranvos, que son xudios,
 230 Irexes e luterás,
 Framasós, e xacobinos
 E outras muitas cousas mais.
 Mas se logo preguntades
 ¿Qué cousas son as que fan
 235 E que articro de fé negan?
 Non vos saben contestar:
 E solo dirán que intentan
 Coa relixion acabar,
 E coa igrexa, pois pretenden
 240 Meterse no seu caudal.
 Pero se lles contestades:
 Non e reino temporal
 O reino de Xesucristo:
 Comenzan a desbarrar.

245 Dicen que os reises lles deron
 Dos seus bes á propiedá,
 E que non pode a nacion
 O que o rei lles dou quitar.
 <12> Se lles facedes presente
 250 Que ben lles basta á mitade
 Do que teñen; que o soldado
 Morre de necesidade:
 Diranvos que pagan eles
 A prorrata cos demais,
 255 Como se tuveran fillos
 E muller que alimentar.
 Veredelos como feras
 Querer con ollos é mas
 Embestirvos, e chamarvos
 260 Por ultimo *liberás*.
 ¿E porque?... Vos non falades
 Mais que dos bés temporás:
 Pois e por eso, que chaman
 Xacobinos áos demais.
 265 Eles queren ser señores
 E non queren ser iguas
 Aos outros, anque predican
 A virtu da caridade.
 Se a nosa Constitucion
 270 Alabades a un curial,
 Veredes, como se pon
 Mais emperrado que un cán.
 Diravos, que as novas leises
 Son obra de Satanas
 275 Que se van adiante, logo
 A terra se perderá.
 <13> ¿E sabedes porque o dice?
 Porque non pode roubar

A os que na conciliacion,
 280 Pon un bon alcalde en pas.
 Os liberás dos servís
 Non dicen tantas ruindás:
 Gastan razon, non afrontas,
 E gardan urbanidade.
 285 Algos hai que son chanceiros,
 E con oportunidade
 Chaman aos servís pancistas,
 E hipocritas, e non mais.
 Pancistas, porque os mais deles
 290 Solen ser gras barrigás
 E un embuchado de polas,
 Xamós e ovos reás.
 Pancistas, porque non teñen
 Apego nin caridade
 295 Que ao ventre devorador
 Das suas pingues dignidades.
 Pancistas, pois, recostados
 Nas poltronas os larchas,
 Engull[e]n³⁴, como raposos
 300 As galiñas do lugar.
 Porque a panza non lles fuxa
 Acostuman a levar
 Ua faixa ou cordon floxo
 Sobre da roupa talar.
 305 <14> (Aposto, que xa vosoutros
 Dires ó velos pasar:
 Parece de panzacula
 Aquel ome que ali vai.)
 Hipocritas, pois predican

310 Penitenza, e a que eles fán,
 Que a digan as cocíneiras,
 Porque as amas calarán.
 Hipocritas, porque chaman
 Libertinos aos demais,
 315 E cobren os seus defeutos
 Infamando á seus irmás.
 Hipocritas, porque queren
 Inganar á cristiandá
 Invocando á relixion
 320 Se lles quitan un rial.
 Tamen no son, porque esconden
 Co habito de humildade
 Ua sobervia do demo,
 E un grande apego ao metal.
 325 Pero xa non son pancistas
 Nin hipocritas os tás;
 Son *Odinotes*, e ansina,
 Os debes de chamár.
 O vocabro e tamen novo
 330 O mesmo que á falsedade
 Con que quixeron perder
 Os servís aos liberás.
 <15> O conto quero decirvos,
 Para que todos sepades
 335 Dos que se chaman servís
 As virtudes cardenales.
 Arguelles, ome sabido,
 E mozo de pouca idade,
 Que tanto se destingueu
 340 Aló nas Cortes de Caiz;

³⁴ No impreso de 1814, *Engullan*.

E por quen ganou España
 Mais creto e celebridade
 Que por Demostenes Grecia
 Na remota antigüedade:
 345 E perseguido de morte
 De algus cregos é algus frades
 Porque rebatir non poden
 As suas sabias verdades.
 Discorren para perdelo
 350 Ua trama tan bestial
 Como inicua, que no instante
 Fai ver crara á falsedá.
 Dicen que e de Bonaparte
 Amigo confidencial
 355 E buscan ao efecto un tuno
 Que diga ser xeneral
 Frances, chamado *Odinote*;
 Que a España veu a tratar
 De orden de Napoladron
 360 Con Arguelles certo pran.
 <16> Vistese o tuno de frade,

E preveñen de anteman
 A o alcalde de Baza o prenda;
 Que logo en Granada dá
 365 Decraracion voluntaria
 De quen era, e do seu pran:
 Cita casas e suxetos
 Que en toda España non hai
 Ni nas guias dos franceses
 370 Se encontra tal xeneral.
 Descubrese, pois, a intriga
 E vese a trama infernal
 Dos hipocritas servís,
 E a virtu dos liberás...
 375 Palurdos que vos vestides,
 Como eu de sayo de lá,
 Guardadevos de Odinotes,
 E en servís non vos creas.
 Pois nin mouros, nin xentís
 380 Farian o que eles fan,
 Por comer sempre perdices
 Xamós e ovos reás.

Caracterización dos membros que compoñen o *Ayuntamiento Constitucional de La Habana* (1821)

Categorías de la parte físico-moral con relacion al hombre público, O sea anatomía de los miembros, que componen el Ayuntamiento constitucional de la Habana, en el presente año de 1821. Habana: Imprenta Fraternal de los Díaz de Castro, impresores del Consulado nacional, [1821], pp. 10, 20 e 28. Neste folleto anónimo faise un retrato dos alcaldes e rexedores, trinta en total, do *Ayuntamiento* constitucional da Habana de 1821, seguindo o ronsel doutras publicacións similares aparecidas na metrópole (Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 224-228). A caracterización feita para as distintas persoas atense case sempre a un mesmo esquema: comeza cunha redondilla octosilábica que introduce o personaxe para logo pasar a unha descrición, primeiro física e logo moral, en prosa. A redondilla inicial aparece en tres ocasións redactada en galego, feito que sen dúbida apunta á procedencia das persoas referidas. O exemplar consultado, depositado na Biblioteca Nacional de Madrid (R. 17.623), pertenceu ao historiador valenciano Justo Zaragoza y Cucala (1833-1896), a quen probablemente se deban algunhas anotacións a lapis que precisan a identidade dalgúns dos membros da corporación.

<10> GAYOL³⁵.

Son arcaide sin mañadas

Veña á cousiña ben crara

Pois que nunca á miña vara

Tembrou as fanfarronadas.

<20> MARTELO.

Defende meu fillo a ley,

Cal os Quirojas é Regos:

Pois nos países dos cegos

Quen ten un ollo e Rey.

<28> VAZQUEZ.

Sabes escoller o ben,

Meu rapaz afortunado,

Que neste mundo cuitado,

Quen ten dineiriño ten.

[...] En fin, este año es un ensayo; el último día del de 822 nos veremos las caras. A Deus que vou o consistorio.³⁶

³⁵ Hai unha anotación a lapis por riba deste nome que di o seguinte: “D. Bernardo Gallol de Villamil - Alcalde”.

³⁶ Son as palabras finais da caracterización en prosa deste personaxe.

[Nicomedes Pastor Díaz]: fragmentos dun poema galego (ca. 1826-1828)

Estes fragmentos manuscritos encóntranse entre o recto da páxina 11 e o recto da páxina 12 do códice titulado *Poesías. Autógrafos*, que debeu de pertencer a Eugenio Reguera y Pardiñas e hoxe se conserva no Archivo Histórico Nacional de Madrid (signatura 1052B)³⁷.

Precisamente, cremos que a autoría material desta copia apógrafa se debe ao propio Eugenio Reguera: é moi probable que sexa el o responsable da omisión do til sobre a letra <ñ> ata en tres ocasións diferentes (*mañaina* por *mañaiña* ‘mañanciña’, *marina* por *mariña* e *mina* por *miña*), particularidade que se verifica noutros escritos seus que se custodian no Archivo Histórico Nacional.

Coidamos que se pode atribuír a composición destes fragmentos poéticos á figura de Nicomedes Pastor Díaz con certas garantías. As similitudes que presenta con “A Alborada” (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 299-302) e, sobre todo, coa “Égloga de Belmiro e Benigno” (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 286-297) son máis ca evidentes, o que ademais permite supoñer que as tres pezas se deberon de compoñer en momentos non moi afastados no tempo. Estas similitudes a que nos referimos son de tipo métrico (uso combinado de heptasílabos e hendecasílabos, imperfeccións nalgúñas rimas), estilístico (abundancia de epítetos), temático (referencias clásicas, unha moi clarificadora ambientación nas ribeiras do viveirense río Landrove) e lingüístico (utilización da característica forma *mañaiña*, que igualmente aparece en posición de rima na “Égloga”). Chama a atención, non obstante, o uso da variante *ti* para a forma recta do pronome persoal tónico de segunda persoa de singular, que difire do *tu* rexistrado nos poemas xa coñecidos; a súa presenza podería estar xustificada por un cambio de criterio do autor, que botaría man neste caso dunha variante que se afasta da solución coincidente co castelán, ou ben pola intervención do copista Eugenio Reguera ou dalgún outro copista intermedio, se é que o houbo.

³⁷ Accesible no Portal de Archivos Españoles co título *Poesías varias en gallego y castellano* e co código “códices, l.1052”: <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/ControlServlet?accion=4&txt_accion_origen=2&txt_id_desc_ud=2610194>.

Os fragmentos que se transcriben a continuación pertencen a tres estanzas distintas (de 19 versos, co esquema ABCABCcDdEEffGgHhIi). Chegaron a nós os seis versos finais dunha das estrofas, outra completa e unha terceira en que falta o cuarto verso: suman un total de 43 os versos conservados. Non sabemos cal foi a extensión do poema orixinal; non obstante, se temos en conta que a parte que se conserva ocupaba as páxinas 5 e 6 do manuscrito copiado, é posible imaxinar que este novo texto puidese ter unhas proporcións considerables, talvez semellantes ás da “Égloga de Belmiro e Benigno”.

<1> Fragmentos de un poema Gallego, manuscrito, páxinas 5 y 6 de un folleto en 8.º

.....

 sono mais que o oprimido
 5 rico señor que no sofá tendido,
 non está tan contento
 como eu estou sin ser tan opulento.
 Alma naturaleza,
 á min rico me fai túa grandeza!

10 Tí á ô famento dás pan; ti dás ventura,
 á ô que ô mundo falaz fero lla nega,
 ti enches ô nunca chéu peito humano;
 ti ciñes con cadeas de verdura
 dous amantes esposos nunha aldea
 15 lazos de ferro no pueblo tirano,
 e ti bruto inhumano
 que oprimes crudo á dulce compañeira
 vai do Landrove á beira,
 <2> e veras sempre os olivos frondosos
 20 reverdecer na cama dos esposos.....
 Tí arrebatas a alma
 do pensador que na profunda calma

do albor da mañaina
 sentado nun collado da marina,
 25 absorto mira e pampo
 do Omnipotente ó carro sacrosanto
 donde o ben se presenta
 entre ouro e brancas pedras que sementa.

Ti no frirido³⁸ campo ó enfermo sanas
 30 á ô tempo mesmo que na ciudad morre
 a forza de mexunxes da botica,
 [...]
 ti á ô desvalido próvida socorres
 de frutos, frores e de todo rica,
 35 ti da mina Marica
 o peito encendes nun suave fogo,
 ti o inocente xogo
 á ôs pastores inventas, ti, ti sola
 podras á son do ruído da marola
 40 cantar os portentosos
 milagros teus, mellor que os fastidiosos
 toques da miña lira,
 que debil oxe de placer suspira;
 <3> ti sola bastante eres
 45 pra envolver nas túas gracias e placeres
 a musica, a poesía,
 as virtudes, a paz e a alegría.

Solo dos estrofas completas se hallan en la precedente copia, que abrazan un lindo apostrofo á la naturaleza: aunque tiene defectos, es lastima no tener completa la Oda.

³⁸ Hai sobre o primeiro <o> de *frirido* unha manchiña de tinta que talvez puidese interpretarse como un til circunflexo.

[Nicomedes Pastor Díaz] (ca. 1826-1828): "Fragmentos de un poema Gallego manuscrito"
[Manuscrito apógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

e veras sempre os ollos frondosos
 recordar na cama dos esposos.....
 Ti arrebatas a alma
 de pensar que na profunda calma
 do albor da madrugada
 sentado nun collado da marina,
 absorto mira e pompo
 do Omnipotente o carro sacrosanto
 donde o bon representa
 entre ouro e brancas pedras que semvitas.
 Ti no frío campo o enfermo sanas
 ti o tempo mesmo que na ciudad morre,
 a forza de moximas da botica,
 ti a o davalido previsto socorras
 de frutas, frores e de todo rica,
 ti da mina Marica
 o peico encendas nun suave fogo,
 ti o inocente xogo
 a os pastores inventas, ti, ti sola
 poetas a son do ruído da marola
 cantar as parenteses
 milagros teus, mellar que os fastidiosos
 toques da mina lira,
 que debil oxe de placer suspira;

[Nicomedes Pastor Díaz] (ca. 1826-1828): "Fragmentos de un poema Gallego manuscrito"
 [Manuscrito apógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

[Nicomedes Pastor Díaz] (ca. 1826-1828): "Fragmentos de un poema Gallego manuscrito".
[Manuscrito apógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

Carta do cura de San Xoán de Esmelle (1827)

“Carta do cura de San Xuan de Esmelle na que lle dice a un seu amigo como fuxeo dun tal Pico que lle quería pegar un bon petardo o día do Patrono da súa Parroquia; pero ó petardeyro saleo ben é completamente amolado”. Manuscrito depositado na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela (Ms. 665). A máis completa información sobre esta peza manuscrita encóntrase no traballo de Gonzalo Navaza que se publica neste mesmo volume de estudos: “Un texto inédito de 1827: A *Carta do cura de Esmelle*”. Segundo Navaza, trátase dun conxunto de tres textos elaborados polo menos por dúas mans distintas. A carta do cura de Esmelle propiamente dita é obra de don Xosé María Fonte Montenegro, párroco de Esmelle na altura, mentres que a “Contestación” que a segue se debe a outro cura amigo do anterior que de momento non puido ser identificado. A parte final en castelán, composta por un “Pedimento” e mais un “Auto”, podería ser doutra persoa, mais Navaza coida que hai semellanzas lingüísticas e versificatorias que permitirían atribuírla tamén a Xosé María Fonte, reitor de Esmelle. De acordo tamén con Navaza, este conxunto documental pódese datar en 1827 tendo en conta a “información relativa aos cargos públicos exercidos por persoas expresamente mencionadas nos textos”.

<p><1> Carta do cura de S.ⁿ Xsúan³⁹ de Esmelle, na que lle dice áun seu amigo como fu-</p>	<p>10 petardeyro saleo ben é completamente, amolado.</p>
<p>5 xseo, dun tal Pico, que lle quería pegar un bon petardo, ó día dó Patrono da sua Parroquia; pero ó</p>	<p><2> <3> Meu amigo xsa que tés unha pouca de pacencia 15 vou á contarche unha cousa q.^e parece unha traxsédia. Eu non sei como contarche</p>

³⁹ O dígrafo <xś>, que representa o fonema fricativo prepalatal xordo, leva sempre un til sobreposto que é igual ao que leva o <ñ> neste mesmo manuscrito. Trátase dun trazo de tamaño considerable que, a pesar das pequenas variantes formais que presenta ao longo do texto, adoita asemellarse a un bucle.

como foi; amina lingua
 quedache asada de todo
 20 é seca como unha estela.
 Eu cada vez⁴⁰ que me acordo
 ¡Dios che me dea pacencia!
 eu cada ves que me acordo
 do conto, doyme á cabeza.
 25 Verás, atende, meu fillo
 verás que graciosa escena
 ¡Ave maria de Gracia!
 eche cousa de comedia.
 Hay, ó menos, doce anos,
 30 ou mais craro, unha docena
 que me asalta un certo Lobo
 que trai pellico do obella
 <4> Eche un Xsán pero tan Xsán.
 que si mellor ó fixséra
 35 podía facer ó Pico.
 é reirse ben de calquera
 Amigo, bamos áo conto,
 ¡nunca jamais Dios medera!
 teño medo de enfadarte
 40 é qrebantarche á cabeza.
 Pero en fin, bamos aló:
 xsa sabes que en esta aldea
 ó dia de S.ⁿ Xsúan
 hay unha tumbada festa,
 45 Hay gaita, fogos, é todo

é hay golpe de escopeta,
 pero ó mellor de todo esto
 eche ó golpe de Comedia.
 Eu estaba na ventana
 50 por que esto me recrea,
 évinche vir á cabalo
 ó do pellico do obella.
 Vincho vir, é sinon fora
 <5> un demo de unha Librea
 55 que traia ó condanado
 ó demo que ó conocera.
 Co-sombreyro⁴¹ dos tres Picos
 asombraba toda á aldea
 é decian-lle-os paysanos
 60 baya Vste en hora buena.
 Como vin tanto sacar
 de gorra ¡ay! Santa Tecla!
 dixsen é-ó mesmo, sin duda
 ó Comisario de Guerra.
 65 Trahia á sua muller
 ¡baya é cousa que me aterra!
 outros do[u]⁴² que non conozo
 nin sey de que casta eran.
 Viñan catro alquiladores
 70 cunha marcha muy lixseyra⁴³
 boto á conta que son oito
 é doce coas catro Bestas.
 Trahian bos aparellos,

⁴⁰ Semella que *vez* corríxe un *ves* previo.

⁴¹ Parece que a forma *sombreyro* corríxe un *sombreiro* previo.

⁴² Ms. *dos*.

⁴³ Parece que a forma *lixseyra* corríxe un *ligeira* anterior.

pero as alforjas baleyras,
 75 sinoos vexsó vir de lonxse
 <6> á bolverse irian cheas,
 O señor do apuntado
 todo é mirar si fomea
 por que xsa viña mirando
 80 desde lonxse á Chimenea.
 Chamo á criada correndo
 ven á probe con gran presa
 é dime ¿que ten meu amo?
 ¿que ei de ter?, dixsenlle, alerta.
 85 Fuxsó da casa ó momento
 é funme á tomar Ygresia
 que si non é de refugio
 boaba á miña cabeza.
 Me-time na sachristia
 90 ¡mala polvora chos ergal!
 alí recey os maytines,
 Nona, horas, é compretas.
 Entran por fin nesta casa
 é desarrean as bestas,
 95 subense todos á sala
 é de visita se sentan.
 Chaman á miña criada
 ¡Dios che lle dea pacencia!
 <7> preguntaronlle por min
 100 é dixsó que hiba na Ygresia.
 A señora áos catro mozos
 dixsolles; lo q.^e vstedes quieran
 pidan, q.^e no faltara
 vino bueno de Valderas.
 105 Si les gusta el agua-ardiente
 ó una poca de manteca

hablen sin ningun recelo
 y escojan como en peras.
 Os boós dos alquiladores,
 110 dixseron; señora benga
 vino, que aqui será bueno,
 pues será de Valde-Peñas.
 Manda subir á criada,
 por principio, unha fanega
 115 que beñen ser catro netos
 po-lo uso de-esta terra.
 Saleu á miña criada,
 mi amo ba en la Ygresia
 y á mi no me deixsou
 120 la Chave de la Bodega.
 Dixsolle logo á señora
 <8> ¿esta lejos la Taberna?
 é respondelle á criada,
 la Tabierna esta muy cerca.
 125 Como eles conoceron
 que non havia comedia
 foxsen é banse da casa
 co-seu rabo entre las pernas.
 Deron de almorzar áos mozos
 130 é acomodan as bestas
 con moita cara labada
 neste atrio se presentan.
 Eu ¡arre demo! metido
 donde botara as compretas,
 135 que non pensei de salir
 con color da miña escena.
 Desde que xsa me enfadaba
 de estar reza que te reza
 determinei de salir

- 140 é salir coa miña empresa.
 Un tal Sor Pastor Rico
 crego de moita destreza
 fíxosme capa é salin
 <9> fuxsindo con moita presa.
- 145 Deixsoos quedar naquel atrio
 todos cóa boca aberta,
 este foi ó modo como
 amolei ó⁴⁴ da librea.
 Desengañaronse, en fin,
- 150 que todo ó conto eu soupera
 é así deixáronme libre
 é foron para á taberna.
 Nesta fonda de Meixsido⁴⁵
 comeron có-á bolsa aberta
- 155 esí pagaron os cartos
 tamen correo á moneda.
 Deste[s]⁴⁶ petardistas hay
 tantos ahi como areas
 é para que os conozas
- 160 algunhas noticias lebas.
 Z[ú]rramos⁴⁷ por Dios amigo
 por que sei que eres poeta
 botalles algo de Esmelle
 é falalles desta festa.
- 165 A Dios dispon é manda
 dispon de min con franqueza

<10> que son ó Cura de Esmelle
 ó que as tuas maus che beyxsa.

Contestacion.

Cando recivin meu cura
 á tua carta, pensaba
 que á cabeza me boaba
 co-á grande calentura.

5 pensey que daba en loucura⁴⁸
 cando empezey á leér,
 pero, en fin, Dios quixso ter
 misericordia de min,
 pois sinon quedaba sin

10 unha gana de comer.
 Segun minformas, un Lobo
 con pelexso de co[r]deyro⁴⁹
 hay tempo có bellaqueyro
 bayte asaltar dese modo

15 meu cura, decir non podo
 á alegría que ó presente
 teño, por que esa xsente
 (eu non sei si ben me esprico)
 quixsoche meter ó Pico

20 é regañachello ó dente.
 <11> Tanto che me folgo, baya!
 que llo óubeses regañado!

⁴⁴ Antes de *ó* hai un *á* riscado: *π*.

⁴⁵ O primeiro *i* de *Meixsido* non ten punto, polo que cabe a posibilidade de que haxa que facer unha lectura alternativa.

⁴⁶ Ms. *Deste*.

⁴⁷ No ms., *Zurramos*.

⁴⁸ O primeiro *u* de *loucura* vai superposto, corrixindo a forma inicial *locura*.

⁴⁹ Ms. *condeyro*.

colliate descuidado
 sinón estás na atalaya,
 25 sinón alerta é desmaya
 ó meu cura cóa sua vista
 é sinón á ten ben lista
 mirando sempre é de cote
 pegaballe un bó pegote
 30 ó mais grande petardista!!
 Bó foi ó conocimiento,
 para estares nesa aldea
 saber cá aquela librea
 viña do Departamento.
 35 ten por feliz ó momento
 que conociche os Lacarios
 que anque son imaxsinarios
 antes, para ó meu pensar,
 tal nome se debe dar
 40 á todos os comisarios⁵⁰.
 Causouche moyta estrañeza
 <12> en ber cos teus feligreses
 á sua gorra cortes[es]⁵¹
 sacaban á aquela peza;
 45 si che falo con franqueza
 deberás de conocer
 que era eso menester
 por causa de que unha meyga
 non bordase na manteiga
 50 ca inda estaba por facer
 Canto me alegro meu crego

que lebase á labatiba
 que sin ser donado iba
 á questa para ser Lego:
 55 teñoche un amor muy cego
 é unha grande aficion
 ver que pegache á un chupon
 un chasco tan ben salado,
 tereyte sempre grabado,
 60 meu cura no corazon.
 Estubo crego, ben feyto
 meterlle as cabras na corte,
 pois á Lobos desa sorte
 <13> d[a]selles⁵² sempre ó dereyto
 65 baya que foi á bon xseyto
 ó tal D. Xsán amolado
 mays balera que cagado
 por toda á Aldea pasase
 que⁵³ un cura ó amolase
 70 sendo el un Pico aguzado.
 Dicesme q.^e D. Pastor
 que che sirveu de alcaguete,
 ese para ó meu saynete
 tamen foi amolador:
 75 ti estubeche ¡meu amor!
 na Ygresia desconxsurando
 ó trono q.^e amenazando
 á tua Bodega estaba
 si non hay capa lograba
 80 derrotarte ¡S.ⁿ Fernando!

⁵⁰ Antes de comisarios lese *debe* riscado: ~~debe~~.

⁵¹ Ms. *cortes*.

⁵² Ms. *deselles*.

⁵³ Enténdase *que que un cura o amolase*.

Disme tamen cá muller
na tua casa cortaba
por largo, pero á criada
tamen soupo responder
85 <14> si non trata de poñer
medo có-seu castillano,
fuxías meu crego, en bano
para á Ygresia arrefugiarte
pois có-seu Pico á picarte
90 bolveria ó outro ano.
Quedo amiguiño encargado
de decirlles algo deso
por que anque me des un peso
dou ó demo estou calado:
95 escribirey do fregado
ou mais ben de estes gaspachos
un Libriño bó-, á cachos,
que ha de facer berter babas,
é si lles metiche as cabras
100 eylles de botar os machos.
Manda, dispon por acó
en cousa que che se ofrezca,
manda crego con franqueza
q'eumandarei por aló:
105 deseo que esteas bó
<15> é que estires ben á pata
manda reales de prata
á quen te estima, é tadora
que se firma por agora
110 Cura Rector de Malata.

Pedimento.

D. Juan del Pico ante V.S.
como mejor en derecho
lugar haya, se presenta
con el debido respeto.
5 A nada mas se dirige
el Presente Pedimento
que á pedir lo de Justicia
y que lo hareis yó lo espero.
Hay doce años, señor,
10 sobre poco mas ó menos
que en el día de mi santo
dejaba el Pabellon Regio.
El dejar mi abitacion
era señor con obgeto
15 <16> de no dar las diez ú once
al Marino Ministerio.
Me soplabá de corripias
al uso de petardero
en S.^a Juan de Esmelle, donde,
20 me llenaba como un cerdo.
Ybame á Casa del cura
el que llorando, ó reyendo
en llegando el comisario
Comedia sin mas remedio
25 Fui este año tambien,
y cada vez que me acuerdo,
¡baya! (me consumo todo)
desatino y pierdo el seso.

Fui, señor, mas me baliera
 30 combidar á todo Esteyro
 que llebar la labatiba
 sin que fuese en el trasero.
 Fui señor, pero á que fui?
 (al pensarlo desespero)
 35 fui para ser mormurado⁵⁴
 <17> y á gastar mi dinero.
 El cura se niega en casa
 esto, señor, es un hecho,
 y en casa, ó en la Yglesia,
 40 sabia estaba de cierto.
 Por ser dia de mi santo
 si el bolsillo no ba abierto
 con pocos maravedis
 ayunaba, sin remedio.
 45 En una mala taberna
 en aquel fiero desierto
 pasé mi día rabiando
 desesperado y gimiendo.
 Y asi en vista de que
 50 en los libros del derecho
 la posesion bale mucho
 posesion antigua tengo.
 Suplico á V.S. se sirva
 mandar, pues, q.^e en poco tiempo

55 mela de un Escribano
 judicial q.^e asi la quiero.
 <18> Pues para el año que biene
 ir á Esmelle, señor, quiero
 y que quierá que no quiera
 60 el cura, no habra remedio.
 Por ser todo dejusticia
 que pido, y tanto deseo
 juro lo devido F[irm]a
 Juan del Pico el Petardero.

Auto.

Visto el pedimento que
 me presenta el petardero
 de justicia considero
 la posesion se le dé.
 5 Pase D. Juan Cardemil
 á darle la posesion
 y llebará á prevencion
 testigos y un Alguacil.
 El suplicante acrehedor
 10 es en dictamen de todos,
 por las leyes de duobus,
 Yó, el Alcalde mayor.

⁵⁴ Se cadra *murmurado*.

Carta liberal de Xan de Santa de María de todo o mundo (2/8/1835)

Eco del Comercio, Madrid, 2 de agosto de 1835, pp. 2-3⁵⁵.

Velaquí a carta, inzada de anacolutos, dun suposto emigrante galego en Madrid, onde, coma moitos dos seus coetáneos, gañaba a vida carretando auga, lotes de roupa e outras “chafulladas” máis. O redactor do xornal madrileño chamado *Eco del Comercio*, publicado entre 1834 e 1849, avense gustoso a publicala “asi por las buenas ideas que respira el *cuitadiño* articulista, como por la novedad de estar puestas en el mas dulce de nuestros dialectos y en boca de un provinciano sencillo á la par que honrado y liberal”. A peza contén unha dura censura dos ministros do goberno da rexente María Cristina de Borbón, dos responsables da administración de xustiza e de moitos clérigos partidarios da causa de Carlos V que coa súa reprochable conduta estaban a causar, segundo o «*cuitadiño* articulista», o oprobio do Estado e o descrédito da Igrexa. Sobre este artigo consúltase o estudo que lle dedica Xurxo Martínez González neste mesmo volume, no que se defende a hipótese de que o seu autor fose o demócrata republicano Vicente Álvarez Miranda (1817-1858), natural de Ribadeo.

- <2c> Con el título de *Correspondencia crítico-labresca* se nos ha comunicado la siguiente carta en idioma gallego, que insertamos gustosos, asi por las buenas ideas que respira el *cuitadiño* articulista, como por la novedad de estar puestas en el mas dulce de nuestros dialectos y en boca de un provinciano sencillo á la par que honrado y liberal.

Señores redactores do Eco do Comercio: Eu, mis señores, pra servir à suas mercedes, son un galeguíño que, falando mal, me chamo Xan⁵⁶ de Sta. María de todo ô mundo, ê veciño do lugar donde me hacho. Digo, mis señores, falando mal, porque han de saber suas mercedes que na miña terra chaman burros à cantos teñen este

⁵⁵ A noticia da existencia deste texto débémollas a Pablo Cano López.

⁵⁶ Hai unha pequena mancha de tinta sobre o <a>, mais coidamos que non se presenta inequivocamente como un til diacrítico que acompañe o signo <X> para a representación da consoante fricativa prepalatal xorda.

- 10 nome. [Dodemo]⁵⁷ ò crego que me ô pux[ô]⁵⁸, cando me bautizó; pois nunca me darán feé à canto fale, dicindome que sou un burro: pro como, mis srês., sean verdades, ôu cousas que non sean de herexia, pro si de proveicto pra nacion, ê⁵⁹ mais de guía tamen pra os que nos governan, que falla lles fai, [dodemo]⁶⁰ à min, si pouco se me dará que me chamen cen mil veces burro; ê moito menos cando
- 15 comence á cantalas no priodico de suas mercedes coa axuda de Dios ê tendo saude como tamen vostedes, pra facerlles nel un bon canto, porque han de saber que, aunque son un probe carretón de ajua, de lotes de roupa ê mais chafulladas, que non por eso deixo as mais das veces, cando vou à fonte, de poñerme á escoitar á os que ô estan lendo sobre as Cabachas de S. Felipe, ê porque tamen entendo algo de
- 20 politrica, ê sei muy ben ô que nos conve[n]⁶¹ à todos ôs boós españoles, no tempo en que nos achamos.

Vostedes, mis srês., non se pode negar ô moito coidado que poñen en abrir ôs ollos do prubico, ê facerlles entender ò que lles ten conta, como tamen en propoñer ô goberno us boós medios por donde deben camiñar por dereicto: pro eu digo no

25 meu pouco entender, ê po lo que vexo, que ó mais todo ê en valde, ê sin proveicto algùn: mentras non se trate, mi[s]⁶² srês., ô primeiro: de apiegar òs ministros que nos mandan: è dirixen à nosa gobernadora, facendolle ver à esta probe è cuitada señora que todo bai ben (se entende, mi[s]⁶³ señores, pra eles, è non pros mais) è mais tamen que son como os papas (habia de ser duña⁶⁴ boa chea de moscas)

30 infelibles, òu que non poden errar en cousas de goberno por ser guiados polo esprito (eu non se[y]⁶⁵ si diga, mis señores, ôu direi mellor do demo, que de Dios

⁵⁷ No impreso lese *Dedamo*, que non ten sentido. Consideramos probable que na imprenta madrileña do *Eco del Comercio*, por descoñecemento do galego, se malinterpretase o hipotético *Dodemo* que se cadra estaría no orixinal, seguramente manuscrito, que manexarían. Este probable erro de interpretación repítese en dúas ocasións máis.

⁵⁸ É indubidable que hai un til sobre o <o>, mais non estamos certos de que sexa un til circunflexo.

⁵⁹ Talvez è.

⁶⁰ No impreso, *dedamo*.

⁶¹ No impreso, *conveu*.

⁶² No impreso, *miu*.

⁶³ No impreso, *miu*.

⁶⁴ Enténdase 'dunha'.

⁶⁵ No impreso, *seü*. O <ü> puido resultar da malinterpretación dun <y> do orixinal; pola contra, parece moi improbable unha hipotética confusión de <i> por <ü>. Por outra parte, en posición final de palabra [j] represéntase neste texto en seis ocasións por <y> e só en tres por <i>; <y>, por tanto, é a variante gráfica maioritaria neste artigo con este valor e neste contexto.

en todas as feitura dos pasados, que foron tan ruis como os cartos bellos). Decia apiegalos, mis señores, con [u]n⁶⁶ bon estrobo de responsabilidade que lles apretase ben ô soldadoiro, pra que non se botasen fora do lindeiro: pois si eu llelo puxera;

35 xuro à noso Señor que lles havia de facer levar ben dereicta á sucadeira, pra que non se meteran á gobernar si non como Dios é mais à necesidade do estado ô requeren: mais pra conocer ben á estes bóos xuxetos, é mester deixalos obrar primeiro, menos, como dicen na miña terra, non se sabe de que[n]⁶⁷ é à recua, hasta à morte do arrieiro. E xa que conto quita conto, non menos debe facer à nosa gobernadora con

40 todos aqueles à quen se lles ten fiada à administracion da xusticia que, pola nosa pouca sorte, bay por moito tempo está muy derredada de tales xuxetos, xuzgando estas boas almas os preitos por tantas leyes cuantos son eles, è mais às suas voluntades, polo mesmo que se vein ceibos, è que ningen lles tira de cabestro; pois ben pode à boa Señora botar de ver que si esta falta, que è ô eixo do carro ôu ma

45 quena do estado, mal por ela è por todos nosoutros. E pra ben ser, mis señores, pois xa que temos leyes à bondo pra apricalas, tanto os nosos preitos, c[o]mo⁶⁸ ôs dos cregos, è que nos de estos <3a> [è]⁶⁹ donde se vein mayores inxusticias, roubos è xudiadas. ¡[Dodemo]⁷⁰ á min! Si falla nos fan tantos, é semellantes xuzgados, donde sempre vimos, pola nosa desgracia, que, contra todo dereicto, fosen

50 consentidos ôs perlados, à ser outros tantos Peruxos Palomos, como se sole decir por estes, que eles ô amañan y eles ô comen, sin atender ôs tempos en que nos achamos, è que todos chegamos à saber donde nos apreta à zoca pra tirar coela os infernos, è moito mais á descubrir às marañas de algus de estos falsos è mais que falsos profetas, por tal rexelo foron feitos pra nom salir, como saliron; non

55 semellantes ô nome que teñen de pastores, è de miniños pra lindar ben as obellas que lles foron encomendadas por noso Señor Xêxuchristo ôs seus antecesoros, pro si dexenerados nun todo de estos, á ôs mais feros lobos pra poñelas en cartos, pra logo tragalas casi vivas, como hèn ben prubico polos feitos, volvo à decir, de algús de eles que son è foron ô oprobio dun estado que tanto debe sobresalir entre os

⁶⁶ No impreso, *nn*.

⁶⁷ No impreso, *queu*.

⁶⁸ No impreso, *ceso*.

⁶⁹ No impreso hai neste lugar unha mancha de tinta que impide descrifrar o que ten por baixo.

⁷⁰ No impreso, *Dedamo* ou quizais *Dodamo*.

- 60 mais en moralidade, virtudes ê santidade, como ô eixixen de les ò evanxelio, ê ò
 espírito da igresia, desacreditando esta, ê ponendoa tan fea como á noicte con una
 tan esc[a]ndalosa⁷¹ conducta, que hasta os pelos se respigan à verlles facer ô que
 fixeron ê aun fan á cara descuberta, è faran porque non'hay quen os conteña,
 deixando andar á renda solta hasta salir ca sua, que ê destronizar à nena doña
 65 Sabela ê desacreditar á sua Nay doña Christina, ê sin contar aun outros mais
 feitos con que chegaron á escandalizar à xentes as mais relaxadas. ¡Caten, caten
 vostedes, mis señores, que bos discípulos son estos de Xexuchristo, ê que ben toman
 de imitar ô seu maeso, predicando como predican ô rebes à moyta ê boa doutrina
 que lles deixou enseñada, pra que eles no lo fixesen à nosoutros, pra que nos
 70 levasemos us co soutros, como ô pan ê ô leicte, ê nos amasemos asi como el ¡Miña
 xoya! nos amou, é ama, ê mais tamen encargandolles nos predicasen y aconsellasen
 de cote à sua paz, pro non á do mundo, que non [é]⁷² nin pode ser outra, mis
 señores, que á fina guerra que eles nos fan ê na que nos teñen envoltos, solo por un
 espírito de ambicion, è codicia de querer ser mais que ô que son, mais non pro noso
 75 ben, sinon pro de eles è pra tiranizarnos, como feros despotas que son é sempre foron,
 aun pra aqueles seus coadxutores que cumprian mellor que eles co à suas obrigaciós, de
 que sempre se desentenderon, pro non de facernos cantos danos poden, tanto pra
 alma como pro corpo, que mal se poden expricar polo orrendos que son ê ô moyto
 que ofenden á relixion, que mal se pode xa profesar, [e]⁷³ ter, como temos ôs maesos
 80 tan perxuros è desmoralizados.
 Eu mis señores, ben sey que me dirán suas mercedes que canto lles levo dito non
 è por certo cousa noba pra vostedes, porque demais estan cheos ¡o]jala non fora
 tanto! [d]e sabelo ê resabelo⁷⁴, ê de que tamen se lles serrarán os dentes ê moas como
 à min de ver un governo hasta aquí tan deixado ê compangeiro en consentelos que
 85 estubesen entre nosoutros por tanto tempo, tan logo que se soupo de qué pé
 coxeaban, ê que se lles caeu à cara[n]toña⁷⁵ que trouxeron posta na cara pra que
 ningun os coñocese, nin de que mal adoecian. Porque han de entender suas

⁷¹ No impreso, *escándalosa*.

⁷² No impreso, *á*, sen sentido.

⁷³ No impreso *à*, sen sentido.

⁷⁴ No impreso, *porque demais estan cheos. ¡Ojala non fora tanto! De sabelo è resabelo*.

⁷⁵ No impreso, *caractaña*.

- mercedes, que cada un de estos sultás sempre debe de contar con [ou]tro⁷⁶ tanto exército, cal sea ò número de cregos, curas ê frades que ten en todo ô seu territorio,
- 90 exército que non lles costa un carto ô mantelo ê armalo, nin tampouco que mais xuxeto lle estea, como comedido ê prompto pra calquera fechoría, aunque si mester fora pra aforcar ô Padre Eterno, solo por levar à sua adeante.
- Agora ben, mis señores, vostedes ben podran vir en conoecemento de cales, por este meu modo de falar, son os meus sentementos, ê ô moito deseo que teño de que
- 95 cheguemos canto antes à vernos en un estado de paz, sosego è seguridade, indo como vamos por tantos anos cheos ê mais que cheos de tanta cabroada, è de levar sobre ò noso colar un xugo de tan tamaño peso sin deixarnos casi folguexar, ê de ver recobrada á nosa legal libertade, ê os nosos xustos dereictos, porque tanta sangre se verte po la mas inxusta causa ê mala vontade de cantos turran, como os carneiros
- 100 en facela xusta ê lexítima, creendo de que por ela, ê mais po la gracia de Carlos V, merecerán entrar en corpo ê alma no seu reino, pro non do Ceó. Po lo que, mis señores, me disimularán ô que poña aquí un pedreiro ou punto final, é en tanto suas mercedes contén con un apasionado mais, ê que lle manden, aunque probe, en canto poda servirlos, pois sempre será de vostedes. Madril &c. = *Xán de Santa María de todo ó Mundo*. = Que lles beixa à mau.
- 105

⁷⁶ No impreso, *uotro*.

Fisionomía natural e política dos procuradores nas cortes de 1834, 1835 e 1836 (1836)

Fisionomía natural y política de los procuradores en las Córtes de 1834, 1835 y 1836. Madrid: Imprenta á cargo de D. Ignacio Boix, 1836, pp. 36 e 81. É este un novo impreso feito ao estilo das *Condiciones y semblanzas de los diputados a Cortes* do Trienio Liberal (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008, pp. 224-228). Unha vez máis atopámonos ante unha obra anónima que, neste caso, se vén atribuíndo ao escritor e político liberal Fermín Caballero (1800-1876), natural de Cuenca. Esta circunstancia axudaría a comprender a presenza de rechamantes erros lingüísticos nos dous breves anacos galegos da peza.

<36> PARDO BAZAN. *Eu non falo, mais voto con miños veciños á o gusto de noso señor goberno.*

<81> MARTINEZ TABOADA.

Vinde, vinde, coruñesas,
 Vinde [n]enas⁷⁷ á cantar
 O voso procurador,
 Porque tiña que falar.

⁷⁷ No impreso, *menas*.

Mingos Mariño: *Carta dun galego* (16/7/1839)

Mingos Mariño: “Carta de un gallego”, *Fr. Gerundio* 161 (16/7/1839), Capillada 161 (109 de Madrid), pp. 73-75.

Velaquí unha nova carta dun galego inserida nunha publicación madrileña durante a minoría de idade de Isabel II. Denúncianse nela os abusos que por aquel tempo cometían certos taberneiros da Coruña. O *Fray Gerundio* foi un xornal madrileño de orientación liberal que entre 1837 e 1843 e 1848 e 1849 sostivo o progresista Modesto Lafuente y Zamalloa. Especialmente sonadas se fixeron as súas “Capilladas”, nas que se satirizaban costumes e tipos populares e se comentaba criticamente a actualidade política. Durante a súa existencia, esta publicación madrileña inseriu diversos textos en galego e noutros idiomas falados en España (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 448-454 e tamén os artigos de 1839 e 1840 que editamos inmediatamente despois deste).

Os feitos denunciados nesta carta provocaron a protesta dos taberneiros mencionados, Felipe Barreiro e o Astoreano, segundo se testemuña no número do 9 de agosto (“Taberneros y condes”, *Fr. Gerundio* 168 (9/8/1839), Capillada 168 (116 de Madrid), pp. 183-185).

<73> CARTA DE UN GALLEGO.

Puestos á complacer, daremos tambien lugar, ya que tanto interes nos ha manifestado el autor, á la siguiente carta que á mi Paternidad ha dirigido un gallego, que se conoce posee bien el dialecto de su tierra.

Cruña a 30 de san Joan de 1839.

- 5 Meu Reverendo Frade Gerundo das Campazas. Moi señor meu; todo o xenero humano que teña os cinco sentidos, é as tres potencias lle gusta escoitar as capelladas de bostede pola moita sal que teñen, é porque como decimos nosoutros os gallegos, non lle queda perro tras palleiro⁷⁸: todo ó busca é escodriña hasta no

⁷⁸ *tras* e *palleiro* van en distintas liñas, pero a preposición vai seguida dun guión ao final da liña en que aparece. Se cadra, por tanto, podería lerse *traspalleiro*.

mais fondo da terra, é salenlle as cousas tan certas como si as apalpase coas mans,
 10 é as vise co os ollos: é decimos nosoutros; vaya, he moito saber ó deste Padre Gerondio, pero aun ten que saber mais. Como todos os dias de correo deseamos ver a Capellada, nos rreonimos catro, ou oito amigos, é as veces á mais, na casa de don Felipe Barreiro (home de bén) que o ten liquido de Baldeorras moevo⁷⁹, pero a nove cartos o neto, na calle de San Andres desta ciu-<74>dade: é despois que
 15 consumimos un basete cada un, se impon silencio, de modo que naidia bochica, é entonces dase prencipio á aletura por un dosque compoñemos a socedade, que lee moy ben, é xastre, é digolle á bostede, meu amigo, que toda á cometiva apraude, é vendice os descursos de bostede á cal mellore. O outro dia (non teño presente á Capellada)⁸⁰ falou bostede de narangadas para os rrefrescos do seu
 20 Tirabeque (que tamén nos gusta moito cando non está malo) é que cando bostede queria arreglarlle á doses que habia de tomar todo se lle volvía, botar, botar, botar, é nunca selle enchía amedida hasta que se decatou que estaba rrota polo cú: eu non puden menos de rrirme; pois sepa bostede, meu amigo, que nesta casa do señor Barreiro, amais en outra que está mais adiante na calle da Cordoneria donde vive
 25 ó Astoreano, que tamen ó ten de Baldeorras, se enchen tan pronto as medidas que és un pasmo.

Bostede fegurese que si cada un de nosoutros (falo dos qué compoñemos á rreunion) botamos á rracion do mariñeiro, que ven aser neto é medio, facemos deconta que botamos un neto. Non sabemos se pende nos basos (porque se
 30 equibocan co as copas da auga ardiente) ou se pende no dedo, el, ó certo hé que os dous tabarneiros, Barreiro, amais ó Astoreano estan rricos coma cochos é todo sale da medida: mala centella parta ós ladrós todos, que nà corte tamen os hay amais en grande: xá bostede me entende. Sopríco poisa su Paternidade teña á bondade de enserir na sua Capellada esta <75> cartiña que eu lle mando para que
 35 todo ó mundo ó sepa a ver si se emendan que si o fan, eu llo abisarei a bostede. O porte do correo eu llo mandarey por outro conducto moy logo, pois non me atrebo afranquearlle à carta porque todos os do correo me coñocen: quen lle quere, é ber desea es su seguro serbedor Q. S. M. B.

MINGOS MARIÑO

⁷⁹ Así no impreso, quizais por *moi bo*.

⁸⁰ A situación a que aquí se fai referencia relatouse en “Tirabeque y su medida”, *Fr. Gerundio* 153 (18/6/1839), Capillada 153 (101 de Madrid), pp. 373-381, onde se insire un gravado.

As funcións e o papel que fai Tirabeque (8/10/1839)

“Las funciones, y el papel que hace Tirabeque”, *Fr. Gerundio* 185 (8/10/1839), pp. 37-40.

Iníciase este diálogo coa noticia das funcións con que en outubro de 1839 se ía festexar en Madrid a vitoria das tropas isabelinas sobre as carlistas no norte de España, selada o 31 de agosto anterior co abrazo de Vergara entre os xenerais Espartero e Maroto. Ora ben, estas funcións estábanse a organizar cando aínda resistía no Maestrazgo o xeneral carlista Ramón Cabrera, que só sería derrotado en maio de 1840. O texto en galego incrustase no diálogo para que o “corresponsal de la Coruña” relate para os lectores do *Fray Gerundio* as celebracións da vitoria isabelina na fronte do norte que se viviran naquela cidade e, así mesmo, para facer unha chamada ás últimas partidas carlistas de Galicia para que baixasen do monte e deixasen definitivamente as armas.

<37> LAS FUNCIONES, Y EL PAPEL QUE HACE TIRABEQUE

Señor, tengo gana de que haya funciones en Madrid aunque no sea mas que por ver la diferencia que hay de las funciones de la corte á las de los pueblos.— Pues pronto se cumplirán tus deseos, puesto que segun dicen, el ayuntamiento ha dis puesto hacer funciones públicas que parece principiarán el dia 10, cumpleaños de
5 nuestra Reina Doña Isabel II.

Pero digo yo, mi amo: estas funciones de ahora ¿con qué motivo son?— ¡Con qué motivo! Con el de la paz: ¿con qué motivo han de ser?— <38> Señor, ya que han tardado tanto en disponerlas, parecíame mejor que las dejáran para cuando se cerrára el portillo de Cabrera: y si son para celebrar los otros sucesos, paréceme
10 caldo un poco trasnochado.— Asi serán mejores, porque no se resentirán de la improvisacion.— Señor, mucho han celebrado los pueblos las primeras noticias de la paz; y si Dios quiere, como yo lo espero de su Divina Magestad, que se lleve luego el diablo á D. Ramon I, paréceme que se van á volver locos.— En efecto, Pe legrin. Los mismos gallegos, que no son tan naturalmente bulliciosos como los
15 andaluces y los de otras provincias, las han celebrado con estraordinario júbilo. Y sinó mira cómo se esplica nuestro corresponsal de la Coruña, que se hallaba fuera accidentalmente cuando se recibió la noticia de tu salto.

«Eu así que oín estoupar os cañons é os foguetes no aire, botey á andar para a Cruña. Entro por ela adiante.... chego á calle rayal.... ¿é cómo lle parecerá á sua
 20 Paternidade que vin as jentes? Vin que un-os facian cuchufretas à os outros, pro un-as cuchufretas tan embrujadas é tan risoteiras, que asemellaban muito as que eu lle facía á miña Pelonia cando andábamos nos namoricóques. Os Señoríños estaban en montons lendo ó Jerundo é rindo como descosidos con ó salto de voso falagueiro Tirabequiño: outros apretaban as mans, é estaban un pedazo dalle que dalle: outros
 25 <39> dábanse tales abrazos que parecían os rufians cando trebellan co as mozas. E á tudo isto ja andaban as jentes por outros sitios cantando é dando vivas é mais vivas é tirando foguetes é mais foguetes: eu tamen cantéy á ó uso da terra, é ó son da gaita grileira á siguiente copra.

Reveiráde, meus amigos,
 30 reveirade con pracer
 po la paz dos españoles,
 po las grorias de Isabel.

«Vaya, digolle á verdade, meu Padre Jerundo, que en aqueles días esta Cruña parecíalle un formigueiro. Pro sobre todo, ó que mais admiraba era ver enfuciñar
 35 á os homes con homes, as mulleres con mulleres, estas co aqueles⁸¹ é aqueles con estas sin que nadie pujese mala cara, nin houbese ó mais pequeno arrempujamento, porque as veluntades iban todas encamiñadas à dar de couces á condenada da discordia. «Agora falta que as carabanas de jabalins que andan por istos montes, mandadas po lo maldecido Frade Saturnino, cura de Freijo é demais gabilleiros, abran os
 40 ollos é deijen á vida que trae[n]⁸², que par Dios é ben esmendrellada. Eu acordei darlles un consello por escrito da siguiente maneira. «O Rey de quen érades cegos vasallos ja ó deixaron ó lado como á faltriqueira, é á vosoutros hanvos de poñer atrás como á culeiro do neno. Ídevos á Madril dreitiños como fusos; tirádevos á os pés da señora Nay da nosa Nena, é alí de todo co-<40> racion pedídelles perdon de
 45 todos os vosos delitos. Si tomades ó meu sano consello, verédes alí á nosa Nena sentadiña no colo da sua señora Nay, é verédes tamén como ela misma (que é

⁸¹ Talvez *coaqueles*.

⁸² No impreso, *traeu*.

una señora muy amante) colle á maniña dreita da nosa perliña é lle dice: «vaya, SABELIÑA, perdonalles, é bótalles á tua inocente bendicion.»

50 «E agora fágame á mercede, meu Reve[re]ndo⁸³ Padre, de poñer esta carta no seu Reportorio ou como se chama, é á sua Paternidade po lo parlado me perdone, é dandolle muitas memorias ó seu alguereiro Tirabequiño, dispoña de este su probe servidor que compreta saúde lle desea, é ó seu fino escapulario besa.»

55 Señor, muchas gracias por las memorias al gallego ese, pero tengo yo que decir otras cosas mas curiosas de otras provincias donde he tenido el honor de hacer el primer papel en las funciones.— Cuidado, Tirabeque, no te llenes de vanidad; y por ahora puedes suspenderlo, que ocasion nos darán las funciones de Madrid para que puedas decir cuanto te se ofrezca.

⁸³ No impreso, *Revido*.

O que máis enche a boca (25/9/1840)

“Lo que mas llena la boca”, *Fr. Gerundio* 286 (25/9/1840), pp. 390-392.

Nestoutro texto en galego do madrileño *Fray Gerundio* deféndese e celébrase o pronunciamento do xeneral progresista Baldomero Espartero, que o converteu en rexente de España en 1840 e obrigou a María Cristina, nai de Isabel II e anterior rexente do reino, a marchar ao exilio.

<390> Lo que mas llena la boca.

Con esto solo entenderán mis gerundianos lectores que hablo de *Pamplona*. Allí tambien se hizo el pronunciamiento en los mismos términos que en toda la nacion. Pero el hermano RIVERO recurrió igualmente al cachetero, y declaró la plaza en estado de sitio (cuyo bando, el original, el manuscrito, el firmado por él, el fijado en
5 las esquinas, obra en la celda gerundiana) y apagó la *pronunciacion*, porque tenia muchas tropas con qué apagarla. ¡Sobre que algunos hombres se empeñan en dar á Fr. Gerundio que sentir! Dígolo porque á fé de verdadero amigo suyo sentiría que le sucediera lo que al general *Dimito*, ó al general *de la traidora*, ó al *conciudadano del Solar*, <391> que no encuentra ahora *solar* donde dar reposo á su *conciudadana*
10 persona⁸⁴.

Y dígoselo tambien, porque si quiere saber el sentido en que está su ejército, no tiene mas que leer cómo se explica con Tirabeque un amigo suyo del provincial de Mondoñedo desde Vergara. “Amijo mio (le dice); tan logo como os xefes recibiron a noticia do rebollicio de Madril dixeron: “non sea que Mondañedo
15 se nos escape;” é correndo dan a orden que Mondañedo sea escagallado (1)⁸⁵; que as compañías de granadores é cazaderos marchen correndo á Irún: outras duas compañías mandáronas á Villafranca: outras duas estan en Oñates, é duas aquí; con que non dirás que non estamos ben escagallados: é ademais dísese entre os soldados que os chapelingorris teñen orden de espiarnos, é que á os xenerales
20 de Alava é Viscaya foilles orden pra que tubesen muito ollo sobre nos, é que á o

⁸⁴ Refírese a persoas que se opuxeran ao pronunciamento do xeneral Espartero que tivo lugar no ano 1840, todas elas mencionadas e satirizadas nas páxinas anteriores deste mesmo número do *Fr. Gerundio*.

⁸⁵ (1) *Desparramado* en castellano [Nota do orixinal].

- noso cronél Ribera queren botálo fora do rexi[m]ento⁸⁶ por projresista; é nós disimos: “si por iso botan fora o cronél, que nos boten á todos, pois nós todos somos como o cronél, é o cronél e como todos nós, é confesion de parte non necesita proba.” ¿E sabes ti, Pelengrin, porqué [e]⁸⁷ ista tirria con Mondañedo?
- 25 Porque che disimos muitas veces: “viva a Costitusion, é viva Esparteiro:” é porque o noso cronél sempre está co Esparteiro na boca. “Rapases, nos dise, teñamos fé en Esparteiro; e o mellor patrisio que temos; él ha de salvar a Costitusion que hemos xurado.” E os páxaros gordos de por acó non están por Esparteiro desde o re-<392>bullicio de Barcelona, é iso que as *faixas* é os *pendurallos* que traen no
- 30 peito á él llo deben. Eles pensan que solo Mondañedo e projresista é amigo de Esparteiro, é todos os reximentos que hay por acó son o mesmo ca Mondañedo, solo que o noso cronél e asi como Dios o déu, é fala aquilo que lle parese, é non se precata de ninguén; é en algúns dos outros reximentos haylle algúns dos mangarrios gordos (2)⁸⁸ que fedén á cangrexo dúa léjoa, pero os soldados é os
- 35 mangarrios fracos (3)⁸⁹, amijo Pelengrin, todos todos están po la Costitusion é por Esparteiro.”
- Con que vea el hermano Rivero no le suceda con tales elementos lo que á los otros desventurados.

⁸⁶ No impreso, *rexigento*.

⁸⁷ No impreso lese un <a> invertido.

⁸⁸ (2) Los gefes [Nota do orixinal].

⁸⁹ (3) Los oficiales [Nota do orixinal].

[Antonio de la Iglesia]: “Cand’un home ten moitismas” (1840)

Este poema foi atribuído a Antonio de la Iglesia (1819-1892) por María Rosa Saurin de la Iglesia, quen ademais o exhumou recentemente (de la Iglesia 2005: 36-37). Consérvase entre os fondos da Real Academia Galega (C 98/37), nun manuscrito en que tamén se recolle a composición que transcribimos despois desta. Na nosa edición seguimos directamente o manuscrito.

	<1> Cand’un home ten moitismas		como dijo Manöela
	Dominguiño da’Spiñeyra		ja se ve; non he milagre
	á mamoria requentada		obrando d’esa maneyra.
	voalle po la moleyra.		Disque tes mal de barriga
5	Esta falando con unha	30	lovarant’á Sant’Eufemia
	é anque el no no queira		pro ja’stas moy acabado
	non sey como se describe		co demontre da enchenta.
	ó diablo da fiteira.		Chupadiño’stás Minguíño
	Por que solo polo nome		ó mesmo q’unha’spadela
10	(esta e verdade ben certa)	35	pro se te morreres logo
	troc’a unha po la outra;		deixarás a lista feita
	antonces ¡he a desfeita!		de todas cantas mulleres
	¿Quen he esa Doloriñas		che deron vicos na testa,
	Dominguiño da’Spiñeyra		<2> que me parece non caben
15	que che roubou os sentidos:	40	no campo d’aló da feira.
	¿he algunha costureira?		N’outro día Don Antonio
	Tantas como tes mauleyro		leunos unha historia enteyra
	non sabes cal he promeyra		e’nela fala q’os mouros
	se Dolores se Juana		metidos na sua terra
20	se Rosiña Camafeyta.	45	cada un facía vida
	A todas lle queres ben		con tres, catro ou cinco cèntas!
	q’a tua palrr’á todo chega		todas juntas nun surrallo
	n’hay amor de mais abasto		coma se foran ovellas.
	nin no ceo ni’na terra.		Tamen ti podes facer
25	Anq’esteeas atacado	50	unha bòa surrallèyra

é junt'as⁹⁰ tuas mociñas
e méteas a todas nêla
que ëu mais logo morria
antes que dentro estivera.
55 Antonces non teñas medo
que se vayan a Negreyra
e fagan sudar os homes

enrabiandos'a jueza.
Non chamarás d'esta sorte
60 á Marica, Manöela
nin Farruca á Juliana,
nin Dolores á Vicenta.

—

Marzo de 1840

⁹⁰ Orixinalmente *junta as*, pero riscouse o *a* de *junta* e introduciuse un apóstrofo.

[Antonio María de la Iglesia] (1840): “Cand’un home ten moitismas”. [Manuscrito da Real Academia Galega]

[Antonio María de la Iglesia] (1840): “Cand’un home ten moitismas”. [Manuscrito da Real Academia Galega]

[Antonio de la Iglesia]: “¡Ay, Espiñeyra, Espiñeyra!” (1840)

O poema foi dado a coñecer por María Rosa Saurin de la Iglesia (de la Iglesia 2005: 38), quen tamén llo atribuíu a Antonio de la Iglesia. Nosoutros transcribimos directamente do manuscrito da Real Academia Galega (C 98/37).

Ay Espiñeyra Espiñeyra
 case t'olvidas de min
 de quen te quere sen fin
 á pesar dos da monteyra.
 5 Nin unhas tristes mamorias
 par'a probe tecelana!
 vallame Santa Susana
 que cheiño'stas de grorias.
 Ja sey por quen m'olvidache
 10 non penses que non'o sey
 pro eu tamen che direy
 q'ollos por rabo trocache.
 Por q'he fea, non'o falo
 que ja sey que non'a he
 15 pró gardarche muita fe

es'he escusado pensalo.
 Demo d'Antroido, pollino!
 andas c'a tua cegueyra
 as sobras do de Negreyra
 20 d'un tolo salamanquino!
 Estou vendo q'unha ves
 descrobes'a marañada
 e baich'a fujir baldada
 do Coton a catro pes.
 25 Com'a coja se lle meta
 que lle andas con Ramon
 mëtelle no corazon
 ó rabo da sua moleta.

M[ar]zo 1840

[Antonio María de la Iglesia] (1840): "Ay Espiñeyra Espiñeyra". [Manuscrito da Real Academia Galega]

[Juan Manuel Pintos] (1842): “Meu Querido Pai”

Este poema, recentemente presentado por Hermida Gulías (2010) e mais por Xove Ferreiro (2009), avantaxa en case catro meses de antigüidade ao que ata hai pouco se tiña como o máis temperán do seu autor, o dirixido a Faustino Domínguez con motivo do seu casamento, que data do 13 de marzo de 1843 (cf. Xove Ferreiro 1999; Pintos Villar 2006: 21-22, 113-117; Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 468-470). A composición que deseguido editamos encóntrase entre o recto da páxina 15 e o verso da páxina 16 dun códice titulado *Poesías. Autógrafos* que hoxe se encontra no Archivo Histórico Nacional de Madrid (signatura 1052B)⁹¹. Este códice, xunto a outros cinco que están depositados na mesma institución arquivística (signaturas 1049B, 1050B, 1051B, 1053B e 1054B), contén materiais de diverso tipo que deberon de pertencer a Eugenio Reguera y Pardiñas. No poema que a seguir editamos, marcado por unha patente influencia do *Coloquio de 24 gallegos rústicos* do padre Sarmiento, nállanse as circunstancias que rodearon o nacemento do segundo fillo do autor (Basilio Aniceto), acontecido en Cambados o 17 de novembro de 1842. Coidamos que é digno de atención o feito de que Pintos sinta a necesidade de abrir a composición explicándolle ao seu pai, destinatario dela, a súa decisión de escribir o poema en galego, un idioma no que cre poder explicar ben “tod’os meus conceutos”. Latexa aquí xa unha idea que o autor desenvolverá unha e outra vez en obras posteriores: a de ser o galego un instrumento lingüístico apto para tratar todo tipo de temas en calquera dos rexistros posibles. Por outra parte, cremos que do que se di nestes primeiros versos semella inferirse, aínda que non se poida asegurar, que o castelán era a lingua en que falaba habitualmente Juan Manuel Pintos co seu pai, a quen lle pide que non “tome cabuxo / S’ô castellan deixo”.

⁹¹ Accesible no Portal de Archivos Españoles co título *Poesías varias en gallego y castellano* e co código “códices, l.1052”: <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/Control_servlet?accion=4&txt_accion_origen=2&txt_id_desc_ud=2610194>.

<15r. a> Meu querido Pai
 Non s'azañe⁹² prego
 S'esta carta escribo
 Posta nestes versos:
 5 Nin tome cabuxo
 S'ô castellan deixo
 Por falar na fala
 Dos nosos galegos,
 Qu'inda nela podó
 10 Sin poñer un erro
 Espricar bem craro
 Tod'os meus conceutos.
 Pois Señor vera:
 N'este día mesmo
 15 Día dezasete
 Do mes de Novembro
 Mes de S. Martiño,
 Mes de lacoeiros,
 Eu fun [ò]⁹³ mercado
 20 Que se fai arreo
 Todas as semanas
 No vesiño pueblo

Que de Fefiñans
 Tem ô nome vello⁹⁴
 25 <15r. b> Ali venden millo
 Trigo è mais centeo
 Fabas è castañas
 Roupa è trapos vellos;
 Tamen venden louza
 30 De côr branco e prêto,
 Hai tendas do chan
 E tamen cubertos
 Con cousas do uso
 Todas a bon prezo⁹⁵.
 35 Hai forza de panos,
 Porcos, è carneiros,
 Liño, pan, pescado,
 Cravos, è prateiros.
 Mais non he mellor
 40 Nin he tan bô creó,
 Como ò que se fai
 Na Ciuda de Teucro
 Os sabados todos
 Que da gusto velo.

⁹² *Azañar*, variante ceceante de *asañar*, aparece tamén n'*A gaita gallega*: "Ninguén se *azaña* anque vexa que se colle máis ou menos, nin dice nadie «esto é meu» mentres que n'ó tén no cesto" (Pintos 1853: 156). Por outra parte, o trazado da segunda letra de *azañe* é o mesmo ca o doutros <z> que se len sen posible discusión no mesmo manuscrito.

⁹³ No manuscrito vese sobre este <o> un borrancho de tinta coroadó por un punto, polo que non podemos saber se a vogal levaba un non un til por riba. Conxecturamos neste caso o uso do acento grave porque (agás nun caso dubidoso: ¿ò ou ô?) así é como se marca esta contracción no manuscrito cando non se opta por *ao*.

⁹⁴ O mercado que se celebraba no Eirado ou Praza de Fefiñáns, aínda hoxe coñecida popularmente como Praza do Mercado, ten as súas orixes nas primeiras décadas do século XVII e mantívose ata 1946, cando foi trasladado á praza maior de Cambados.

⁹⁵ *prezo* corríxe un *precio* anterior.

<p>45 Ali dei tres voltas
como de recreo
Axiña ò deixei
Voltei para ò eido,
<15v. a> Porque me doian
50 Prendas que bem quero.
Puxenme ò traballo
Que de cote teño
De oir preiteantes
E fallar os preitos.
55 Polas tres da tarde
Xantei à desexo
C'o à miña muller⁹⁶[,]
Aurora⁹⁷, è a nena⁹⁸
Que a tiña a nai
60 Garimada ao peito
Anque con tra[v]allo⁹⁹,
No âr en suspenso
Porque tiña a probe
O regazo cheo.
65 Xa me daba o corpo
Algun¹⁰⁰ gran suceso
Vendo tan inchado
Corpo tan pequeno.
Con todo sahin
70 A dar un paseo</p> | <p>Volvendo à tardiña
Con algun recêo¹⁰¹.
Todo estaba ainda
<15v. b> Como dito deixo
75 Sin que serafina
Dese sinal certo.
Foi pasando anoite¹⁰²,
Ceamos contentos,
Fumos á dormire
80 cada hum ao seu leito.
Xa estaba eu de volta
No sono prendendo,
Cand'ela me chama
Verro tras de verro:
85 Nunca Dios me dera
Que chegache á tempo!
Poño os pes no chan,
Ôs demais desperto,
Todo se prepara
90 Para aquel concerto,
Que escribir non basta,
E è preciso velo
Para calculare
O qu'as nais debemos;
95 E mais aìnda mais
Para que esto vendo</p> |
|--|---|

⁹⁶ Serafina Amado Boullosa, con quen Pintos casara en Pontevedra en 1841.

⁹⁷ Talvez Aurora Amado, irmá de Serafina e cuñada de Pintos (Pintos Villar 2006: 55, en nota).

⁹⁸ Ángela Fausta, primoxénita do casal Pintos-Amado, nacida en 1841.

⁹⁹ A lectura é dubidosa. Parece que ao primeiro Pintos escribiu *traballo* e despois superpuxo un <v> sobre o (cf. *travallo* no verso 99). Mais tamén é certo que no verso 51 hai un *traballo*.

¹⁰⁰ Primeiro escribiu *algun*, con inicial minúscula, e logo corrixiu para *Algun*.

¹⁰¹ A lectura é dubidosa, talvez *recêo*.

¹⁰² O <a> leva un puntiño que podería ser un acento grave ou simplemente unha marca diacrítica.

As nosas mulleres
 Subam os de prezo
 <16r. a> Que, ê muito travallo
 100 È dor mui doente
 Botar á este mundo
 Hum miniño inteiro.
 Com'elas s'estrican,
 Cómo¹⁰³ se escrequenan
 105 Como dan gemidos
 Choros è lamentos,
 Como à côr do rostro
 Toda van perdendo
 È agre bocado
 110 Qu'a calquer pon medo.
 As doce da noite
 D'este dia mesmo
 Miña Serafina
 En bem pouco tempo
 115 Botou á este¹⁰⁴ mundo
 Hum rapaz bem feito¹⁰⁵,
 Todo feito lume
 De color bermello.
 Ancha testa è chea
 120 A papada ò mesmo,
 <16r. b> Brincandolle os ollos
 E narices regios.

Alegrouse à nai
 Eu non puden menos
 125 Dimos à Dios gracias
 Por tan bom suceso.
 D'aqui a poucos días
 Que se erguera creo
 Pois non è de casta
 130 De mixiriqueiros.
 Solo falta agora
 Batear ò neno,
 È levara ó nome
 D'o avô paterno
 135 Para qu'ò Pai quede
 Bem posto no medio
 D'estes dous Basilio
 Que son seu recreo.
 Nada mais lle digo
 140 Saùde deseo
 E que muitos anos
 Vexa este seu neto
 <16v. a> Nado en Cambados
 Num-ha¹⁰⁶ carta feira
 145 No ano de Cristo
 Mil é oito centos
 Mais corenta é dous
 En tempo d'inverno.

¹⁰³ No manuscrito *Cóm'ò*, por erro.

¹⁰⁴ Talvez *a èste*.

¹⁰⁵ De nome Basilio Aniceto, o segundo fillo do casal Pintos-Amado.

¹⁰⁶ Primeiro escribiu *Numha* e logo introduciu un guionciño voado moi pequeno entre o <m> e o <h>.

15

Meu querido Pai	Ali vendem snillo
Nem i' arame prego	Frijo i' mancentes
Nesta carta escrebo	Fabas e castanhas
Porta neste versos:	Boupa e tapos vellos;
Nem tome cabuso	Tamen vendem touros
N'o castellan aervo	De cor branco e preto,
Por falar na fala	Nai tenas do chan
Doz novos galegos,	E tamen cubratos
Qui'inda nela podu	Con coucas do uso
Seu poner un cano	Todos a bon prezo.
Espreisar bem casro	Nai founa de pano,
Fod'os meus concetos	Porcos, e caneiros,
Por o seu varar	Lino, pan, p'curado,
N'este dia mesmo	Caavos, e praticos.
Dia ocrasete	Mas non he mello
Do mes de novembro	Nem he tan bo creso.
Nai de S. Martino,	Como oque se fai
Nai de laociros,	Na cidade de Feneço
Qui' f'm o mercado	Os sabados todos
Que se fai annos	Qui' da quito vela
Todas as semanas	Nai dei tres voltas
No vesimo quillo	como de secao
Qui' de Jofinans	Firma o seires
Tem o nome vello	Vollu para o cido.

[Juan Manuel Pintos] (1842): "Meu querido Pai". [Manuscrito autógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

Porque me doíam	Como dits deixo
Prendas que bem quero,	Sei que senafina
Suprimo o traballo	Deu mal ceto.
Fui de cota teña	Foi pasando a noite,
De oír prestantes	Leamos contentos,
E fallar os prechos.	Imos a dormire
To la tre, da tande	Cada hum ao seu leito,
Pantes á desexo	Va estaba eu de volta
C'ó a minha muller	Nó sono prindendo,
Aurora, e a nena	Cand'ela me chama
Fui atón a nai	Vexas tras de vexas.
Passimón as peito	Quenca Dios me deva
Arque con traballo	Fui chegado á tempo!
Nó ár en suspense	Tóno os per me chand,
Porque tina a grade	Os demais depesto,
O regazo cheo.	Todo se prepara
Va me daba o corpo	Para aquel concerto,
Algun gran meco	Me cecibí non bue,
Vendo tan inchado	E é preciso veta
Corpo tan pequeno.	Para calculara
Con todo sahin	O qu'as nais debamos,
A dar un parco	E mais ainda mais
Uolendo á tardina	Para que este vendo
Con algun récio.	As novas mulleres
Todo estaba aínda	Subamos de paezo

[Juan Manuel Pintos] (1842): "Meu querido Pai". [Manuscrito autógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

16

Que, é muito trabalho Dinheirinho or alto
 E dor muito doente E naves regios.
 Dotar a este mundo Alegrouse a nar
 Hum minino inteiro. Eu non posso menos
 Com'elas s'etirean, Dinos e dis gracios
 Com'os se crequehand Por tan bon suceso.
 Como dan gemidos D'agui a poucos dias
 Choros e lamentos, Que se cynera creio
 Como a Cordo roitas Pois non é de casta
 Toda van perdendo De mupiriqueiros.
 E age torado Iolo falta agora
 Que a calquer por medo. Batear o nome,
 As doa da noite E levara o nome
 D'este dia mesmo De avô paterno
 Minha scrafina Para qu'ô Pai queda
 En ben pouco tempo Des porte no medio
 Dotar a este mundo D'estes dois Baileis
 Hum rapar benfeito, Que son seu recado.
 Todo feito luma Nada mais lle diga
 De color bermello. Saude de seio
 Ancha testa e chea E que muitos anos
 A gapada o mesmo, Vexa este seu neto

[Juan Manuel Pintos] (1842): “Meu querido Pai”. [Manuscrito autógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

[Juan Manuel Pintos] (1842): “Meu querido Pai”. [Manuscrito autógrafo do Archivo Histórico Nacional de Madrid]

Un galego apaixonado de Dona Caterina Mas Porcell (1843): “Anque che pasme, *Catuxa*”

No mes de febreiro de 1843 cantou na cidade da Coruña a soprano operística Caterina Mas i Porcell, que era daquela unha das artistas estelares do Gran Teatre del Liceu de Barcelona. A súa actuación provocou o entusiasmo dos que a oíron, de tal maneira que dona Caterina non soamente foi calorosamente ovacionada no teatro en que actuou, senón que tamén foi acompañada ata a súa residencia na Coruña en medio de grandes aclamacións. A ocasión suscitou a composición de diversos poemas laudatorios da soprano, entre os cales figurou un en galego que se deu a coñecer nun artigo que publicou o xornal barcelonés *El Constitucional* (7/4/1843, p. 3), no que se describiu o exitoso paso de Caterina Mas pola Coruña. Velaquí o dito poema.

<3b> UN GALLEGO APASIONADO DE DOÑA CATALINA MAS-PORCELL

	Anque che pasme, <i>Catuxa</i> ,	Porque todo ven á conta
	Tal modo de parolar;	Pra te poder alabar;
	As de saber cos gallegos	15 Pois amais de ser garrida,
	Tamen saben coprear.	A tua voz non ten igual.
5	Porque aunque andamos vestidos	Siempre nos deixas atrónitos
	Con sayo de estopa ou lán,	Cuando che oimos cantar
	Temos à alma tan ven posta,	No Belisario ou Losia,
	Como os que acô vesten frac.	20 Que ó mesmo ten, tanto dá.
	Temos os ollos na cara,	As bágoas caen á anacos,
10	Conque ó teu mérito achar;	E á arrentes á alma sal,
	E aínda mais, si nos apuran,	E parésenos ca ó CEO
	Oreallas para escoitar.	Ti nos levas po la mau ¹⁰⁷

¹⁰⁷ *mau*, en efecto, é a forma que se le no impreso, talvez debido a un erro no proceso de composición na imprenta, xa que noutros versos do poema se le non soamente *chan* (v. 36), senón tamén diversas variantes propias do galego occidental.

25 ¿E ha de haber vermes cativos
 Que teñan tal seguedá,
 Que do que vales se esquesan
 <3c> E che queiran mirmurar?
 Pois aunque estoupen de rabia,
30 Anche de ver levantar

Nos hombros de todo un PUEBLO,
Que entende à capasidá.
Porque eres, miña Xoiña,
Dina de esto e moito mais;
35 Porque para tí he a groria
 Que ten ó ARTISTA no chan.

Juan Montero Telling (19/5/1844): “Rosa e Pascual”

No volume titulado *Papés d’emprenta condenada (I)* reproducimos a transcripción que deste relato en verso de Juan Montero Telling fixera Eugenio Carré Aldao na súa *Literatura gallega* de 1911 (cf. Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 496-498). No mesmo lugar indicamos que sabiamos que esta peza aparecera xa en novembro de 1844 no *Faro Industrial de La Habana*, unha publicación americana á que entón non logramos acceder. Afortunadamente, no presente volume podemos ofrecer a transcripción dunha publicación que é incluso uns meses anterior á do *Faro Industrial de La Habana*, pois incluíuse no número do 19 de maio de 1844 dunha cabeceira humorística madrileña chamada *La Risa, Enciclopedia de Estravagancias*: Juan Montero (1844): “Rosa y Pascual. Cuento gallego” en *La Risa, Enciclopedia de Estravagancias* 58 (19/5/1844), pp. 57-58. As variantes desta versión de maio de 1844 respecto da dada a coñecer por Carré Aldao en 1911 son as seguintes¹⁰⁸:

L. 1: ROSA Y PASCUAL. L. 2: Cuento. L. 3: Hey de contar. L. 4: dun. L. 5: Pascoal. L. 7: xúnta. L. 9: en que el [...] ma. L. 10: parezca. L. 11: é se cala. L. 13: xâ. L. 20: muy lexôs. L. 23: baixâban. L. 24: po los. L. 25: era por que. L. 26: enque. L. 28: abofê. L. 29: si [...] daquel. L. 30: foy tras deles vusté. L. 31: fuxiâ. L. 32: xâ. L. 33: Lo[u]reyro. L. 34: Vusté. L. 36: é [...] ferreyro. L. 41: xêito. L. 47: denge [...] jala. L. 49: panxôliñas. L. 50: m-importa. L. 54: xâ. L. 56: volba [...] Chabes. L. 59: merquei honte. L. 60: denge. L. 61: qui he, coma. L. 62: Neyra. L. 63: xâ. L. 65: te teño. L. 67: si. L. 68: po lo. L. 69: po lo dengiño. L. 70: oxé. L. 72: he certo. L. 73: te [...] Pascoal. L. 76: te falou. L. 77: corral. L. 78: dun. L. 80: Xâñeiro. L. 81: Don Monteiro. L. 82: honte. L. 84: xâ. L. 93: po la. L. 94: m-abrazaba. L. 96: xâ. L. 98: trayan. L. 99: votar. L. 100: henchinme. L. 101: cata. L. 103: dunha. L. 104: so[u]pen iva. L. 106: tópome. L. 107: cun fol. L. 108: com-un. L. 111: si. L. 112: biño. L. 117: coma si [...] cun. L. 118: xúez. L. 119: mais entonces. L. 124: d-haberse vustedes. L. 125: d-haber. L. 127: habian vido. L. 131: corral. L. 132: nengun deles quixêra. L. 136: mercez. L. 137: enjañe desta. L. 141: xúez. L. 145: xústiños. L. 149: daquel. L. 152: si. L. 154: Pascoal. L. 155: si non me. L. 157: dixome [...] marchou. L. 159: Faltan Coruña e a cruz que segue.

¹⁰⁸ As referencias de liña remiten ás dos *Papés d’emprenta condenada (I)* (Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz 2008: 209-223). Non indicamos as variantes relacionadas coa puntuación, co uso de maiúsculas e minúsculas e coa acentuación.

La Risa, Enciclopedia de Estravagancias foi unha revista semanal da que saíron 75 números entre abril de 1843 e setembro de 1844. O seu director foi Wenceslao Ayguals de Izco (1801-1875), escritor e editor nacido en Castellón. *La Risa* deu certa acollida á diversidade lingüística de España. Así, o número 34 (3/12/1843) incluíu composicións en catalán, asturiano e andaluz. Outro texto asturiano (“Romance bable”) foi publicado tres meses antes da aparición de “Rosa e Pascual”, no número 44 (11/2/1844), pp.150-151.

Unha reedición deste texto, co mesmo gravado do augador, saíu publicada no seguinte volume: *Album de Momo. Coleccion de lo mas selecto que se publicó en La Risa ó sean composiciones jocosas en prosa y verso...* Madrid: Imprenta de D. Wenceslao Ayguals de Izco, 1847, pp. 433-435. A única diferenza que detectamos entre ambos os textos é esta: “*unha palabriña corta*” (1844) - “*un ha palabriña corta*” (1847).

<57a> ROSA Y PASCUAL.

Cuento gallego.

Hey de contar voto á tal	15 teñen ben tempo despois.
á historia dun meu paisano	Acolá na miña terra
que ten por nome Pascoal,	<57b> que está de Ourense preitoño
é á quen conocin antano	é non muy lexôs da serra,
5 aló xûnta Portugal.	andaban durante á guerra
E contareina na fala	20 <i>Guillade</i> é ó seu sobriño.
en que el mesmo ma contou;	Aló, vamos, non baixâban
á quen lle parezca mala,	nin por Dios, nin po los Santos,
ou non escoita é se cala	mais era por que ventaban
10 ou di que non lle gustou.	que enque foran o[u]tros ¹⁰⁹ tantos
Atencion, pois, que xâ empeza;	25 como porcos os mataban.
Caladiños como <i>bois</i> ,	De risa morro abofé
oyan todos ó que reza,	si m'acordo daquel dia
que de romperse á cabeza	que foy tras deles vusté....

¹⁰⁹ No impreso, *ontros*.

;cómo Guillade fuxiá!...
 ;é se escapou!... xâ se ve.
 30 Unha tal Rosa Lo[u]reyro¹¹⁰...
 Vusté debe[u]¹¹¹ conocela...
 á filla do tio Cacheiro
 é sobriña do ferreyro
 do Pico[u]to¹¹²... pois; aquela.
 35 Gustoume, vamos; non era
 desgraciadiña á rapaza,
 que tiña unha cara fera;
 é do seu xêito é sua traza
 se enamorara calquera.
 40 Resolvinme á declarala
 ó meu cariño de cote,
 é de paso á regalala
 un mantelo de picote
 é un denge de toda jala.
 45 Topei con ela na horta,
 sin andar con panxôliñas,
 dixênlle: —*Moito m-importa*
que escoites acó, Rosiña,
unha palabriña corta.
 50 *Eu son un home de ben;*
é que te quero xâ ó sabes;
quéreme ti á min tamen,
é cando volba de Chabes;
casarémonos é amen.

55 <58a> *E aquí' tes este mantelo*
que merquei honte na feira,
é un denge con terzopelo
qui he, coma podes velo,
hirman do de Pepa Neyra.—
 60 —Qué ti me queres xâ ó sei,
 contestoume moy pulida,
eu tamen te teño ley;
é ten por co[u]sa¹¹³ sabida
que si falo firma ó rey.
 65 *E gracias po lo mantelo*
é tamen po lo dengiño;
oxé mesmo vo[u]¹¹⁴ poñelo
en proba, podes creelo,
de qué he certo meu cariño.—
 70 ¿Quén te dixera Pascoal
 que aquela mosquiña morta,
 aquela que para mal
 así te falou na horta,
 fora ó que foi no corral?
 75 Despois dun mesiño enteiro
 despedímonos na fonte;
 era no mes de Xâñeiro...
 ;que dia aquel *Don Monteiro!*...
 Pareceme que foi honte.
 80 Márcho por fin do lugare
 pensando na volta xâ,

¹¹⁰ No impreso, *Lonreyro*.

¹¹¹ No impreso, *deben*.

¹¹² No impreso, *Piconto*.

¹¹³ No impreso, *consa*.

¹¹⁴ No impreso, *von*. *Von* é variante de *vou* utilizada no galego, pero, dada a constante confusión de <n> por <u> que se observa neste impreso, cremos que se xustifica esta corrección de *von* pola moito máis frecuente variante *vou*.

- ó que acontece[u]¹¹⁵ alá
 fora largo de contare...
 o[u]tro¹¹⁶ dia ó saberá.
- 85 Seis meses eran pasados,
 é brincando de contento,
 con diñe[i]riño¹¹⁷ aforrado
 por facer ó casamento
 volvo á casa de contado.
- 90 Pregunto po la Rosiña
 á meu pai que m-abrazaba;
 digolle vai á ser miña...
 é xá me deu mala espiña
 ver que meu pai se calaba.
- 95 Mando me trayan un neto
 que quero votar un trago,
 henchinme ben ó colete,
 é despois, cata, ¿qué fago?
 sállome á buscala preto.
- 100 Informeime dunha amiga,
 so[u]pen¹¹⁸ iva no Furriol (1)¹¹⁹,
 chego morto de fatiga
 é tópome... ¡unha barriga!...
 ¡Xesus!... Mais grande cun fol.
- 105 Non sei com-un accidente
 non me de[u]¹²⁰ cando tal vin;

¡ampáreme San Clemente!...
 <58b> si non morrin de repente
 sin duda á ó biño ó debín.

110 Vólvome á casa de pronto
 é de malísimo xêito,
 mais non parou aquí ó conto;
 á gran *tal*... púxôme pleito
 coma si dera cun tonto.

115 Chamo[u]me¹²¹ ó xúez certo dia;
 mais entonces xá meu pai
 me contára ó que sabía;
 pero á concencia ó que fai!...
 inda asi me remordia.

120 Soupen que pouco despois
 d-haberse vustedes ido
 á ó mes d-haber e[u]¹²² salido,
 Guillade, o[u]tros¹²³, é un tal Lois
 á ó meu lugar habian vido.

125 Lois á Rosa conocera
 tempos atras por seu mal;
 non faltou quen os collera
 unha noite no corral
 cal nengun deles quixêra.

130 Dixênlle, pois; —*Señor xuez*
non nego que fun aló;

¹¹⁵ No impreso, *acontecen*.

¹¹⁶ No impreso, *ontro*.

¹¹⁷ No impreso, *diñeriño*.

¹¹⁸ No impreso, *sonpen*.

¹¹⁹ (1) Lugar cercano [Nota do orixinal].

¹²⁰ No impreso, *den*.

¹²¹ No impreso, *Chamonme*.

¹²² No impreso, *en*.

¹²³ No impreso, *ontros*.

*pero escoite sua mercez
non se enjañe desta vez
que [ó]¹²⁴ queren ben por acó.—*
135 Contei logo sin reparo
canto acabo de contare,
é ó xûez por ser caso raro
decretou era mais claro
ó desembuche aguardare.
140 Sale[u]¹²⁵ á conta pintada:
á os catro meses xûstiños
desembuchou á taimada,
é so[u]peron¹²⁶ os veciños

que non me tocaba nada.
145 Libre xâ daquel mal paso,
vin é metinme aguadore;
na miña vida me caso
é aquí me ten por si acaso
me necesita señore.”
150 Asi Pascoal me falou,
si non me minte á memoria;
non ben ó conto acabou
dixome adios é marchou,
é aquí paz é despois gloria.

JUAN MONTERO

¹²⁴ No impreso, *é*.

¹²⁵ No impreso, *Salen*.

¹²⁶ No impreso, *sonperon*.

LA RISA,

ENCICLOPEDIA DE ESTRAVAGANCIAS.

ROSA Y PASCUAL.

Cuento gallego.

Hay de contar voto á tal
á historia dun miz peisano
que tén por nome Pascual.
É á quen coñecín entón
alá vinda Portugal.

É contárela na fala
eu que si mesmo me rindon;
á quen lle parezera máis,
ou non escolla ó se cula
ou si que ben lle gustou.

Atención, pois, que tá empeñ
caladiños como lous,
oyan todos ó que reza,
que do compenso á cabasa
teñen ben tempo despois.
Azolá na miña terra

que esta de Ourense graxiño
é un miz lexis da serra,
acababan ábrase á guerra
Gustado é o seu sobriño.

Alo, xamos, don baidaban
nla por Dios, nla por los Santos,
mais era por que vialaban
que enqun fuvon mizos ánticos
como porqun os mataban.

Eu era mizra galego
si m' mundo daquel das
que foy tipo delas costas,
como (dillade fuxid!)...
é de escapan!... si se ve.

Unha vel Rosa Loureiro...
Vosté debes coñecela...
á filla do do Cacheiro
ó sobriño do Berreyro
do Picomau... pois; aquela.

Gustoume, xamos; non era
desgraciadina á rapaza;
que tñu unha cara fexa;
é do seu vello é sua fraza
se zomomora calquera.

Resolvíame á declarala
ó meu varño de este,
é de peso á regalala
un muntelo de picote
e un denge de toda jala.

Topet con ela na borta,
sin andar cín pensólinas,
dixéronlle:—Moito me importa
que xarotes sed, fuxidón,
unha palabrón caria.

Eu son un home de ben;
é que te quero á d'ambos;
quérame si á min mesmo,
é cando volba de Chabaz;
casarémolos é amen.

Juan Montero (1844): "Rosa y Pascual. Cuento gallego", *La Risa, Enciclopedia de Estravagancias* 58 (19/5/1844), p. 57

*E aquí' tea este manifesto
que merquesi hante na feira,
é un denge con torrapala
quí he, como podes velo,
kírmun do de Papa Negra. —*

*— Qué ti me queres zó á sei,
contéstame moy pulida,
eu tóime te teña ley;
é ten por cunsa rubida
que si fula gema á rey.*

*E grazias po-la mantela
é tamén po-la dengián /
uné mesmo con poñelo
en preba, podes velo,
do qué he certo meu creñón. —*

*¿ Qué te dicira Pascual
que aquela mosquiña morta,
aquela que para mal
asi te falou na horta,
fura á que foi na corral?*

*Despois duns mesidos enteiro
despedimenes na fonte
era no mes de Xánuo...
¿ que día aquel Ros Maniñero!...
Pareceme que foi honte.*

*Mácho por fin do lugar
presando na volta zó;
a que secontren alá
fura lago de contare...
entro día o soberá.*

*Seis meses eran pasados,
é brincando de contento,
coa diñerías aferrado
por facer ó casamento
velto á casa de contado.*

*Pregunto po-la Rosiña
á meu pai que m-alizaba;
dígohe vai á ser miña...
é cá me deu mala espina
ver que meu pai se calaba.*

*Mande me traxan un neto
que quera votar un tingu,
bechíame ben ó coileto,
é despois, enia, ¿ qué faga?*

*Infameime dunha amiga,
sopen ivq na Fortud (1);
chege morto de fatiga
é supome... ¿ unha barriga!...*

*¡ Xesus!... Mais grande con fel.
Non sei com-un accidente
non me deu cando tal vin;
pampissime San Clemente!...*

*si non morris de repente
sin dada á o bñño o delin.*

*Volvume á casa de prante
é de malisimi sñón,
mais non parou aquí o conto;
á gran tal... pódome plette
coma si dera em conto.*

*Chamome o xñe certo día;
mais entónceas cá meu pai
me contara é que sabía;
pero á conciencia é que fñ!...
inda xñ me vemordia.*

*Soupen que pouco despois
d-haberse vistodesido
a o mes d-haber en salido,
Gustade, ontes, é un tal Loida
é o meu lugar habian sido.*

*Lois á Rosa conuerra
traiques atraes por seu mal;
non faltos quon os coileto
unha mñte me corral
ral nengun deles quivira.*

*Dixalle, pois! — Señor rosa:
non nego que fñ aló;
para sñente aos meretz
non te enjñde desta vez
que é queres ben por arñ. —*

*Conte! logo sin repato
canto acabo de contare,
é o xñe por ser xñe rñto
derreñen tra mais claro,
ó desembucho aguardare.*

*Salen á conta pintada;
á os catro meses sñstñas
desembuchon é tñmada,
é sinperon os vññños
que non me taraba nada.*

*Libre xñ daquél mal pasa,
vin é motñme agnadore;
na miña vida me caso;
é aquí me tra por si acñu
me necesita seññe.*

*Así Pascual me falou,
si non me mñte á memoria;
non ben é tanto acalou
díxome adññ é marñññ,
é aquí paz é despois gloria.*

JUAN MONTERO.

YO TAMBIEN.

Fuesdo en La Risa escribíó
cuento hay de bueno en España
quiere escribir ¿ es hazña?
tambien en La Risa 39.

(1) Lugar cercano.

Frases, proverbios e versos soltos

Conto (6/6/1814)

“Cuento”, *Atalaya de la Mancha en Madrid* 66 (6/6/1814), pp. 542.

<542> *Cuento.*

Decía continuamente un compadre á otro, que siempre que le hiciese falta algo, no molestase á nadie sino á él. Pareciendo al primero que los tales ofrecimientos eran *italianos*, por probarle, viéndole pasar por su puerta, le dixo: “Compadre, me hace falta un doblon:” le responde: “lo siento, compadre, si fuera ayer, no solo eso, sino lo que quisiese.” Llama aquel á su muger, y le dice en gallego: *Ay Catrina, Catrina, bayxa un dobron, que meu compadre Quintana volveu casaca.*

Glorias e traballos particulares (18/9/1840)

“Glorias y trabajos particulares de algunos pueblos en esta crisis”, *Fray Gerundio* 284 (18/9/1840), pp. 362-364. Neste artigo dáse conta, humoristicamente, das reaccións que viven diversas localidades españolas, entre elas a cidade da Coruña, no contexto da rebelión progresista que había de levar o xeneral Espartero á rexencia do Reino. Coidamos que o xeneral Sanz aquí aludido é o carlista Pablo Sanz y Baeza (1801-1839), axudante de Zumalacárregui na primeira guerra carlista que foi executado en Estella o 18 de febreiro de 1839.

<363> *Coruña.* El gallego ó se pone á ello ó no se pone. Habíala declarado Sanz en estado de sitio; pero se levantaron los gallegos de mal humor, constituyéronse en junta, y botaron fora o demo cativo do xeneral sitiador.

Revista Nacional (17/3/1842)

“Revista Nacional”, *La posdata* (17/3/1842), pp. 2-3. Nun repaso informativo da actualidade española feito nesta folla solta madrileña recóllese unha noticia remitida o 12 de marzo desde Pontevedra. Denúnciase nela a imposición policial de pagamento dun salvoconduto para cruzar libremente a ponte de acceso á cidade,

un abuso que provoca a protesta dos labradores das parroquias veciñas que se ven obrigados a transitar por esa ponte. Na nova aparecen recollidas as palabras en galego dos ditos labradores:

<3 a> “*todos os tempos son ne[g]r[o]s*¹²⁷, *aquí volven de novo á parecer ás cartas de segurid[ad]e*¹²⁸, *é co adeferencia que aquelas solo nos costaban dous reas por ano, é estas costan tres. ¡Cando chegará aquel día que nos vejamos libres de ladroeiras!*”

Variedades (19/3/1842)

“Variedades”, *El Católico* 749 (19/3/1842), pp. 621-624. Neste número deste xornal madrileño relátase un suceso supostamente acaecido nas montañas de Ordes do que se extrae a ensinanza piadosa que se explicita ao final.

<621 b> De *Ordenes* (Galicia) nos escriben lo que sigue:

Dios obra de muchas maneras para retraer al pecador del camino de la perdicion: le castiga algunas veces inmediatamente que cae en la culpa, como sucedió á un pobre labrador de la parroquia de.... arzobis<622 a>pado de Santiago, por hacer irrisión de lo mas santo y augusto de nuestra sacrosanta Religion. Es como sigue.—

- 5 Un presbitero fue á asistir á bien morir á una enferma, y despues que entregó su alma al Criador regresando para su casa, halló en el camino al referido labrador llamado J..... G..... con su muger J..... V..... y C..... R..... á quienes saludó y ellos le preguntaron por la enferma, respondió que habia muerto. Tomó la palabra el labrador y le dij[o]¹²⁹ al sacerdote: “ho que quer V. he que morran para ganar
- 10 pesetas.” El presbitero le contestó: “el que sirve al altar del altar se ha de mantener.” El labrador imbuido en las máximas que esparcian los que hacian la guerra en estas montañas, principió á vomitar el veneno que habia oido. Entre mil blasfemias, heregias y disparates dijo en su lengua nativa: “en morrendo con fala hei de avisar que non gasten di[ñ]eiro¹³⁰ en misas, porque si está de Dios que hei de ir para ho

¹²⁷ No impreso, *ners*.

¹²⁸ No impreso, *seguridade*.

¹²⁹ No impreso, *dijó*.

¹³⁰ No impreso, *dineiro*.

15 inferno hase de cumplir; si para el cielo lo mismo; y así ¿para qué misas nin
 confesion? Todo esto he invencion dos curas.” Escandalizó á su misma muger y á
 otros que llegaron y le reprendieron: “cala home que non sabes ho que dices, acaso
 teras que confesarte de aqui á poucos días he morrerás, he estando [n]o¹³¹
 purgatorio estimarás que roguen á Dios por ti.” Les dijo el buen hombre: “con este
 20 señor non me hei de confesar porque he un rapaz que aun naceu onte:” le
 contestaron “que aunque era jóven tenia la potestad de los viejos, y así que no
 dijese semejantes disparates, que podia suceder necesitarlo mañana ó esta noche.”
 El presbitero despues de reprender agriamente al referido J..... G..... dijo airado:
 “que si lo habia de necesitar aquella noche para la confesion que fuese en aquel
 25 instante para su escarmiento.” Se despidió la buena obeja con su muger, y apenas se
 separó cien pasos del sacerdote, cuando se oye lamentar dirigiéndose hácia el
 presbitero con la monterilla en la mano diciendo estas palabras: “ay que morro, ay
 que morro.” Al sonido de los ayes se reunieron los vecinos en número de veinte ó
 treinta. El sacerdote se acercó al doliente y le preguntó qué tenia, y le dijo: “morro
 30 señor, porque me bay á salir para fora ho corazon.” Siguió con sus ayes clamando á
 la Virgen Santísima del Cármén le valiese, y pidiendo que le trajesen agua fresca que
 estaba ardiendo. Los circunstantes puestos de rodillas á la voz del sacerdote, rogaron
 á la Madre de Dios por aquel hombre; pero cada vez empeoraba y decia: “á Dios meus
 fillos, que morro sin veros, porque Dios ahora non quer perdonarme.” Viendo los
 35 circunstantes y el sacerdote que no se mejoraba le amonestaron á la confesion,
 y á fuerza de súplicas la hizo postrado á los pies del presbitero, pidiendo en el
 ínterin los astantes á Dios misericordia; y lo mismo fue acabarse las palabras
 de la absolucion que recobrar la salud. Quedaron todos admirados, y él
 aconsejó á los que le vieron que jamas hiciesen burla de los preceptos divinos.
 40 Caminó para su casa despues de darle infinitas gracias al sacerdote, en donde vive
 cristianamente. Esto bien pudo suceder segun el orden natural; pero á serlo, parece
 quelamismana-[622b](#)>turalezaobra de un Dios quiso castigar al que ofendia á su autor.
 Espero que V. Sr. redactor del CATÓLICO, le dé cabida en su periódico, de lo que
 quedará eternamente agradecido su S. S. Q. B. S. M.—J. I. C.

¹³¹ No impreso, *ho*.

la del martirio en que habria vivido, y al que no habria podido resistir su amante corazón, si hubiese sido testigo de la pasión de Jesús; ¡Oh! José! hubiera muerto mil veces si hubiera visto padecer á su adorado Jesús, y este Señor por evitarle estas amargas penas, nada memorias por otra parte, le sacó sin duda al finido antes que empezase la tragedia de su sagrada pasión.

El terrible paco, el tan horrible como oable hijo de David, José, el bello ideal de la grandeza humana verdadera, el modelo de la nobleza virtuosa murió, si puede decirse llamase el talie de este valle de lágrimas y de miserias, y el entrar en una eternidad de dolores y de placeres sin mezcla de simulacros. Jesús y María acompañaron su tránsito, su humildad matricó que Jesús estuviese á su cabecera, y su piedad vi que María le enseñase al espirar las mansiones de la bienaventuranza que el Salvador iba a abrir á todos dentro de poco. Nada hecho en aquella muerte de aquel terrible agonizar, de aquel desamparo desolador que se nota en el hecho de los moribundos cantaron á alguna pena, si algun dolor amargaba los últimos instantes del glorioso José, era porque se separaba de los ojos de su amor, de Jesús y de María y á quienes dejaba en el mundo. Pero tenía la conciencia de que habia hallado gracia ante su Señor, el mismo Salvador la instrucción de lo poco que habia de durar esta separación y como por otra parte era tan humilde como hemos visto, su dolor se mitigaba, desaparecía, porque se conformaba con las disposiciones del Altísimo, y así en vida habia sido siempre y enteramente suyo, así en muerte se entregaba todo y enteramente á su voluntad. — Me atreví á decirlo. — Por este medio creo que el morir para José, fue lo que, al Adán se hubiera pasado, habia sido para sus hijos el ser trasladados del Eden de este mundo al Paraíso eterno. Dicha sobre dicha, y nada de pena y dolor. Pero esto es conjeturar aunque con fundamento; lo que es cierto y seguro, que José en vida y en muerte, en este y en el otro mundo, encontrará gracia ante su Señor; y así como fue el modelo de la nobleza, fue y es el maestro de la humildad. — M. A.

DIARIO CRISTIANO.

SANTO DEL DIA. San José, esposo de nuestra Señora. — Salido es que está incomparable varón su natural de Judas, y que perteneció á la tribu de Judá y á la real casa de David. San Mateo prueba su descendencia por Salomón, y San Lucas la deriva por Noé. Pero no se cifra en esta digna prosapia su mérito: este consiste precisamente en haber sido destinado para esposo de María y padre de Jesús, y no en poder decir mas disquisición titulus mas linceo, ape-

lidos mas magestomas, diletados mas soldunas y que incluyese algunas mas significativas: todo esto á las angustias sobre-muñiras de esposo de María y padre de Jesús. En vista de esto no habra inconveniente en afirmar que ninguno como José ha nacido sobre la tierra. *Nemo talis est in terra.* — *el Evangelio*. (Evang. cap. 49).

Guacilla devota de la corte.

DIA SAN. Se celebrarán los divinos oficios propios de este día en la capilla Real, san Isidro, parroquia, Iglesia de Italianos, Capuchinos calcedos, san Francisco, san Antonio del Prado, algunas conventos de religiosas y uatitales del Caballero de Gracia y Calatrava. Por la tarde habrá ejercicios en las Iglesias siguientes, y profeseos: en el convento del Caballero de Gracia, D. Juan Francisco Gonsalves; en las servitas, D. Juan José Moreno; en san Millán el P. Benito Romero; en las Aceptadas, D. Ezequiel Calcedo; en santa Cruz, D. Nigori Ariles; en san Francisco, D. Nemesio Romero; en san Cayetano, D. Miguel Santos Gonsalves; en el Rosario, D. Santiago Gutiérrez; y en san Ildefonso, D. José Hieronimo Londoño. Se harán peregrinaciones, del Valle, Ciego del Priado, en el Hospital del Llaguero Grande, en san Francisco, y de Ntra Señ. de las Dolores, en las servitas. — En las parroquias del Baptismo Sagrado y Orliz, por la tarde, y en la brevedad de san Juan por la noche, se profeseos: las respectivas iglesias de institutos. — Se visitarán las Capuchinos en san Cayetano, Calabreros de Gracia, Italianos, san José, san Juan de Dios y otros templos. — En la Iglesia de la Pasión también se visitarán las cruces por la tarde y el asistiendo en Jesús el que fuer, seguirá el oratorio que profiere D. Juan José y se concluya con el *Salut Malin*. — La otra profeseo viviente con la Dancística de Roma, con rito apostólico de primera clase y altar morado.

ADVERTENCIAS.

Primera. En la misa solemn de este día se dice el Evangelio último de san Juan *in principio*, y en las misas particulares el de san Mateo *Qui appropinquat*.

Segunda. No se jorarán en el día de este la fiesta Santa los oficios propios de Ntra. Señ. y de difuntos, ni tampoco los oficios gratuitos en parroquias.

Tercera. Se suspende el jubileo de Cuarenta Horas los cinco días de la dicha semana. — M. A.

VARIEDADES.

De Ordesa (Galicia) me escriben lo que sigue: Dios cura de muchas maneras para retirar al pecador del camino de la perdición: le castiga algunas veces inmediatamente que con en la culpa, como mandó á un pobre labrador de la parroquia de... arañaba-

Neira (2/7/1843): “Unha noite en Camariñas”

A. Neira: “Una noche en Camariñas”, *El anfion matritense, periódico filarmónico, poético y pintoresco de la Asociacion Musical* 26 (2/7/1843), pp. 203-204. Os textos foron novamente editados por Blanco (1992: I, 146-147).

<204 a> Prende, salgueiriño, prende
No medio de aquela braña,
<204 b> Tamen prenden os meus ollos
No corazon de unha dama.

—
A tua color se volva
O galon de meu sombreiro
Que tan cedo me o[l]vidaches¹³²
Para ser ó amor primeiro.

—
A luna vai encuberta
Con un pano de tafetan
Ollíños que ben me queren
Nesta terra non están

—
Cada vez que voy á a misa
E che vexo persinar,
Os ollos poño en ti
E ó coraz[o]n¹³³ no altar.

¹³² No impreso, *oividades*.

¹³³ No impreso, *coraz-n*.

Carta en castrapo do segador Antonio Salgueiro Foucíños a *Fray Gerundio* (18/6/1839)

Fr. Gerundio 161 (18/6/1839), Capillada 153 (101 de Madrid), pp. 382-384. O Carramolino citado no texto é Juan Martín Carramolino (1805-1881), ministro da Gobernación durante a rexencia de María Cristina de Borbón que se significou pola súa hostilidade cos progresistas. Na liña de portas abertas a todo tipo de personaxes populares que quixesen dirixirse nas súas propias linguas ou cos seus propios xeitos populares de falar á redacción do periódico, o *Fray Gerundio* dálle entrada aquí a unha suposta carta enviada desde a provincia de Lugo polo maior al dunha cuadrilla de segadores. O maior al, pouco versado na lingua dos libros, dos xornais e das leis, escribe nun “chapurrado” que non é “ni bien castellano ni bien gallego”.

- <382> En cuanto á la siega de empleados que anunció mi sagrada pluma con fecha 28 de mayo, <383> va tan en auge que ya la hoz de Carramolino tiene fama entre los segadores de Galicia, como verán vds. por la siguiente carta que por el correo del sábado último recibí mi Paternidad, fechada en un pueblo de la provincia de
- 5 Lugo y escrita en chapurrado, ni bien castellano ni bien gallego, por un mayoral de cuadrilla de los que todos los años bajan á segar á los llanos de Castilla.
- “Reverendísimu padre nuestro: sei que se ha descubridu en esa de Madril una hoze para segáre que hanme dichu que asombra lo muchu que tira en pocu tiempu: cháma[n]le¹³⁴ según me han informau á ese operariu un tal de *Carrromoulinu*: y
- 10 como vustéde sei que de todo sabe dar razon, estimaréile se aboque junto de ese obreru y le diga de parte del mayoral Antonio Salgeiro y Foucíños bien conocido en la tierra llana, y que tamien segou en Campazas su lugare el año de treinta y dos cuando Fernandu estubo para espirriare la primera vez, que si quiere ajustarse en la mi cuadrilla para la próxima sieja, daréille medio real sobre los outros peones, que
- 15 no es pocu pa unos tiempus tan escasus y tan ruines como estos de hoxe, hasta que tenga las noticias que tengu de lo bien que apaña que sei que non deixa una caña por una bendicion de Dios pa las espigadeiras. Axústele vustede en mi nombre y

¹³⁴ No impreso, *chámaule*.

- escribame á correu tiradu si puedo contare ó non puedo contare con el tal de Carro moulino pa en caso de la afirmativa ahorrarme un obreru aunque me cueste
 20 añidirlle otro mediu real por dia y una conquiña mais de lo tintu á la noche. Que si le aco<384>moda el tratu, que salga á tropezarme á la Bañeza allá al redor de S. Juan, que yo aunque gallegu me precio de cumplir una palabra mejor que un ministru. Disimule el enfadu, Padre nuestro, y con la misma puede mandar lo que sea de su justo á su servidor y amigu. *Antonio.*”
- 25 Con que caten vds. á Fr. Gerundio comisionado por un gallego para ajustar á un ministro en clase de peon de cuadrilla para la siega del próximo verano. Miren vds. si tiene ya fama la hoz de Carramolino; no; y la tiene con justicia, eso es otra cosa. Yo cumplo con notificarle las condiciones del trato; si le acomodan, no tiene mas que dar razon en la celda gerundiana, y se escribirá al mayoral lo competente. Es
 30 cuanto puedo hacer en obsequio de un gallego y de un segador de la Gobernacion de la peninsula.

BIBLIOGRAFÍA

- BLANCO, D. (1992): *A poesía popular en Galicia. 1745-1885. Recopilación, estudio e edición crítica*, 2 vols. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- HERMIDA GULÍAS, C. (2010): “O primeiro poema en galego (1842) de Xoán Manuel Pintos Villar”, *A Trabe de Ouro* 82, pp. 119-123.
- IGLESIA, A. DE LA (2005): *Poesías*. Edición, limiar e notas de M. R. Saurin de la Iglesia. A Coruña: Real Academia Galega.
- LÓPEZ GARCÍA, X. / H. MONTEAGUDO (2008): “Limiar”, in R. Mariño Paz / X. R. Barreiro Fernández / R. Aneiros Díaz: *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz. Notas histórico-biográficas de X. R. Barreiro Fernández. Coordinadora da edición: Rosa Aneiros Díaz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 7-14.
- MARIÑO PAZ, R. / X. R. BARREIRO FERNÁNDEZ / R. ANEIRO DÍAZ (2008): *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz. Notas histórico-biográficas de X. R. Barreiro Fernández. Coordinadora da edición: Rosa Aneiros Díaz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- PINTOS, J. M. (1853): *A Gaita Gallega tocada po lo gaiteiro, ou sea Carta de Cristus para ir deprendendo a ler, escribir e falar ben a lingua gallega, e aínda mais*. Pontevedra: Imprenta de José y Primitivo Vilas.
- PINTOS VILLAR, X. M. (2006): *Obra poética dispersa de Xoán Manuel Pintos Villar*. Introducción, edición, notas e apéndice de Mª C. Ríos Panisse. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- XOVE FERREIRO, X. (1999): “O primeiro texto coñecido de Juan Manuel Pintos”, in Mª Teresa García-Sabell Tormo et alii: *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 731-740.
- XOVE FERREIRO, X. (2009): “Un texto inédito de 1842 de Juan Manuel Pintos”, *Boletín da Real Academia Galega* 370, pp. 253-275.

**UN TEXTO INÉDITO
DE 1827: A CARTA
*DO CURA DE ESMELLE***

Gonzalo Navaza

Universidade de Vigo

A *Carta do cura de Esmelle* é un escrito literario de carácter satírico, en verso, composto no primeiro terzo do século XIX. Ademais do interese que suscita por razóns meramente cronolóxicas, interesa tamén como mostra dun cultivo literario da nosa lingua na correspondencia privada do clero rural galego nun tempo en que este grupo social tivo especial protagonismo na vida pública. Non é unha peza única, obra dun só autor, senón un conxunto de tres textos debidos a polo menos dúas mans: a carta do cura de Esmelle propiamente dita, dirixida a un cura amigo, a carta de resposta deste amigo e un terceiro texto paródico en castelán. Fan referencia a acontecementos, persoas e lugares reais, e aínda que chegan ata nós como anónimos, permiten coñecer a identidade dos autores, ou polo menos a do autor principal, quen desde o título se declara párroco de San Xoán de Esmelle. Esmelle é unha freguesía do alfoz ferrolán, arciprestado de Trasancos, diocese de Mondoñedo. Coma outras parroquias rurais do actual termo municipal de Ferrol, daquela pertencía ao concello de Serantes.

Na súa condición de membro do clero mindoniense, o cura de Esmelle debeu ter contacto coa tradición de emprego literario do galego iniciada a comezos do XIX arredor do Seminario de Santa Catarina da capital diocesana, por mais que en rigor el non pertenza á nómina de poetas galegógrafos saídos dese *alpendre de sombra e de luar* (Villares Moureira 2009), xa que, como veremos, non cursara estudos no seminario de Mondoñedo senón que procedía de Lugo, pois era natural desta diocese. Que acabase como párroco na terra de Trasancos haberá que atribuírle en última instancia aos condes de Lemos, que exercían señorío en Esmelle e o seu anexo San Xurxo da Mariña, coma noutras freguesías da zona, con dereito de presentación do curato.

A *Carta do cura de Esmelle* non é un escrito destinado a ser impreso ou feito público. A súa canle de transmisión vénnos confirmada pola “Contestación” do destinatario, ao tempo que nos permite considerar a existencia dunha tradición de poesía festiva de difusión restrinxida, manuscrita ou oral, que puido gozar de

certa vitalidade, aínda que por tratarse de textos de carácter eminentemente privado, só excepcionalmente chegaron ata nós. Literatura quizais xerada na propia relación epistolar entre curas ou destinada a ser lida en reunións máis ou menos informais, sobremesas de xantares na casa dun abade amigo e colega, acaso antigo condiscípulo dos anos de estudante. Quizais o emprego do galego neses escritos era só ocasional, pero non debía de ser insólito. Nos que forman a *Carta do cura de Esmelle* o galego tampouco é a lingua exclusiva, pois están en castelán o texto final e algún diálogo da primeira carta, mais o castelán recibe un tratamento cómico ou paródico, en tanto que o galego se amosa como a lingua non marcada do conxunto desde o propio título, a diferenza doutros textos literarios galegos contemporáneos onde os elementos paratextuais (títulos, indicacións escénicas, etc.) poden aparecer en castelán. Aquí o uso do galego tamén obedece a razóns compositivas e narrativas, requirido por un trazado das escenas e os diálogos que emprega a lingua castelá como recurso cómico (en boca da criada no seu *castillano*) e como unha das marcas caracterizadoras dos personaxes obxecto da sátira (o comisario de guerra e a súa muller).

Os aspectos sociais e sociolingüísticos acrecentan o interese desta sátira, produción interna do clero rural de Trasancos de comezos do século XIX para ridiculizar unha autoridade militar de Ferrol. Desde o século anterior, os arsenais e a capitalidade do departamento marítimo favoreceran a consolidación dun importante núcleo de poboación cunha particular estrutura social moi polarizada, ocupando espazos urbanos de creación recente separados por fronteiras de clase¹ e con alta proporción de poboación alóctona, o que explica que a *Real Villa* ferrolá (aínda non recibira o título de cidade) se convertese nun poderoso foco de irradiación do castelán e de condutas lingüísticas afectadas de prexuízos diglósicos. Atopamos eco disto, en datas non moi posteriores ao texto do cura de Esmelle, no *Diccionario Geográfico-Estadístico* de Madoz, onde se interpreta o alto de grao de castelanización como sinal da *fin educación* das xentes:

«...Hasta el idioma gallego, conservado en las aldeas, va degenerando según se acercan los pueblos a la capital del departamento; allí el lenguaje, la pronunciación y las maneras,

¹ Cardesín, que fala de *dos ciudades*, sinala o significativo da lingua dos topónimos: *La Magdalena* como espazo dos oficiais e os señores, *Esteiro* o da marifeiría e as clases traballadoras.

dan á conocer la fina educación de los naturales ó criados en una villa frecuentada por ilustrados viajeros y habitada por no pocas personas científicas ocupadas en la dirección de las obras del arsenal y en las oficinas departamentales...» (Madoz 1845-49: 8, 62 [s.v. Ferrol. “Estado de Instrucción Pública. Usos y costumbres”])

Desde o punto de vista literario, os textos que forman a *Carta do cura de Esmelle* poden vincularse coa poesía festiva dezaoitessa. Máis achegado aos modelos populares o autor da carta propiamente dita, máis requintado na versificación o autor da resposta, tanto un coma o outro ben poden inserirse na tradición da sátira ilustrada (non por ilustrada menos barroca, diríamos) do cura de Fruíme, de Cornide ou de Fandiño. Son composicións elaboradas sen máis pretensión ca o divertimento, pero non exentas de vontade de estilo, cos seus logros e acertos literarios; nun rexistro predominantemente coloquial, gustan de servirse de recursos populares pero tamén de latinismos, da parodia de fórmulas xudiciais ou académicas ou de referencias cultas que nos informan do código compartido polo autor e os destinatarios. A ese código pertencen non só as claves de moitos dos equívocos e xogos de palabras, senón tamén certos trazos propios dunha *xiria eclesiástica ou colexial*, que en ocasións acusa a presión do castelán no léxico e na fraseoloxía mais tamén ofrece valiosa colleita enxebre e curiosas creacións expresivas orixinais. Quizais poida servir como exemplo destas o reiterado uso de *comedia* por ‘comida’, sometendo os substantivos a un forzado parentesco, que inevitablemente fai lembrar o uso de *bucólica* co mesmo significado (nun xogo co latín *bucca*) que faría décadas máis tarde Francisco Añón, outro ex seminarista.

Comedia sobre a *comedia*, a narración da *Carta do cura de Esmelle* ten no *comer* o elemento central da súa trama, que consiste nun conflito de autoridades en disputa do alimento. A intención satírica e o esquematismo preséntannos os feitos e os personaxes cos trazos caricaturescos dunha fábula, pero o que se nos refire son sucesos efectivamente reais, e baixo a aparencia cómica teñen moito de trágicos, como declara o propio cura de Esmelle, se os situamos nas coordenadas en que se produciron: as dunha sociedade apouvigada pola fame. A penosa situación económica da España do reinado de Fernando VII, no contexto da emancipación das colonias americanas e a longa crise arrastrada desde a guerra contra os franceses, manifestouse de maneira gravísima en Ferrol e a terra de Trasancos:

os estaleiros paralizados², a mariña sen percibir ou percibindo tarde e mal os seus salarios³ e toda a comarca padecendo unha situación que o historiador local Montero Aróstegui, contemporáneo dos feitos, cualificaba de *espantosa miseria* (1859: 172).

Polo que se refire ao conflito de autoridades, entre o cura párroco de San Xoán de Esmelle e o comisario de guerra de Ferrol non parece que houbera simplemente un problema persoal. Neles converxen seguramente varias liñas de tensión. Unha é a inveterada retesía que o clero ordinario do arciprestado de Trasancos mantiña coa administración militar e eclesiástica ferrolá, desde que en 1768 se creara a figura do tenente vicario castrense e comezaran a inzar as parroquias castrenses na cidade e as inmediacións (as primeiras a de San Fernando, orixinalmente no barrio de Esteiro, e mais a da Graña), non sometidas á disciplina diocesana de Mondoñedo, disputándolles territorio, feis e beneficios ás parroquias tradicionais (Martín García 2000: 55). Por outra banda, non sendo nos breves períodos en que houbo alcaldes constitucionais civís, en Ferrol adoitaban confluír na persoa do gobernador da praza a autoridade civil e autoridade militar, pero a ampla xurisdición desta contrastaba coas limitacións daquela, circunscrita ao núcleo urbano, polo que nas relacións coas parroquias rurais dos arredores se producían frecuentes desavinzas⁴. As distancias acentuáronse sen dúbida cos enfrontamentos de absolutistas e liberais durante o reinado de Fernando VII, pois mentres o clero rural constituía un dos bastións máis activos do bando servil, a vila departamental (non só a praza militar senón o conxunto da súa poboación) era decididamente liberal⁵. Todo iso pode explicar as motivacións e a intención última da *Carta do cura de Esmelle*.

² Durante o reinado de Fernando VII a industria naval ferrolá estivo practicamente morta, e só na chamada *década ominosa* comezou unha tímida recuperación. O longo período que pasou desde a botadura da corbeta *Indagadora*, en 1804, ata a construción do seguinte navío, a fragata *Lealtad*, en 1824, foron anos «que el Ferrol recordará siempre lleno de espanto» (Rosell 1865: 98).

³ «Se debían al departamento 58 mensualidades, y los oficiales pedían limosna ó sucumbían á la necesidad» (Fernández Duro 1903: IX, 130).

⁴ A falta de harmonía coas parroquias circundantes provocara, no ano 1809, o fracaso de Ferrol no seu propósito de facer acopio de víveres para resistir un eventual ataque francés por terra (Osuna Rey 2006: 91).

⁵ É sintomático que en 1823, despois da capitulación das autoridades liberais ferrolás, fracasase o propósito de crear na «Real Villa» unha unidade de voluntarios realistas coma as doutras localidades, pois aínda que se presentaron algúns oficiais, na práctica non puideron constituírse por falta de tropa que mandar (Montero Aróstegui 1859: 178).

No fondo hai tamén un conflito entre o mundo rural tradicional e o urbano de novo cuño, coas súas repercusións culturais e lingüísticas. Fronte á forte irradiación castelanizante do núcleo castrense e urbano ferrolán, os párrocos das freguesías do alfoz recoñecíanse sen dúbida na súa común lingua materna galega; moitos deles cursaran estudos no seminario mindoniense de Santa Catarina e tiveran contacto co emprego literario do galego, polo que non debe sorprendernos que usasen esta lingua como vehículo dos seus divertimentos e das súas complicidades.

O MANUSCRITO

A *carta do cura de Esmelle* permanecía inédita, e descoñecida ou ignorada, ata que en 2008 se incluíu unha copia fotográfica do manuscrito entre o fondo inaugural da biblioteca virtual *Galiciana*⁶, da Fundación Cidade da Cultura de Galicia, dentro dun repertorio heteroxéneo, froito dunha escolla aparentemente aleatoria, de impresos e manuscritos relacionados con Galicia e conservados en diversos arquivos e bibliotecas. A nota que acompaña esa reprodución descríbeo como peza satírica manuscrita da Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, composta por nove follas de 22 cm, sen encadernar, na carpeta CDU 869.9-7"17". Tamén lle atribúe, erradamente, a data de 17--, isto é, o século XVIII. Na actualidade o manuscrito, xa encadernado, consérvase na mesma Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago co código Ms. 665. Non consta a data. Tampouco non consta, nin no exemplar nin nos índices que puidemos consultar, ningunha indicación acerca da súa orixe ou procedencia.

Este manuscrito leva na primeira das follas, a xeito de portada, un título extenso e descritivo: *Carta do cura de Sⁿ Xsuan de Esmelle na que lle dice á un seu amigo como fuxéu dun tal Pico que lle quería pegar un bon petardo ó día dó Patrono da sua Parroquia; pero ó petardeyro saleo ben e compretamente amolado* (f 1r). Non obstante, este título corresponde só ao primeiro dos textos, isto é, a carta propiamente dita, que no seu día foi efectivamente enviada e recibida. Completan

⁶ É a participación galega no proxecto de biblioteca virtual *Europeana*. Na actualidade (febreiro de 2011) accesible en <http://www.galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es>. Hai noticia impresa do achado da Carta do cura de Esmelle e o anuncio dunha próxima publicación do texto (esta mesma) en Mariño Paz, Ramón e Suárez Vázquez, Damián 2010: p. 16.

o manuscrito dous textos suscitados polo envío da carta: un é a carta da resposta do amigo e o outro unha peza final que se divide á súa vez en dúas partes. O conxunto (f. 2r - f. 8v) suma 342 versos, agrupados deste xeito:

- a. “Carta do cura de Esmelle” (156 versos)
- b. “Contestación” (110 versos)
- c. “Pedimento” (64 v.) e “Auto” (12 v.) (76 versos)

O galego é a lingua dos dous primeiros, o que representa máis do 75% do total. Os títulos “Pedimento” e “Auto” responden ás acepcións administrativas ou xudiciais deses termos: *pedimento* é ‘solicitudude ou instancia que se presenta ante un xuíz ou unha autoridade’, e *auto* ‘forma de resolución xudicial que decide cuestións secundarias para as que non se require sentenza’.

No texto descrito polo título, o párroco de San Xoán de Esmelle, en versos de romance, refírelle a un seu amigo, tamén cura, a maña con que se librou da visita dun comisario de guerra de Ferrol, don Xoán do Pico ou Juan del Pico, que acudía a Esmelle acompañado da muller e doutras seis persoas co propósito de xantar na casa reitoral o día da festa da parroquia, segundo un costume que se viña repetindo desde había anos. A esta carta responde o amigo coa segunda parte, titulada “Contestación”, formada por once décimas, onde celebra a narración do de Esmelle, asume a encomenda de escribir algo sobre a anécdota e comenta ou apostila varios dos seus aspectos cómicos. Logo desta resposta vén a peza en castelán que parodia as formas dun procedemento legal, cun “Pedimento”, finxidamente realizado polo comisario de guerra reclamando da autoridade a posesión ou confirmación no seu cargo, en versos de romance, e o “Auto” final de 12 versos, agrupados en tres redondillas, onde a autoridade lle recoñece ese dereito.

Os textos en galego teñen, polo tanto, dúas autorías: a do cura de Esmelle e a do seu amigo destinatario da carta e autor da resposta. Desbotamos a posibilidade de que a correspondencia epistolar sexa ficticia e obedeza todo o conxunto a unha única man, pois alén de certas diferenzas na destreza versificadora duns textos e outros, atopamos tamén diverxencias lingüísticas e mesmo diferente escolla lexical en contextos idénticos (*pellico* (*de ovella*) / *pelexsó*). A parte final en castelán podería ser obra dunha terceira man non identificable, pero hai motivos para atribuírla tamén ao autor da primeira carta, o cura de Esmelle, dadas as semellanzas sintácticas entre a versificación da “Carta” inicial e a do “Pedimento”, o emprego dos mesmos recursos expresivos e xogos de palabras (entre eles o

mentionado da *comedia* por *comida*) e de versos practicamente iguais (*Eu cada vez que me acordo... / Y cada vez que me acuerdo...*).

No remate da carta inicial, o cura de Esmelle, recoñecéndolle ao destinatario habilidades como poeta, pídelle que lles fale do asunto a outros (150-152: *porque sei que eres poeta / botalles algo de Esmelle / e falalles desta festa*). Na “Contestación”, o amigo comprométese a cumprir o que se lle pide (b91-b92: *Quedo amiguiño encargado / de decirlles algo deso...*). Non sabemos quen son esas persoas aludidas no pronome *lles*, que han de *verter babas* coa risa cando se lles conte como foi burlado o comisario; tratándose dunha correspondencia entre curas, é verosímil que tamén o sexan eses terceiros.

Os libros parroquiais de Esmelle, conservados no Arquivo diocesano de Mondoñedo, permiten cotexar a caligrafía dos seus párrocos coa do manuscrito compostelán e fannos concluír que este non é autógrafo, senón copia de man descoñecida. Tampouco ha de ser de man do amigo e destinatario da carta, autor da “Contestación”, a xulgar polos fallos na transcripción dalgúns dos seus versos (*cortes* por *cortes*es en b43, rompendo a métrica; *cabras* por *crabas* en b99, rompendo a rima...) e outros erros xa detectados e corrixidos coas mesmas letra e tinta durante o proceso de copia, como en *locura / loucura* e *lijeyra / lixseyra...* (vid. notas ao texto). Certos trazos lingüísticos do título inicial conducen a pensar que o seu autor pode ser o propio copista, que presenta no seu galego algúns detalles non coincidentes co galego dos autores dos versos. Non sabemos se a copia é contemporánea da composición (o tipo de papel, letra e tinta non se opoñen a que o sexa), pero semella que o copista tampouco estaba familiarizado coa xeografía ferrolá, dado que escribe en galego o nome da Malata sen artigo (*Rector de Malata*), o que nos leva a supoñer que o texto tivo algunha difusión, por reducida que fose, fóra do círculo inicial.

No recoñecemento que o cura de Esmelle fai da condición de poeta do seu amigo podemos entender unha declaración implícita de modestia poética pola súa parte. Co áxil trazado das escenas e a naturalidade e enxeño dos diálogos, no romance do cura de Esmelle brillan máis as virtudes de narrador ca as de poeta, pois incorre por veces na repetición fatigosa e no ripio insulso, e parece manexarse mal fóra do romance, como vemos na parte final en castelán, coa súa rima fallida na última redondilla. O amigo, autor da “Contestación”, de acordo co mencionado recoñecemento, parece amosar nas súas décimas a habelencia de quen ten máis exercitados os dotes de rimador.

DATA DE COMPOSICIÓN E CIRCUNSTANCIAS

Atribuímoslle ao conxunto a data de 1827 partindo da información relativa aos cargos públicos exercidos por persoas expresamente mencionadas nos textos.

A principal referencia é a propia folla de servizos do comisario Xoán do Pico, o personaxe obxecto da sátira, que exerceu no *ramo de Cuenta y Razón del Ejército* en Ferrol desde 1815 ata 1834. Aparece por primeira vez no *Estado militar de España* de 1816 como *Don Juan del Pico*, con destino de comisario de guerra en Ferrol coa condición de *graduado*, indicándose o ano de 1815 como data da toma de posesión (EME 1816: 287). Mantense igual nos seguintes anuarios ata 1823, pero nos de 1824, 1825 e 1826 non aparece nin entre os comisarios de guerra nin con ningún outro cargo. En 1827 (EME 1827: 167) reaparece como comisario de guerra consolidado (xa non *graduado*), e tamén nos anuarios seguintes, constando neles 1827 como data da toma de posesión (EME 1828: 167). Nos anos 1831 e 1832 figura como Comisario Honorario (EME 1831: 183; EME 1832: 256) e en 1833 e 1834 como Comisario Ordenador e Contador Principal (EME 1833: 261-262; EME 1834: 188). Supoñemos que foi 1834 o seu último ano de exercicio, pois non volve aparecer nos anuarios posteriores.

Atendendo ao comisario Do Pico, pois, temos un primeiro marco cronolóxico para datarmos a composición entre 1815 a 1834, que axiña poderemos reducir con outras informacións temporais contidas no texto. Partindo da referencia que se fai no “Auto” final a outra persoa real, Juan Cardemil, quen exerceu como escribán de número en Ferrol entre 1791 e 1836, estas últimas datas xa foran dadas por Mariño e Suárez (2010: 16) como termos *post quem* e *ante quem* para a *Carta do cura de Esmelle*. Ignoramos se foi tamén esta a razón que levou a etiquetar o manuscrito como do século XVIII na reprodución dixital de que falamos atrás.

A narración do cura de Esmelle di que Xoán do Pico viña preséntandose na casa reitoral para o xantar do día da festa da parroquia desde había doce anos, e o mesmo número aparece en boca do comisario (*Hay, ó menos, doce anos / ou mais craro, unha docena...*, dise na “Carta”, e no “Pedimento”: *Hay doce años señor... sobre poco mas o menos*). En ambos os casos a afirmación vai matizada por unha locución adverbial que pode suscitar dúbidas sobre a exactitude do número. De ser exacto, como probablemente as visitas anuais do comisario

comezaron o mesmo ano da súa toma de posesión, 1815, iso significa que en 1826 se cumpría o seu duodécimo San Xoán en Esmelle. Deste xeito os feitos narrados polo cura na súa carta corresponderían ao día 24 de xuño de 1826 (ou o mesmo día de 1827 no caso de que a toma de posesión de 1815 se producise despois do día de San Xoán, pormenor que non podemos verificar). A composición da terceira parte, co “Pedimento” e o “Auto”, é sen dúbida posterior ás dúas cartas e podemos data-la en 1827, pois fai referencia a un suceso ocorrido ese ano: a concesión a don Xoán do Pico (Juan del Pico) da posesión como Comisario. De aí que lle atribuíamos ao conxunto a data de 1827, aínda que dous dos seus textos poden ser de 1826.

Outras circunstancias parecen confirmar esta datación. A primeira delas é que coincide co período transitorio en que Xoán do Pico deixa de ocupar o seu cargo, de 1824 a 1826, ademais dalgún tempo de 1827 ata a reincorporación oficial ao posto de comisario. Ignoramos a razón dese período sen *posesión*; a mera cronoloxía pode facernos pensar que quizais Do Pico foi obxecto das depuracións que padeceron no inicio da década ominosa todos cantos amosaran entusiasmos constitucionalistas durante o trienio, pero tamén é posible que só obedezca ao proceso de restructuración da administración militar que comezou a aplicarse naqueles anos.

Resulta rechamante que malia deixar de ser oficialmente comisario, Do Pico continuase presentándose en calidade de tal na parroquia de Esmelle polo día do seu propio santo. O cura de Esmelle e o seu amigo seguramente saben desta impostura, de aí que chamen *petardeiro* ‘estafador, enganador, caloteiro’ ao comisario e digan que os lacaios que leva son *imaxinarios*. En calquera caso, probablemente importaba pouco que Do Pico tivese ou non dereito a ser convidado ou a levar uniforme de comisario, porque as sucesivas visitas anuais eran, segundo dan a entender os textos, auténticos actos de forza, onde o cura, *llorando ó reyendo*, se vía obrigado a ofrecerlle hospitalidade ao comisario e á súa comitiva.

Os comisarios de guerra constituían un corpo de administradores militares implantado en España á chegada dos Borbóns (Ordenanzas de 18-12-1701 e de 4-07-1718), seguindo modelos orixinarios da administración do exército prusiano, para ocuparse de diversas funcións de intendencia e intervención, equipamentos, forraxe, transportes, aloxamentos, mantenza e provisións das tropas (Blanco Valdés 1988: 22). Coma outros cargos semellantes do *ramo de Cuenta*

y *Razón del Ejército*, o de comisario de guerra era un posto realmente lucrativo, que en determinadas épocas e circunstancias podía permitirlle a quen o detentaba participar en importantes transaccións e chegar a amasar unha fortuna. Na segunda década do XIX formaban parte deste corpo tanto individuos militares coma civís, pero a partir de 1823 comezou a restrinxirse para facelo exclusivo dos militares de carreira. Desde 1828, coas reformas administrativas derivadas do establecemento do sistema orzamentario, as comisaría de guerra e outras instancias semellantes quedaron integradas no Corpo Administrativo do Exército, cun regulamento que fixaba de maneira estrita as súas funcións e atribucións (Morazzani 1966: 219-255).

Antes desas reformas, na terceira década do XIX a figura do comisario de guerra gozaba de poucas simpatías entre a poboación civil. Na guerra contra os franceses, moitos individuos sen cualificación específica exerceran funcións de intendencia e intervención, en calidade de comisarios, contadores ou ordenadores, ás veces mediante nomeamentos máis ou menos informais, que nalgúns casos só tiveron confirmación oficial logo dun longo proceso reclamando o cargo como pagamento de servizos bélicos prestados. Restablecido o absolutismo en 1814, algúns comisarios deberon de seguir durante anos beneficiándose de certas prerrogativas reservadas a circunstancias de guerra, a xulgar polas disposicións oficiais para coutar os excesos. Debeu agravarse a situación no trienio liberal (1820-1823), cando as accións contra as partidas realistas levaron a membros da Milicia Nacional a facer uso das atribucións (e do uniforme) de comisario de guerra, con frecuencia co consentimento dos gobernadores políticos pero sen o correspondente nomeamento ou despacho real. Na década ominosa reeditáronse as disposicións tendentes a regular as funcións dos comisarios de guerra, de xeito que a moitos dos que viñan exercendo ata 1823, como lle aconteceu a don Xoán do Pico, non lles foi renovada a súa condición nin se lles concedeu licenza para usaren o vistoso uniforme de comisario, que era *como el de los Intendentes del Ejército, con el bordado en oro*, co seu sombreiro apuntado de tres picos (EME 1826: 160, 39)⁷. Pola narración do cura de Es-

⁷ Velaquí a descrición: «casaca azul turquí, vuelta y cuello morado, forro encarnado y un bordado de oro en el cuello, vuelta y delantero de la casaca, con chupa y calzón blanco ó anteado» (EME 1826: 160, 39). Consérvase un uniforme de comisario de guerra da época en perfecto estado, malia os 200 anos de antigüidade, no Museo Sierra-Pambley de León.

melle entendemos de que maneira podían tirar proveito particular do uniforme de comisario os que o vestían. O feito de que algúns o vestisen fraudulentamente explica a opinión que a poboación civil tiña de comisarios, contadores e ordenadores da intendencia militar. Lese nunha Real Orde de decembro de 1823, que reitera outra de 1817:

«...la multitud de recursos que diariamente llegan a manos del Consejo Supremo en solicitud de **honores de Comisario de Guerra y Ordenadores** ha llamado la atención de S.A. para cortarlos. Y á este efecto ha resuelto por punto general que no se dé curso la Secretaria a ninguna de estas instancias, y que los Intendentes no remitan con su apoyo semejantes pretensiones, a no ser de sugetos beneméritos del ramo de Hacienda y Guerra, que así en las circunstancias presentes ó anteriormente se hubiesen hecho dignos de aquella distinción, reservada justamente á los que se emplearen en las oficinas del ejército, y la **que se ha vilipendiado por la demasiada facilidad con que se han dispensado...** » (Balmaseda 1824: 249)

«...hagan presentar en el término de ocho días á todos los que en sus provincias **usaren uniformes** de Intendentes, Contadores, Tesoreros, Comisarios y Oficinas de Cuenta y Razón de Ejército los despachos Reales en cuya virtud lo hicieren, apercibiendo á los que no los tuvieren **para que no los usen**, procediendo contra ellos en caso de infracción y remitiendo a esta Superioridad relación circunstanciada de todos» (Balmaseda 1824: 250 [Real Orden de 20-12-1823]).

Polo mesmo tempo abundan as normas encamiñadas a evitar as extralimitacións dos Comisarios de Guerra no exercicio do seu cargo, como resposta ás tamén frecuentes denuncias por abusos sobre a poboación civil en poxas de equipamentos e provisións, polo uso gratuíto de servizos e propiedades de particulares, etc. (Nieva 1833: 39, 41, 218).

O cura de Esmelle non parece alegrarse co nomeamento oficial de Do Pico en 1827, pois aínda que reconece a posesión no “Auto”, supeditaa a un “Pedimento” ridículo onde o comisario, en primeira persoa, se mostra aínda doído pola burla de que fora obxecto *en San Juan de Esmelle, donde / me llenaba como un cerdo*. A autoridade que emite o auto é o alcalde maior, e nel dispón que sexa o escribán Juan Cardemil quen lle conceda a posesión a Do Pico. Quizais ten algunha intención satírica contra os liberais a mención expresa deste escribán obdedecendo

as ordes do alcalde maior, pois Xoán Antonio Cardemil fora alcalde constitucional de Ferrol en 1823⁸.

Don Xosé María Fonte Montenegro e o seu amigo da Malata

En 1826 e 1827 o reitor de San Xoán de Esmelle asina como don Jose María Fuente Montenegro. Vén asinando os libros parroquiais desa freguesía desde hai polo menos vinte anos (o máis antigo en 1807, non se conservan os anteriores) e seguirá exercendo nela tres lustros máis despois da data de composición da súa carta en verso galego. Don Xosé María usa co seu nome os dous apelidos paternos. O primeiro é castelanización de *Fonte* ou *Fonte do Lobo*, apelido toponímico orixinario dunha aldea así chamada na freguesía de Guillén, daquela pertencente á xurisdición de Torés, hoxe no concello de Becerreá, onde nacera o propio don Xosé María en 1764 ou 1765, xa que contaba 77 anos cando morreu, o 9 de maio de 1842. Transcribimos do *Libro de defuntos* de Esmelle deste ano (f. 16) o rexistro do seu enterramento, de man do veciño párroco de Covas, encargado de Esmelle e de San Xurxo da Mariña “por óbice de su propio párroco”:

En la Parroquia de San Juan de Esmelle, Provincia de la Coruña y Obispado de Mondoñedo, a tres de Junio, yo Don Fernando Pérez Delicado, Cura Párroco de San Martín de Cobas y encargado de las de San Juan de Esmelle y su unida San Jorge de la Mariña mandé dar Sepultura Eclesiástica en el Cementerio de la primera al cadáver del Presbítero Don José María Fuente y Montenegro, Rector y Cura Párroco de esta Parroquia de San Juan de Esmelle y su Unida San Jorge de la Mariña, hijo legítimo de Don José Fuente y Montenegro y Doña María Villar, becinos que fueron y aquel natural de la parroquia de San Pedro de Guillen y lugar de Fuente do Lobo, en el Obispado y Provincia de Lugo. Murió a cosa de las siete de la mañana del día nueve de Mayo, administrado de todos los Santos Sacramentos; de edad de setenta y siete años y enfermedad crónica. Hizo testamento publico por ante el E[scriba]no. de número del Partido del Ferrol Don Fermín

⁸ Xoán Antonio Cardemil ademais de escribán era empresario e propietario do arsenal da Cabana. Foi alcalde constitucional en 1823 ata que debeu entregar o mando ao brigadier Juan Ángel de Michelena Moreno ata o nomeamento do novo alcalde maior, o avogado Ramón María Araújo y Villarino (Montero Aróstegui 1859: 658-659). Cardemil debeu de morrer en 1836, pois nese ano deixa de exercer como escribán e un novo propietario adquire o estaleiro da Cabana.

Formoso, siendo testigos Juan de Santiago, Francisco Pérez y José Pérez, labradores naturales de esta parroquia y la fecha de su otorgamiento a beinte y seis de Abril del año de Mil ochocientos y Cuarenta y dos; en el dispuso en cuanto a lo pío: misa de ánimas, se le hiciesen las funciones de entierro, honras y cabo de año con ocho Señores Sacerdotes y se le dijese en el término de tres meses trecentas y tres misas; limosna, cuatro reales; lo demás en el dispuesto consta del dicho testamento; y para que conste como Cura Parroco de San Martin de Cobas a quien compete dar Sepultura al de San Juan de Esmelle, lo firmo en esta Parroquia a once dias del mes de Mallo año de mil ochocientos y cuarenta y dos. Fernando Pérez Delicado.

De momento non posuímos máis información acerca da vida de don Xosé María, fóra da súa condición de vítima, xa septuaxenario, dun roubo na igrexa parroquial en 1835, que tivo eco na prensa de Madrid.

Para a identidade do seu amigo e correspondente epistolar non dispoñemos polo de agora de información suficiente. Parece fóra de dúbida a súa condición de cura, como el mesmo afirma e como parece corroborar o feito de que el e o de Esmelle teñan como amigo ou coñecido común a un terceiro sacerdote (don Pastor Rico), ademais do emprego de expresións ou xogos de palabras propios de alguén familiarizado co ámbito eclesiástico (b53-54: *que sin ser donado iba / á questa para ser lego...*). Que se despida na “Contestación” dicindo *que se firma por ahora / cura rector de Malata* non achega a solución da súa identidade, pois oficialmente non existía tal reitoría. O *por ahora* permítenos supoñer unha situación de provisionalidade. Sería acaso un eclesiástico á espera dun destino, que residía momentaneamente na Malata? A Malata era daquela unha aldea pertencente á parroquia de Serantes. Debemos aceptar como moi verosímil que o autor das décimas fose o párroco de Serantes, que por algunha razón vivía provisionalmente na Malata. Sabemos que unhas décadas máis tarde a igrexa de San Salvador de Serantes non se usaba, pois levaba tempo derruída, e o párroco oficiaba no santuario de Nosa Señora do Chamorro, situado na mesma parroquia:

«esta ermita hace años que está sirviendo de parroquia provisional a la feligresía de Serantes, desde que se destruyó el antiguo templo que existía en aquel delicioso valle y que está destinado á cementerio» (Montero Aróstegui 1859: 645-646)

É posible que o estado de provisionalidade suxerido polo *reitor da Malata* teña que ver con esa situación, mais non sabemos exactamente cando deixou de usarse a igrexa antiga, nin tampouco sabemos se o desprazamento do templo puido afectar á residencia do cura. Non favorece as pescudas a perda do arquivo parroquial de Serantes, saqueado e incendiado, xunto coa igrexa nova, nun coñecido episodio do ano 1936.

ESTRUTURAS COMPOSITIVAS

A “Carta do cura de Esmelle” ou carta inicial ten 156 versos de romance, con rima asoante nos pares, polo regular formando unidades de catro versos. Consta das seguintes partes: un exordio (1-29), a narración propiamente dita (30-145), un epílogo (145-148) e unha despedida (149-156).

No exordio, o sedicente cura de Esmelle diríxese ao destinatario da carta (*meu amigo* 1, *meu fillo* 12, etc. e ao longo do texto co dativo de solidariedade *che*) con fórmulas de captación da súa benevolencia (*non sei como contarche* 5; *a miña lingua... quédache seca...* 6-9) e da súa atención (*atende...* 13, *verás que graciosa escena* 14) para concluír que é *cousa de comedia* (16). Declárase que o obxecto da sátira (17-24) é un personaxe caracterizado como lobo con pel de ovella, pero tan coitado que non dá conseguido alimento. Non se nos di expresamente o seu nome, senón que este vai oculto nos substantivos das unidades fraseolóxicas *ser un xan* (‘un pusilánime’) e *facer o pico* (‘procurar mantenza, comer’). Para que o xogo non pase inadvertido, no manuscrito aparecen en maiúscula *Xsán* e *Pico*, e este último tamén vai subliñado. Na poesía satírica de Fruíme, de Cornide ou de Fandiño son comúns os xogos de palabras co nome do personaxe obxecto da sátira, e a ocultación/desvelamento dun nome propio mediante o anagrama, o acróstico, o calambur e recursos semellantes ten longa tradición desde o *trobar clus* medieval e a poesía manierista e barroca. Declarado o obxecto da sátira, remata o exordio: *Amigo, bamos áo conto* (25), *pero en fin, bamos aló* (29), con nova insistencia na *captatio benevolentiae* do amigo: *teño medo de enfadarte / e grebantarche a cabeza* (27-28).

A narración propiamente dita podemos dividila en tres partes 1. Presentación do escenario, coa chegada e a identificación dos visitantes (30-68); 2. Fuxida do cura á igrexa e escena da visita na sala coa criada (81-116); 3. Os visitantes no

adro, nova fuxida do cura e partida dos visitantes para a taberna (117-144), onde fan o gasto que da pé ao remate epifonemático (*correu a moeda*, 144).

No epílogo (145-148) o cura advirte ao seu amigo contra os *petardistas*, que son abundantes en Ferrol, e na despedida (149-156) faille a encomenda de que lles fale do asunto a outros.

Na primeira parte da narración o espazo é o exterior da aldea no día da festa, visto desde a ventá da casa reitoral, no momento en que chegan os visitantes. O retrato dos *paysanos* descubríndose submisos perante a autoridade uniformada suscitará na carta de resposta referencias a supersticións populares e prácticas máxicas relacionadas coa noite de San Xoán.

Tras advertir á criada, o cura foxe (69-80). Os versos 81-116, que comezan cando os visitantes *entran por fin nesta casa* e rematan cando saen *co seu rabo entrelas pernas*, conteñen a escena da sala, cos diálogos da comisaria e dos mozos en castelán e a criada en castrapo. O demostrativo de *nesta casa* (81) do verso inicial posiblemente nos revela o lugar onde o cura de Esmelle compuxo o seu romance, ao tempo que provoca un curioso conflito entre o espazo-tempo do discurso e o espazo-tempo da historia, por un desdoubramento do eu narrador: mentres o narrador-personaxe acaba de ausentarse da casa (*fluxo da casa... fun tomar igrexa*), o narrador-autorial continúa nela e refírenos a escena da sala, que na realidade só puido coñecer indirectamente a través do que lle contou a criada; mais adiante recupera a perspectiva do eu-personaxe botando man novamente do demostrativo (*neste atrio se presentan*, 120), para volver cambiar cando se afasta da igrexa e remata a escena (*déixooos quedar naquel atrio...*).

A “Contestación” do amigo está composta por once décimas, isto é, 110 versos, dirixidos ao cura de Esmelle, reiteradamente presente en vocativos ou no dativo de solidariedade. Na primeira décima acusa a recepción da carta do de Esmelle; na penúltima acepta a encomenda de falarlles do asunto a outros; na última despídese. As demais parafrasean ou apostilan os contidos da carta que recibiu: a referencia velada ao nome do comisario (2ª), os uniformes e libreas (4ª), os saúdos dos fregueses (5ª), a fuxida da igrexa (8ª), a escena da sala coa criada falando castrapo (9ª), etc., e polo regular artículanse arredor de antíteses que opoñen o polo positivo do cura de Esmelle, que soubo *regañar o dente* ou *meter as cabras* cando foi preciso, ao negativo representado polo comisario, que fracasa como *petardista* ou *chupón* no seu propósito de *meter o pico* ou *meter un pegote* e recibe un *chasco* ou unha *lavativa*, e marcha *amolado* da casa do cura, *co seu rabo entre las pernas*.

O Pedimento e o Auto en castelán parodian a linguaxe desas fórmulas textuais administrativas, incluíndo frases literais que podemos atopar nos formularios notariais da época: “Don Fulano ante V.S.”, “en la forma que mejor lugar haya en derecho”, “con el debido respeto”, “es justicia que pido”, “Visto el pedimento que...” (Febrero 1789: 421, 424). No “Pedimento”, a fórmula textual é simplemente o marco, pois o núcleo do texto constitúe novamente a narración da frustrada visita a Esmelle, agora referida por un terceiro narrador: o propio comisario, que continúa amolado pola burla de que foi obxecto e polos cartos que tivo que gastar. No Auto confírmase que Do Pico é acredor do dereito de tomar posesión do cargo de comisario.

Edición do texto

[1r] Carta do cura de Sn Xsúan de Esmelle na que lle dice á un seu amigo como fuxéoo dun tal Pico que lle quería pegar un bon petardo ó día dó Patrono da sua Parroquia; pero ó petardeyro saleo ben e compretamente amolado.

[2r] Meu amigo, xsa que tés
unha pouca de pacencia
vou á contarche unha cousa
q^e parece unha traxsédia.

Eu non sei como contarche 5
como foi; a miña lingua
quedache asada de todo
é seca como unha estela.

Eu cada vez que me acordo
¡Dios che me dea pacencia! 10
eu cada ves que me acordo
do conto, doyme á cabeza.

Verás, atende, meu fillo,
verás que graciosa escena
¡Ave Maria de Gracia! 15
eche cousa de comedia.

Hay, ó menos, doce anos
ou mais craro, unha docena,
que me asalta un certo lobo
que trai pellico do obella. 20

[2v] Eche un Xsán pero tan Xsán
que si mellor ó fixséra
podía facer ó Pico
e reirse ben de calquera.

Amigo, bamos áo conto, 25
nunca jamais Dios me dera
teño medo de enfadarte
é qrebantarche á cabeza.

Pero en fin, bamos aló:
xsa sabes que en esta aldea 30
ó día de San Xsuan
hay unha tumbada festa,
hay gaita, fogos é todo
é hay golpe de escopeta
pero ó mellor de todo esto 35
eche ó golpe de comedia.

Eu estaba na ventana
porque esto me recrea
é vinche vir á cabalo
ó do pellico do obella. 40

Vincho vir, é si non fora
[3r] un demo de unha librea
que traia ó condenado
ó demo que ó conocera,

Co sombreiro dos tres Picos 45
asombraba toda á aldea
é decían-lle-os paysanos
baya uste en hora buena.

Como vin tanto sacar
de gorra ¡ay! Santa Tecla! 50

Dixen é-ó mesmo, sin duda
ó comisario de Guerra.

Trahia á sua muller
¡baya, é cousa que me aterra!
outros do[u]s que non conozo 55
nin sey de que casta eran.

Viñan catro alquiladores
cunha marcha muy lixseyra,
boto á conta que son oito
é doce coas catro Bestas. 60

Trahian bos aparellos
pero as alforjas baleyras,
si noos vexsó vir de lonxse
[3v] á bolverse irian cheas.

O señor do apuntado 65
todo é mirar si fomea
porque xsa viña mirando
desde lonxse á chimenea.

Chamo á criada correndo,
ven á probe con gran presa 70
é dime ¿que ten meu amo?
¿que ei de ter?, dixénlle, alerta.

Fuxsó da casa ó momento
e funme á tomar Igresia,
que si non é de refugio 75
boaba á miña cabeza.

Metime na sachristia
¡mala polvora chos erga!
alí recey os maytines,
nona, horas, e compretas. 80

Entran por fin nesta casa
é desarrean as bestas,
subense todos á sala
é de visita se sentan.

Chaman á miña criada	85
¡Dios che lle dea pacencia!	
[4r] preguntaronlle por min	
é dixso que hiba na Igresia.	
A señora áos catro mozos	
dixsolles: lo q ^e ustedes quieran	90
pidan, q ^e no faltará	
vino bueno de Valderas.	
Si les gusta el agua-ardiente	
ó una poca de manteca	
hablen sin ningun recelo	95
y escojan como en peras.	
Os boós dos alquiladores	
dixéron: señora benga	
vino que aqui sera bueno,	
que será de valde-peñas.	100
Manda subir á criada	
por principio unha fanega	
que beñen ser catro netos	
po-lo uso de-esta terra.	
Saleu á miña criada	105
mi amo ba en la Igresia	
y á mi no me deixsou	
la chave de la bodega.	
Dixsolle logo á señora	
[4v] ¿está lejos la taberna?	110
E respondelle á criada,	
la tabierna esta muy cerca.	
Como eles conoceron	
que non havia <u>comedia</u>	
foxsén é banse da casa	115
co-seu rabo entre las pernas.	
Deron de almorzar a os mozos	
é acomoda[ro]n as bestas	

con moita cara labada
neste atrio se presentan. 120

Eu ¡arre demo! metido
donde botara as compretas
que non pensei de salir
con color da miña escena.

Desde que xsa me enfadaba 125
de estar reza que te reza
determinei de salir
é salir coa miña empresa.

Un tal s^{or} Pastor Rico
crego de moita destreza 130
fíxsome capa é salin
[5r] fuxsindo con moita presa.

Deixsoos quedar naquel atrio
todos co á boca aberta,
este foi ó modo como 135
amolei á ó da librea.

Desengañaronse, en fin,
que todo ó conto eu soupera
é así deixáronme libre
é foron para á taberna. 140

Nesta fonda de Meixído
comeron có-á bolsa aberta
e si pagaron os cartos
tamén correo a moneda.

Deste[s] petardistas hay 145
tantos ahi como areas
é para que os conozas
algunhas noticias lebas.

Zurramos por Dios amigo
porque sei que eres poeta 150
botalles algo de Esmelle
e falalles desta festa.

Adios, dispon é manda
 dispon de min con franqueza
 [5v] que son ó cura de Esmelle 155
 ó que as tuas maus che beyxsa.

Contestación

[I]
 Cando recivin meu cura
 á tua carta, pensaba
 que á cabeza me boaba
 co-á grande calentura,
 pensey que daba en loucura b5
 cando empezey á leer,
 pero en fin, Dios quixsó ter
 misericordia de min,
 pois si non quedaba sin
 unha gana de comer. b10

[II]
 Segun m'informas, un lobo
 con pelexsó de cordeyro
 hay tempo có bellaqueyro
 bayte asaltar dese modo,
 meu cura, decir non podo b15
 á alegría que ó presente
 teño, por que esa xsente
 (eu non sei si ben me esprico)
 quixsóche meter ó Pico
 é regañáchello ó dente. b20

[III]
 Tanto che me folgo, baya!
 que llo oubeses regañado!

collíate descuidado
si non estás na atalaya,
si non alerta é desmaya b25
ó meu cura cóa sua vista
e si non á ten ben lista
mirando sempre é de cote,
pegaballe un bó pegote
ó mais grande petardista!! b30

[IV]
Bó foi ó conocimiento
para estares nesa aldea
saber cá aquela librea
viña do Departamento
ten por feliz ó momento b35
que conociche os lacarios
que anque son imaxsínarios
antes, para ó meu pensar,
tal nome se debe dar
á todos os comisarios. b40

[V]
Causouche moyta estrañeza
[5v] en ber cos teus feligreses
á sua gorra cortes[es]
sacaban á aquela peza:
si che falo con franqueza b45
deberás de conocer
que era eso menester
por causa de que unha meygá
non bordase na manteiga
ca inda estaba por facer. b50

[6]

Canto me alegre meu crego
 que lebase á labatiba
 que sin ser donado iba
 á queta para ser lego:
 teñoche un amor muy cego b55
 é unha grande afición
 ver que pegache á un chupon
 un chasco tan ben salado,
 tereyte sempre grabado
 meu cura no corazon. b60

[7]

Estubo crego, ben feyto
 meterlle as cabras na corte,
 pois á lobos desa sorte
 [6r] deselles sempre ó dereyto
 baya que foi á bon xseyto b65
 ó tal D Xsán amolado
 mays balera que cagado
 por toda á Aldea pasase
 que un cura ó amolase
 sendo el un Pico aguzado. b70

[8]

Dicesme que don Pastor
 que che sirveu de alcaguete,
 ese para ó meu saynete
 tamén foi amolador,
 Ti estubeche ¡meu amor! b75
 na Igresia desconxurando
 ó trono que amenazando
 á tua Bodega estaba.

Si non hay capa lograba
derrotarte ¡San Fernando! b80

[9]
Disme tamén cá muller
na tua casa cortaba
por largo, pero á criada
tamen soupo responder
[6v] Si non trata de poñer b85
medo có-seu castillano
fuxsías, meu crego, en bano
para á Igresia arrefugiarte
pois co-seu Pico á picarte
bolvería ó outro ano. b90

[10]
Quedo amiguiño encargado
de decirlles algo deso
porque anque me des un peso
dou ó demo estou calado;
escribirey do fregado b95
ou máis ben de estes gaspachos
un libriño bó-, á cachos,
que ha de facer berter babas,
e si lles metiche as cabras
eylles de botar os machos. b100

[11]
Manda, dispon por acó
en cousa que che se ofrezca,
manda crego con franqueza
q'eu mandarei por aló:
Deseo que esteas bó b105
[7r] é que estires ben á pata

Manda reales de prata
 á quen te estima é t'adora
 que se firma por agora
 cura Rector de Malata. b110

Pedimento

Don Juan del Pico ante V.S.
 como mejor en derecho
 lugar haya, se presenta
 con el debido respeto.
 A nada mas se dirige c5
 el presente pedimento
 que á pedir lo de justicia
 y que lo hareis yó lo espero.
 Hay doce años señor
 sobre poco mas ó menos c10
 que en el dia de mi santo
 dejaba el pabellon regio.
 El dejar mi abitacion
 era señor con obgeto
 [7v] de no dar las diez ú once c15
 al Marino Ministerio
 me soplabá de corripias
 al uso de petardero
 en San Juan de Esmelle, donde
 me llenaba como un cerdo. c20
 Ibame á casa del cura
 el que llorando ó reyendo
 en llegando el comisario
comedia sin mas remedio.
 Fui este año tambien c25
 y cada vez que me acuerdo
 ¡baya! (me consumo todo)

desatino y pierdo el seso.
Fui, señor, mas me baliera
combidar á todo Esteyro c30
que llebar la labatiba
sin que fuese en el trasero.

Fui, señor, pero á que fui?
(al pensarlo desespero)
fui para ser murmurado c35
[8r] y á gastar mi dinero.
El cura se niega en casa
esto, señor, es un hecho
y en casa, ó en la Iglesia
sabia estaba de cierto. c40

Por ser dia de mi santo
si el bolsillo no ba abierto
con pocos maravedis
ayunaba, sin remedio.
En una mala taberna c45
en aquel fiero desierto
pasé mi dia rabiando
desesperado y gimiendo.

Y asi en vista de que
en los libros del derecho c50
la posesion bale mucho,
posesion antigua tengo.
Suplico a V.S. se sirva
mandar, pues, q^e en poco tiempo
me la de un Escribano c55
judicial q^e asi la quiero.

[8v] Pues para el año que biene
ir á Esmelle, señor, quiero
y que quiera que no quiera
el cura, no habra remedio. c60

Por ser todo de justicia
que pido, y tanto deseo
juro lo devido. F[irm]a
Juan del Pico el Petardero.

Auto

Visto el pedimento que 65
me presenta el petardero
de justicia considero
la posesión se le dé.

Pase D. Juan Cardemil
á darle la posesión 70
y llebará á prevención
testigos y un Alguacil.

El suplicante acrehedor
es en dictamen de todos
por las leyes de duobus, 75
Yo, el alcalde mayor.

Notas ao texto

Respectamos a grafía do manuscrito, así como a puntuación e a acentuación, non sendo en contados casos que van comentados nestas notas. Desde o punto de vista grafemático, salienta a representación do fonema prepalatal fricativo xordo do galego co dígrafo *xs'* (o *s* cun trazo enriba, que ás veces é simplemente unha raia e outras un circunflexo), dun xeito semellante ao empregado noutros textos contemporáneos (cf. nas *Proezas de Galicia*, de 1810: *fixseron*, *xsente*, etc). Úsase tamén co mesmo valor o *j* ou *g*: *jámais* (26), *alforjas* (62), *refugio* (75) *arrefugiarte* (b88), a primeira quizais por erro do copista, que tamén escribía *lijeyra* e corrixiu por riba en *lixseira* (v 58), se ben as outras poderían ser formas en castelán. Para representar o *n* velar emprega a grafía que acabou

facéndose usual, *nh*. Aínda que o manuscrito non usa dos apóstrofos, o texto orixinal probablemente os usaba, a xulgar por algunhas grafías (vid. infra *m'informas, d'ovella...*).

Aparecen subliñadas (no texto impreso aparecerían en itálica ou cursiva) certas palabras anfibolóxicas usadas con dobre intención; era procedemento habitual (vémolos, por exemplo, nos manuscritos do cura de Fruíme e na edición das súas obras completas de 1778) co propósito de que non pasase inadvertido para o lector o equívoco ou o xogo de palabras.

Na numeración dos versos, computamos independentemente cada unha das pezas; os números que levan a letra b refírense a versos da “Contestación”, e os que levan c, á parte final en castelán (“Pedimento” e “Auto”). Os que non levan letra son da “Carta” inicial.

Xa dixemos atrás que o título semella obra do copista, pois a súa lingua non coincide exactamente coa dos textos. No título úsase a forma *dice* do verbo *dicir*, fronte ao *di* ([*ela*] *dime*) da “Carta”; o título usa o adxectivo *bon* mentres nos textos aparece *bo* (non sendo nunha ocasión —*bon xseito*— que non intervéñ na métrica nin na rima, polo que pode ser erro do propio copista); o título escribe con —*o* final os perfectos *fuxseo* e *saleo*, fronte ás formas en —*eu* dos textos (coa excepción de *correo* por *correu* no verso 144, que seguramente tamén é erro do copista). Por máis que a lingua dos textos tamén presente certa variabilidade (na “Contestación” úsase indistintamente *disme* / *dicesme*, e alternan *lle* / *lles* para o dativo plural), as discordancias que vemos no título son especialmente significativas ao tratarse de apenas tres liñas de texto.

Petardo, pegar un petardo, petardeyro: o uso de *petardo* co significado de ‘estafa’, ‘calote’, *pegar un petardo* ‘estafar’, e *petardeiro* ‘estafador, caloteiro’ debe de estar tomado do castelán. Lemos no DRAE de 1817: «PETARDERO. s.m. Lo mismo que PETARDISTA. PETARDISTA. s.com. El estafador ó que pega petardos. [...] PETARDO. Estafa, engaño, pedir algo prestado con ánimo de no volverlo. [...] PEGAR UN PETARDO. f. Pedir dinero prestado á alguno y no volverlo, ó ejecutar alguna otra estafa o engaño semejante.» *Petardeiro* (*petardeyro*) é acomodación ao galego do castelán *petardero*. Máis adiante úsase *petardista* (145, b30). A grafía y no segundo elemento de ditongos decrecentes (*petardeyro, doyme, hay, sombreyro, sey, lixseyra*, etc.) era común desde a época medieval.

Compretamente: aquí e no resto do texto adoita representarse como *r* a líquida de *craro* (18), *compretas* (80), *esprico* (b18), etc.

“Carta”

Verso 2: *Pacencia* é forma popular de *paciencia*; é a que recollen habitualmente os dicionarios galegos do século XIX.

6-8: Corriximos en *a miña* o *amina* do orixinal. Deben entenderse estes versos co sentido de ‘fáltanme as palabras’. O adxectivo ou participio *asada* aplicado á lingua, tamén comparada cunha *estela* (de leña seca) quizais conteña un xogo de palabras de connotacións culinarias.

9 e 11: (*Eu cada vez [ves] que me acordo*) repítense case idénticos en castelán no “Pedimento” (*Yo cada vez que me acuerdo*, c26). No manuscrito, no verso 9 vese unha corrección da última letra do substantivo (dicía *ves* e foi modificado, coa mesma letra e tinta, en *vez*). No verso 11, que é idéntico, non se fixo esa corrección. De aquí infírese que o galego do copista quizais tiña seseo implosivo.

10: No romance úsanse ás veces as exclamacións como ripios para completar un verso ou unha rima. As máis delas son relixiosas: ¡*Dios che me dea pacencia!* (10), ¡*Ave María de Gracia!* (15) ¡*Nunca jamás Dios me dera!* (26), ¡*Ay Santa Tecla!* (50), etc. O verso 10 repítese case idéntico só cun cambio no pronome (¡*Dios che lle dea pacencia!*) no verso 86. Advértase como estas exclamacións, relativas ao *eu* e á criada, teñen a súa antítese nas que se aplican ao comisario e a súa comitiva (¡*mala pólvora chos erga!*, v. 78).

16: *cousa de comedia*: o texto subliña este último substantivo, como noutros casos, para marcar a anfiboloxía: ademais do significado recto ten tamén o forzado de ‘comida’.

20: *pellico* é forma castelá; nos dicionarios galegos figura *pelico* desde Filgueira et al. (1926; Santamarina 2003: s.v.). Non corriximos a preposición no *pellico do obella* que aparece no manuscrito, condicionado pola pronuncia, que quizais é copia dun “dobella” ou “d’obella” do orixinal.

21: O uso de *un xan* co significado de ‘un coitado’, ‘un pusilánime’ é común na nosa lingua e está ben atestado na literatura do XIX. Nótese que o cura de Esmelle non emprega a mesma forma para o haxiónimo (*San Xsúan* v. 31).

23: *Facer o pico*. Interpretámolo co significado de ‘conseguir mantenza’. É o castelán *hacer el pico*; nos dicionarios da R.A.E. de 1817 e 1822 lese (s.v. *pico*): «ESE TE HIZO RICO QUE TE HIZO EL PICO. ref. con que se da á entender la utilidad que se sigue al que se le costea su manutención. HACER EL PICO. f. Mantener á alguno de comida, como lo prueba el ref. anterior.»

24: Aínda que escrito “reirse”, o infinitivo deste verso ha de lerse bisilábico (*rirse*).

26: *Jamais*. Neste caso e mais en *alforjas* (62) e *refugio* (75), *arrefugiarte* (b88), o manuscrito presenta excepcionalmente *j* ou *g* no canto do *x* habitual (*xsa*, *Xsuan*, *lonxse*...). Nalgún caso pode ser erro do copista; noutros quizais a palabra está en castelán.

28: *Qrebantarche*. O copista reproduce a metátese de *r*, talvez polo insólito da secuencia *qr*; tamén o fai máis adiante en *probe* (v. 70). Fóra destes casos, corrixe a metátese, mesmo nun *crabas* que mantiña rima consoante con *babas* (v. 99).

30: *que en esta*: interpretamos que se debe ler *que nesta* (o *n* alveolar, non velar).

32: *tumbada festa*. O adxectivo *tumbada* significa ‘animada, ruidosa’; relacionado coa acepción de *tumbar* como ‘traquear, patullar’ (Leiras Pulpeiro, 1906) ‘barallar, facer ruído’ (Filgueira et al. 1926), etc. (Santamarina 2003: s.v. *tumbar*).

34, 36: *Golpe* está aquí coa acepción en que significa ‘abundancia’, ‘multitud, afluencia ou abundancia dunha cousa’, atestada en Eladio Rodríguez (Santamarina 2003: s.v.).

40: Coma no verso 20, aparece *do obella* en lugar de *de obella*.

42: *librea* era o ‘uniforme de criado ou lacaios’, pero tamén o ‘vestido uniforme que sacan las cuadrillas de caballeros en los festejos públicos’ (DRAE 1822: s.v.).

43: *que traia*: Noutros casos escribe un *h* para marcar o hiato (*trahia* v. 53; *trahian* v. 61) segundo unha práctica tradicional; topónimos como *Naraío* ou *A Maía* adoitaban escribirse con ese *h* para marcar o hiato (hoxe indícase co acento sobre o *i*).

44: *o demo que o conocera*: ninguén o coñecería.

45: *Picos* volve aparecer subliñado, pois coincide coa forma de plural do apelido do comisario. O sombreiro de tres picos é un tipo de sombreiro *apuntado*, isto é, que leva a aba pregada cara arriba, contra a copa (neste caso con tres dobras, polo que a aba adquire forma triangular, cun vértice na parte frontal e os outros dous nas laterais).

55: Por erro do copista, o manuscrito rexistra *outros dos* en vez de *outros dous*.

57: *alquilador* figura nos dicionarios galegos como denominación de quen ten por oficio arrendar carruaxes ou cabalerías (Santamarina 2003: s.v.); é palabra de orixe castelá.

58: *lixseyra*: o dígrafo *xś* aparece, coa mesma tinta e caligrafía, sobre un *j* previo. O copista ía escribir *lijeyra* e corrixiu sobre a marcha.

62: *alforjas*. Así no manuscrito (v. nota ao verso 26).

65: *apuntado*: certa clase de sombreiros, coma o de tres picos (v. nota ao verso 45).

66: *si fomea*: se fumea ou bota fume (a cheminea).

74-75: igrexas de refuxio ou de dereito de asilo eran as que permitían acollerse (*tomar igrexa*) a quen estaba perseguido pola xustiza, porque esta non tiña nelas xurisdición. No texto, *refugio* (v. nota ao verso 26).

77: *sachristia*. Nalgúns termos de orixe grega adoitaba escribirse *ch* co valor de *c* (*párrocho*, *párocho* por *párroco* ou *pároco*, *Christo*, *christianismo*, *Christina*, *Christovo*...). *Sacristía*, non obstante, non debería levalo, pois non ten relación con CHRISTUS, senón con SACER.

78: *Mala pólvora*... v. nota ao verso 10.

79-80: *maitíns*, *nona*, etc. son as horas canónicas dos rezos. O cura úsaas figuradamente, para dar a entender que botou moito tempo encerrado na sacristía.

86: véxase a nota ao v. 10.

90: O verso presenta unha sílaba de máis. Quizais o copista desenvolveu en *ustedes* unha abreviatura *vs* como a que figura no “Pedimento”, cando aquí posiblemente habería que ler “ustés”.

90-100: Primeiro diálogo en castelán: comisaria e alquiladores.

92: *Valderas* é unha localidade leonesa; o topónimo está ao servizo do xogo de palabras *de balde* / *de valderas*.

96: *Escoger como en peras*: locución verbal en castelán: «Elegir cuidadosamente para sí lo mejor» (DRAE).

100: *Valdepeñas*. Coñecida localidade e rexión vitícola da Mancha. Os alquiladores responden ao xogo de palabras da muller do comisario con outro paralelo (*de balde* / *-peñas*).

102: A *fánega* era unha medida de capacidade equivalente a 50-70 litros, variable segundo as zonas. A medida do *neto* usábase case exclusivamente para o viño; equivalía ao *cuartillo* castellano, isto é, aproximadamente medio litro (Sarmiento: «A la medida de vino que el castellano llama *cuartillo* llama el gallego *neto*», en Santamarina 2003, s.v.). No texto, *fánega* úsase co sentido figurado de ‘gran cantidade’ que recolle Rivas Quintas (Santamarina 2003: s.v.), pero apro-

véitase o termo para facer nos versos 103-104 unha referencia cómica á variabilidade das medidas segundo os *usos da terra* (pois unha fanega de viño era moito máis ca catro netos).

105: Con este versos dáse inicio ao segundo diálogo (106-112), en castrapo a criada, en castellano a comisaria.

116: *entre las pernas*: aínda que poida parecer un trazo cómico polo cal o narrador simula contaxiarse das fala da criada, supoñemos que en realidade o autor usa aquí, en vez de *entre as*, a variante popular *éntrelas* (< INTER ILLAS), paralela da que se dá en *sóbolas* (< SUPER ILLAS) e outras concorrencias de preposición rematada en *—r* co artigo; esta forma ten presenza na toponimia en nomes como *Entrelorriós* (aldea de Castromaior, concello de Abadín).

117: *almorzar*: A narración non dá nesta parte referencias temporais precisas, pero Xoán do Pico di no “Pedimento” que saía de Ferrol para Esmelle sen esperar que desen as dez ou once, polo que supomos que aquí *almorzar* non fai referencia, coma no galego común, á primeira comida do día, senón que se refire á comida do mediodía ou xantar, como sucede en castelán. C. García recolle este significado para *almorzar* en área relativamente próxima a Ferrol, en Cedeira (Santamarina 2003: s.v. *almorzar*).

118: *acomodan*: para a métrica do verso, esa forma verbal obriga a computar como sílaba independente a conxunción inicial. Podería ser erro de copista por *acomodaron*, en concordancia co tempo do verso precedente (*deron*), aínda que en toda a narración se usa indistintamente o perfecto e o presente (nesta secuencia, desde o verso 98: *dixeron, manda, saleu, díxolle, respóndelle, conoceron, foxen e vanse...*).

119: *cara lavada*: figura nos dicionarios galegos do século xx (Leiras Pulpeiro 1906: *caralavada* ‘carirraído’; Eladio Rodríguez 1958 e Franco Grande 1972: *caralavada* ‘carirraído, persona descarada y cínica’). Non aparece recollida esta expresión nos dicionarios casteláns, o que nos leva a supoñela creación galega, por máis que as formas do substantivo e o participio sexan comúns a ambas as linguas. Debía de ser habitual na fala da Galicia de comezos do XIX, pois tamén se atesta na “Carta Recomendada” asinada por R. Rodríguez Senra na *Gazeta Marcial y Política* de Santiago (ano 1812): *eses caras lavadas dos magnates de Galicia*.

120: *atrio*: talvez por ser sacerdote usa o autor o cultismo, coincidente coa forma castelá, en lugar das forma popular galega con sonorización *adrol/adrio*.

122: *compretas*: as *completas* das horas canónicas. Véxase a nota aos versos 79-80.

123-124: interpretamos a expresión *salir con color* (*dunha situación*) co significado de ‘saír indemne’, ‘saír sen perda ou menoscabo’, ‘superar o obstáculo’. Non puidemos localizar esta expresión en fontes lexicográficas galegas ou castelás. No CORDE só se rexistra un exemplo debido a Emilia Pardo Bazán en *La Tribuna* (“...*empeñarse, si es preciso, hasta los ojos y salir con color y presentar una mesa que no le avergüence...*”). Da mesma autora localizamos outro exemplo en “Cartas sobre la Exposición” (*La España Moderna*, 1889): “*Á la verdad, me alegraría mucho de salir con color del empeño, siquiera fuese solamente por desmentir la mala fama que tenemos las escritoras en materia de elegancia y gusto...*” (p. 119). Quizais sexa unha expresión propia das Mariñas.

131: *facér a capa* ‘encubrir’, *facerlle a capa a alguén*. O mesmo en castelán *hacerle la capa a alguien*. É o uso figurado de *capa* como ‘ocultamento’, ‘disfrace’: Na *Parola de Cacheiras* (1836): “...*como lles sirve de capa pràs suas maldàs...*”

144: *correo* por *correu* ‘circulou’ (a moeda). A grafía *correo* é posiblemente erro do copista e autor do título (cf. no título *fluxéu, saleo*), pois noutros casos aparece sempre o perfecto con —*eu*.

146: O adverbio *aí* (*ahi*) interpretamos que se refire a Ferrol.

149: *Zurramos* no manuscrito. O *por Dios* do mesmo verso leva a interpretar esa forma verbal como un imperativo, paralelo dos *bótalles, fálalles* dos versos seguintes; isto é: *zúrramos* ‘zurra neles’, ‘atácaos’, cun dativo de interese de primeira persoa: ‘zúrrame neles’.

153: Por razóns métricas *adiós* debe lerse como trisílabo.

“Contestación”

b1: *meu cura*: No orixinal, sen comas no vocativo; tamén noutros lugares (b51, b60, b61, etc).

b5: *loucura*. Sobre un *locura* inicial, corrixido coa mesma letra e tinta en *loucura*, cun *u* enriba do espazo entre *o* e *c*.

b9-b10: Probablemente fai referencia á crenza popular de que *rir mata a fame*.

b11: *minformas* no manuscrito (*me informas*). Supómoloo erro do copista a partir dun *m’informas* orixinal (cf. *do ovella* 20, 29, *regañáchell’o dente* b20, etc.).

b12: Nótase que o autor da “Contestación” usa *pelexo* onde o cura de Esmelle dicía *pellico*.

b19-20: *meter o Pico*: ‘comer do alleo’; subliñado o substantivo *pico* (‘boca’), coincidente co apelido do comisario. *Regañar o dente*: ‘amosar sinais de cólera ou ameaza’. *Regañachello ó dente*, talvez erro de copia por *regañáchell’o dente*.

b24-b27 *si non*: no manuscrito, *sinón*.

b29: *pegote*. O mesmo ca *petardo*, mais quizais cun uso máis específico, aplicado á comida, coma no verbo castelán *pegotear*, que o dicionario da RAE de 1822 definía así: “Introducirse alguno en las casas á las horas de comer sin ser convidado”.

b30: *ó mais*: o máis (advértase que no manuscrito sempre levan acento os artigos *o*, *a*, a preposición *a* e a conxunción *e*).

b36: *lacarios*: lacaios.

b40. No manuscrito, entre *todos os* e *comisarios* aparece escrito e tachado *debe*, un erro do copista, que saltaba ao verso anterior.

b43: No manuscrito lese *cortes*, erro de copia por *cortes*es, a forma esixida pola métrica e pola rima.

b49-b50: *de que unha meyga / non bordase...*: ‘para que unha meiga non envorcase o leite’, ‘non botase o leite a perder’. No dicionario de Eladio Rodríguez lemos unha explicación da crenza tradicional que xustifica esta referencia: «Las gentes sencillas de nuestro país creen que no debe dejarse para el día siguiente la leche ordeñada en la víspera de San Juan, porque vienen de noche las MEIGAS a lavar el trasero en ella, si se dejó alguna ventana o puerta sin ponerle el ramo tradicional de las hierbas olorosas, que tienen la virtud de ahuyentar a las brujas» (Santamarina 2003: s.v. *leite*). Como vemos, é unha tradición específica da noite de San Xoán. As reverencias dos fregueses aos visitantes, vistas polo cura, funcionaron coma as herbas de San Xoán: serviron para protexer dunha meiga a *manteiga por facer*. O autor denomina deste xeito perifrástico o leite, o que quizais encerra un novo xogo de palabras, replicante do do cura de Esmelle e a súa denominación eufemística da comida, aceptando que *manteiga* é a *manter* como *comedia* a *comer*.

b52: *labativa* (*lavativa*): en sentido figurado: ‘burla, engano, decepción’.

b53-b54: *donado*, *lego*, *questa*. Nas ordes mendicantes existían tres categorías de relixiosos: os sacerdotes, os leigos e os doados (*donados* en castelán, *donatos* en portugués). Os leigos eran profesos sen opción ás sagradas ordes; os doados eran seglares que se retiraban a un convento e, logo dun período de probación de

tres anos, primeiro como hóspedes e logo como novizos, podían emitir os votos. O período de probación dos leigos adoitaba durar un ano, durante o cal debían participar nas cuestacións ou recadacións de esmola. O autor das décimas asocia a visita do comisario de guerra ás cuestacións (*questas, cuestas*) dos que esperan ser admitidos como leigos posiblemente evocando a orixe das cuestacións: a esmola que se pedía no campo no tempo das colleitas. Dise que o personaxe ía á cuestación *sen ser donado* porque Do Pico naquel momento non era oficialmente comisario, pois non lle fora concedida a posesión. Non desbotamos a posibilidade de que haxa un xogo de anfiboloxía co galego *doado: sen ser do(n)ado* ‘sen ser fácil’.

b57-b58: *pegar un chasco*: *chasco* é voz común ao castelán e ao portugués, posiblemente de orixe onomatopeica. En castelán rexístrase desde comezos do XVII, en portugués no XVIII. En galego non figura coa acepción de ‘decepción brusca, desengano, escarnio’ nos dicionarios anteriores ao século XX, non sendo en Pintos (1865) e en Valladares (1884); Sarmiento, Sobreira e outros lexicógrafos só recollen *chasco* como ornitónimo. Posiblemente *chasco* como ‘decepción, desengano, etc’ é castelanismo en galego, como o é en catalán (Corominas-Pascual, DCECH, s.v.). *Chupón* (de *chupar*) está con significado próximo ao de *petardeiro, petardista*.

b58: *ben salado*: ben salgado, con sal ‘graza, enxeño, comicidade’.

b62: *Meterlle as cabras a un*: ‘desafíalo, enfrontarse a el’. Eladio Rodríguez (1958-61) recolle no seu dicionario *mete-las cabras no curral* e dálle o significado de ‘amedrentar a uno, ponerle medo y apretarle con amenazas de perjudicarlo’, e toma de Noriega Varela unha variante: «*Quérenche metelas cabras na horta*, dícesele a aquel a quien algunos tratan de molestar» (Santamarina 2003: s.v. *cabra*).

b63-b64: Resultan confusos estes versos. Quizais *deselles* (déselles?) é erro de copia por *déchelles*.

b65: noutros lugares (b29, b31, b97) o autor das décimas emprega *bo*, mesmo en rima (b195), polo que este pode ser un erro do copista, quen usa *bon* no título.

b69: *amolalar* emprégase nas súas dúas acepcións: a figurada de ‘enfasiar, molestar, incomodar’ e a recta ‘desbastar, afiar (o gume dunha ferramenta)’, de aí que se diga que se ben o personaxe xa é puntiagudo (polo apelido, b70), o cura foi quen de amolalo.

b72: *alcaguete*: debe lerse *alcagüete*.

b73: *para o meu saynete* ‘para a miña satisfacción, para a miña diversión’. É

a acepción de *sainete* como «cualquier cosa que mueve a la complacencia» que recolle o dicionario da RAE de 1822.

b80: Os signos de exclamación do manuscrito semellan obra do copista, e dificultan a lectura, pois *San Fernando* é o suxeito de *lograba* (v. 79). Probablemente o remate desta décima encerra unha antítese entre San Martiño (non mencionado, suxerido pola *capa*) e San Fernando. Quizais pode interpretarse unha contraposición simbólica dos haxiónimos: San Martiño representaría o autóctono, San Fernando o foráneo. Quizais don Pastor Rico residía na veciña parroquia de Covas, que ten por advocación San Martiño. San Fernando era o padroeiro dos militares e a advocación da parroquia castrense, daquela situada en Esteiro (logo trasladaríase á igrexa do antigo convento de San Francisco).

b82-b83: *cortaba por largo*: ‘non reparaba en gastos’.

b88: *arrefugiarte* no manuscrito, por *a refugiarte*.

b89: un novo xogo de palabras co apelido do comisario.

b94: *dou ó demo*: Eladio Rodríguez recolle no seu dicionario a acepción empregada: «*Dou ó demo se...*, denota casi imposibilidad: *Dou ó demo se agora se pode vivir*» (Santamarina 2003: s.v. *demo*).

b95: *fregado, gaspachos*: A acepción de *fregado* co significado de ‘enredo’ é probablemente un castelanismo. Recóllea por primeira vez o dicionario da RAE en 1869: «Fregado: *m.* La acción y efecto de fregar. Usase también familiarmente como met. por enredo.», catro décadas despois do noso texto. Quizais era expresión propia de ambientes militares, o que explica a súa presenza na fala de Ferrol. O uso de *gaspacho* co significado de ‘mestura mal feita’ tamén ten orixe no castelán; xa o empregaba con ese valor no século XVIII o cura de Fruíme en galego, cunha forma agalegada *gaspallo* (*Non fagas copras mordentes / que no teu frío gaspallo, / ben conocemos ó Allo, / sin que nos mostres os dentes*).

b97: A puntuación do manuscrito dificulta a interpretación do verso. Posiblemente a orixinal era *un libriño bó —a cachos—...* Isto é, o autor matiza, por modestia, o adxectivo que lle aplica ao libro que proxecta. Se non bo, polo menos *bo a cachos*.

b98-b99: *facen verter babas* é ‘provocar moita risa’. *Metiche as cabras*: o orixinal debía ter *crabas*, rimando con *babas*; a copia corrixe a metátese de *r* pero rompe a consonancia da rima.

b100: *eylles de botar os machos*: ‘heinos de alborotar’. O *lles* refírese ás mesmas persoas ca o *lles* do verso precedente, o comisario e a súa comitiva. *Botar os machos* úsase propiamente para referirse ao gando; *botarlle o macho (ás femias)* é ‘cubrilas’; en sentido figurado emprégao tamén o cura de Fruíme en castelán: *¡En ayre de charlatán / andais con los maragatos / á pullas, sin advertir / que os pueden echar los machos!*” (Cernadas 1778: 264).

b108: *tadora* no manuscrito.

b110: de Malata: así no manuscrito (seguramente *da Malata* no orixinal).

“Pedimento”

c1: *ante V.S.*: por razóns de métrica, debe lerse *ante Usted*.

c12: *el pabellón regio*: Ferrol, que era vila reguenga (la “Real Villa del Ferrol”).

c16: *al Marino Ministerio*: nas dependencias da administración da maríña de guerra.

c17: *me sopla de corripas*. O Dicionario da RAE (2003: s.v.) recolle unha acepción de *soplar* como pronominal co significado de “Apresurarse, correr”, propia de Costa Rica. É a mesma acepción empregada no texto. *Corripia* é unha variante de *curripa*, *corripa*, *escurripa* (‘cercado ou lugar onde se botan a secar os ourizos das castañas’). Nun emprego figurado, por asociación co verbo *correr*, usouse *de corripas* co significado de ‘rapidamente, velozmente, a correr’; recolle este uso Eladio Rodríguez: «*Facer unha cousa de corripas*, hacerla pronto y ligeramente, aunque sin fijarse en detalles y sin cuidarse de que salga perfecta».

c30. *Esteyro*: Esteiro era o barrio onde residía a mariñeiría e as clases traballadoras. Nel estaba a primitiva parroquia castrense de San Fernando, trasladada en 1847 á igrexa do antigo convento de San Francisco.

c36: *y a gastar*: por razóns métricas non hai sinalefa entre a conxunción e a preposición.

c53: suplico a v.s: Por razóns métricas debemos ler a abreviatura como *usted*, sen sinalefa entre o verbo (suplico) e a preposición.

c63: *Firma* aparece coa abreviatura *F^a* no manuscrito.

c75: Menciónase aquí con intención cómica, para introducir o latinismo e darlle aspecto legal ao texto, mais non parece pertinente a *lex de duobus reis debendi*, una excepción aplicable en casos onde hai dous ou máis debedores principais que son responsables conxunta pero non solidariamente.

CODA

Na literatura galega, o topónimo *Esmelle*, procedente dun xenitivo de posesor ISMAELI, viña sendo un termo cargado de connotacións literarias mercé ao *Merlín e Familia* de Cunqueiro, cuxo primeiro capítulo se abre coa célebre sentenza de que *Quizaves millor que decila fora pintala, a selva de Esmelle*. Coa aparición da *Carta do Cura de Esmelle*, as resonancias literarias deste topónimo pasan a ter un precedente, século e medio anterior, referido neste caso ao Esmelle real, en terra de Trasancos. No Arquivo Diocesano de Mondoñedo, coa cidade *rica en aguas y latines* adornada de carteis que celebran o centenario do nacemento de Cunqueiro cunha frase relativa a 900 primaveras, puidemos descubrir a identidade do cura de Esmelle autor da carta. O seu primeiro apelido paterno é sen dúbida o toponímico correspondente ao seu lugar natal de Fonte do Lobo, pero o noso cura escribeo sempre coa forma castelanizada. Seguramente *Don Xosé María Fonte Montenegro* ou *Don Xosé María Fonte do Lobo Montenegro* sería un nome moito máis eufónico. Quen sabe se polo segundo apelido, tamén paterno, non terá algún parentesco máis ou menos remoto con don Álvaro Cunqueiro Mora-Montenegro.

BIBLIOGRAFÍA

- BALMASEDA, FERMÍN MARTÍN DE (1824): *Decretos y resoluciones de la Junta Provisional, Regencia del Reino y los expedidos por Su Magestad desde que fue libre del tiránico poder revolucionario comprensivo al año de 1823*. Tomo VII. Madrid: Imprenta Real.
- BLANCO VALDÉS, ROBERTO LUIS (1988): *Rey, cortes y fuerza armada en los orígenes de la España liberal 1808-1823*, Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- CARDESÍN, JOSÉ MARÍA (s.d.) “ ‘Historia de dos ciudades’: la memoria de Ferrol, entre la Marina de Guerra y la Clase Trabajadora”, pp 1-31, en *Ferrol: Historia urbana*. Calameo (<<http://www.calameo.com/books/0000792598a282d9ecc40>> [último acceso, 17-02-2011])
- CERNADAS Y CASTRO, DIEGO ANTONIO (1788): *Obras en prosa y verso del Cura de Fruime*. Tomo I. Madrid: Joachin Ibarra, impresor de Cámara de S.M.
- CORDE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORDE) [en línea]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://corpus.rae.es/cordenet.html>> [último acceso 15-03-2011]
- DCECH = COROMINAS, JUAN - PASCUAL, JOSÉ ANTONIO (1980): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*. Madrid: Gredos.
- DdD = SANTAMARINA FERNÁNDEZ, ANTÓN (2003): Diccionario de diccionarios da lingua galega. Santiago de Compostela: Biblioteca Filolóxica Galega. Instituto da Lingua Galega - Fundación P. Barrié de la Maza (<<http://sli.uvigo.es/ddd/>> [último acceso: 15-03-2011])
- DRAE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2001 [22ª]): *Diccionario de la Lengua Española* (<http://buscon.rae.es/draeI/> [último acceso 15-03-2011])
- EME = *Estado Militar de España*. Madrid: Imprenta Real. Anuario (Consultáronse os números de 1815 a 1844 na *Hemeroteca Digital* da Biblioteca Nacional de Madrid. <http://hemerotecadigital.bne.es> [último acceso 17-02-11]).
- FEBRERO, JOSEF (1789): *Librería de escribanos e instruccion juridica theorico práctica de principiantes*, por Don Josef Febrero, natural de la ciudad de Mondoñedo, Escribano Real y del Colegio desta Corte y Agente de Negocios de los Reales Consejos. Madrid: Imprenta de Pedro Marín.
- FERNÁNDEZ DURO, CESÁREO (1972 [1903]): Historia de la armada española desde la unión de los reinos de Castilla y de Aragón. Volumen IX (1808-1833). Madrid: Insitito de Historia y Cultura Naval. [<http://www.armada.mde.es/html/historiaarmada/> (último acceso: 1-01-2011)]
- MADOZ, PASCUAL (1845-49): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de Madoz y Sagasti.
- MARIÑO PAZ, RAMÓN e SUÁREZ VÁZQUEZ, DAMIÁN (2010): “Edición de textos das primeiras décadas do séc. XIX”, en Instituto da Lingua Galega: *Memoria de actividades 2009*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.
- MARTÍN GARCÍA, ALFREDO (2000): “La jurisdicción eclesiástica castrense en el Departamento de Ferrol”, en *Revista de Historia Naval*. Nº 70 pp 47-60. Madrid: Ministerio de Defensa. Servicio de Publicaciones de la Armada.
- MONTERO y ARÓSTEGUI, JOSÉ (1859): *Historia y descripción de la ciudad y Departamento Naval del Ferrol*. Madrid: Imprenta de Beltrán y Viñas.
- MORAZZANI DE PÉREZ ENCISO, GISELA (1966): *La intendencia en España y en América*. Madrid: Universidad Central.

- NIEVA, JOSEF MARIA DE (1833): *Decretos del Rey Nuestro Señor D. Fernando VII y de la Reina su Augusta Esposa*, Vol. 17. Madrid: Imprenta Real.
- OSUNA REY, JUAN MANUEL (2006): *Los franceses en Galicia. Historia militar de la guerra de independencia en Galicia (1809)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ROSELL, CAYETANO (1865): *Crónica General de España. O sea, Historia ilustrada y descriptiva de sus provincias*. V. 1. Coruña. Madrid: Sociedad Editorial Aquiles Ronchi.
- VILLARES MOUTEIRA, FÉLIX (2007): *Un alpendre de sombra e de luar: a historia literaria da Diocese de Mondoñedo-Ferrol*. Santiago de Compostela: Biblos Clube de Lectores.

CARTA DUN LIBERAL GALEGO NO VOCEIRO DO PROGRESISMO ESPAÑOL

Xurxo Martínez González

Universidade de Vigo

1. CONTEXTO DE *ECO DEL COMERCIO*

A España de 1834 vivía un período convulso, como o foi todo o século XIX, mais tamén definitivo. A morte un ano antes de Fernando VII pechaba a etapa do absolutismo. A futura raíña Isabel II era daquelas unha cativa que recibiría educación da ilustrísima progresista coruñesa dona Juana de Vega, a Condesa de Espoz y Mina.

O mando do estado quedou so a rexencia de María Cristina nunha situación certamente complexa: os carlistas conseguían varios triunfos, a economía ía a pique, agudizábase a cuestión colonial, a febleza da nova estrutura administrativa... Mentres, moderados e progresistas combatían ideoloxicamente para establecer un outro sistema político que renunciara definitivamente ao Antigo Réxime.

A prensa era daquelas a expresión desas loitas intelectuais entre os distintos bandos. Dende a expulsión dos franceses e a Constitución de Cádiz produciuse un relativo estoupido de liberdade que se reflectía na publicación de numerosos cabezallos xornalísticos das novas alternativas políticas. Uníanse ás novas liberdades emanadas en Europa trala Revolución francesa.

Nos diferentes parladoiros dos cafés de Madrid, das sociedades secretas e das casas dos conspicuos políticos, desta ou daquela fe, xeráronse diferentes proxectos xornalísticos para poder gañar así o favor da opinión pública, que entón xa comezaba a ter un mellor acceso á prensa. Aínda que non soubesen ler, pois o índice de analfabetismo riscaba o 90%, había quen os lía en alto para logo discutiren conxuntamente. Así nolo indica o propio artigo que estamos tratando: “póñome a escoitar aos que están lendo”.

Cando Fernando VII estaba no seu leito moribundo, Fermín Caballero y Morgáez (quen sería deputado, senador e alcalde de Madrid polos progresistas) volvía do seu exilio para fundar o *Boletín de Comercio*, que saíra o 16 de Santos

de 1832. Favoreceuno o Real Decreto de amnistía de outubro dese mesmo ano, que Fernando VII decidira asinar trala recuperación dunha crise da súa doenza de gota.

Este *Boletín de Comercio*, se ben debía tratar cuestións de orde mercantil, acabou por asumir principios políticos, pois da defensa dun novo sistema económico (o liberalismo) deriva a dunha nova orde política emanada da Constitución de Cádiz de 1812.

Daquelas Europa vivía o principio da revolución industrial: os métodos artesanais deixaban espazo ás fábricas e os labregos ou artesáns proletarizáronse. Estabelecíase unha nova estrutura de clases e, por conseguinte, uns novos “contratos sociais” entre as mesmas.

O *Boletín de Comercio* contou co apoio da Sociedad Económica Matritense de Amigos del País, á cal pertencían boa parte dos redactores como o propio Fermín Caballero e Antonio Gil y Zárate. Era o “órgano de prensa [...] de la burguesía liberal madrileña” (Bahamonde Magno e Otero Carvajal, 1989: 532).

Foi censurado en marzo de 1834 por orde do granadino Xavier de Burgos, á sazón Secretario de Estado de Fomento baixo o ministerio de Cea Bermúdez.

O inmediato herdeiro do *Boletín* foi *Eco del Comercio*, fundado por Ángel Iznerdi (El Mirón), que sae o 1 de maio de 1834 dende a Imprenta de Tomás Jordán. Na dirección entrou Manuel Francisco Mendialdúa (un dos líderes fundacionais do Partido Demócrata, a póla máis avanzada do liberalismo) e na redacción senlleiros progresistas e constitucionalistas como o antedito Fermín Caballero, Fernando Corradi ou Joaquín María López (Hartzenbusch, 1993: 44).

Tanto nas páxinas do *Boletín de Comercio* como de *Eco del Comercio* colaboraron destacados axentes políticos do liberalismo máis radical que combateran nas filas da Milicia Nacional contra o absolutismo e, agora, contra o estado isabelino. Combateron, aínda que con menor embate, a figura da Condesa de Espoz y Mina ou ao propio Duque da Vitoria, o xeneral Espartero.

Lemos:

Durante sus años de existencia, el *Eco del Comercio* combatió sistemáticamente a todos los gobiernos con los que convivió, pero su crítica fue más benévola con Mendizábal, al que saludó con entusiasmo, sobre todo por su política desamortizadora [...]. Fue este periódico uno de los más extremos dentro de los diarios progresistas, aunque esto no

significa que se implicara en la defensa del naciente proletariado madrileño [...]. En realidad, este periódico representa los intereses clásicos de la burguesía que aspira a eliminar radicalmente cualquier síntoma feudal existente para imponer el tipo de relaciones económicas, sociales y políticas de la nueva clase en auge.

(Sierra, 2006: 60)

As posicións políticas de *Eco del Comercio* foron arriscadas sufrindo decote recollidas (censura) por parte dos gobernos moderados e conservadores. Por exemplo, cando ocorreron os sucesos de abril de 1846 en Galiza, sufriu até cinco recollidas (os días 12, 14, 17, 23 e 28). O 16 de abril, nun solto, lemos:

En la imposibilidad en que la circular del gefe político nos ha puesto de dar las noticias que nuestros corresponsales nos comunican relativas á los sucesos de Galicia, porque estamos seguros (y de ello tenemos prueba) de que dicha autoridad no dejaría circular los números del Eco.

Eco del Comercio, nº 1 115 (16.4.1846)

Non nos estraña a relación de *Eco del Comercio* con Galiza e a súa simpatía polo levantamento progresista e galeguista. Os redactores deste xornal mantiveron un estreito trato cos d' *El Porvenir* (1845) dirixido por Antolín Faraldo. “Nuestros esfuerzos están en completa armonía con los de vds.”, dicíannlle nunha carta asinada por Antonio Romero Ortiz, José Rúa Figueroa e Antolín Faraldo¹, é dicir, a redacción completa do xornal provincialista.

Dende *Eco del Comercio* tamén enviaban eloxios á nova mocidade galega: “Honor y prez á la juventud gallega. Nosotros la estimulamos á que siga su camino”². Agradecen os redactores do xornal madrileño a actitude e decisión de Antolín Faraldo: “Estamos agradecidos á nuestro amigo político don A. Faraldo por los generosos esfuerzos que está haciendo para reunir a la juventud gallega bajo la santa bandera de emancipación, por medio de la revista literaria *El Porvenir*”³.

Eco del Comercio axiña conseguiu instalarse na oferta do elenco xornalístico rivalizando cos conservadores, isabelinos e católicos *El Español* (1835-1837) e

¹ *El Porvenir*, nº 9 (13.5.1845).

² *Eco del Comercio*, nº 777 (11.3.1845).

³ *Eco del Comercio*, nº 829 (11.5.1845).

El Correo Nacional (1837-1842), que foran fundados por Andrés Borrego. Posteriormente combateu contra os partidarios de Narváez organizados no xornal dirixido por Luís Sartorius, *El Heraldo* (1842-1854), de citarmos aqueles máis lidos na fracción conservadora.

Os enfrontamentos ideolóxicos na prensa reproducían as posicións dos deputados nas Cortes españolas e neles abesullamos como se vai perfilando o programa político de cada opción. O mesmo *Eco del Comercio*, onde se inicia o artellamento do Partido Progresista, padece disensións co decorrer dos anos. Así, en 1844, varios dos seus redactores, como Fernando Corradi ou José de Gálvez Cañero, marchan e fundan *El Clamor Público*, igualmente antigubernamental e progresista pero máis marcadamente anticlerical e antimilitarista (Gómez Aparicio, 1967: 322).

Tanto os partidarios como os detractores seguían de preto o *Eco del Comercio*. As súas características convertérense nun clásico da prensa: un diario (un feito pouco común) que incluía un folletín literario (José de Larra ou José de Espronceda foron dous dos seus colaboradores), tiraba dúas edicións (a de Madrid e a de provincias) e chegou a distribuírse até en corenta e catro cidades máis outras capitais de Europa e América.

No libro estadounidense *The eclectic magazine of foreign literature, science and art* (volume 13) lemos:

The *Eco del Comercio* is considerably larger in size than the *Gaceta*; in fact, it is within an inch of the size of the *Journal des Débats*. The *Eco del Comercio* is a daily morning paper of Exaltado and Progresista principles, and was once the great organ of the Spanish liberals.

(Holmes Agnew e Hiliard Bidwell, 1848: 393)

Na nosa terra *Eco del Comercio* vendeuse na Coruña (Ramón Calvete), Lugo (José Pujol y Baffer), Ourense (José Gómez Pazo) e en Compostela (Francisco Luís Compañel e logo Viuda de Compañel). Máis adiante tamén se distribuiría en Pontevedra (Administración de Correos).

A súa presenza nas novas catro provincias galegas (creadas a partir da división territorial de Javier de Burgos en 1833 que puxo fin ao Reino de Galiza) relaciónamola cun progresismo galego que acumulara unha respectada tradición dende a francesa.

Chegou a publicar a nutrida cifra de 3 045 números sendo o derradeiro o do 11 de Nadal de 1849.

2. ANÁLISE DO CONTIDO

Os redactores do xornal din publicar gustosos un artigo “por las buenas ideas que respira el cuitadío articulista”. Un artigo en galego, o único que coñecemos dos máis de 3 000 números que sacou *Eco del Comercio*, escrito por un suposto emigrante galego que traballaba de mozo e de “augador”. Publicouse no número 459, correspondente ao 2 de agosto de 1835.

Malia que o autor pretende presentárenos como un labrego emigrado en Madrid, máis iletrado que culto, máis vulgar que refinado, o contido do seu artigo mostra o contrario.

Estas “buenas ideas” conforman, por riba de todo, unha diatriba anticlerical feroz. Daquelas a Igrexa comezara o seu declive: disolución da Inquisición, perda de influencia na vida política, vítima de ataques e saqueos populares...

O artigo está escrito en agosto de 1835, como dixemos. Logo estamos xusto no período de transición entre o goberno moderado de Martínez de la Rosa e o goberno progresista de Álvarez Mendizabal. Era entón o primeiro ministro José María Queipo de Llano, o Conde de Toreno.

Nun intre de exaltación social, o Conde de Toreno decidiu suprimir a compañía dos Xesuítas e todos os conventos e mosteiros con menos de 12 persoas profesas. Porén non evitou que as iras populares fosen de novo contra a igrexa e así en xullo os conventos zaragozanos de Santo Domingo e San Agustín foron asaltados e mortos once relixiosos. Episodios que se estendían por outros puntos da xeografía peninsular e coa participación de determinados sectores da Milicia Nacional.

Verbo daquela situación lemos: “Los actos de violencia, siempre justificados en la acusación de carlismo, se repitieron en 1835 en Zaragoza y Barcelona y otras ciudades donde había estallado la sublevación progresista” (Gallego e Pazos, 1999: 82). Estes levantamentos revolucionarios tamén se produciron en Galiza e se dirixiron principalmente contra o clero regular.

Nesa atmosfera de conflictividade entre determinados sectores do pobo e a Igrexa é cando aparece o artigo de Xan de Santa María.

O galego comeza dende o inicio a súa crítica, queixándose do crego que lle puxo de nome Xan, que disque é o nome de burros.

Sarcástico e retranqueiro, pide a axuda de deus para redactar esta sátira que pretende ser “proveicto pra nacion ê mais de guía tamen pra os que nos gobernan”. Unhas altas pretensións para este analfabeto mozo.

Reparemos no uso de nación para referirse ao pobo español. A introdución deste termo, fronte a estado ou reino para referirse a todo o Estado español, procede das ideas revolucionarias de 1789, onde un pobo liderado pola crecente burguesía decide tomar o poder. A nación pasa a representar ao pobo na súa totalidade substituindo a figura do Rei ou a do propio estado. De aí vén a reclamación da soberanía nacional como pretensión dos liberais na redacción dos textos constitucionais. Barreiro Fernández explica:

O afán de fixar o concepto de ‘nación’ como equivalente ao pobo ten unha evidente intención ideolóxica: a de ensombrecer a figura do Rei como único depositario da soberanía de España, trasladando ao pobo o depósito desta soberanía.

(Barreiro Fernández, 2008: 92)

Os gobernantes e conselleiros da raíña tamén foron postos no cadafalso: “todo bai ben (se entende, mi[s] señores, pra eles e non pros mais)”. Efectivamente era así pois as diferenzas entre as clases sociais eran moi altas e aínda se sufrían andazos de fame que provocaron miseria e morte en moitos lugares e revoltas contra os poderosos.

O noso autor sabe xogar coas palabras cando ao referirse aos ministros di: “son como os papas (había de ser duña⁴ boa chea de moscas) infelibles”, é dicir, que os ministros son uns papamoscas. Sabía ben como redactar este suposto mozo analfabetiño. Se por el fose, dinos, levaría polo rego a todos os gobernantes.

A xustiza non é igual para todos, asegura. Parece que o clero goza dunha sorte de beneficio e a raíña non toma medidas. Por iso, a xustiza, que “ê o eixo do carro ôu a maquena do estado”, debe ser inflexíbel con calquera persoa ou institución, pois segundo o autor é na santa institución onde “se vein mayores inxusticias, roubos ê xudiadas”.

⁴ Enténdase ‘dunha’.

Recunca unha e outra vez no agresivo pasado e na falta de coherencia entre os textos sacros co xeito de actuar dos representantes deses ideais: “foron ô oprobio dun estado que tanto debe sobresalir entre os mais en moralidade, virtudes e santidad, como ô exixen de les ò evanxelio”.

O sector dominante dentro da Igrexa española situárase ao carón dos carlistas durante o conflito civil. Outros decidiron tomar parte polo bando cristino ou isabelino. Non desaproveita a ocasión o noso paisano para aseverar que “non’hay quen os conteña, deixandos andar á renda solta hasta salir ca sua, que é destronizar á nena doña Sabela e desacreditar á sua Nay doña Christina”. Máis adiante acúsaos de fomentar “a fina guerra que eles nos fan e na que nos teñen envoltos”.

A participación da Igrexa no bando carlista non é un asunto de doada solución:

El carlismo estaba identificado con la Iglesia, la Iglesia no estaba exclusivamente identificada con el carlismo. [...] Puede ser que una decisiva mayoría del clero simpatizase con los objetivos del carlismo, pero esto no significa que participasen activamente en la lucha contra el liberalismo.

(Callahan, 1989: 151)

Por iso di con toda a retranca do mundo: “Caten, caten vostedes, mis señores, que bos discípulos son estos de Xexuchristo”. Así actuaban os “feros despotas que son e sempre foron”, quen estaban levando ao descrédito a relixión católica “que mal se pode xa profesar” tendo como tiña a aqueles representantes.

Contra o final acusa ao goberno de ser “compangeiro” do clero, caéndolles a “cara[n]toña que trouxeron posta” en alusión ás simpatías polo Antigo Réxime.

Remata cunha arenga optimista porque fronte a aquela situación cumpría recuperar a “nosa legal liberdade, e os nosos xustos dereictos”. Axiña chegaría ao poder o progresista Mendizábal e con el deron comezo as primeiras desamortizacións dos bens eclesiásticos.

3. ANÁLISE LINGÜÍSTICA

Dende a publicación dos *Papés d’emprenta condenada (I)* (2008) por parte do Consello da Cultura Galega, podemos coñecer algo mellor o galego escrito de inicios do século XIX e, sobre todo, o galego escrito en artigos de prensa.

O noso texto, asinado baixo o pseudónimo de Xan de Santa María de Todo o Mundo⁵, contén algúns trazos lingüísticos peculiares que non demos atopado noutros escritos daquela época. Vaíamos debullando segundo sexan cuestións gráficas ou léxicas.

O autor, quen coidamos era unha persoa cunha boa formación e dun nivel cultural alto, optou pola conservación do dígrafo culto <CT>, procedente do latín, xunto á vogal resultante da consoante implosiva en formas como DEREC-TUM >dereicto ou NOCTEM >noicte.

Outro exemplo do coñecemento que tiña do latín atopámolo na escolla de “prompto”, que procede do latín PROMPTUM.

A duplicación da vogal final dos monosílabos é un uso arcaico que decidiu manter en casos como feé ou boós.

Resulta curioso como o autor non fai a contracción en “me ô puxo” (no canto de mo puxo), “algús de estos falsos” (no canto de destos) ou “de algús de eles”, cando foneticamente seguramente o fixese. Si o fai nos casos dos artigos como “da igresia” ou “dun estado”.

O uso de “maeso” no canto de “maestro”, que se repite dúas veces, seguramente se deba a unha analoxía do tipo voso/vuestro, que leva á perda da combinación gráfica <tr>.

Máis interesante resulta o uso da gheada: “son un probe carretón de ajua”. Na área dialectal do autor, que nós situamos na Mariña lucense, non hai gheada. Coidamos que reproduce o nome con que eran coñecidos os “augadores” galegos de Madrid, que a maioría seguramente tivesen gheada. Logo os galegos que carretaban auga eran todos “ajuadores”.

Atopamos un “galeguiño” ao inicio do texto. Unha variante pouco común cando a forma popular maioritaria era “gallego” ou “galleguiño”, como recolle a tradición literaria nos títulos *d’A gaita gallega* (1853) de Xoán Manuel Pintos ou *Cantares gallegos* (1863) de Rosalía ou nos textos da “Representación dos veciños de Pontedeva” (1805), asinado por Pedro de Cima de Vila, ou “O preiteante gallego” (ca. 1837), atribuído a Ramón Varela Vahamonde.

⁵ Antón Santamarina indícanos amabelmente: “Esta expresión era moi frecuente na miña infancia na Fonsagrada. Cando un non tiña unha residencia fixa dicía que era de Santa María de todo o Mundo”.

O estudo do léxico e das variantes dialectais resúltanos decisivo á hora de situar xeograficamente a este “ajugador” galego que di vivir en Madrid. Unha vez teñamos radicado o seu berce, se cadra, podemos atinar coa verdadeira autoría.

En canto a fenómenos fonéticos atopamos diferentes casos que non son exclusivos de ningunha área de Galiza: síncope vocálica (esprito, priodico) ou metátese (prubico, probe).

Porén, unha das terminacións que no galego resultan ben definidoras da dialectoloxía é a formación do plural correspondente ás terminacións latinas —ANES, —ONES. No texto atopamos o resultado propio da franxa central (—AS, —OS): obrigaciós, algús, sultás. Velaquí o primeiro corte.

Mais o texto garda unhas características peculiares da zona oriental que nós coidamos situar na Mariña lucense. Seguindo a Fernández Rei estaríamos perante un galego da microsubárea da Mariña-Lourenzá, dentro da área mindoniense (Fernández Rei, 1991: 109). Miremos.

O uso do suxeito nosoutros fronte ao máis estendido nós é corrente na parte norte da provincia de Lugo, como tamén o é o pronome llelo (lles+CD), que aparece no noso texto.

Unha das formas que recolle o texto e reduce a unha comarca moi concreta desta área é a presenza da forma verbal da terceira persoa do plural do verbo ver: “veín”, que está vencellada cos trazos dialectais propios do galego da área oriental da provincia de Lugo e do occidente de Asturias. Concretamente adscribíse á area astur-negueirés, que collería os concellos de Castropol, A Veiga, a comarca dos Ozcós e a zona de Navia de Suarna, A Fonsagrada e Ribadeo (Asociación Abertal del Eo-Navia, 2007: 50).

A partir do léxico que emprega Xan de Santa María tamén rescatamos algunha palabra que pretendemos mirala como propia da área que deica agora vimos defendendo. Unha delas é sucadeira, un arado que fai sucos na terra e que se denomina así nas zonas da Terra Cha e do norte de Lugo fronte a sucadoira ou sucadoiro. Outro exemplo sería o da expresión turrar como os carneiros: cando o animal cornea ou topa, nas zonas ferrolá e mindoniense dise que turra, fronte ao uso máis estendido de turrar como “tirar cara a un”⁶.

⁶ Así nolo indica Xosé Luís Regueira.

Con todo o dito, coidamos que estamos nunha zona de transición entre o galego máis oriental da área mindoniense e o galego máis occidental da zona administrativamente asturiana.

4. AUTORÍA: VICENTE ÁLVAREZ MIRANDA?

Coidamos descubrir quen se agocha baixo o pseudónimo de Xan de Santa María de Todo o Mundo: o ribadense Vicente Álvarez Miranda, que naceu nesta vila da Mariña lucense en 1817⁷.

Fixo os seus estudos de Teoloxía no Seminario de Mondoñedo. Uniuse ao exército liberal para loitar contra os carlistas, animado polo seu tío o xeneral Manuel de Latre⁸. Foi entón cando abandonou os seus estudos eclesiásticos e fixo carreira militar.

En 1835 traduce do francés *Zulni, ó el arte de amar* e é presentado como “Segundo socio de mérito de la Sociedad Filantrópico-Dramática de Rivadeo”.

Cando tiña o grao de capitán desertou do exército tralas aldraxes que recibiu o seu tío, Manuel de Latre, tralo levantamento de 1840. Foi entón cando forma parte da redacción do xornal *El Huracán* (herdeiro directo de *La Revolución* e que se publica entre 1840 e 1843), de tendencia republicana e progresista, baixo a dirección de Patricio Olavarría.

Sobre *El Huracán* escribe Carmen Pérez Roldán:

Propugnaba la movilización armada del pueblo para conquistar el nuevo sistema político, que habría de ser el republicano federal, pues la monarquía, decía, era incompatible con la libertad, y defendía los principios de la soberanía nacional sin límites (en la que el pueblo votase las leyes aprobadas por sus representantes y tuviese el derecho de cambiar la Constitución y la forma de gobierno), el sufragio universal, la instrucción primaria

⁷ Respecto do ano de nacemento nós seguimos a Francisco Lanza (1933: 281; 1953: 15). Porén, Couceiro Freijomil (1951: 48), que di seguir a Gamallo Fierros, sitúao no 1915.

⁸ Manuel de Latre foi un brigadier liberal que se destacou na loita contras os franceses. Era xefe político de Galiza en 1821, cando Francisco de Espoz y Mina asume a Capitanía Xeral da mesma. Cando o goberno trata de trasladar a Mina a Sigüenza e coloca a Latre na Capitanía, o pobo da Coruña ergueuse na súa contra de xeito que Mina foi repostado novamente e Latre marcha de Galiza (Miñano, 1837: 95). Foi un dos valedores de Nicomedes Pastor Díaz na súa chegada a Madrid.

gratuita y obligatoria, el reparto de tierras desarmotizadas entre los campesinos proletarios, la supresión de quintas o la reducción de impuestos, y mostró igualmente una preocupación por el problema obrero.

(Pérez Roldán, 1999: 318)

Preocupación, a do emerxente proletariado, que levou a un dos compañeiros de Vicente Álvarez Miranda na redacción, Romualdo Lafuente, a dirixir un dos primeiros xornais obreiros, o titulado *La Voz del Pueblo*.

O noso autor pertencía ao ronsel dun primitivo republicanismo progresista ou demócrata que ía asomando a cabeza naquela España baixo a Rexencia de Espartero (1840-1843). En 1840 publica unha das súas primeiras obras, *La verdad en la tumba, ó sea, el Panteon de los Borbones* que, redactada en verso, está dedicada “A ti Constitución! Deidad hermosa, que emancipas los pueblos y haces moder el polvo á sus tiranos”.

No xornal *El Huracán* deuse a coñecer como escritor redactando airados versos contra a monarquía, o Duque da Vitoria (Espartero) e as clases altas. O “imparcial” Gómez Aparicio dicía del: “poeta desaliñado y ripioso, que solía ‘amenizar’ las hojas en que escribía con unas composiciones mucho más incendiarias que los mismos artículos de fondo de don Patricio Olavarría” (Gómez Aparicio, 1967: 263). O contemporáneo Juan Rico y Abat describía deste xeito os seus versos:

el más fecundo de los copleros políticos, D. Vicente Álvarez Miranda, que tanto se distinguía entonces por su asombrosa facilidad en la versificación y sus rabiosos y diarios ataques á la grandeza y á los reyes.

(Rico y Amat, 1861: 283)

Debido ás súas constantes diatribas e á deserción do exército presentouse a deputado a Cortes por Lugo para acollerse aos dereitos que se lle outorgaban. Saíu elixido en 1841. Dende a tribuna parlamentaria defendeu as ideas progresistas, que xa viña difundindo na prensa, e mostrouse contrario ao Duque da Vitoria.

Coa queda da Rexencia de Espartero en 1843 e a entrada dos moderados no goberno, Vicente Álvarez Miranda marcha a Sevilla “por cuestiones políticas” (Lanza, 1933:282). Alí publicaría *Glorias de Sevilla* (1849) e no libro é descri-

to como “colaborador filólogo de varios establecimientos tipográficos, sócio de diferentes empresas literarias, y primer redactor, que fué, del gran Diccionario Clásico de Domínguez” (Álvarez Miranda, 1849: 1).

Publicou varios poemas en *La Risa* (1843-1844) e en *El Fandango* (1844-1846), ambos fundados por Wenceslao Ayguals de Izco, e colaborou co *Eco del Comercio* (Vivero Mogo, 2006: 25). Chegou a ter bastante fama naqueles anos pola súa facilidade para versificar e incluso chegou a realizar actos públicos para demostralo⁹.

Vicente Álvarez Miranda, malia estar en Madrid, coidamos volveu á terra en máis dunha ocasión. Contactou coa Academia Literaria, o centro de operacións dos provincialistas, e trabou relación con algúns deles. Isto permitiu que colaborase co xornal *El Porvenir*, dirixido por Antolín Faraldo en 1845, cun longo poema titulado “España”¹⁰. Tamén sabemos que no mes de xullo foi obsequiado pola Academia Literaria cunha función teatral que, segundo a crónica de *Eco del Comercio*, foi unha feliz iniciativa de Antolín Faraldo. Amais repartiuse un prospecto (redactado seguramente polo propio líder provincialista) que remataba dicindo:

Los jóvenes que han concebido este pensamiento, esperan del patriotismo de vd. se digne concurrir a una función que debe considerarse como el donativo de un pueblo patriota y generoso, hacía un diputado gallego, victima de su independencia y entusiasmo por la libertad. *Eco del Comercio*, nº 881 (11.7.1845)

Pouco tempo despois obtivo a Cátedra de Latín e Castelán nun instituto de Bilbao. Durante a súa estancia na cidade vasca publica en 1852 *El hijo de María*, un longo poema sobre a vida de Cristo. Exerceu deica 1854, cando foi nomeado Cónsul Xeral de Amberes (Bélxica)¹¹ e logo, en 1858, de Veracruz (México)¹², onde morre nese mesmo ano¹³.

⁹ *El Clamor* (9.1.1851). Dise que o poeta respondería ás preguntas dos presentes en verso. Seguramente fose unha sorte de regueifeiro.

¹⁰ Asinado en Madrid saíu no número 13 (2.8.1845) e no número 14 (28.8.1845). É un ataque á monarquía, ás clases altas e á relixión.

¹¹ *Guía de forasteros en Madrid para el año de 1857*, p. 86.

¹² *Guía de forasteros en Madrid para el año de 1858*, p. 118.

¹³ *La Época* (9.6.1858).

Os argumentos que sosteñen a nosa hipótese sobre a autoría desta carta asinada por Xan de Santa María de Todo o Mundo dedúcense do que temos exposto até aquí: ton anticlerical que coincide coa actitude belixerante de Álvarez Miranda coa Igrexa; ataques ás clases acomodadas propias dun demócrata republicano como era el; trazos dialectais que coinciden co seu berce (Ribadeo) ou a retranca do artigo propio do seu estilo xornalístico (colaborara na prensa satírica como *La Risa*). Velaí queda, entón, a nosa hipótese.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ MIRANDA, V. (1835): *Zulni ó el arte de amar*. Imprenta de Verges: Madrid.
- ÁLVAREZ MIRANDA, V. (1840): *La verdad en la tumba, ó sea el Panteon de los Borbones*. Imprenta del Huracán: Madrid.
- ÁLVAREZ MIRANDA, V. (1849): *Glorias de Sevilla*. Carlos Santigosa Editor: Sevilla.
- ASOCIACIÓN ABERTAL DEL EO-NAVIA (2007): *Informe lingüístico sobre a nosa terra Eo-Navia (Occidente de Asturias)*. Abertal: Eo-Navia.
- BAHAMONDE MAGNO, A. E OTERO CARVAJAL, L.E. (1989): *La sociedad madrileña durante la restauración 1876-1931 (volume 1)*. Comunidad de Madrid: Madrid.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (2008): “Palabras novas para tempos novos, aproximación ao léxico ideolóxico e político do primeiro xornalismo galego (1808-1814)” en *Primeiros diarios galegos (1808-1809)*. Consello da Cultura Galega: Compostela.
- CALLAHAN, W. J. (1989): *Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874*. Editorial Nerea: Madrid.
- COUCEIRO FREIJOMIL, A. (1951): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*. Biblófilos Gallegos: Compostela.
- FERNÁNDEZ REI, F. (1991): *Dialectoloxía da lingua galega*. Xerais: Vigo.
- GALLEGO, J. A. E PAZOS, A. M. (1999): *La Iglesia en la España contemporánea (Volume 1)*. Ediciones Encuentro: Madrid.
- GÓMEZ APARICIO, P. (1967): *Historia del periodismo español*. Editora Nacional: Madrid.
- HARTZENBUSCH, J. E. (1993): *Apuntes para un catálogo de periódicos madrileños: desde el año 1661 al 1870*. Biblioteca Nacional: Madrid.
- HOLMES AGNEW, J. E HILIARD BIDWELL, W. (1848): *The eclectic magazine of foreign literature, science and art (Volume 13)*. Bidwell: New York.
- LANZA ÁLVAREZ, F. (1953): *Dos mil nombres gallegos*. Editorial Galicia: Bos Aires.
- LANZA ÁLVAREZ, F. (1933): *Ribadeo antiguo*. Imprenta Mercurio: Madrid.
- MARIÑO PAZ, R.; BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. E ANEIRO, R. (2008): *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Consello da Cultura Galega: Compostela.
- MIÑANO, S. (1837): *Examen crítico de las revoluciones de España de 1820 a 1823 y de 1836*. Librería Delaunay: París.
- PÉREZ ROLDÁN, C. (1999): “La prensa republicana madrileña durante el siglo xix. La Igualdad y El Combate como ejemplos de periódicos republicanos” en *Historia y Comunicación Social*, nº4. Servicio de Publicaciones de la Universidad Complutense de Madrid: Madrid.
- PIZARROSO QUINTERO, A. (1994): *Historia de la prensa*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces: Madrid.
- RICO Y AMAT, J. (1861): *Historia política y parlamentaria de España (Tomo III)*. Imprenta de las Escuelas Pías: Madrid.
- SIERRA, J. C. (2006): *El Madrid de Larra*. Sílez: Madrid.
- VÍVERO MOGO, P. (2006): “Entra a barricada e o escano: o republicanismo galego durante o reinado de Isabel II (1834-1868)” en *República e republicanos en Galicia*. Ateneo Republicano de Galicia: A Coruña.
- [HTTP://WWW.AUTORESGALEGOS.ORG/WEB/ASP/CONTENIDO.ASP?SECCINT=1&IDAUTOR=286&IDMENU=1](http://www.autoresgalegos.org/web/asp/contenido.asp?seccint=1&idautor=286&idmenu=1) [Consultado o 26.4.2010].

ISBN 84-92923-29-8

9 788492 923298

No mes de setembro do ano 2008 o Consello da Cultura Galega publicou o libro titulado *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*, que era o resultado dun traballo colectivo iniciado anos atrás co obxectivo de reunir a produción escrita en lingua galega durante as primeiras décadas do século XIX que se deu conservado ata hoxe e que á altura de 2008 se coñecía. Un ano despois, o simposio *Lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea* (Santiago de Compostela, 3-11 de novembro de 2009) serviu para presentar publicamente unha boa parte dos traballos que ían conformar o volume de estudos que o lector ten agora nas mans. O intercambio de ideas entre os distintos conferenciantes e entre estes e os asistentes ás xornadas permitiu afinar os xuízos dos relatores e arrexuntalos cos coñecementos e as reflexións doutras persoas.

Con toda a certeza, o aumento do cultivo escrito da lingua galega e da publicación de textos en galego garda estreita relación co xermolar dos sentimentos e ideoloxías galeguistas, que nos principios do século XIX, cando as vellas estruturas do Antigo Réxime empezaban a abanear levemente, se encontraban en estado aínda embrionario. Ora ben, ese aumento está tamén indubidablemente conectado coa aparición e o primeiro desenvolvemento da prensa en Galicia, propiciados polo vivaz debate público suscitado daquela entre os absolutistas e os liberais, é dicir, entre os partidarios de deixar estar as cousas tal como viñan estando desde había séculos e os que propugnaban a instauración dunha nova orde política e socioeconómica sustentada sobre a base do recoñecemento da soberanía popular. Os traballos que neste volume se agruparon constitúen unha reflexión colectiva sobre todos estes procesos.

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA